

Vrije wil:
idée fixe of realiteit

Vrije wil

- 5 **Hoezo vrije wil?**
door Maureen Sie
- 10 **De vrije wil bestaat**
door Henriëtte Prast [... en zoekt hulp in de keuzehuishouding]
- 14 **Verslaafd uit vrije wil?**
door Astrid Vellinga
- 19 **Argumenten & citaten**
[over de vrije wil]
- 22 **Religie en de vrije wil**
door Boris van der Ham [De vryen wille des menschen]
- 26 **Democratie en de vrije wil**
door Bas van der Vossen & Jerome Scheltens
- 32 **Jan Vis 1933–2011**
door Eddy Schuyer [in memoriam]
- 34 **Green to be seen**
door Frank Meester & Ad van Vugt [Vrije wil, ijdelheid en duurzaamheid]
- 38 **De mens is wat hij doet**
door Arthur Olof [Schopenhauer over de vrije wil]
- Boekrecensie**
- 42 **De vrije wil bestaat niet**
door Arthur Olof
- Postbus 66**
- 46 **Nederland consensusland**
door Corina Hendriks [Waarom we het eens zijn over loonmatiging]
- >> 31 Gastcolumn 41 Mous 50 Welleman 52 Mijn idee

Vrije wil: idée fixe of realiteit

D66 vertrouwt op de eigen kracht van mensen. Dit vertrouwen is erop gebaseerd dat mensen het vermogen hebben – of kunnen ontwikkelen – om zelf invulling te geven aan hun eigen leven. Dit impliceert dat mensen een vrije wil hebben. Maar bestaat deze wel?

In verschillende disciplines zoals de neurobiologie woedt recentelijk de discussie of de vrije wil eigenlijk wel bestaat, zoals bijvoorbeeld besproken in de recensie van Victor Lammes boek *De vrije wil bestaat niet*. Naast argumenten dat de vrije wil beperkt kan worden door sociaaleconomische of culturele factoren en omstandigheden, is in de neurobiologie het argument in zwang dat veel gedrag van mensen is ‘vastgelegd’ in de hersenen. Alhoewel deze neurobiologische inzichten vaak genuanceerder zijn dan het publieke debat erover doet voorkomen, lijkt de vrije wil een *idée fixe*.

De vrije wil als *idée fixe* raakt het fundament van het sociaal-liberale gedachtegoed. Kunnen we nog wel op de eigen kracht van mensen vertrouwen als de menselijke wil niet echt vrij is? Dit nummer van *Idee* gaat op dit soort vragen in.

Maureen Sie begint dit nummer met de constatering dat het debat over de vrije wil gevoerd wordt in zwart-wit termen: de vrije wil bestaat wel of niet. Onder filosofen is echter de zogenaamde ‘compatibilistische positie’ in zwang, wat inhoudt dat zij geloven dat vrije wil *verenigbaar* is met determinisme. De boodschap van Henriëtte Prast is dat de vrije wil bestaat maar mensen niet altijd rationeel handelen en dus zo nu en dan een handje geholpen moeten worden. Met verwijzing naar de huidige wetenschappelijke inzichten over verslaving beargumenteert Astrid Vellinga in lijn hiermee dat de vrije wil aangewakkerd kan worden, waarbij het appèl van de omgeving doorslaggevend kan zijn.

Frank Meester & Ad van Vugt en Bas van der Vossen & Jerome Scheltens gaan verder in op reikwijdte van de vrije wil en de praktische politieke consequenties ervan. Meester en Van Vugt betogen

dat het voor het voortbestaan van onze planeet en de mensheid het eigenlijk niet zo erg is dat de vrije wil niet absoluut is. Mensen zijn geneigd om anderen in hun gedrag te volgen, en als het hip wordt om 'groen' te zijn, dan kan het hard gaan met de duurzame samenleving. Van der Vossen en Scheltens constateren dat de vraag of we een vrije wil hebben niet hetzelfde is als de vraag of we rationeel kiezen, en leggen verder de verbinding tussen de vrije wil, democratie en moraliteit.

Het debat over het al dan niet bestaan van de vrije wil is niet van vandaag. De discussie over de vrije wil heeft een respectabele geschiedenis tot in de Griekse oudheid: Parmenides versus Heraclitus, rationalisten versus empiristen, ideeën versus waarneming. Aan de hand van Schopenhauer neemt **Arthur Olof** ons mee langs de historische ontwikkelingen in het denken over de vrije wil, resulterend in de conclusie dat de mens zich in ieder geval min of meer bewust is van de verantwoordelijkheid van zijn handelen. **Boris van der Ham** neemt een duik in de vaderlandse geschiedenis met het debat tussen de rekkelijken (Arminius) en de preciezen (Gomarus), keuzevrijheid versus predestinatie. Ook toen al was het al dan niet bestaan van de vrije wil politiek relevant.

Dit nummer laat zien dat de discussie over de vrije wil genuanceerder is dan hoe deze momenteel in het publieke debat gevoerd wordt. Onze wil en ons handelen staan niet op zichzelf, maar worden per definitie beïnvloed door onze genetische opmaak en/of de (sociaaleconomische, maatschappelijke, toevallige) situatie waarin we ons bevinden. Zonder op zijn minst een sociaal geconstrueerde versie van de vrije wil, wordt het echter onmogelijk om elkaar op ons handelen aan te spreken en verantwoordelijkheid te nemen voor ons gedrag. De ultieme vraag is daarmee niet zozeer of onze wil vrij is, maar of wat we doen is wat we willen.

thema-redacteurs

Corina Hendriks / Frank van Mil / Arthur Olof

Dit artikel is te beluisteren als Podcast
www.d66.nl/kennis/item/podcast_idee

De vrije wil, bestaat-ie nu wel of bestaat-ie nu niet? Niet zelden wordt in de discussie over de vrije wil de indruk gewekt dat deze twee uitersten de enige keuzen zijn. De hedendaagse filosofie biedt echter een veel rijker geschakeerd beeld over de vrije wil.

door **Maureen Sie**

Hoezo vrije wil?

Bestaat de vrije wil? Stel die vraag aan een filosoof en het antwoord is een wedervraag: wat bedoel je precies met 'de vrije wil'? In de bundel *Hoezo Vrije Wil. Perspectieven op een heikele kwestie* (zojuist verschenen), wordt onder meer duidelijk gemaakt waarom die wedervraag gesteld wordt (Sie 2011; andere verwijzingen in dit stuk zijn naar bijdragen in deze bundel). Zo'n uitleg is hoognodig, want er gaat nauwelijks een dag voorbij zonder dat wetenschappers claimen dat aangetoond is dat 'de vrije wil niet bestaat', omdat 'ons brein voor ons beslist' of 'aanwijsbare oorzaken in onze omgeving ons doen en laten bepalen'. Filosofen fungeren in deze berichtgeving vaak als de laatsten die geloven in een 'cartesiaans ego,' een ego dat zich op wonderbaarlijke wijze onttrekt aan materie en oorzakelijkheid – alsof er sinds Descartes in de filosofie geen woord meer vuil is gemaakt aan het onderwerp. Dat is zeker niet het geval. Eén van de dingen die opvalt in de berichten uit media en wetenschap is de zwart-wit keuze waarin

het hele debat over de vrije wil wordt gevoerd: we geloven in de oorzaken en herkomst van ons gedrag die de wetenschap heeft blootgelegd óf we geloven in vrije wil. Volgens veel filosofen is die tegenstelling simplistisch. Deze filosofen verdedigen een zogenaamde 'compatibilistische positie,' wat inhoudt dat zij geloven dat vrije wil *verenigbaar* is met determinisme. Determinisme is de stelling dat alles in dit ondermaanse uitputtend bepaald is door voorafgaande oorzaken, onze handelingen maar ook onze gedachten, wensen, verlangens etc. Voor compatibilisten is het aan het licht brengen van oorzakelijke verbanden tussen specifieke oorzaken (bijvoorbeeld bepaalde breintoestanden of factoren in onze omgeving) en ons handelen, geen reden of aanleiding voor twijfel aan de vrije wil.

Twee nauw verweven stellingen kenmerken de hedendaagse compatibilist. Ten eerste, de stelling dat het bestaan van de vrije wil *niet* vereist dat wij ons aan ons brein, de invloeden van ons lichaam

en de omgeving kunnen onttrekken. Ten tweede, de stelling dat het begrip 'vrije wil' haar betekenis ontleent aan allerlei alledaagse verschillen die we in de praktijk voortdurend maken. Dat wil zeggen, we spreken over 'vrije wil' en 'iets uit vrije wil doen' in relatie tot bijvoorbeeld het onderscheid tussen dingen die ik doe (opzettelijk, met reden) en dingen die mij overkomen (ongelukjes, versprekingen), mensen die moreel verantwoordelijk zijn (volwassenen) en mensen die dat niet of in mindere mate zijn (bijvoorbeeld hele jonge kinderen, mensen met een psychische stoornis). Verschillen die van groot belang zijn voor onze rechtspraak en de politiek, denk alleen al aan de noties 'autonomie' en 'toerekeningsvatbaarheid' (zie de bijdragen van Tiemeijer, Buruma en Meynen 2011). Wat compatibilisten beweren is dat voor die alledaagse verschillen (met grote maatschappelijke en sociale relevantie) het

'De kernvraag is niet of de vrije wil bestaat, maar hoe dat begrip precies in te vullen. Compatibilisten menen dat voor een dergelijke invulling zelfcontrole en het vermogen te handelen op basis van redenen volstaat'

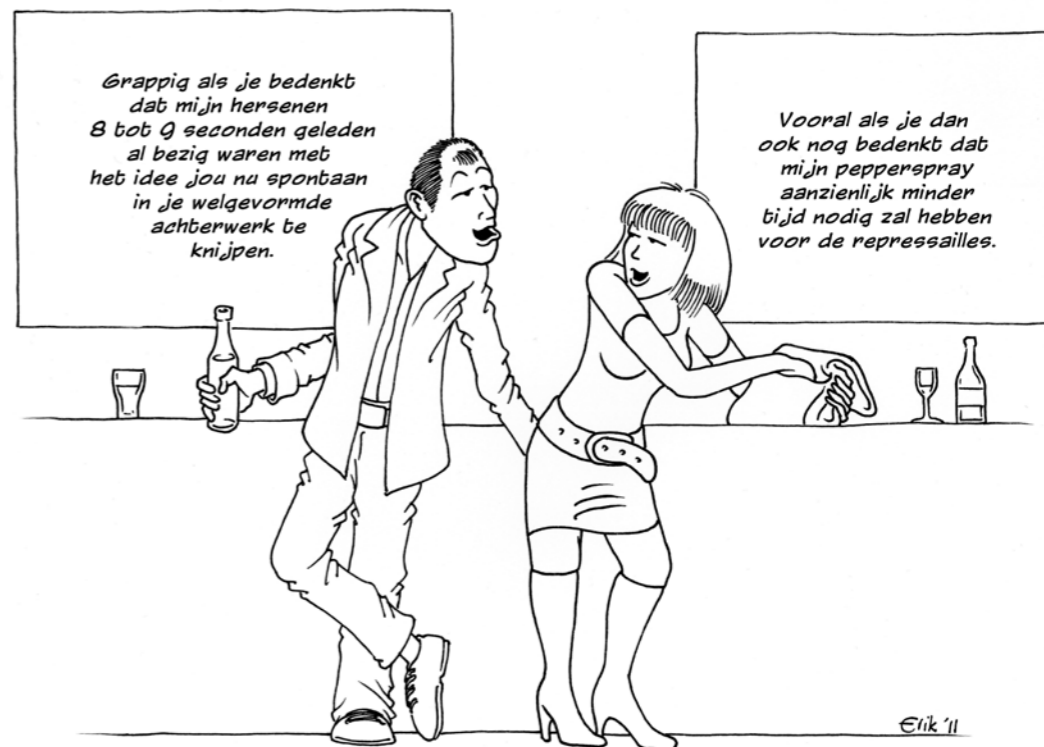
vermogen tot zelfcontrole en handelen op basis van redenen, veel belangrijker is dan het vermogen 'uit het niets' iets in gang te zetten (dat wil zeggen: onbepaald door onze voorgeschiedenis en invloeden uit onze omgeving). Laat mij in dit korte stuk wat nader ingaan op de overwegingen die aan deze twee stellingen ten grondslag liggen.

Werkelijke keuzen

Stel je voor dat iemand zich misdraagt, veel herrie maakt bijvoorbeeld tijdens een lezing of de gebaren van de spreker imiteert. We zullen geneigd zijn deze persoon op zijn gedrag aan te spreken, hem zijn handeling te verwijten. Wanneer we erachter komen dat de persoon in kwestie lijdt aan, bijvoorbeeld, het syndroom van Tourette of Down dan zal dat verwijt verdwijnen of in kracht afnemen. Ook als we erachter komen dat bepaald normafwijkend gedrag het gevolg was van een ongelukkige samenloop van omstandigheden zal onze initiële morele reactie op dat gedrag veranderen, net als onze houding ten aanzien van de misdraager. Die natuurlijke houdingen en reacties ten opzichte van elkaar en de veranderingen daarvan, constitueren onze alledaagse praktijk van morele verantwoordelijkheid.

Wat rechtvaardigt nu deze verschillende houdingen en reacties? Het ligt voor de hand te denken dat dit de aan- of afwezigheid van vrije wil is. De reden waarom bepaalde omstandigheden als excuserend of zelfs onslaggrond voor morele verantwoordelijkheid worden geaccepteerd, lijkt de afwezigheid van reële keuzevrijheid of handelingsopties te zijn. Van iemand die aan Tourette of Down lijdt kan men niet verwachten dat hij zich in alle omstandigheden netjes gedraagt – zijn aandoening maakt dit onevenredig zwaar zo niet onmogelijk voor hem. Hij heeft geen *werkelijke keuze*. Dit geldt ook voor iemand die handelt onder omstandigheden van dwang, manipulatie of fysische onmogelijkheid. Als iemand een pistool tegen je slaap zet, kun je er weliswaar oppervlakkig gezien voor kiezen om geen gehoor te geven aan het dwingend verzoek dat ermee gepaard gaat, maar het is geen reële optie.

Echter, zo zou je kunnen redeneren, als *alles* in deze wereld uitputtend bepaald is door voorafgaande oorzaken, bestaan er dan ooit wel reële opties? Is niet alles wat we doen bepaald door een combinatie van factoren: onze achtergrond, de toevallige omstandigheden waarvoor we ons geplaatst zien, onze biologische constitutie, enzovoort. En betekent dit niet dat, nu wetenschappers erin slagen steeds gedetailleerder de determinanten van ons gedrag in kaart te brengen, we op moeten houden met elkaar verwijten te maken voor gedrag dat ons niet aanstaat? Immers,

als de vrije wil niet bestaat kunnen we dan nog wel een onderscheid maken tussen iemand die zich 'zomaar' onbehoorlijk gedraagt en iemand die dat doet ten gevolge van Tourette of een samenloop van omstandigheden? Is in dat geval niet *al* het gedrag in gelijke mate het gevolg van breintoestanden, voorgeschiedenis en omstandigheden?

Rationele overwegingen

Veel hedendaagse compatibilisten wijzen erop dat het voor onze morele praktijk vooral van belang is dat wij op basis van redenen kunnen handelen, dat wil zeggen, op basis van rationele overwegingen (zie de bijdragen van Wouters, Bransen 2011). Wij zijn doorgaans in staat elkaar en onszelf uit te leggen waarom wij doen wat wij doen, zelfs wanneer ons gedrag *niet* correspondeert met de verwachtingen van anderen of onszelf. Daarnaast is onze omgang met elkaar diepgaand gereguleerd door redenen (onze waarden, onze beloftes, gecommuniceerde intenties etc.). Dit stuk ligt nu voor u omdat ik dat afgesproken heb met een

van de samenstellers van dit tijdschrift. Ik heb dat afgesproken omdat ik het onderwerp belangrijk vind, nog ruimte had in mijn agenda, mijn boek graag wil promoten. Mijn brein, mijn persoonlijke situatie en de omgeving waarin ik mij bevind, zijn integraal onderdeel van dat geheel. Hoe zou het anders kunnen? Maar betekent dit dat mijn handeling – het schrijven en opsturen van dit stuk – zich kwalitatief niet onderscheidt van bijvoorbeeld het roken van sigaretten tijdens het schrijven? Is het volstrekt onzinnig om het schrijven van dit stuk te beschouwen als een handeling 'uit vrije wil' en het opsteken van een sigaret als dwangmatig?

Volgens de invloedrijke Amerikaanse filosoof Harry G. Frankfurt gaat het, als we het over de vrije wil hebben, überhaupt niet om keuzevrijheid en handelingsopties, maar om onze verhouding tot datgene wat we doen. Wanneer wij van onszelf zeggen dat we verslaafd zijn, 'niet anders konden doen dan wij deden', dan zeggen we daarmee dat

Meer keuzen, meer vrijheid?

Onze eigen vrije wil – die we allen in meer of mindere mate ervaren – oefenen we altijd uit binnen een gegeven tijd, plaats en omstandigheid. We kunnen niet zeggen, ‘ik ben nu niet hier.’ Ook verkeren we, bijvoorbeeld, niet in de omstandigheid om te zeggen ‘ik wil me nu gelukkig voelen’ en dan gelukkig te zijn. Daarbij weten we vaak niet wat ons in onze beslissingen en handelingen nu werkelijk leidt. Is het enthousiasme? Liefde? Frustratie? Compassie? Zijn het angsten, idealen of vooroordelen? Kennis? Of een combinatie daarvan?

Boeddha adviseerde zijn toehoorders ooit: ‘Ga niet mee met een mening alleen maar omdat je het er mee eens bent.’ Deze oproep paste in het bredere kader van zijn onderricht waarin hij leerde dat wij als mens pas vrij kunnen zijn als we inzicht hebben in wat ons drijft en ‘de dingen zien zoals ze zijn’. Ons ontbreekt het aan dat heldere inzicht, en we meten onze vrijheid vooral af in termen van de vrijheid van keuzen die we hebben. Zozeer zelfs dat we ernaar neigen te denken dat het hebben van meer keuzen meer vrijheid inhoudt. Individuele keuzevrijheid, daar gaat het om. Maar is dat zo? Natuurlijk, geen keuzen hebben is onvrijheid. Maar gebonden zijn in het verlangen naar meer keuzen is dat evenzeer, zeker als we geen inzicht hebben in wat ons in dat verlangen drijft. Toch gaan we er met onze vrije wil in mee. Zo vrij zijn we.

André Kalden

Auteur van *Boeddha Basics in Vorm & Leegte*
Bestuurslid Boeddhistische Unie Nederland

we die handeling zouden hebben nagelaten als we dat hadden gekund. We drukken daarmee uit, aldus Frankfurt, dat wij niet ‘met ons hele hart’ instemmen met datgene dat wij deden (zie Cuypers, Sie 2011). Het verschil tussen een sigaret opsteken en een stuk schrijven is niet dat ik in het ene geval geen en het ander wél reële handelingsopties heb; het verschil schuilt hem in dat ik mij niet identificeer met mijn verslaving, maar wel met het schrijven van dit stuk. Mijn nicotinebehoefte en werklust zijn beide bepaald door een veelheid aan factoren, maar de ene omarm ik als ‘de mijne’ de ander wijs ik af als ‘sterker dan mijzelf’ en onvrij. Daarbij is van belang op te merken dat zowel het schrijven als het roken in zekere zin onbewust en automatisch kan plaatsvinden, dat wil zeggen, zonder voorafgaande reflectie en een keuzemoment. Het cruciale verschil is hier niet dat de ene handeling voorafgegaan wordt door expliciete en bewuste reflectie en de andere niet. Het belangrijke verschil is dat ze een andere rol spelen in het grotere geheel waarin ik mijzelf en mijn leven begrijp (zie Slors 2011).

Betekent dit dat de ontwikkelingen in de neuro- en andere wetenschappen van de laatste decennia geen relevante nieuwe inzichten te bieden hebben? Geenszins. Wat in deze ontwikkelingen steeds duidelijker naar voren komt, is dat veel van wat wij doen bepaald wordt door factoren die wij niet in het vizier hebben, waarvan wij ons niet bewust zijn. Dit heeft tot tal van interessant onderzoek geleid over onze zogenaamde morele drijfveren en motieven. Wat daarin naar voren komt, is dat wij zeer geneigd zijn onszelf in termen van redenen te rechtvaardigen, ook als die redenen aantoonbaar niets met ons gedrag van doen hebben (zie Tiemeijer, Bransen 2011). Dat noodzaakt tot een gezonde portie wantrouwen ten aanzien van de redenen die wij zo gemakkelijk uitwisselen en aandragen. Misschien zijn wij ten diepste praatjesmakers en, zoals de wetenschappers dat noemen, confabuleren wij redenen veelal pas na afloop van ons gedrag. Maar betekent het ook dat het hele idee overboord moet dat wij op basis van redenen kunnen handelen, dat wij slechte en goede keuzes kunnen maken en dat we dat kunnen doen op basis van de slechte en goede overwegingen? Dat lijkt een zeer voorbarige conclusie.

Lerend vermogen

Mensen zijn, net als veel andere dieren, lerende wezens. Straffen, belonen en alle daarmee te associëren praktijken hebben op zijn minst een conditionerend effect: we leren elkaar wat juist (beloonbaar, prijzenswaardig) gedrag is en wat onjuist (bestraffbaar, verwijtbaar) gedrag. Deze praktijken schetsen de morele landkaart waarop we ons dienen te bewegen en doorgaans is dat effectief. Wat evenmin betwijfelbaar is, is dat dit leervermogen voor mensen verbonden is met redenen: je kan iemand gewoon vragen een stuk te schrijven en er vervolgens vanuit gaan dat belofte schuld maakt. Maar wat als iemand zijn belofte breekt? Moeten we dan op zoek naar de oorzaken van dat gedrag in zijn brein of zijn omgeving? Is dat wellicht de conclusie die dient te volgen op het opgeven van de vrije wil?

Ook dat is nog maar helemaal de vraag. Wat betekent het precies als we de oorzaken van gedrag hebben geïdentificeerd? Excuseren oorzaken per se? Moeten we niet beginnen met vragen waarom iemand deed wat hij deed? Wat zijn redenen waren? Misschien brak iemand zijn belofte omdat hij gegijzeld werd door een groep terroristen, omdat zijn brein verdoofd was door *partydrugs*, of omdat hij zijn ‘belofte’ niet serieus meende? Wat in dat rijtje telt als excuus? Wat telt als een oorzaak die excuseert? Dat zijn lastige vragen, vragen die geen van allen door een hersenscan beslecht kunnen worden (zie Buruma, Keizer en Slors 2011). Wat we wel kunnen zeggen, aldus de compatibilist, is dat we een onderscheid kunnen maken tussen een volwassen mens die op basis van overwegingen een keuze maakt en een klein kind dat hetzelfde doet. Eveneens kunnen we zeggen dat iemand die gedwongen wordt iets te doen tegen zijn wil in, zich onderscheidt van iemand die handelt op basis van eigen overwegingen (uit vrije wil?).

De kernvraag is niet of de vrije wil bestaat, maar hoe dat begrip precies in te vullen. Compatibilisten menen dat voor een dergelijke invulling zelfcontrole en het vermogen te handelen op basis van redenen volstaat. Of ze er hiermee in slagen al onze belangrijkste intuïties met betrekking tot de vrije wil voldoende tot uitdrukking te brengen, blijft natuurlijk de vraag. Eén van de vele vragen.

Literatuur

Voor een systematische, helder en voor een breed publiek toegankelijke, uiteenzetting van de wijsgerige discussie over de vrije wil zie:

Laar, Tjeerd van de, Voerman, Sander (2011). *Vrije Wil. Discussies over verantwoordelijkheid, zelfverwerkelijking en bewustzijn*, Lemniscaat.

Ter aanvulling en verdieping van deze uiteenzetting, zie:

Sie, Maureen, red. (2011). *Hoezo Vrije Wil? Perspectieven op een heikele kwestie*, Lemniscaat.

Met daarin bijdragen van (alfabetische volgorde):
Joel Anderson, ‘Vrijheid door betrokkenheid: Strawson en Habermas tegen vrije-wil-scepticisme’;
Jan Bransen, ‘Ik wil mezelf kunnen zijn! Zelfcontrole in de gedragswetenschappen’;
Ybo Buruma, ‘De vrije wil en het recht’;
Stefaan E., Cuypers, ‘Hoe zijn vrijheid en morele verantwoordelijkheid mogelijk in een deterministisch universum? Frankfurts antwoord’;
Ger Groot, ‘De altijd weer terugkerende vrije wil: Schopenhauer en Sartre’;
Pauline Kleingeld, ‘Kants determinisme en zijn verdediging van de vrijheid van de wil’;
Bert Keizer, ‘Neuro-reductie en vrije wil’;
Gerben Meynen, ‘Mad or bad? Psychiatrische stoornissen, verantwoordelijkheid en vrije wil’;
Will Tiemeijer, ‘Politiek, beleid en de vrije wil (of wat daar nog van over is)’;
Maureen Sie, ‘Einsteins gemoedsrust: drie perspectieven op het probleem van de vrije wil’;
Marc Slors, ‘Neurowetenschap en vrije wil’;
Han van Ruler, ‘De vrije wil van Homerus tot Kant’;
Arno Wouters, ‘Vrije wil en verantwoordelijkheid in evolutionair perspectief’.

Maureen Sie is universitair hoofddocent in de meta-ethiek en morele psychologie aan de faculteit wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Dit artikel is te beluisteren als Podcast

www.d66.nl/kennis/item/podcast_idée

Binnen het sociaal-liberalisme staat keuzevrijheid centraal: mensen mogen zelf beslissen over de invulling van hun goede leven: wat ze willen doen, kopen, eten of drinken. Maar toch wil ook D66, alhoewel in beperkte mate, invloed hebben op de levenskeuzen en -stijl van mensen, ter preventie van erger of in het algemeen belang. Beïnvloeding van menselijk gedrag is zeker mogelijk, zo meent Henriëtte Prast, maar we moeten wel af van ons mensbeeld als rationele actor: we handelen juist vaak irrationeel.

door Henriëtte Prast

De vrije wil bestaat

... en zoekt hulp in de keuzehuishouding

Op vele manieren probeert de overheid het gedrag van de burger te beïnvloeden: we moeten gezonder eten, meer bewegen, minder lenen. De campagne 'Geldlenenkostgeld', het verplichte Uniform Pensioen Overzicht, de discussies rond een verbod op kredietreclames zijn voorbeelden van hoe beleids-makers burgers willen stimuleren de goede keuzen te maken als het gaat om geld. 'Neem vaker de trap – gratis training', het Convenant Overgewicht, het Nationaal Actieplan Sport en Bewegen, de discussie over snoepreclames en vettaks zijn dito voorbeelden voor gezondheidsgerelateerd gedrag. Huidig beleid gericht op het gedrag van de individuele burger leunt sterk op informatie, educatie en transparantie¹, en wordt er tevens gepoogd met financiële prikkels gedrag in de gewenste richting te sturen. Het beleid is daarmee, al dan niet expliciet, gebaseerd op het rationele keuzemodel: dat mensen afgewogen keuzes maken op basis van rationeel denken en voldoende informatie. Zeker als het gaat om leefstijlkeuzes wordt beleid al snel als betuttelend ervaren als het iets anders doet dan informeren, waarschuwen, en aansporingen geven.² Hoezeer de politiek worstelt met het dilemma

'vrije wil' ten opzichte van 'gedragsverandering' blijkt wel uit uitspraken rond het dossier preventie en gezondheidsbevordering. 'Wat wel lastig is, is de preventieportefeuille. Die heeft al snel te maken met de leefstijl van mensen. Via voorlichting kun en mag je mensen wel bewust maken, maar keuzes over eten, bewegen, drinken en roken blijven terecht altijd een keuze van mensen', aldus Ab Klink in zijn functie als minister van vws. Zijn opvolgster Edith Schippers, maakte tijdens haar eerste optreden als minister in de Tweede Kamer duidelijk dat ze veel van informatieverstrekking en educatie verwacht: 'Informatie is ontzettend belangrijk, evenals kennisontwikkeling'.

De gedragseconomie, die sociale psychologie, economie en *social marketing* combineert, maakt echter duidelijk dat mensen zich systematisch en voorspelbaar anders gedragen dan het rationele keuzemodel veronderstelt (Prast 2005; Dellavigna 2009; Kooreman en Prast 2010; Prast 2010). De belangrijkste 'diagnose' is niet zozeer dat het rationele keuzemodel geen adequate beschrijving is van de werkelijkheid – dat is niet echt een verrassing – maar dat mensen systematisch 'afwijken'

De vrouw van de neuroprofessor had weer een leuke avond ...

van het rationele model, en wel in drie opzichten: in hun preferenties, in hun overtuigingen en het omgaan met informatie, en hun gedrag (Potters en Prast 2009). Het gevolg is dat er omstandigheden en terreinen zijn waarvoor geldt dat er een structureel verschil is tussen wat mensen doen, en wat mensen zouden moeten doen gezien hun *eigen doelstellingen* – ook als ze goed geïnformeerd zijn. Dat betekent niet dat de vrije wil niet bestaat. Het betekent wel dat wat mensen doen minder afhangt van factoren die volgens het rationele model van belang zijn, en meer van andere, vaak onderschatte factoren. Ook mensen met een vrije wil kiezen maar al te vaak iets anders dan overeenkomt met hun eigen doelstellingen. Enkele factoren maken de kans daarop groter (Beshears en anderen 2008).

1 Intertemporele keus met verleiding

Bij intertemporele keus met verleiding is er een interne strijd gaande tussen de 'planner' en de 'doener' in ons. De planner denkt aan het lange termijnbelang, de doener is een eendagsvlieg en wil onmiddellijke behoeftebevrediging (Thaler en Shefrin 1981). Deze interne strijd is aangetoond

door neuro-economisch onderzoek, dat met behulp van functionele MRI scans laat zien dat bij verleidelijke keuzes de neocortex nogal eens wordt *overruled* door het limbale hersengedeelte (Prast 2005). Dit verklaart waarom mensen geneigd zijn om zaken als sparen voor het pensioen, stoppen met roken en snoepen, en starten met sporten, uit te stellen tot morgen – ze denken dat het dan gemakkelijker zal zijn om voor de verstandige keus te gaan. Omdat het niet gaat om een gebrek aan informatie maar om een gebrek aan wilskracht is beleid gebaseerd op informatie ineffectief en soms zelfs contraproductief. In sommige Amerikaanse staten zijn horecagelegenheden verplicht om op de menukaart het aantal calorieën te vermelden. Deze informatie heeft ertoe geleid dat mensen die aan de lijn doen juist meer calorieën tot zich nemen (Downs, Loewenstein en Wisdom 2009). Ook informatie op verpakkingen heeft perverse effecten – behalve voor de voedingsindustrie. Van *light* chips eten mensen zoveel dat ze uiteindelijk meer calorieën tot zich nemen, net als van producten met '0% vet', en ook het label 'kleine portie' leidt tot meer consumptie (Wansink en Chandon 2006; Mevius 2010).

2 Complexiteit en stilzwijgende keus

De traditionele visie stelt dat hoe groter het aanbod en hoe meer informatie, des te groter de kans dat het individu iets kiest wat precies bij zijn wensen past. Maar Herbert Simon, psycholoog, wiskundige, en Nobelprijswinnaar voor de economie, liet zien dat meer informatie niet altijd beter hoeft te zijn voor de consument. Doordat mensen beperkte cognitieve capaciteiten hebben kunnen ze juist *afgeleid* worden door informatie (Simon 1955). Sociaal psycholoog Schwartz (2004) heeft aangetoond dat hoe meer keuzemogelijkheden, des te banger mensen zijn dat ze verkeerd kiezen. Uit angst spijt te krijgen kiezen ze dan maar niets, hoewel ook dat vaak in feite een keus is, of 'zomaar wat'. De voorkeur voor niets doen vloeit ook voort uit een voorkeur voor de status quo en uit de 'omissie bias'. Als iemand niets kiest en het gaat fout, voelt dat minder erg dan als iemand een actieve keus maakt die achteraf onjuist blijkt te zijn. Dit verklaart ook waarom ouders de risico's van griepvaccinatie veel zwaarder laten wegen dan die van de griep zelf waardoor er gezien de objectieve risico's te weinig voor vaccinatie wordt gekozen (Brown en anderen 2010)³.

3 Weinig mogelijkheid om te leren van fouten

Van je fouten kun je leren. Maar dat gaat niet altijd op bij 'mijn volgende harttransplantatie zoek ik een goede chirurg', en 'in mijn volgende leven – aldus de zeventigjarige – ga ik meer sparen voor mijn pensioen'. Ook van beslissingen die elke dag genomen worden zijn de gevolgen pas merkbaar als ze zijn opgestapeld, zoals bij veel eten en weinig sporten. Het gevolg is dat er geen heilzame werking uitgaat van het maken van fouten – in tegendeel.

Gedrag van marktpartijen

Bedrijven kunnen deze systematische irrationaliteit van hun klanten uitbuiten. Ze profiteren, al dan niet doelbewust, van het wilskrachtprobleem, de neiging tot een stilzwijgende keus en het suboptimale leren door de klant (Prast 2010). Dat doen ze vooral met hun prijsstructuur en contractvoorwaarden (Dellavigna en Malmendier 2004). Goederen waarvan de klant zijn toekomstige consumptie onderschat hebben een lage basisprijs en hoge variabele kosten. Denk aan printer

respectievelijk gepatenteerde cartridges, aan de goedkope (of zelfs gratis) mobiele telefoon en hoge kosten bij 'overtreden' van de bundel. Voor goederen waarvan de klant zijn toekomstige consumptie overschat geldt de omgekeerde prijsstructuur – een dure jaarkaart voor de gym met als gevolg dat de doorsnee klant uiteindelijk per keer meer kwijt is dan wanneer hij een tienrittenkaart had gekocht (Dellavigna en Malmendier 2006).

In de bankensector zijn dakpanconstructies in de rente een bekend voorbeeld, maar ook de barrières die de klant (als 'planner') moet nemen als hij een kredietfaciliteit wil beëindigen zodat zijn 'doener' niet meer in de verleiding kan komen om geld te lenen zijn er niet toevallig. Het *opzeggen* van een afgeloste kredietfaciliteit kan niet via e-mail of desnoods een pdf-formulier, maar vergt een telefoontje of zelfs bezoek aan het bankfiliaal tijdens kantooruren om een formulier aan te vragen. Ook het feit dat sigaretten buiten winkeltijden te koop zijn is een vorm van 'evil marketing'. De tevreden roker kan prima een slof of wat inslaan voor de rest van de maand en de 24/7 verkrijgbaarheid is er dan ook vooral om het de stopper en minderaar moeilijk te maken. Als Minister Schippers over het voorstel om het aantal verkooppunten van tabak te verminderen zegt: 'Dit past helemaal in het rijtje verbieden en belasten...', slaat ze dan ook de plank volledig mis.

Gevolgen voor beleid

Voor de beleidsmaker betekent deze systematische irrationaliteit van de burger zowel slecht als goed nieuws. Het slechte nieuws is dat het huidige op informatie gebaseerde beleid ineffectief en soms zelfs contraproductief is. Het kost geld, levert niets op en kan zelfs 'pervers' uitpakken. Als zelfs geïnformeerde burgers bij goed werkende markten systematisch iets kiezen waarvan ze voorspelbaar spijt krijgen, wat moet je dan als overheid die zich verantwoordelijk voelt voor het welzijn en de keuzevrijheid van de burger? Het goede nieuws is dat er effectieve beleidalternatieven zijn die net zo min als informatie en educatie ingrijpen in de keuzevrijheid van de burger. Paradoxaal genoeg biedt de irrationaliteit juist de mogelijkheid om burgers te helpen de keuzen te maken die ze zelf willen, zonder aan de keuzevrijheid te tornen (Merton en Bodie 2006). Bijkomend voordeel is dat het gaat om beleid dat nauwelijks geld hoeft te kosten.

Want dat is het goede nieuws van de gedragseconomie. Mensen verwelkomen mechanismen die hen helpen om ondanks hun zwakheden weloverwogen keuzes te maken. Uit vrije wil kiezen ze voor trucjes en mechanismen tot zelfbinding. Je handtekening zetten onder een contract waarmee je overeenkomt dat je over twee jaar automatisch meer gaat sparen voor je pensioen – het leidde in de VS tot een verviervoudiging van de pensioenbesparingen (Thaler en Benartzi 2004). Profiteren van het feit dat je werkgever standaard een verzekering of pensioencontract voor je afsluit – niet verplicht, maar je moet je afmelden als je het niet wilt (Bodie en Prast 2010). Kleine borden en glazen kopen zodat je 'vanzelf' minder eet (Wansink en anderen 2009). Ingaan op het aanbod van de werkgever om niet maandelijks, maar tweewekelijks loon te ontvangen.⁴ Het zijn maar een paar voorbeelden van technieken die burgers zouden verwelkomen zodat hun vrije wil een optimale kans krijgt.

De boodschap is dan ook dat de vrije wil bestaat, maar wel zo nu en dan een handje geholpen moet worden. Helaas gebeurt dat nog onvoldoende. Werk aan de winkel voor de politicus, beleidsmaker en toezichthouder (Barr en anderen 2008) die zowel keuzevrijheid als het welzijn van de burger hoog in het vaandel heeft staan.

Henriëtte Prast is hoogleraar persoonlijke financiële planning aan Tilburg University, lid van de WRR, en lid van de Raad van Toezicht van de AFM.

Noten

- Al worden ook maatregelen om gedragsverandering dwingend op te leggen niet geschuwd – denk aan het verbod op gloeilampen.
- Overigens is het een misverstand te denken dat voor voorlichtingscampagnes zou gelden 'baat het niet, het schaadt niet'. Campagnes rond gezonde voeding, bijvoorbeeld, betekenen een psychologische belasting voor 'tevreden dikkerds': die veranderen hun gedrag niet, maar hebben er wel minder plezier van. Tegenover die last staan, anders dan bij financiële belasting, geen inkomsten en dus is er een 'deadweight loss' voor de samenleving. Zie Glaeser (2006).
- Een bekende onderstreping van de effecten van de 'stilzwijgende keus' is dat het percentage organdonoren in een land sterk afhangt van het systeem: 'ja, tenzij', respectievelijk 'nee, tenzij' Johnson en Goldstein (2003).
- Het IMF betaalt zijn werknemers tweewekelijks. Het is moeilijk verdedigbaar waarom anno 2011 de stand van de maan bepalend zou moeten zijn voor de frequentie van salarisbetaling.

Literatuur

- Barr, M., S. Mullainathan en E. Shafir (2008). *Behaviorally informed financial services regulation*. New America Foundation.
- Beshears, J. en J. Choi, D. Laibson, en B. Madrian (2008). 'How are preferences revealed?', *Journal of Public Economics, Elsevier*, vol. 92(8-9), pages 1787-1794, August.
- Bodie, Z. en H. Prast (2010). *Rational pensions for irrational people: Behavioral science lessons for the Netherlands*. Paper gepresenteerd tijdens de CPB/Netspar Conference on the Macroeconomics of Pension Reform, Den Haag, 7 – 8 oktober.
- Brown K., J. Kroll, M. Hudson, M. Ramsay, J. Green, C. Vincent, G. Fraser en N. Sevdalis (2010). 'Omission bias and vaccine rejection by parents of healthy children: Implications for the influenza A/H1N1 vaccination programme', *Vaccine*.
- DellaVigna, S. (2009). 'Psychology and Economics: Evidence from the Field', *Journal of Economic Literature*, 47 (2): 315-372.
- DellaVigna, S. en U. Malmendier (2004). 'Contract Design and Self-Control: Theory and Evidence', *Quarterly Journal of Economics*, 119 (2004), 353-402.
- DellaVigna, S. en U. Malmendier (2006). 'Paying Not to Go to the Gym', *American Economic Review*, vol. 96, pp. 694-719.
- Glaeser, E. (2006). 'Paternalism and Psychology', *The University of Chicago Law Review*, vol. 73, pp. 133-156.
- Johnson, E. J. en D.G. Goldstein (2003). 'Do defaults save lives?', *Science*, 302, 1338-1339.
- Kooreman, P. en H. Prast (2010). 'What Does Behavioral Economics Mean for Policy? Challenges to Savings and Health Policies in the Netherlands', *De Economist*, Volume 158, Issue 2.
- Merton, R. en Z. Bodie (2005). 'Design of Financial Systems: Towards a Synthesis of Function and Structure', *Journal of Investment Management* 3(1), 1 – 23.
- Mevius, Lucas (2010). 'Onnozele gulzigheid door misleidende labels', *Nederlands Tijdschrift Geneeskd.* 2010;154:c780.
- Potters, J.J.M. en H.M. Prast (2009). 'Gedragseconomie in de praktijk', in Tiemeijer, Thomas en Prast (eds), *De menselijke beslisser – over de psychologie van keuze en gedrag*, WRR/Amsterdam University Press, The Hague/Amsterdam, pp 47 – 62.
- Prast, H. (2005). *De mythe van de persoonlijke financiële planning*. Oratie, Tilburg University 3 juni.
- Prast, H. (2010). 'Gedragseconomie en de financiële crisis', in Arjen van Witteloostuijn (Red.), *Preadviezen Koninklijke Vereniging Staathuishoudkunde*.
- Schwartz, B. (2004). *The Paradox of Choice: Why More Is Less*. Ecco, 2004.
- Simon, H. (1955). 'A Behavioral Model of Rational Choice', *Quarterly Journal of Economics* 69 (1): 103 – 110.
- Thaler, R.H. en S. Benartzi (2004). 'Save More Tomorrow: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving', *Journal Political Economy*, vol. 112: 164-187.
- Thaler, R. en H. Shefrin (1981). 'An Economic Theory of Self-Control', *Journal of Political Economy* 89, 2: 392-410
- Wansink, B. en P. Chandon (2006). 'Can "Low Fat" Nutrition Labels Lead to Obesity?', *Journal of Marketing Research*, 43,4 (November): 605-17.
- Wansink, B., D. Just, en C. Payne (2009). 'Mindless Eating and Healthy Heuristics for the Irrational', *American Economic Review*, 99,2 (May): 165-69.

Kiest een drugsverslaafde voor zijn leven in een doos in het Amsterdamse Oosterpark? Kiest iemand met overgewicht ervoor om juist nog meer te eten? Een van de meest prangende maatschappelijke kwesties waarbij het wel of niet bestaan van een 'vrije wil' van grote invloed is op het beleid is verslaving. Is voorlichting genoeg om mensen op het goede pad te brengen? Of moet de overheid veel drastischer ingrijpen?

door Astrid Vellinga

Verslaafd uit vrije wil?

Kun je bij mensen met een verslaving spreken van een vrije wil? Deze vraag lijkt in eerste instantie eenvoudig te beantwoorden. De term verslaving verwijst naar 'jezelf tot slaaf maken van een middel'. Per definitie beschik je dan niet meer over een vrije wil. Ook suggereert de term verslaving dat zij die verslaafd zijn, de vrijheid van denken en handelen ontberen, terwijl zij die niet verslaafd zijn blijkbaar wel over deze vrijheden kunnen beschikken.

Bij nadere beschouwing stuiten we echter op een aantal problemen. Ten eerste staat het concept 'de vrije wil' op losse schroeven. Wetenschappelijke inzichten uit neurobiologisch en psychologisch onderzoek suggereren dat het concept vrije wil niet bestaat, maar opgevat moet worden als een gevoel dat wijzelf creëren (zie bijvoorbeeld het boek van Victor Lamme, gerecenseerd achterin dit num-

mer). Diverse experimenten laten zien dat voordat we het ons bewust zijn veel beslissingen reeds zijn genomen. Achteraf creëren we verklaringen waarbij we ons geen rekenschap geven van factoren die onbewust ons gedrag hebben beïnvloed. Ten tweede is er sprake van een 'paradigma shift' in het concept verslaving. Alhoewel de term verslaving sinds de 18^e eeuw het 'jezelf tot slaaf maken van een middel' centraal stelt, hielden we tot een aantal decennia geleden mensen zelf verantwoordelijk voor hun verslaving. Dat leidde er toe dat mensen slechts in behandeling voor de verslaving konden komen als zij hiertoe gemotiveerd waren en het zelf *besloten* hadden. Onder invloed van nieuwe neurobiologische en psychologische inzichten is deze visie de afgelopen decennia veranderd. Verslaving wordt tegenwoordig in de psychiatrie en gezondheidsrecht beschouwd als

een chronische (hersens-) ziekte, met als centraal probleem dat mensen steeds meer de controle kwijtraken over hun gebruik en gedrag. Dit perspectief maakt het ook mogelijk om mensen met een verslaving in uiterste zin tegen hun wil op te nemen in een psychiatrisch ziekenhuis, en eventueel te behandelen onder dwang. Verslaving wordt dus beschouwd als een ziekte die dusdanig ontwrichtend is, dat we iemand niet meer geheel verantwoordelijk kunnen houden voor het eigen gedrag. Hulpverleners worden dan geacht mensen met verslaving tegen zichzelf te beschermen, omdat zij niet in staat kunnen worden geacht zelf verantwoordelijkheid te dragen voor eigen gedrag en herstel. Overigens wordt hier in de praktijk van de verslavingszorg nogal verschillend mee omgegaan: in sommige delen van Nederland is er ruimte voor dwangopname, in andere delen niet.

Kortom, de vraag rondom verslaving en vrije wil dient gezien bovenstaande ontwikkelingen aan een nadere beschouwing te worden onderworpen om een genuanceerde visie te ontwikkelen. In het onderstaande zal worden stilgestaan bij het beeld dat van verslaving gegeven wordt in de literatuur, als representatie van 'onze' maatschappelijke opvattingen. Daarna worden enkele recente inzichten uit de genetica, de neurobiologie en de psychologie beschreven die hierbij aansluiten. Alles slechts in vogelvlucht gezien de lengte van het artikel (voor een uitgebreide beschouwing zie Wiers 2008).

De verbeelding van verslaving

De wijze waarop verslaving maatschappelijk wordt gepercipieerd, wordt tastbaar in de verbeelding in de kunst. In een eerder gepubliceerde essay 'De aap op mijn rug' (2008), analyseerde ik

Foto: Herman Wouters

Vrije wil is voor mij een wonder

Ik heb wat te willen ... Ik zeg dus nee tegen stelsels die zeggen: 'Je hebt niets te willen. Je bent slechts een product van gisteren, van je geboorte, van je genen, van je (voor)ouders, van de oerknal'. Dat ben ik (misschien) allemaal ook, maar ik ben meer. Ik heb wat te willen. Kan ik dat bewijzen? Nee. Ik kan ook niet bewijzen dat liefde bestaat. En toch bestaat het. Zeg maar: als een wonder.

Het is stuitend wanneer mensen klein worden gehouden met woorden als: 'Jij hebt niets te willen, je luistert maar'. Ik ben liberaal in hart en nieren en ben tegen tirannie, van welke soort dan ook. Mooi, die regel in ons volkslied: 'De tirannie verdrijven, die mij mijn hart doorwondt'. De overheid moet een dam tegen tirannie opwerpen.

Er is ook een andere kant: alleen maar 'ik wil' is erg beperkt. Het wordt al snel een molen die in het luchtledige ronddraait. Er is zoveel dat mijn ik overstijgt. Waarheid, goedheid en schoonheid. Ik laat mijn wil erdoor aansteken. Ik wil dus wat mijn 'ik' te boven gaat. 'De waarheid zal je vrijmaken', staat ergens in de Bijbel. Vrij van je tunnelvisie, onverschilligheid en egoïsme.

De vrije wil is trouwens niet alleen vrij *van*, maar ook vrij *voor*. Van Jezus heb ik geleerd dat het vooral gaat om vrijheid voor liefhebben: van anderen en van God. Voor mij is dat het echte wonder van de vrije wil.

Arjan Plaisier

Scriba Protestantse Kerk
in Nederland

twee romans – 'De man met de gouden arm' van N. Algren en 'De ruimte van Sokolov' van L. de Winter – en een autobiografie: 'Op de rug van vuile zwanen' van R. Stoute. In deze boeken wordt beschreven hoe de verslaving van de hoofdpersoon voortvloeit uit moeilijke levensomstandigheden. Het gebruik van middelen als cocaïne, alcohol en heroïne wordt als een tijdelijke vrijheid beleefd: een manier om even los te komen van deze moeilijke omstandigheden. Totdat deze middelen zelf ook geleidelijk de hoofdpersonen onvrij maken. Tegelijkertijd wordt beschreven dat het mogelijk is om de verslaving te doorbreken. Centraal hierin staat een sterke wil. Tevens wordt een grote motivationele kracht toegeschreven aan het appel van een belangrijk ander persoon op degene met de verslaving. In beide romans speelt de liefde van de hoofdpersoon voor een vrouw een doorslaggevende rol om van de middelen verlost te raken, en bij het uitblijven hiervan, weer terug te vallen. In het boek van Stoute is er nog een tweede manier waarop de ander een belangrijke rol speelt: de dood van een medegebruiker doet een dusdanig sterk appel op de hoofdpersoon, dat hij het besluit neemt de verslaving te staken.

'Naarmate men ernstiger verslaafd is (en zich dieper in de verslavingsspiraal bevindt) is er steeds minder ruimte voor een vrije wil'

In de verbeelding van verslaving en de vrije wil wordt enerzijds benadrukt hoe gedetermineerd de mens is, namelijk door zijn levensomstandigheden en door het middel dat steeds meer de controle over het leven van de hoofdpersoon overneemt. Anderzijds wordt beschreven hoe men op basis van sterke wilskracht toch in staat

is om de verslaving te doorbreken. Het standpunt dat de mens enerzijds bepaald wordt door diverse factoren (zoals genetica, levensomstandigheden, de voorzienigheid), maar aan de andere kant ook vrij is om keuzes te maken en hiervoor verantwoordelijkheid te dragen, wordt in de filosofische discussie over de vrije wil het uitgangspunt van compatibiliteit genoemd (zie Maureen Sie in dit nummer). In de hierna volgende analyse van recente wetenschappelijke inzichten zal getoetst worden in hoeverre dit standpunt bij verslaving en vrije wil houdbaar is.

Een verslavingsgen?

Zoals eerder beschreven wordt verslaving gezien als een hersenziekte, waarin genetische factoren een belangrijke rol spelen. Maar als er iets is als een verslavingsgen, dan kun je toch niet meer spreken over de vrije wil? Dan is alles bij voorbaat toch al gedetermineerd? Dat is echter een te eenvoudige visie.

Ten eerste wordt de rol die genetische factoren spelen gemiddeld geschat op 50%. Dit betekent dat er dus nog 50% andere factoren van invloed zijn op het ontwikkelen van verslaving. Deze zijn bijvoorbeeld de invloed van de sociale groep en (imitatie)gedrag van zij die populair zijn), of de hoeveelheid stress. Ten tweede is er niet één verslavingsgen, maar spelen meerdere genen een rol in de invloed die zij hebben op iemand die al dan niet verslaafd wordt. Deze komen in verschillende mate voor bij mensen, zodat de invloed van de genetische bepaaldheid voor de een groter kan zijn dan voor de ander.

De meeste genetische invloeden betreffen lichamelijke processen die beïnvloeden hoe je op een middel reageert. Bijvoorbeeld: er is een gen dat via de aanmaak van een eiwit zorgt voor de afbraak van alcohol in je maag. Mensen die een variant van dit gen hebben maken een eiwit aan dat alcohol juist niet snel afbreekt. Als deze mensen veel alcohol drinken, worden ze al snel misselijk. De variatie van dit gen heeft dus een beschermende factor om niet verslaafd te raken. Verder zijn er ook varianten bekend in de mate waarin mensen de opwindende effecten van een middel ervaren. Sommige mensen ervaren meer een 'kick' direct na inname van alcohol dan zij die een andere genetische variant hebben. Mensen die

een sterker positief effect ervaren, zullen sneller de kans lopen om verslaafd te raken, dan zij die dit niet hebben. Tot slot is ook aangetoond dat sommige mensen een lager niveau van activiteit in bepaalde delen van de hersenen hebben (prefrontale hersenschors), waardoor zij eerder geneigd zijn om avontuur te zoeken. Dit kan leiden tot bungee jumpen, maar ook tot het experimenteren met middelen die het gevoel van een kick geven. Ook deze mensen hebben een verhoogd risico om verslaafd te raken.

Genetische variatie speelt ook een rol bij karaktereigenschappen die al dan niet het risico om verslaafd te raken kunnen verhogen. Zo is van de neiging tot impulsiviteit aangetoond dat er een associatie is met een verhoogd risico op verslaving. Bij al deze genetische factoren geldt overigens dat zij niet bepalen dat iemand middelen gaat gebruiken, maar dat zij invloed hebben vanaf het moment dat er middelen gebruikt worden. Concluderend: genetische variatie betekent niet dat mensen die verslaafd zijn hier geheel toe genetisch gepredisponeerd zijn. Genetische factoren verhogen wel de kans dat iemand die eenmaal middelen gebruikt heeft, verslaafd kan raken.

De verslavingsspiraal

Er blijft dus aanvankelijk de keus om een middel te gebruiken. Maar als eenmaal gestart wordt met het gebruik, worden er verschillende mechanismen in gang gezet. Behalve genetisch beïnvloede lichamelijke reacties, zijn dat ook veranderingen in de hersenen die worden veroorzaakt door het middel en de wijze waarop mensen verder reageren op middelengebruik. Wiers heeft dit overzichtelijk samengevat in een ontwikkelingsmodel (2008). Verslaving wordt binnen de neurobiologie en psychologie begrepen als verstoring van een balans tussen automatische processen, waar we ons grotendeels niet bewust van zijn, en controlerende processen, waar we ons grotendeels wel bewust zijn. Naarmate men ernstiger verslaafd raakt, raakt deze balans meer verstoord en wordt het moeilijker zich uit de cirkel van de verslaving te bevrijden. In de neurobiologie worden meerdere modellen onderscheiden die veranderingen in de hersenen beschrijven. Deze hebben vooral betrekking op beloningssystemen in de hersenen. De sensitatie-hypothese is dat het dopaminesys-

teem hypergevoelig wordt door het gebruik van middelen. Dopamine is een neurotransmitter welke met genotsbeleving te maken heeft. Door het nemen van een middel stijgt de hoeveelheid dopamine in de hersenen, wat een prettig gevoel geeft. Bij gebruik van middelen gaat het dopamine systeem steeds sterker reageren, met als gevolg dat iemand al een reactie kan vertonen bij het zien van een middel. Dit wordt sensitatisatie genoemd. Dit systeem maakt uiteindelijk dat de zucht naar het middel gaat overheersen en maakt dit belangrijker dan het plezier dat aanvankelijk nog met het gebruik samenging.

Een andere theorie (pathologische gewoonte theorie) claimt dat juist evolutionair jongere onderdelen van de hersenen een belangrijke rol spelen (orbitofrontale cortex en dorsolaterale gedeelten). Dit systeem is belangrijk bij het afwegen van verschillende beloningen. Vanuit deze hypothese komt het gebruik van drugs steeds minder onder controle te staan van de verwachte beloning. Het wordt steeds meer een dwanghandeling. Dit wordt onderbouwd door de bevinding dat er bij mensen met dwangstoornissen in de hersenen vergelijkbare afwijkingen zijn als bij mensen met een verslaving. Tevens wordt het steeds moeilijker om andere beloningen (eten, seks, werk, vrienden) te waarderen en wordt uiteindelijk dit neuronale circuit meer inactief. Dat leidt tot gevoelens van apathie en somberheid (wat vaak weer aanzet tot middelengebruik).

In psychologisch onderzoek worden verschillende processen omschreven die wellicht samenhangen met deze veranderingen in de hersenen. Er is veel bewijs dat verslaving gepaard gaat met leerprocessen: het middel houdt bijvoorbeeld steeds meer de aandacht vast. Dat hangt samen met een toename van automatische associaties met gevoelens van opwindning en een neiging tot toenadering van het middel. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat meer controlerende processen, die we normaal gesproken kunnen gebruiken om ons gedrag in toom te houden meer en meer verstoord raken bij verslaving. Middelen kunnen dus een acuut effect hebben op deze controlerende functies, zoals de ontremming bij veel alcohol, maar ook zijn er aanwijzingen dat op lange termijn het vermogen van de hersenen om controlerende functies uit te oefenen daalt.

Slotbeschouwing

De huidige wetenschappelijke hypothesen suggereren dat er sprake is van een verslavingsspiraal: naarmate er meer en langduriger gebruikt wordt, zijn er veranderingen in de hersenen die er op zichzelf toe leiden dat de neiging om een middel te gebruiken steeds sterker wordt. Voorts wordt het vermogen van controlerende processen steeds zwakker. Dit model suggereert dat naarmate men ernstiger verslaafd is (en zich dieper in deze spiraal bevindt) er steeds minder ruimte komt voor een vrije wil. Het risico dat je genetisch met je meedraagt om verslaafd te worden heeft weinig te maken met een vrije wil.

Echter, de mogelijkheid om zichzelf te bevrijden uit deze verslavingsspiraal lijkt vooralsnog wel te lopen via het pad van de (vrije?) wil. Immers: veel mensen zijn in staat zich van hun verslaving vrij te maken zonder professionele hulp. Hierbij wordt verondersteld dat zij dit kunnen op basis van een sterke wens tot veranderen. In de professionele hulp wordt hierop momenteel ook ingezet: er is veel bewijs dat motivationele gespreksvoering een efficiënte methode is om verslaafden te behandelen.

Tot besluit: onze vrije wil kan gecompromitteerd worden door genen, ons onbewuste en door levensomstandigheden, maar kan ook aangewakkerd worden. Het appel van de ander kan daarbij een doorslaggevende rol hebben.

Astrid Vellinga is psychiater en plaatsvervangend geneesheer directeur Arkin (GGZ-instelling te Amsterdam, waarvan Jellinek onderdeel uitmaakt).

Dit artikel is te beluisteren als Podcast

www.d66.nl/kennis/item/podcast_idee

Literatuur

A. Vellinga (2008), 'De aap op je rug'. In: A. Oderwald, K. Neuvel, W. van Tilburg (red.). *Aan de ketting. Verslaving verbeeld*. De Tijdstroom, Utrecht.

Wiers, R. (2008). *Slaaf van het onbewuste. Over emotie, bewustzijn en verslaving*. Bert Bakker.

argumenten & citaten

VRIJJE
WIL

D66 vertrouwt op de eigen kracht van mensen. Deze eigen kracht is onlosmakelijk verbonden met uitgangspunten als 'de vrije mens' met een 'vrije wil'. Maar die wil is zeker niet helemaal 'vrij', zo laat veel onderzoek van de laatste decennia zien. Een beknopt overzicht van enkele argumenten waarom onze keuzes sterk worden beïnvloed door ons genetische opmaak en omstandigheden.

samengesteld door **Eline van der Mast**

NEUROLOGISCH ARGUMENT 1

In de jaren '80 van de vorige eeuw ontdekte de Amerikaanse fysioloog Benjamin Libet dat het gedeelte van je hersenen waar je motoriek geregeld wordt, al zo'n 0,35 seconden vóór je bewuste besluit oplicht. Maar ook al 'besluiten' je hersenen iets te gaan doen voordat je het zelf door hebt, je hebt volgens Libet wel een veto: je kunt besluiten om het niet te doen. In 2008 ontdekte J.

D. Daynes dat zelfs al zeven seconden van te voren te zien was in je hersenen wat je zou besluiten. Wat betekent dit voor de vrije wil? Moet vrije wil bewust zijn? Is een veto-optie genoeg? Volgens neuroloog Dick Swaab van de Universiteit van Amsterdam worden bijna al onze kenmerken bepaald door onze genetische opmaak en embryonale ontwikkeling.

'Het is een plezierige illusie'

Dick Swaab

CRIMINOLOGISCH ARGUMENT 2

Als verweer of excuus pleiten criminelen vaak verminderd- of compleet ontoerekeningsvatbaar te zijn. De uitspraak hierover is dan afhankelijk van een psychiatrisch en psychologisch onderzoek, dat ook de mate van straf bepaalt. Maar onderzoek heeft uitgewezen dat er sterke correlaties zijn tussen opleidingsniveau van ouders, opleidingsniveau van de persoon zelf, IQ, et cetera. Als we het zo bekijken, lijkt het alsof bijna alle criminelen wel verminderd toerekeningsvatbaar zijn. Aan de

andere kant is criminaliteit slechts uit te drukken in waarschijnlijkheden – sommige mensen die alle statistieken tegen zich hebben, worden vaak ook wél succesvol in de samenleving. Het bestaan van een neiging of predispositie is dus niet genoeg om determinisme te concluderen. Moeten we onderscheid maken tussen individuen en de samenleving als statistisch gegeven? Wanneer laten we dan de cijfers spreken, en wanneer het individu?

'One cannot base one's conduct on the idea that everything is determined, because one does not know what has been determined. Instead, one has to adopt the effective theory that one has free will and that one is responsible for one's actions. [...] There is also a Darwinian reason that we believe in free will: A society in which the individual feels responsible for his or her actions is more likely to work together and survive to spread its values'

Stephen Hawking

ECONOMISCH ARGUMENT 3

Vóór de teleurstelling die de financiële crisis bracht, was er het sterke geloof in de vrije markt van de jaren '80 en '90, zoals beschreven door o.a. Friedrich von Hayek. Bij een vrije markt hoort een vrije keuze en daarmee een vrije (rationele) wil. Inmiddels is het idee van de *homo economicus* wat minder in trek; we zijn blijkbaar wat minder rationeel en wat meer beïnvloedbaar dan we dachten. In plaats van door informatie en cijfers laten we ons leiden door

marketing en reclame: geef ons een grotere portie, en we eten meer – ook al vinden we het viezer. We vinden Pepsi lekkerder dan Coca Cola – totdat we het label zien. We kopen gewoon één blikje tomaten – totdat de supermarkt er 'maximaal drie per klant' bovenhangt. Ook verkiezingscampagnes zijn vaak (al dan niet effectief) manipulatief en gericht op marketing. Wat zegt dat over stemgedrag en vrije wil? Volgens G.W. Bush niet zoveel:

'We know how to secure a more just and prosperous life for man on Earth: through free markets, free speech, free elections, and the exercise of free will unhampered by the state'

G.W. Bush

SOCIAAL-MAATSCHAPPELIJK ARGUMENT 4

In Nederland hebben we geen traditie van uit-huwelijking: mensen kiezen zelf hun partner. Maar in hoeverre eigenlijk? Aantrekkingskracht hangt grotendeels af van feromonen en genetische opmaak. We kunnen niet kiezen wie we aantrekkelijk vinden. Niet alleen feromonen, ook groepsdruk en macht kunnen mensen dingen laten doen die ze eigenlijk niet willen, kijk maar naar het Milgram experiment van begin jaren '60 en het Stanford Prison Experiment van begin jaren '70. Uit het Milgram experiment bleek dat mensen gemakkelijk zijn over te halen om anderen pijn te doen terwijl

ze het eigenlijk niet willen, en het Stanford Prison Experiment toonde aan dat mensen zich extreem snel voegen naar hun al dan niet reële machtspositie en makkelijk sadistisch worden. Niet alleen druk, macht en biologie, zelfs de letters van de namen van mensen hebben invloed op keuzes: men neigt naar banen en woonplaatsen die dezelfde letters hebben als hun eigen naam, vooral hun initialen (het naam-letter-effect). Er wonen meer Jacks in Jacksonville dan verwacht. Betekent het feit dat we menselijk gedrag statistisch vaak vrij goed kunnen voorspellen en beïnvloeden dat we geen vrije wil hebben?

'In God's body shop, each of us was customized. But science came along to substitute statistical inference for free will. We are now a tribe of likelihoods'

John Leonard

Het christendom worstelt al eeuwen met de vrije wil. Want hoe kan God allesbepalend zijn, en de mens tegelijk zijn leven zelf inrichten? Voorbestemming en zelfbeschikking lijken op gespannen voet met elkaar te staan. In de 17de eeuw vond over dit onderwerp een hoogoplopend conflict plaats, dat zowel religieus als politiek werd uitgevochten. Een van de meest intrigerende disputen in de Nederlandse geschiedenis ging over de ‘Vrije Wil’: de rekkelijken versus de preciezen.

door **Boris van der Ham**

Religie en de vrije wil

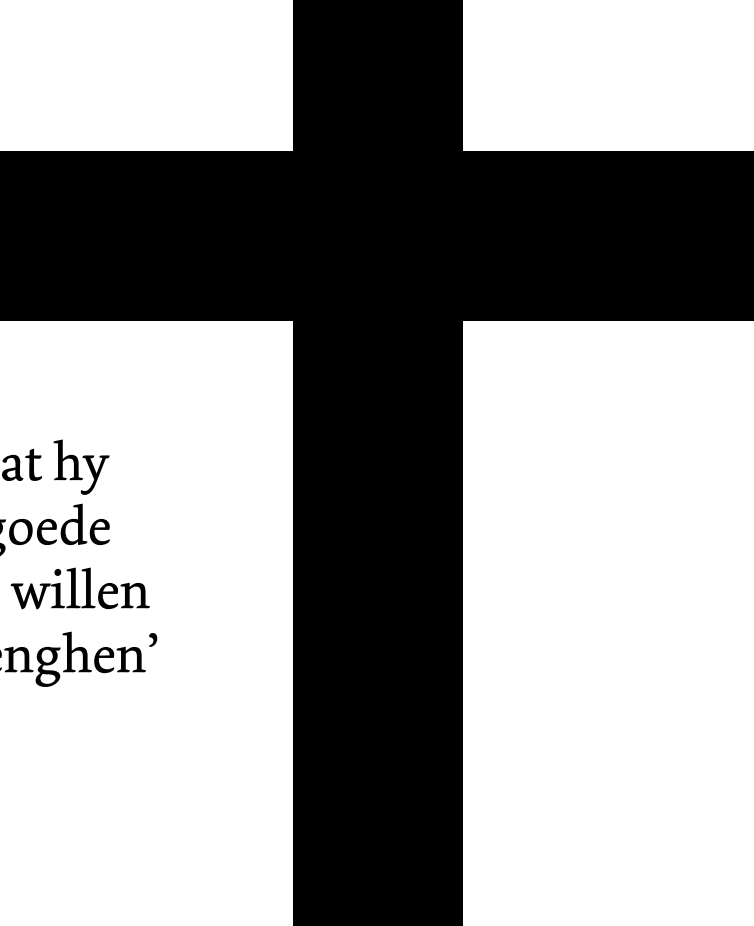
‘De vryen wille des menschen’

Hoe vrij is de mens? Vooral het christendom heeft veel geworsteld met die vraag. Andere godsdiensten veel minder. In de islam, bijvoorbeeld, wordt niet gesteld dat de mens volledig afhankelijk is van God. De ‘vrije wil’ is juist iets waarmee de mens kan aantonen of hij juiste keuzes maakt. Sjiïeten stellen zelfs dat de ‘vrije wil’ van de mens essentieel is voor God, opdat hij de mens kan beoordelen. Mensen kunnen op basis van de getoonde verantwoordelijkheid gewogen worden op de dag des oordeels. Ook het Jodendom kiest min of meer voor die benadering. In de joodse filosofie wordt benadrukt dat de ware vrijheid weliswaar uiteindelijk wordt gevonden door de verbintenis met God, maar dat de vrije wil voortkomt uit de menselijke ziel.

Het christendom heeft, zogezegd, een veel meer complexe verhouding tot de ‘vrije wil’. God is immers onnipotent, alomtegenwoordig, en heeft de mens in de palm van zijn hand. Hij is de alfa en omega, de schepper van al het levende. De

vraag is dan echter: waar heeft de mens dan nog zelfbeschikking? Het christendom heeft ook lange tijd een groot belang gehecht aan het verhaal van de aangeboren zondigheid van de mens. Doordat Adam en Eva in het Bijbelse scheppingsverhaal aten van de verboden vrucht, is de mens gedoemd tot het leven in zonde. Die erfelijke belasting kan niet uit vrije wil worden afgeworpen, was de gedachte.

In de meest orthodox visie op de mens is het leven volledig voorbestemd; geen gebeurtenis of handeling is toevallig, alles is door God van tevoren bedacht. Ook is al voor de geboorte bepaald of een mens uiteindelijk tot de hemel zal worden toegelaten, en zijn zonden dus vergeven, of dat hij zal moeten branden in de hel. Deze zogenaamde ‘predestinatieleer’ zorgde binnen het christendom echter tot veel discussie. Want als alles is voorbestemd, wat heeft het dan nog voor zin om het goede te doen? Maakt het nog uit of een mens zijn leven betert en de juiste keuze maakt?

‘Soo acht ick dat hy
vermach het goede
te dencken, te willen
ende te volbrengghen’

Arminius

Arminius vs. Gomarus

Deze vragen stonden centraal in een theologisch debat aan het begin van de 17de eeuw aan de Universiteit Leiden. In 1603 werd daar theoloog Arminius tot hoogleraar benoemd. Zijn collega-hoogleraar Franciscus Gomarus protesteerde hier heftig tegen. Arminius stond namelijk bekend om zijn afwijkende opvattingen over de predestinatieleer. Arminius stelde dat de mens wel degelijk invloed kon uitoefenen op zijn leven, en op de uiteindelijke plek in de hemel. Hij stelde dat de mens een deel van zijn leven naar eigen inzicht kon inrichten. Of hij of zij vervolgens in de hemel zou komen was echter wel afhankelijk van het feit of hij of zij in God geloofde. Hij stelde dat Jezus Christus was aangesteld om de mensheid van de zonde te bevrijden, mits de mens in zijn bevrijding wilde geloven. Maar hier zat dus een duidelijke vrijheid voor de mens: hij kon immers ook besluiten niet in Jezus’ verlossing te geloven. De mens kon door zijn geloof in God op een verge-

vend oordeel rekenen waarmee God de keuzen van de mens kon rechtvaardigen.

De strenge Calvinistische Gomarus (de precieze) bestreed deze visie op felle wijze. Hij stelde dat God zo’n rechtvaardiging alleen maar kon geven als hij wist waartoe de acties van de mens zouden leiden. Hij hield vast aan de visie dat de mens volledig door God wordt geleid, en als zodanig geen ‘vrije wil’ heeft. De Armenianen (of de rekkelijken) hekelden deze visie weer op hun beurt. Zij stelden dat indien alles inderdaad door God ‘gewild’ zou zijn, dat het God tot auteur van de zonde zou maken. God zou dan feitelijk verantwoordelijk zijn voor al het leed in de wereld. Dat was voor Arminius onbestaanbaar.

Het religieuze meningsverschil werd al snel onderdeel van een politieke strijd. Hoewel lang niet iedereen het met de theologische visie van Arminius eens was, werd gesteld dat hij wel deze mening mocht uitdragen. Ook een deel van de elite had deze overtuiging. Een van hen was

De vrije wil

Vrije wil is voor mij een ontwikkelingsopdracht. Je wordt niet geboren met een volledig ontwikkelde vrije wil – die is alleen in potentie aanwezig. In het begin word je alleen nog maar gestuurd door je genen, je hormonen en de invloeden vanuit je omgeving. *Nature and nurture*, in een complexe configuratie.

Op een dag dient het eerste sprankje of vonkje van een vrije wil zich aan. Misschien nog niet eens bewust, als een vage bromtoon in de ziel. Iets van: 'Ooit kom ik hier uit en dan zal ik meer van mijn leven maken dan mijn ouders.' Maar het kan ook een helder besluit zijn: 'Ik word dokter.' En dan niet omdat je vader dokter is of je moeder het zo graag wil, maar als origineel en eigenwijs besluit. Sommige kinderen hebben dat. Anderen laten zich nog jarenlang drijven door wat er op ze afkomt, vanbinnen en vanbuiten. De meeste mensen laten zich in belangrijke mate sturen door wat er op hen afkomt en in die zin hebben ze geen vrije wil. Maar dat wil niet zeggen dat de vrije wil niet bestaat: die moet alleen nog ontwikkeld worden. Bevochten op de macht van natuur en opvoeding.

Als mensheid zijn we al tientallen duizenden jaren bezig ons te ontworstelen aan onze eigen primitieve, dierlijke of biologische natuur. Hoe verder wij daarvan af groeien, hoe vrijer we worden. En hoe meer liefdevol. Want ook liefde is, net als de vrije wil, een ontwikkelingsopdracht. Die twee hangen dan ook nauw samen.

Lisette Thoof

Freelance journalist voor o.a. *Happinez*, en schrijfster van *De onverzadigbare vrouw (en de afwezige man)*.

Johan van Oldenbarnevelt, Raadspensionaris van de Republiek, een soort minister-president onder Stadhouders Maurits. Bij hem lag nog vers in het geheugen hoe nog geen twintig jaar eerder de Nederlanden de tirannieke heerschappij van Phillips II hadden afgezworen. Phillips' bewind verketterde elke afwijkende religieuze opvatting met gewelddadige sancties. Met die dwingelandij in het achterhoofd werd tolerantie gepredikt, ook in de richting van de Armeniërs.

‘De “predestinatieleer” zorgde binnen het christendom tot veel discussie. Als alles is voorbestemd, heeft het dan nog zin om het goede te doen? Maakt het nog uit of een mens zijn leven betert en de juiste keuze maakt?’

Hoorzittingen

In lijn met de politiek van tolerantie werd in 1607 een commissie in het leven geroepen die het conflict moest beslechten. In oktober 1608 vond er zelfs een heuse hoorzitting plaats aan het Binnenhof in Den Haag. De Staten-Generaal ontving onder meer Gomarus en Arminius die hun visies op de kwestie mochten laten horen. Arminius legde tijdens die hoorzitting opnieuw een verklaring

af dat hij de strikte predestinatieleer afkeurde en dat er ruimte moest zijn voor andere opvattingen. Hij sprak over het belang van de 'vryen wille des menschen' en stelde: 'Soo acht ick dat hy (de mens, BvdH) vermach het goede te dencken, te willen ende te volbrenghe'. De hoorzittingen leidden niet tot het gewenste resultaat, en de spanningen bleven. Hoewel Arminius in 1609 overleed, hielden zijn aanhangers vol. In 1610 verscheen er van hun hand zelfs een verzoekschrift – een Remonstrantie – waarin hun visie op de vrije wil in vijf punten werden uitgewerkt. Daarin werd gesteld dat met 'een eeuwich, onveranderlijck besluyt' van God het leven ooit was begonnen. Maar daar voegden zij meteen aan toe dat de schepping niet inhield dat God had gekozen om sommigen te verkiezen en anderen te verwerpen. In een volgend artikel werd de vergifenis van Christus benadrukt die 'voor alle ende yeder Mensche gestorven' is. In het derde artikel werd benadrukt dat mensen het 'salich-maeckende gheloove' niet uit zichzelf hebben, maar dat het hen gegeven wordt door Genade van God. In het vierde artikel werd echter de vrije wil onderstreept: Gods genade 'is niet onwederstandelijck': Kortom, de mens moet er 'ja' op zeggen, maar kan het ook afweren. De mens heeft dus keuzevrijheid. In het laatste artikel wordt zelfs beschreven dat een mens door 'naelatichey' of verwaarlozing het door God geschonken geloof kan verliezen. Ook daar is er dus keuzevrijheid.

Politieke escalatie

Hoewel deze woorden en dogma's in de ogen van een 21ste eeuwse lezer nog behoorlijk orthodox klinken, waren deze stellingnames in die tijd uitermate vrijzinnig en baanbrekend. De Remonstrantie wierp weer nieuw olie op het vuur van het al hoog opgelopen conflict. Dat werd nog eens aangewakkerd door allerhande belangengroepen die het conflict gebruikten als middel voor andere politieke doeleinden.

In 1611 organiseerde Raadspensionaris Van Oldenbarnevelt opnieuw een conferentie in Den Haag. Opnieuw leidde dit tot niets, en het conflict escaleerde verder. In 1618 werd een algemene kerkvergadering gehouden, de Synode van Dordrecht, waarin de theologische positie van Arminius uiteindelijk werd afgewezen. De Armeniërs werden zelfs verboden. Stadhouders Maurits misbruikte dit politiek momentum bovendien ook voor enkele politieke afrekeningen. Hij liet Van Oldenbarnevelt executeren vanwege hoogverraad, en hij sloot rechtsgeleerde Hugo de Groot – ook een pleitbezorger van tolerantie – op in Slot Loevestijns.

Hoewel Maurits de Remonstranten had verboden, lieten zij zich niet kennen. Ze doken onder en wonen daar aan aanzien. Zo preekten de Remonstranten niet van een kansel, want, zo was de gedachte: de waarheid komt via discussie tot stand. Er was niet één persoon die het woord voerde tijdens bijeenkomsten, zoals normaal was bij protestantse diensten, maar verschillende mensen namen het woord bij. Ze gaven elkaar hun persoonlijke visies op de Bijbel en gingen hierover in debat. De gedachte was dat de mens pas werkelijk boven de beperktheid van zijn eigen werkelijkheid uit kon komen als hij luisterde naar de opvattingen van een ander. Door verder te willen blijven zoeken benadert men de werkelijkheid steeds meer.

Deze wijze van opereren werkte als een magneet op vrijdenkers uit heel Europa. Zo correspondeerden de Fransman Bayle en de Engelsman John Locke uitgebreid met Remonstrantse theologen. Ook de Nederlandse vrijdenker Spinoza hield nauwe contacten met hen. Hun verlichte denkbeelden werden mede door deze ontmoetingen geïnspireerd. De geschiedenis rond Arminius en Gomarus vormt voor mij een van de meest intrigerende religieus-politieke conflicten in de Nederlandse geschiedenis. Een strijd om 'de vrije wil' zonder weerga.

Boris van der Ham is Tweede Kamerlid voor D66.

Levert de discussie over het wel of niet bestaan van de vrije wil problemen op voor de democratie? De politicologen Van der Vossen en Scheltens stellen dat het functioneren en de legitimatie van de democratie vooralsnog niet in gevaar zijn. Sterker nog, het huidige debat over de vrije wil toont aan dat er een bijzondere waarde schuilt in de democratie.

door Bas van der Vossen & Jerome Scheltens

Foto: Herman Wouters

Democratie en de vrije wil

In een democratie maken burgers in vrijheid een keuze voor die partij die hun belangen het beste vertegenwoordigt. Op het eerste gezicht liggen begrippen als 'rationele keuze' en 'vrijheid van burgers' dan ook voor de hand in een discussie over de relatie tussen de vrije wil en democratie: mocht de vrije wil niet bestaan, kunnen burgers dan nog wel in vrijheid deze rationele afweging maken?

In dit artikel betogen we dat het wel of niet bestaan van een vrije wil geen afbreuk doet aan de essentie van een democratie. Eerst helpen we twee misverstanden uit de weg over de relatie tussen vrije wil, rationele keuzen en burgerlijke vrijheid. Daarna staan we stil bij de idee van de vrije wil en de recente discussie over het wel of niet bestaan ervan. In onze ogen ligt de werkelijke dreiging van het ontkennen van het bestaan van de vrije wil in het potentieel dat dit leidt tot een ontkenning van het bestaan van moraliteit. Maar als de vrije wil bestaat – of als moraliteit het niet bestaan van de vrije wil zou kunnen overleven – dan leidt dat tot een bijzondere waarde van de democratie. In dit stuk stellen wij voor dat democratie, en alleen democratie, tot een *morele politieke gemeenschap* kan leiden. Want alleen in een democratie zijn burgers in staat tot het uitoefenen, als burgers, van een vrije wil.

Misverstand 1

Vrije wil versus rationele keuze

Wellicht lijkt de ontkenning van het bestaan van de vrije wil problematisch voor de legitimiteit van democratische processen, omdat het verhindert dat burgers in hun eigen belang zullen stemmen. En is niet het hele idee van democratie dat burgers vrij kunnen kiezen voor partijen die hun belangen zullen vertegenwoordigen? Dit laatste is waar, maar toch schuilt hierin niet het gevaar van het ontkennen van het bestaan van de vrije wil. De vraag of we een vrije wil hebben is namelijk niet hetzelfde als de vraag of we rationeel kiezen. Want hoewel het klopt dat de vraag of we rationeel kiezen alleen maar opduikt *als* we een vrije wil hebben, zijn het toch twee verschillende kwesties. De vrije wil, als we die hebben, staat ons juist toe om wel of juist niet op basis van ons eigenbelang te stemmen.

Misverstand 2

Vrije wil versus burgerlijke vrijheden

De wens ons leven vrij en naar eigen inzicht in te richten ligt ten grondslag aan een aantal van onze meest dierbare mensenrechten en burgerlijke vrijheden. Zijn zulke vrijheden in gevaar door de ontkenning van het bestaan van de vrije wil? Het is een vergissing te denken dat de vrije wil het fundament is voor ons recht op vrijheid. In de verdragen en documenten waarop onze wettelijke rechten momenteel zijn gebaseerd wordt nimmer verwezen naar de vrije wil. Je zult vergeefs zoeken naar verwijzingen naar de vrije wil in de *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens*, het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten* (zie met name artikel 25, het recht op deelname aan het openbare leven), de *Nederlandse Grondwet* of zelfs in inspiratiebronnen als de *Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring* en de *Amerikaanse Grondwet*.

In tegenstelling tot een nadruk op de vrije wil hebben deze teksten iets anders gemeen: de waardigheid en integriteit van het individu. En dit is de basis voor de fundamentele waarde, onvervreemdbaarheid en vanzelfsprekendheid van diens rechten. Het individu is dus heilig, met of zonder vrije wil.

De vrije wil en moraliteit

Wat is dan die vrije wil? En wat zou het betekenen als, zoals hersenonderzoekers nu beweren, wij geen vrije wil hebben? Volgens Dick Swaab zijn er grofweg drie elementen te onderscheiden: [A] Een wil is alleen vrij wanneer er de keuze was voor een alternatieve beslissing (een mogelijkheid die benut kan, maar niet hoeft te worden); [B] Een wil is alleen vrij wanneer er een motief was om de beslissing te nemen; [C] Een wil is alleen vrij wanneer de beslissing echt uit jezelf is genomen, zonder interne of externe beperkingen. Maar voorzichtigheid is hier geboden. Waar [A] plausibel lijkt als een noodzakelijke voorwaarde voor een vrije wil, zijn [B] en [C] problematisch. Element [B] is enigszins overdreven want we handelen vaak genoeg zonder eerst goed na te denken, of juist instinctief. Volgens hersenonderzoekers worden we ons hier een fractie later pas van bewust, en dat bewustzijn ervaren we dan als onze vrije wil. De echte vrije wil zou daarmee dus

Denkend aan 'Holland' zijn we altijd geneigd te denken dat iedere burger voluit zijn eigen vrije wil kan volgen. We vinden dat zo belangrijk dat een aantal onderwerpen waarin de vrije wil een rol speelt, uitgangspunten zijn voor artikelen in de Grondwet. Denk aan vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting enzovoort.

Dit veronderstelt dat deze vrijheden in ons land dus beschermd zijn en verdedigd worden, maar is dat wel zo? Zijn er geen andere factoren die een rol spelen bij de vraag: hoe vrij is mijn (of uw) wil eigenlijk? Kun je een vrije wil met wetsartikelen afdwingen?

De praktijk leert dat het zo eenvoudig niet ligt.

Neem nou de Godsdienstvrijheid. Je mag in dit land geloven wat je wilt. Maar de vraag is: mag je je ook zo gedragen? Twee schrijvende voorbeelden: Vrouwen binnen de islam worden verplicht hoofd- doeken te dragen omdat hun mannen opgewonden raken van vrouwenhaar. Dus werd besloten om deze mannen te beschermen door het voorwerp van verleiding te laten bedekken. Oefenen vrouwen hier hun vrije wil uit?

Kinderen van gelovenden worden opgevoed in de godsdienst van hun ouders, inclusief rituelen die in de eerste jaren van hun leven erbij horen. Geloven zij in de goden van hun ouders uit vrije wil? Nee, ze kunnen niet anders, want ze weten niet anders!

De vrije wil van moslimvrouwen en kinderen van gelovenden wordt hier beperkt of zelfs geschonden. Het Atheïstisch Verbond streeft naar het recht op échte vrije wilsuitoefening.

Rolf Venema

voorzitter van het
Atheïstisch Verbond
atheistischverbond.nl

niet bestaan. Dit fenomeen wordt de 'onbewuste wil' genoemd. Maar dat we in zulke gevallen geen duidelijk motief hebben voor ons handelen volstaat niet om aan te tonen dat we geen vrije wil hebben. Mocht ons handelen nooit op een motief zijn gebaseerd, dan lijkt de vrije wil inderdaad in gevaar – in dat geval zou al ons handelen gebaseerd zijn op iets anders dan onze wil. Maar dat is een veel sterkere, en ook veel minder plausibele, stelling.

Element [c] heeft meer met vrijheid *an sich* te maken. Stel, bijvoorbeeld, dat Jan een pistool tegen het hoofd van Piet houdt en hem dwingt zijn geld te overhandigen – een duidelijke externe beperking. Piet is zeker in zijn vrijheid geschonden, maar zijn vrije wil blijft intact. Jan zorgde er alleen voor dat Piet niet volgens zijn eigen vrije wil kon handelen. Of stel je voor dat Jan aan Piet een leugen vertelt – en daarmee een interne beperking scheidt. Ook dan is Piet zijn vrije wil nog steeds intact.

‘Net zoals onze status van moreel wezen als individu afhangt van onze controle over ons handelen, zo hangt onze status van moreel wezen als burger af van de controle die we hebben over ons handelen als lid van een politieke gemeenschap’

De echte zorgen over de vrije wil liggen dus bij [A]. Een persoon heeft slechts een vrije wil wanneer we zinvol kunnen zeggen dat hij iets anders had kunnen doen dan hij deed. Dat wil zeggen, we hebben

alleen een vrije wil als al ons handelen niet reeds 'van te voren is bepaald'. Binnen de filosofie wordt dit de dreiging van het determinisme genoemd. Wat als al ons handelen vooraf bepaald is, zeg door God, of door de natuurwetten?

Het grootste probleem van het determinisme is dat het geen ruimte laat voor individuele *verantwoordelijkheid*, en dus voor moraliteit. Als we nooit iets anders hadden kunnen doen dan we deden, hoe zijn we dan ooit verantwoordelijk voor ons handelen? In welke zin kunnen we dan juist of verkeerd handelen? We uiten onze morele oordelen enkel richting die personen die controle hebben over hun handelen: mensen met een vrije wil. Als jij tegen mij aanbots op straat neem ik het je alleen maar kwalijk als je er op de een of andere manier voor koos om dat te doen. Die reactie zou immers misplaatst zijn als mocht blijken dat iemand anders jou tegen mij aanduwde. Geen schuld, kritiek of boete zonder verantwoordelijkheid. Maar ook geen complimenten, bewondering of beloning. Als het determinisme waar is, is er dan überhaupt nog ruimte voor moraliteit?

Een morele politieke gemeenschap

Wellicht zullen hersenonderzoekers in de toekomst aantonen dat het determinisme waar is. Volgens sommige filosofen (zogenaamde incompatibilisten) zou dat inderdaad het einde betekenen van individuele verantwoordelijkheid en moraliteit. Anderen (compatibilisten) denken dat moraliteit zelfs het determinisme kan overleven. Die vraag gaan we hier uit de weg (maar zie de bijdrage van Sie in dit themanummer). Onze vraag is niet of het determinisme waar is, noch of moraliteit ermee 'compatibel' is. Onze vraag gaat over de waarde van democratie. Onze stelling is dat *alleen in een democratie burgers als burgers een vrije wil kunnen bezitten*. En in die zin kan dus alleen een democratie een morele politieke gemeenschap vormen.

Het element [A] hierboven suggereert dat alleen daden waarover we controle hebben moreel aan ons kunnen worden toegeschreven. Want alleen als er een situatie bestaat waarin we iets anders hadden kunnen doen, kunnen we morele verantwoordelijkheid dragen voor ons handelen. Onze morele verantwoordelijkheid hangt dus onder andere af van onze controle over ons handelen.

Zonder controle, geen verantwoordelijkheid. Dit is waar voor onze daden als individuen, maar het is ook waar voor onze daden als lid van een gemeenschap. Ons handelen blijft niet beperkt tot wat we doen in onze dagelijkse activiteiten, zoals werken, boodschappen doen, koken, enzovoort. We zijn leden van onze families, onze buurten, maar ook van onze politieke gemeenschappen. We handelen dus ook *als burgers*. Of we het nu leuk vinden of niet, de overheid of staat handelt vaak in onze naam. Binnen- en buitenlanders zien de daden van de overheid als op de een of andere manier een reflectie van de wil van het volk.

Maar als we alleen verantwoordelijkheid kunnen dragen voor ons handelen als we ook iets anders hadden kunnen doen, dan heeft democratie een zeer bijzondere waarde. *Want alleen in een democratie is er een situatie waarin we als burgers iets anders hadden kunnen doen*. En dus kunnen we als burgers alleen in een democratie verantwoordelijkheid dragen. Op reis worden we soms aangesproken op wat onze regering doet. Soms zijn we dan trots op wat Nederland politiek bereikt heeft – andere keren schamen we ons diep. Soms wordt gezegd dat zulke oordelen slechts berusten op louter nationalistische mythes, of anderszins gebaseerd zijn op een vergissing. Maar in een democratie hoeft dat niet het geval te zijn. In een democratie kunnen burgers invloed uitoefenen op het handelen van hun overheid, en dus kunnen zulke gevoelens en oordelen in een democratie daadwerkelijk zinvol zijn.

Er is dus een groot verschil tussen het soort morele burgerschap dat mogelijk is in een democratie en de status die we zouden hebben wanneer mensen slechts onderdanen zijn van een regime. Een willekeurige Zimbabwaan moreel veroordelen voor de daden van dictator Robert Mugabe is bespottelijk. Er is namelijk geen situatie waarin deze onderdaan – en dat is iets anders dan een burger – controle heeft over het handelen van de Zimbabwaanse staat. Maar in een democratie kan burgerschap werkelijk een morele categorie zijn. Zonder democratie verworden burgers tot slechts onderdanen.

Het idee van democratie en het idee van een morele politieke gemeenschap zijn dus diep verweven. Net zoals onze status van moreel wezen

als individu afhangt van onze controle over ons handelen, zo hangt onze status van moreel wezen als burger af van de controle die we hebben over ons handelen als lid van een politieke gemeenschap. Politieke gemeenschappen kunnen dus meer zijn dan enkel groepen onderdanen, slechts verenigd door de gemeenschappelijke dwang van de wet. Politieke gemeenschappen kunnen morele uiting geven aan een belangrijk aspect van ons bestaan: ons bestaan als burger. Maar daarvoor is democratie een vereiste.

D66 en democratie

Dat wil niet zeggen dat elke regeringsvorm die de naam democratie draagt van een politieke gemeenschap meteen een morele gemeenschap maakt. De controle van burgers over hun overheid moet wel reëel zijn. En hoe groter de invloed van burgers op de overheid, hoe meer morele verantwoordelijkheid burgers kunnen dragen voor hun handelen als burgers.

D66 moet hier als oorspronkelijk aanjager van het democratedebat een sleutelrol spelen. En de gepresenteerde relatie met moraliteit geeft extra voeding aan dit debat, door verder te gaan dan een klassiek beroep op recht op democratie en participatie. We voegen er de morele noodzaak van verantwoordelijkheid aan toe. Het individu is alleen moreel verantwoordelijkheid te houden

voor de beslissingen en het gedrag van de overheid wanneer er werkelijke en zinnige vormen van participatie en inspraak mogelijk zijn. Het democratiseren van de politiek is dus een diep moreel streven. Het doel is om van onze politieke gemeenschap meer te maken dan een gemeenschap waarin we allemaal slechts onderdanen zijn. Het doel is om als burgers verantwoordelijkheid te dragen voor ons collectief handelen. Het doel is morele politieke verantwoordelijkheid voor iedereen.

Bas van der Vossen studeerde politicologie en filosofie aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in politieke filosofie aan Oxford University. Hij was een jaar Visiting Assistant Professor aan de University of Arizona en een jaar Visiting Scholar, Social Philosophy and Policy Center, Bowling Green State University, Ohio. Momenteel is hij Assistant Professor aan de University of North Carolina in Greensboro.

Jerome Scheltens studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Voor D66 zat hij de afgelopen jaren in de LVC, AVC Amsterdam en organiseerde hij enkele jaren D-café, het politiek café van de afdeling Amsterdam. Als senior medewerker is hij clusterhoofd Speciale projecten bij het Huis voor democratie en rechtsstaat, het voormalige Instituut voor Publiek en Politiek (IPP), bekend van onder andere de StemWijzer.

Gastcolumn Daar ben je veel te jong voor ...

Democratie is de staatsvorm waarbij de bevolking kiest door wie zij geregeerd wordt. In 1919 werd in Nederland het algemeen kiesrecht ingevoerd. Het lijkt zo eenvoudig. Maar is dat wel zo? Is iedereen nu 'vrij' om te stemmen?

De ontwikkeling van het kiesrecht de afgelopen 140 jaar laat een steeds bredere kring der kiesgerechtigden zien. Dit gebeurde grofweg langs drie dimensies. De eerste periode (1870 – 1910) kenmerkte zich door verlaging van de 'maatschappelijke welstand' die vereist was voor mannen om te mogen stemmen. Hierin speelde wetgeving van vooruitstrevende liberalen als minister Tak van Poortvliet en Sam van Houten een belangrijke rol. De tweede fase was dat ook vrouwen gekozen konden worden en mochten – of eigenlijk: moesten – stemmen. Hierbij waren de liberaal Van der Linden (passief, 1917) en vrijzinnig-democraat Marchant (actief, 1919) leidend. Toen inkomen en geslacht geen belemmering meer vormden, begon de (Grond) wetgever aan het derde criterium: leeftijd. In 1922 – de eerste verkiezingen waar zogenaamd 'iedereen' mocht stemmen – was de kiesgerechtigde leeftijd nog 23 (actief) en 30 jaar (passief). Pas bij de verkiezingen van 1986 konden 18-jarigen zowel kiezen als gekozen worden. Anno 2011 is daarmee in Nederland nog steeds meer dan 20% van 'de bevolking' uitgesloten van het democratische machtsvormingsproces. Hoezo algemeen? Tegen deze achtergrond en de rol die D66'ers *avant la lettre* daarin hebben gespeeld, vond ik de negatieve reacties uit progressieve hoek op het voorstel om 16-jarigen stemrecht te geven verrassend. Waarom zou het kiesrecht nu opeens 'af' zijn? Graag draag ik wat gedachten aan om op te kauwen:

1 We moeten waken voor een instinctieve *insiders*-reflex: 'Als meer mensen mogen stemmen, neemt mijn invloed af. Liever niet dus'. Deze redenering – waarvan de geschiedenis genoeg voorbeelden kent – verhoudt zich slecht tot het progressieve gedachtegoed;

2 Prikkelend zou je kunnen zeggen dat voor een partij die intergenerationale solidariteit serieus neemt de grootste tekortkoming van onze democratie is dat volgende generaties geen stemrecht hebben. Hun belangen – duurzaamheid, staatsschuld – blijven daardoor ondervertegenwoordigd. Bovendien neemt, kort door de bocht gesteld, door de vergrijzing het percentage oudere ten opzichte van jongere kiezers verder toe. Een lagere kiesgerechtigde leeftijd kan voor een betere balans in de behartiging van beide belangen zorgen. Verkiezingen winnen hiermee aan representativiteit;

3 Mijn stelling is dat 'de' 16-jarige van vandaag een beter geïnformeerde burger is dan een 23-jarige in 1922. De 'grotere geïnformeerde' van jonge kiezers door de betere ontwikkelingskansen vergeleken met vroeger, alsmede de betere voorlichting door nieuwe media' was in 1970 een belangrijk argument voor o.a. D66-Kamerlid Anneke Goudsmit om te pleiten voor verlaging naar 18. Die ontwikkeling heeft de afgelopen 40 jaar in ieder geval niet stilgestaan;

4 Zijn jongeren van 16 te onverantwoordelijk om te stemmen? In Oostenrijk (sinds 2007) en Brazilië (1988) mogen 16-jarigen bij alle verkiezingen stemmen. Nergens is uit gebleken dat zij daar onverantwoordelijk mee omgaan. Bovendien mogen zij volgens de Nederlandse wet zelfstandig beslissen over een medisch onderzoek of behandeling. Ook mag je vanaf die leeftijd seks hebben en kan je een gevangenisstraf krijgen. Ten slotte neemt verantwoordelijkheidsbesef vaak toe als mensen die verantwoordelijkheid daadwerkelijk krijgen. De vrijblijvendheid voorbij;

5 Een 16-jarige mag 24 uur per week werken en betaalt daarover gewoon belasting. Hoe verhoudt zich dit tot het idee van 'no taxation without representation'?

Kortom, voor sociaal-liberalen voldoende redenen om het pleidooi voor uitbreiding van de kring der kiesgerechtigden met 16 en 17-jarigen serieus te nemen. Progressieve politici zouden de status quo op dit punt dan ook ter discussie moeten blijven stellen.

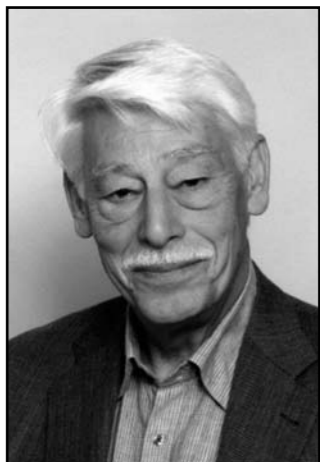
Joost Sneller is lid van de gemeenteraad in Den Haag en werd 16 in 1998.

Dit artikel is te beluisteren als Podcast
www.d66.nl/kennis/item/podcast_idee

Oud-fractie voorzitter in de Eerste Kamer
Eddy Schuyer werkte veel samen met Jan Vis.
Hij kijkt terug op diens leven.

JAN VIS

1933 – 2011

Journalist Docent Staatsrechtgeleerde Politicus Ganzenbordspeler

Als D66'er van het eerste uur was Jan Vis voor alle oudgedienden een bekende persoonlijkheid. Maar ook de jonge generatie kende hem goed vanwege de regelmatige commentaren die hij op radio en televisie gaf over staatsrechtelijke vraagstukken. En de lezers van *Idee* kenden hem als een uitmuntend columnist. Zelf heb ik Jan heel goed leren kennen vanwege twee gebeurtenissen. In 1992 kwam ik in de Eerste Kamer in een fractie van twaalf die Jan als fractievoorzitter koos. En in 1994 heeft Jan een groot aantal weken bij mij gewoond in de twee perioden waarin hij als informateur werkte aan het tot stand brengen van Paars I. Vooral in zo'n periode leer je elkaar op een andere manier kennen.

Tot 1973 was Jan parlementair journalist en hij heeft in die tijd een schat aan ervaring opgedaan over het reilen en zeilen van het dagelijkse politieke metier. Op gezette tijden gebruikte hij die ervaring in de fractie als sommigen van ons meenden dat er zich nu toch een werkelijk unieke situatie voor deed waartegen heftig stelling moest worden genomen. Ongemerkt verkreeg de hele fractie een meer dan gemiddelde kennis over het recente verleden. Jan was een relativerende persoonlijkheid die de mogelijkheden van de politiek tot bescheiden proporties wist terug te brengen als er zich te veel hemelbestormers rond hem

verzamelden. Typerend bijvoorbeeld was zijn houding tegenover de vele onderwijsvernieuwingen die hij met argwaan bezag. Zo werd het tot stand komen van de basisschool en het afschaffen van de kleuterschool in de jaren tachtig met 74 tegen 1 in de Eerste Kamer aangenomen. Onnodig te zeggen wie de tegenstemmer was. Laat die kinderen toch een tijd spelen, was zijn visie. Hij sprak er zelden over, maar het falen van de Nederlandse politiek direct na de Tweede Wereldoorlog inzake het beleid ten opzichte van het toenmalige Nederlands-Indië liet diepe sporen na ten huize van de familie Vis. En het kan niet anders of dit heeft op de zoon Jan grote indruk gemaakt en voor een deel zijn kijk op het politieke bedrijf mede bepaald.

Na zijn journalistieke loopbaan werd Jan hoogleeraar in Groningen, wetenschapper en docent. Vooral in die laatste hoedanigheid hebben veel mensen hem goed leren kennen. Hij genoot daar ook van en ongemerkt kwam er een 'school' tot stand van lieden voor wie het denken over staatsrecht sterk is beïnvloed door zijn colleges. Onze huidige fractievoorzitter in de Eerste Kamer, Hans Engels, is bijvoorbeeld bij hem gepromoveerd. Zijn optreden als staatsrechtgeleerde in de media maakte hem tot een landelijk bekende persoonlijkheid. Minder bekend is dat hij in de Eerste Kamer enkele zeer diepgravende bijdragen heeft geleverd op het terrein van het staatsrecht. Toen in 1983 een grondwetswijziging tot stand kwam waarbij de verkiezing van de Eerste Kamer grondig werd gewijzigd, voorspelde hij dat dit problemen zou kunnen gaan opleveren in relatie tot het verkeer met de Tweede Kamer. Een voorspelling die in de recente politiek maar al te zeer waar is gebleken.

Het hoogtepunt van Jans politieke optreden werd zijn informateurschap dat het tot stand komen

van Paars I voorbereidde. Doordat – zoals gezegd – Jan in die periode bij mij woonde, heb ik dagelijks kunnen ervaren hoe hij van die functie genoot. Natuurlijk was de afspraak dat we thuis niet over de politiek zouden spreken tenzij hij aangaf daar behoefte aan te hebben. Dat kwam toch met regelmaat voor. Zo heb ik gezien hoe de relativerende kijk op de politiek als metier ongetwijfeld heeft bijgedragen om aanvankelijke tegenstellingen tot de juiste proporties terug te brengen. Ook al zag hij de mogelijkheden van de politiek als begrensd, het wilde niet zeggen dat de inrichting ervan niet beter zou kunnen. Met name de democratische legitimatie was een aspect dat hem voortdurend bezig hield. Daarin werd hij de vertrouwensman van Hans van Mierlo, zijn baas zoals hij dat soms in de fractie formuleerde. Toen Jan kort na het tot stand komen van Paars I benoemd werd als lid van de Raad van State volgde ik hem op als fractievoorzitter in de Eerste Kamer. Natuurlijk heb ik met regelmaat in het begin overleg met hem gevoerd: hoe die mand met kikkers te benaderen. In die tijd heb ik Jan vooral als een wijs mens leren kennen.

Steeds meer – het was in de Kamer al een trend – concentreerde hij zich op zijn kinderen en kleinkinderen. De vakanties, meestal doorgebracht in Frankrijk, waren daar de hoogtepunten in. Als je hem vroeg wat hij in de vakantie zoal zou gaan lezen en schrijven, stelde hij voorzichtig: 'niet zo veel, ik ga vooral veel ganzenbord spelen met mijn kleinkinderen'. Ik heb dat nooit gezien maar zo herinner ik me Jan het liefst.

Hij ruste in vrede.

Eddy Schuyer
oud-senator D66

Het bestaan van een vrije wil lijkt maar moeizaam samen te gaan met ons streven naar een duurzame samenleving. Want hoeveel mensen zijn er vrijwillig 'groen'? Voor de planeet is het misschien helemaal niet zo erg dat die vrije wil niet bestaat, zo betogen Frank Meester en Ad van Vugt. Mensen hebben de neiging om de grillen van anderen te volgen. En wanneer het hip is om groen te zijn, gaat het hard met de duurzame samenleving.

door Frank Meester & Ad van Vugt

Green to be seen

Vrije wil, ijdelheid en duurzaamheid

Het is inmiddels genoegzaam bekend dat vlees eten schadelijk is voor het milieu. De dieren nemen ontzettend veel ruimte in beslag: niet alleen de grasweilanden, maar ook de gebieden waar de granen voor het voer verbouwd worden. De scheten en boeren van de dieren dragen aanzienlijk bij aan het broeikas effect en de productie van vlees vergt veel zoetwater. Ondertussen zijn er steeds meer mensen die steeds meer vlees eten. Hoe kunnen we mensen ertoe bewegen om zich duurzamer te gedragen, ook als ze dat vanuit hun 'vrije wil' niet doen? In dit artikel gaan we in op een vaak vergeten motief om milieubewust te zijn: het is goed voor je reputatie!

Milieubewust uit vrije wil?

Is de mens wel een redelijk wezen, dat puur op grond van de instrumentele rede zijn beslissingen neemt? Uit tal van bijdragen aan deze themanummer blijkt dat de vrije wil van de mens misschien helemaal niet bestaat, of op z'n minst een stuk minder vrij is dan vaak wordt gedacht. Ook als

het om duurzaamheid gaat, neemt menigeen zijn beslissingen op andere gronden dan beleidmakers geneigd zijn te denken, zo blijkt uit het onderzoek van sociaal psychologen Bram van den Bergh, Vladas Griskevicius en Joshua Tybur waarover zij recent publiceerden in *Journal of Personality and Social Psychology*. Volgens de onderzoekers is er naast de twee bekende motieven – innerlijke betrokkenheid, geldelijke prikkels – nog een derde motief om milieubewust te zijn: reputatie. De eerste belangrijke overweging om milieubewust te zijn, is dus dat iemand zich oprecht zorgen maakt over de staat van onze planeet. Hij of zij is geraakt door de dieren die lijden, de soorten die uitsterven, de planten en bomen die geen ruimte meer krijgen of door de gedachte aan zijn kinderen en kleinkinderen die op een halfopgebrande wereld moeten leven. Daarom stelt hij in vrijheid grenzen aan zijn handelen. De persoonlijke moraliteit die voortvloeit uit deze intrinsieke bezorgdheid over en betrokkenheid bij het milieu, sluit uiteraard goed aan bij het

sociaal-liberale gedachtegoed. Sociaal-liberalisme betekent immers naast vrijheid voor het individu (*libertas*), ook de verantwoordelijkheid van het individu voor, of verbondenheid met, de samenleving (*societas*). Mensen zijn zelf verantwoordelijk voor de samenleving waarin zij in vrijheid leven. In plaats van een individu dat leeft als onderdeel van een collectief, staat D66 voor een mens die leeft als individu met verantwoordelijkheid voor het geheel.

Voortbouwend op de mens als rationeel wezen met een 'vrije wil' is er een tweede motief om milieubewust te zijn: als 'groen' gedrag loont. Dit is een denkrichting die ook goed past binnen het sociaal-liberale gedachtegoed. Alle kosten die nodig zijn om de milieu-onvriendelijke effecten van de productie van bijvoorbeeld vlees te compenseren zouden moeten worden doorberekent in de prijs van vlees. Zo kunnen we ook de energie verslindende terraskachels die cafés aanzetten om hun klanten in de winter lekker op het terras te kunnen laten zitten, onaantrekkelijk maken door

‘Met onze consumptie demonstreren wie we zijn en wat onze maatschappelijke positie is. Juist producten die met de hand gemaakt zijn, die onnodig duurder zijn dan de fabriekswaar, geven extra status’

het wel toe te staan, maar er hoge kosten aan te verbinden. Mensen kunnen dan zelf blijven kiezen hoe ze hun leven inrichten; alleen is het veel redelijker vanuit het eigen belang (de portemonnee) om minder vlees te eten, of de terrasverwarming uit te laten.

Het derde belangrijke motief om milieubewust te zijn, draait om status en reputatie. Het is een motief dat vaak over het hoofd wordt gezien, vooral ook door (sociaal-) liberalen. In *Trouw* van 9 april 2010 vertelt Van de Bergh over het artikel 'Going Green to Be Seen' dat hij samen met de twee Amerikaanse onderzoekers schreef: 'Als je een Prius (een hybride auto die minder slecht voor het milieu zou zijn, red.) koopt [...] maak je een statement. Ook al ben je niet groen, het zegt iets over jou als mens. Net zoals iemand met de aanschaf van een Hummer de buitenwereld laat weten hoeveel geld hij heeft'. Als we willen bijdragen aan een duurzamere wereld moeten we het dus ook hier zoeken: het kan hip zijn om gezien te worden met groene producten. Hoe werkt dit precies?

Demonstratieve consumptie

Laten we beginnen met nog een voorbeeld. Stel dat Tommy Hilfiger voor 1 euro een T-shirt laat maken in China, dan is de kwaliteit daarvan vergelijkbaar met die van een T-shirt van Zeeman. Het enige verschil tussen de twee shirts is dat op eentje Tommy Hilfiger staat. Misschien is het belachelijk dat menigeen uitsluitend om die reden meer waarde hecht aan het Tommy Hilfigershirt, maar daardoor zal hij er wel voorzichtiger mee omgaan. Als je in je Tommy Hilfiger T-shirt bij een vriend langskomt die net is verhuisd en je besluit hem even te helpen met schilderen, zul je om oude kleren of een overall vragen, terwijl je het vermoedelijk niet erg zou vinden als je Zeemanshirt onder de verf kwam te zitten. Dat goedkope shirt gooi je na gebruik gewoon weg. Aan het merkshirt hecht je je meer en daarom ga je er voorzichtiger mee om. Die shirts zijn bijzonder voor je, een beetje heilig. Die heiligheid straalt ook op jouw persoon af als je het shirt draagt. De Amerikaanse socioloog van Noorse afkomst Thorstein Veblen sprak in dit verband al meer dan een eeuw geleden van demonstratieve consumptie. Hij meende dat

we met onze consumptie demonstreren wie we zijn en wat onze maatschappelijke positie is. Juist producten die met de hand gemaakt zijn, die onnodig duurder zijn dan de fabriekswaar, geven extra status. Veblen schreef in 1899: 'We voelen ons geheel oprecht en argeloos, veel edeler mensen, wanneer we, zelfs binnen de beschermde omgeving van het eigen gezin, met behulp van handgesmeed zilveren bestek en een handbeschilderd porseleinen servies [...] op kostbaar tafellinnen ons dagelijks maal nuttigen.'

Het principe van de demonstratieve consumptie kan in deze tijd bijdragen aan de consumptie van duurzamere producten. Voor een beter milieu is het immers van essentieel belang dat we meer gaan uitgeven aan minder. We kunnen dagelijks een groot stuk vlees eten dat we voor een habekrats bij de kiloknallerslager kopen, maar het is beter als we voor veel meer geld een kleiner stukje kopen van een koe die goed verzorgd is. Historicus Maarten van Rossum vertelde aan *de Volkskrant* dat hij weinig dierlijk voedsel tot zich neemt en dat als hij het al doet, het 'diervriendelijk vlees' is: 'Mijn vrouw koopt vlees van een boer die de dieren volgens mij naar Mozart laat luisteren en ze eerst hun excuses aanbiedt voordat hij ze de nek omdraait.'

Waarschijnlijk is het een placebo-effect, maar scharrelvlees smaakt beter. Bovendien kun je er indruk mee maken op mensen die je hebt uitgenodigd voor het eten als je hun vertelt over het levensverhaal van de dieren die je hun voorschotel. Producten van het merk Max Havelaar geven ook status. De koffie is duurder, maar door deze te drinken voel je je 'oprecht en argeloos een veel edeler mens' om met Veblen te spreken. En je wil er graag mee gezien worden.

De ijdele persoon die een milieubewuste auto koopt, doet niet alleen goed doordat hij met zijn auto minder kwalijke stoffen uitstoot dan iemand die in een gewone auto rijdt, nee, hij zorgt er ook nog eens voor dat anderen zijn voorbeeld volgen. Mensen doen namelijk eerder goed als ze andere mensen zien die ook goeddoen. Dit blijkt ook uit het onderzoek van de psychologen Jen Shang en Rachel Croson. Ze wilden weten of het bedrag dat bellers aan een goed doel doneerden hoger of lager zou uitvallen als ze te horen krijgen

hoeveel de vorige beller had gedoneerd. En wat bleek? Naarmate het genoemde bedrag hoger lag, doneerden de bellers aanzienlijk meer dan de mensen uit de controlegroep die deze informatie niet had gekregen. De Australische filosoof Peter Singer haalt dit en vele andere onderzoeken aan in *Het kan wel* om te laten zien dat de meeste mensen alleen bereid zijn aan goede doelen te geven als ze de indruk hebben dat anderen het ook doen. 'We zijn geneigd om te doen wat anderen in onze 'referentiegroep' – de mensen met wie we ons identificeren – doen,' schrijft Singer. Het risico van uitsluiting, of zelfs uitstoting, zorgt ervoor dat (de meeste) mensen geen afwijkend gedrag willen vertonen. Pas als een substantieel deel van de groep nieuw gedrag gaat vertonen (volgens wetenschappers is daar ongeveer 20% voor nodig), volgt de rest. Voor verandering in groepsgedrag zijn we dus afhankelijk van een creatieve voorhoede die, misschien uit ijdelheid, wellicht ook vanuit een persoonlijk gevoelde moraliteit, en hoogst waarschijnlijk vanuit een combinatie van die twee, het voortouw neemt. In die zin zijn rolmodellen, of dat nu BN'ers zijn of dominante types in de wijk, belangrijke katalysatoren voor gedragsverandering.

De politicus

Wat moet een politicus, en met name sociaal-liberale, nu met deze informatie over de mens die verkregen is uit eerder genoemde onderzoeken over 'demonstratieve consumptie'? Deze inzichten bouwen voort op de overtuiging dat de mens niet echt een redelijk wezen is dat in vrijheid kan kiezen hoe hij zijn leven inricht. Hoewel hij misschien minder vrij is dan lang gedacht, moet je hem echter wel benaderen alsof hij dat is. Iemand die zich zeer goed bewust leek te zijn van deze tegenstelling was de 19^e eeuwse filosoof John Stuart Mill. In *On Liberty* laat hij zien dat mensen geneigd zijn zich neer te leggen bij de druk die uitgaat van de meerderheid. Hij spreekt van 'sociale tirannie': de neiging van de meerderheid om afwijkende denkbeelden de kop in te drukken. Juist daarom moet de mens zo vrij mogelijk gelaten worden. Mill meent dat het vinden van de waarheid, of het nu gaat om wetenschappelijke, praktisch morele, economische of politieke inzichten, erbij gebaat is dat iedereen zoveel mogelijk meningen,

ook onjuiste, kan ventileren. Die veelheid aan meningen bevordert een zo breed mogelijke markt van meningen, waaruit de beste gekozen kunnen worden. Alleen als de morele avant-garde – een kleine groep mensen met uitzonderlijke en nieuwe ideeën over een betere manier van leven – de vrijheid krijgt om de meerderheid op sleeptouw te nemen, is er volgens Mill een kans dat de mensheid vooruitkomt.

De overheid mag van Mill dan ook niet ingrijpen in het leven van haar onderdanen, zelfs niet als iemand zijn eigen leven ruïneert. Je kunt een dronkaard hoogstens op zijn gedrag aanspreken, maar je mag hem niet verbieden om naar de fles te grijpen. Dat mag je pas doen op het moment dat de zuiplap anderen tot last is. Dit is wat Mill het *no-harm* principe noemt: iedereen is vrij te doen en te laten wat hij wil zolang een ander of de samenleving daarvan geen hinder of schade ondervindt. Met het no-harmprincipe in de hand kan de politicus ervoor pleiten milieuvervuilende activiteiten zo duur te maken dat de schade die ze anderen berokkenen ongedaan wordt gemaakt. De regionale politicus kan bovendien duurzame buurtprojecten opzetten met uitstraling. Met zijn gedrag kan de toonaangevende politicus proberen te behoren tot de morele avant-garde die de meerderheid over de streep kan trekken. Hij kan opzichtig in zijn Prius rondrijden, of beter nog op zijn fiets, hij kan laten zien dat hij Max Havelaar-koffie drinkt en in interviews laten vallen dat hij geen vlees eet.

Frank Meester is filosoof en publicist.

Onlangs verscheen bij Uitgeverij LJ Veen van zijn hand *Zie mij. Filosofie van de ijdelheid*.

Ad van Vugt is ondernemer en bestuurslid van het Kenniscentrum D66.

Over de vrije wil wordt momenteel veel geschreven en gepubliceerd. De discussie over de vrije wil heeft echter een respectabele geschiedenis tot in de oudheid. De Duitse filosoof Schopenhauer stelde de wil centraal in zijn denken. In zijn werk zette hij zijn belangrijkste voorgangers op een rij om dat met zijn eigen visie te bekronen. Aan de hand daarvan bespreekt Arthur Olof enkele historische ontwikkelingen in het denken over de vrije wil.

door Arthur Olof

Schopenhauer over de vrije wil

De mens is wat hij doet

Voor een antwoord op de vraag of de wil vrij is moet allereerst eenduidig bepaald worden wat met 'de wil' bedoeld wordt, wanneer hij vrij is en hoe hij zich verhoudt tot het individu. De filosoof bij wie de wil centraal staat, is Arthur Schopenhauer (1788-1860). Voor hem is de wil de drijvende kracht in de wereld, zonder intellect of bewustzijn: het is het ontologische wezen in het metafysische domein dat aan de empirische (zintuiglijk waarneembare) wereld ten grondslag ligt, maar er dus niet direct in waarneembaar is. Schopenhauer analyseerde het vraagstuk over de vrije wil in zijn hoofdwerk *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819) en beknopter in zijn bekroonde opstel *Über die Freiheit des menschlichen Willens* (1839)¹. Wat zegt Schopenhauer hier over 'de vrije wil' en wat zegt ons gedrag volgens hem over wie we zijn?

Uit eigen beweging

De analyse van Schopenhauer begint met het begrip vrijheid. Vrijheid is voor Schopenhauer een negatief begrip²: het geeft de afwezigheid aan van elke hinderende en belemmerende factor.

Schopenhauer onderscheidt fysieke, intellectuele en morele vrijheid. Fysieke vrijheid is de afwezigheid van materiële belemmeringen. Intellectueel vrij is een mens als zijn handelingen het zuivere resultaat zijn van de reactie van zijn wil op zijn motieven; daar komt het kenvermogen, het bewustzijn van andere dingen, bij kijken. Morele vrijheid is de vrijheid die in Schopenhauers verhandeling centraal staat. De vraag is of een mens zichzelf ervan kan weerhouden blind gehoor te geven aan de direct op de wil werkende motieven door er andere motieven tegenover te stellen. Vrijheid slaat hier dus niet meer op het *kunnen* doen, maar op het daadwerkelijk *willen* doen. Vervolgens is de vraag of de wil zelf wel vrij is. Schopenhauer introduceert hier een abstractere notie van vrijheid: de afwezigheid van elke vorm van noodzakelijkheid. De wil is dan vrij als hij 'zonder noodzakelijkheid', 'uit eigen beweging' een reeks veranderingen in gang kan zetten. Dat was de opvatting van zijn grote voorganger Immanuel Kant (1724-1804), maar Schopenhauer is het daarin niet met hem eens. Voordat hij

precies uitlegt waarom de wil volgens hem niet uit vrije eigen beweging kan handelen, bespreekt hij de visie hierop van een paar toonaangevende voorgangers.

God heeft geen enkele schuld

Zijn we vrij om 'goed of kwaad' te handelen? Aristoteles (384v.C. - 322v.C.) had het eigenlijk alleen over de fysieke en intellectuele vrijheid van de mens, hoewel hij wel af en toe in de buurt komt van de morele vrijheid: 'Op een of andere manier moet het karakter tevoren al een aanleg voor deugdzaam handelen bezitten, om het goede te beminnen en het kwade te verafschuwen'. Maar waar komt dan al het kwaad op de aarde vandaan? De Christelijke Kerk worstelde ook vanaf het begin met het vraagstuk van de morele vrijheid van de mens. Clemens van Alexandrië (ca.150-215) begon met de stelling dat 'dat God geen enkele schuld heeft aan onze verdorvenheid', maar het kwam pas tweehonderd jaar later tot een volledig ontwikkeld bewustzijn bij de kerkvader Augustinus (354-430): 'Als de zonden hun oorsprong vinden in de ziel, die door God geschapen is, en de ziel een deel van God is, waarom worden die zonden dan niet via een kleine omweg aan God verweten?' Kerkhervormer Maarten Luther (1483-1546) blies deze 'bedenkelijke bespiegeling' nieuw leven in: 'Gods alwetendheid en almacht zijn in flagrante tegenspraak met de vrijheid van onze wil. [...] Geen mens komt er onderuit te erkennen dat we niet uit vrije wil maar uit noodzaak worden wie we zijn, en dat we dus niet datgene kunnen doen waar we zin in hebben, op grond van de vrije wil, maar veeleer datgene wat God met ons voorheeft en met onfeilbare en onveranderlijke besluitvaardigheid en wilskracht uitvoert'. De Italiaanse filosoof Guilio Cesare Vanini (1584-1619) nam dit argument met verve over en bleef het onvermoeibaar vanuit de meest uiteenlopende gezichtspunten belichten – totdat hij 'levend werd verbrand, nadat hem eerst de godslasterlijke tong was afgesneden. Dit is namelijk zonder meer het krachtigste argument van de theologen, en sinds het hun uit handen is geslagen, gaan de zaken hard achteruit', aldus Schopenhauer.

Dromen met open ogen

Een eeuw later besprak David Hume (1711-1776) het vraagstuk van de vrije wil in zijn *Essay on*

Liberty and Necessity: 'De uiteindelijke grondlegger van al onze wilsuitingen is de schepper van de wereld, die als eerste deze immense machine in gang zette, en die alle schepselen in een zo bijzondere positie bracht, dat daaruit, met onontkoombare noodzakelijkheid, alle latere handelingen moesten resulteren. Daarom kunnen menselijke handelingen ofwel in geen enkel opzicht slecht zijn, aangezien ze uit een zo goede oorzaak

'Elk mens is er zich min of meer van bewust dat hij verantwoordelijk is voor zijn handelen, omdat hij de dader is. Uit wat we doen kunnen we afleiden wat we zijn'

voortkomen – ofwel, als ze in een of ander opzicht slecht zijn, moeten ze onze schepper in dezelfde schuld betrekken, omdat hij geldt als hun ultieme oorzaak en grondlegger'. Dit probleem was voor Hume onoplosbaar.

Wie volgens Schopenhauer werkelijk doordrong tot de kern van het probleem was Thomas Hobbes (1588-1679), die er in 1656 een afzonderlijke verhandeling aan wijdde, *Quaestiones de libertate et necessitate*: 'Niets begint uit zichzelf – alles begint door de inwerking van een of andere oorzaak erbuiten. [...] Omdat het buiten kijf staat, dat de wil de noodzakelijke oorzaak is van vrijwillige handelingen, en [...] de wil op zijn beurt noodzakelijk veroorzaakt wordt door andere dingen waarop hij geen invloed heeft, kunnen we stellen dat alle vrijwillige handelingen noodzakelijke oorzaken hebben en dus noodzakelijk in het leven worden geroepen'. De noodzakelijkheid waar Schopenhauer om vraagt geldt volgens Hobbes dus zowel voor onze vrijwillige handelingen als onze aanzet om ze te plegen. Hoewel hij aanvankelijk de tegengestelde opvat-

Vrije wil is voor mij...

Degenen die het maatschappelijk debat een beetje volgen, moeten in totale verwarring zijn over de vrije wil. Politiek gezien hebben we steeds meer vrije wil. Eigen verantwoordelijkheid is het devies, en dat vooronderstelt een vrije wil. Neurologisch gezien hebben we daarentegen steeds minder vrije wil. Werden we vroeger bepaald door God, het lot of de natuur, nu worden we bepaald door onze hersens.

Gelukkig is er ook nog een andere weg. Ja, we hebben een vrije wil en nee, we hebben hem niet zomaar. We moeten hem leren, beoefenen en ontdekken. De vrije wil is een opdracht, en daar kun je wel degelijk op worden aangesproken. Vrije wil is niet aan- of afwezig maar moet steeds worden waargemaakt.

Hoewel ik als humanist misschien geacht wordt de vrijheid belangrijk te vinden, intrigeert de 'wil' me vooral. Kun je zelf (mee)bepalen wat je wilt? Kun je je verlangen zo sturen, dat het een 'goed' verlangen is; een verlangen waar je achter staat? Een verlangen met andere woorden, dat een echte lange termijn 'wil' is geworden? De aandacht ligt niet op het ding dat verlangd wordt, maar op het vormen van de wil en dus van de persoon zelf.

Dit soort vragen (en oefeningen) maken onderdeel uit van een klassiek humanistische levenskunde. Je eigen wil meesturen, dat lijkt me een mooie opdracht. Een persoon worden waar je trots op kunt zijn, om maar eens een moderne politieke term te gebruiken. Misschien is dat wel een goed liberaal ideaal: jezelf zo sturen dat je niet alleen vrij bent, maar ook trots op wat je met die vrijheid gedaan hebt.

Esther Wit

Programma-medewerker
Humanistisch Verbond

ting vol vuur verdedigde, was Baruch de Spinoza (1632-1677) in zijn *Ethica* (1677) van dezelfde overtuiging doordrongen. Wie denkt dat hij uit vrij wilsbesluit spreekt of zwijgt of wat dan ook doet, droomt met open ogen. Kant beschouwde de noodzakelijkheid waarmee het empirische karakter door motieven tot handelen wordt gebracht als een uitgemaakte zaak. Hij koppelde hieraan wel zijn leer van het naast elkaar bestaan van de vrijheid en de noodzakelijkheid, op grond van het verschil tussen het buitenzintuiglijke en het empirische karakter. Schopenhauer schaaft zich aan zijn kant.

De mens is wat hij wil

Elk mens is zich er volgens Schopenhauer min of meer van bewust dat hij verantwoordelijk is voor zijn handelen, omdat hij de dader is. Die verantwoordelijkheid betreft in wezen niet zijn handeling, maar zijn karakter, zo stelt Schopenhauer: 'Niet de voorbijgaande handeling, maar de blijvende eigenschappen van de handelende, dat wil zeggen, het karakter waaruit ze voortvloeien, vormen het mikpunt van de haat, de afschuwen en de verachting. [...] Daar waar de schuld ligt, moet ook de verantwoordelijkheid liggen; en aangezien deze laatste het enige gegeven is waaruit we met recht de morele vrijheid kunnen afleiden, moeten we daar ook de vrijheid situeren, dus in het karakter van de mensen'. Uit wat we doen, concludeert Schopenhauer, kunnen we afleiden wat we zijn. En daarop berust het besef van de verantwoordelijkheid en de morele tendens van het leven. De mens is al wat hij wil, zijn gedrag is de zuivere uitdrukking van zijn eigen, onvervreembare wezen. *For better or for worse.*

Arthur Olof is redacteur van *Idee*.

- 1 De Nederlandse vertaling van Hans Driessen werd in 2010 bij de Wereldbibliotheek heruitgegeven als *De vrijheid van de wil*. Een prachtig correcte vertaling die het Duits hier en daar iets strakker volgt dan het Nederlands kan hebben.
- 2 Dit in tegenstelling tot vrijheid als positief begrip, waarbij ze wordt gedefinieerd als een vermogen om dingen te kunnen doen – dus als 'het vermogen tot' in plaats van 'de afwezigheid van'.

Mous Free Willy

Zou een orka een willoos dier zijn? Mijn vader wist het zeker: volgens hem waren dieren per definitie willoos, hun handelen werd uitsluitend ingegeven door instinct, niet door een overwogen beslissing. Daarmee waren dieren dus per definitie onschuldig en ook ik vind het een lachwekkend verhaal, dat van de ter dood veroordeelde zeug, ergens in Frankrijk, ergens in de Middeleeuwen.

Toch doen Lassie, Flipper en Skippy anders vermoeden. Ik groeide op tussen boeren en jagers en vond Winnie de Poeh een belachelijk boek. Maar mijn Haagse moeder gooide stenen naar de woerden in de vijver achter ons huis die op volgens haar onheuse wijze de vrouwtjeseenden met hun kaal gepikte koppen besprongen. Ik aard naar mijn vader, al moet ik de opvattingen van mijn moeder als gemeengoed erkennen. Gemeengoed corrumpert. Ik heb mijn kat vernoemd naar Oscar en als ik niet uitkijk word ik boos als hij een vogel heeft gevangen. Volgens mij heeft hij een duidelijk karakter, maar is zich van geen identiteit bewust. Hij neemt zijn leven zoals het komt, maakt geen plannen voor de toekomst en verspilt zorgeloos zijn tijd. Hij existeert maar zo'n beetje voor het vaderland weg, redeneert niet en is volmaakt authentiek.

Hoe anders functioneren onze politieke dieren. Dat zijn mensen die deze kwalificatie als een compliment beschouwen. Want met instinct kun je scoren, dat van Wilders wordt alom geprezen als geniaal. Maar juist de identiteit van politici knapt uit hun kieren, zij redeneren vaak blaartrekkend vasthoudend omdat zij graag de indruk maken te hebben nagedacht over hun zo eigen en zo profilerende standpunt. Dat moet ook wel, want zij worden geacht te stemmen 'voor zich zelve en zonder last van of ruggespraak met de vergadering, door welke zij benoemd zijn'. Dat staat in artikel 62 van de Grondwet. Daarmee sol je niet uit de losse pols van het instinct. Behalve Wilders dan.

Het ideale Kamerlid stemt dus voor zichzelf. Naar eigen inzicht, eigen opvatting, eigen aard. Hoe modern voor zo een oude wet. Want alle reclames roepen het, alle coaches adviseren het: wees jezelf! Iedere loopbaanbegeleider, HR specialist, iedere beroepskeuzeadviseur vraagt de tobende cliënt: wie ben jij? Maar als die wist wie hij was en wat hij wilde, dan waren consultants aangewezen op de voedselbank.

Zo gezien is het een wonder dat de democratie 150 mensen selecteert die het kunnen. Mensen die enerzijds de visie van de club koesteren en daarbinnen dagelijks en doelgericht hun standpunten bepalen; anderzijds bij zichzelf blijven, integer en onafhankelijk opereren, als ware exponenten van de vrijheid van het individu.

Dat wonder voltrekt zich dan ook niet. Een enkele vermetelee nieuweling wil nog wel eens een eigenstandige idee ventileren als een echte Koppejan, maar zijn vrije wil wordt subiet en efficiënt gesmoord in fractiediscipline. Oude rotten die het op hun vrije heupen krijgen worden heengezonden. Doodzonde, want de kiezer snakt naar authenticiteit. Ik troost mij met de gedachte dat ik van veel Kamerleden vermoed dat zij maar beter niet zichzelf kunnen zijn. In het belang van het land.

Marijke Mous

Kwebbeldoos

Ons 'angstcentrum' is gelokaliseerd in de amygdala. Bij Amerikaanse proefpersonen bleek dat deel van de hersenen groter bij Republikeinen dan bij Democraten. Verder hebben 'deelnemers van een linkse signatuur [...] meer mediale prefrontale schors. Bovendien is die mediale prefrontale schors beter in staat om de angstimpuls vanuit de amygdala te onderdrukken'. Ook hier is dan de kip-en-ei-vraag: bepaalt de wil dan hoe groot die amygdala en mediale prefrontale schors van nature zijn, of hebben die zich juist sterker ontwikkeld door angst en 'rechtse' keuzes? Als Lamme toenmalig minister Plasterk in zijn scanner mag schuiven, nuanceert hij de rol van deze twee breincompartimenten weer: 'We kijken niet alleen naar de amygdala, maar naar het hele brein. Positieve of negatieve associaties kunnen ook op andere plaatsen zitten, en ons idee is dat de uiteindelijke keuze die iemand maakt wordt bepaald door de optelsom van die associaties. [...] in principe kan in elk stukje brein een factor zitten die de doorslag geeft'. De rationele beredenering voor onze keuzes helpt niet, want dat is een uitleg 'met de kennis van nu' door de 'brain interpreter', onze 'kwebbeldoos': 'Iets vinden is typisch een functie van de kwebbeldoos. [...] Maar stemmen, of meer in het algemeen een keuze maken en iets doen, is veel meer een functie van het brein als geheel. Als een keuze wordt gemaakt kunnen alle stukjes brein die er een "neurale mening" over hebben hun gewicht in de schaal leggen.' Is de wil dan 'het brein als geheel', een schaal van irrationele afwegingen?

Afschrikking en vergelding

Met het bovenste in ons achterhoofd (of in onze kwebbeldoos) is interessant te zien wat Lamme vindt van misdaad en straf. Hij onderscheidt twee motivaties voor straf: utilitaristisch is het om contraproductieve individuen op te sluiten, in ieder geval zolang het gevaar bestaat dat zij zich niet aan de sociale afspra-

ken zullen houden. De vrije wil speelt hierin geen rol. Een ander uitgangspunt heeft echter een vooral morele ondertoon: retributivisme (verging). Hier spelen vrije wil en controle wél een grote rol: 'Immers, iemand verdient in dat geval alleen straf als hij echt zelf moreel verantwoordelijk kan worden gehouden voor de daad. Maar wat is dat eigenlijk precies? [...] Wat psychologie en hersenwetenschap vooral laten zien is dat we een verkeerd beeld hebben van de invloed van de ratio op ons gedrag. We denken dan wel dat we onze beslissingen voorkoken door erover na te denken, maar in werkelijkheid is het andersom'.

Lamme bepleit niet de afschaffing van de rechtspraak, maar wel een verschuiving van retributie naar utilitarisme, met correcties: 'Afschrikking van misdadigers is een van de essenties van de utilitaristische grondslagen van het strafrecht. [...] Maar misschien moet er ook vaker dan nu worden gedacht aan heel andere soorten van straf dan sociale uitsluiting, bijvoorbeeld een zware boete of juist gedwongen sociale arbeid. [...] Fout gedrag behoeft correctie, anders is een werkzame samenleving onmogelijk. Maar die correctie moet een juiste mix zijn van effectieve afschrikking en [...] behandeling die past bij het probleem. En vooral: rare ideeën over vrije wil en controle hebben in een juiste rechtspraak geen plaats. [...] Het is verkeerd iemand te veroordelen op basis van zijn kwebbeldoos in plaats van op zijn daden. Die kwebbeldoos stond er alleen maar bij. Hij was getuige, misschien medeplichtige. De echte dader was de anderhalve kilo vet en eiwitten in het hoofd'. Ook hier blijft dus de vraag in hoeverre de eliminatie van een vrije wil, of de relevantie daarvan, een bewijs is voor de stelling dat hij niet bestaat. Afgezien daarvan is het boek boeiend voer, ook voor psychologen.

Arthur Olof is redacteur van *Idee*.

POSTBUS 66

Het kabinet Rutte zoekt de oplossing voor de huidige economische en financiële crisis voornamelijk in bezuinigingen en loonmatiging. Dit laatste is in de Nederlandse politiek sinds jaar en dag het algemeen geaccepteerde recept tegen economische crises. Een loonmatigingsakkoord tussen vakbonden en werkgevers geldt als panacee voor veel sociaaleconomische problemen. Maar loonmatiging gaat ons niet helpen om tot de top vijf van kenniseconomieën te behoren, zoals ook dit kabinet graag wil.

door Corina Hendriks

Nederland

Door de huidige economische crisis zijn we het al bijna weer vergeten: nog geen tien jaar geleden stond Nederland volop in de internationale belangstelling omdat we het economisch heel erg goed deden. De politiek correcte visie is dat het Nederlandse poldermodel, zoals dat toen werd gedoopt, in de tweede helft van de jaren negentig heeft gezorgd voor een hoge economische groei, veel banen voor iedereen, lage inflatie, en een laag begrotingstekort. Het meest opvallende was destijds dat we dit hadden bereikt door te overleggen, te polderen, in plaats van door te vechten, zoals in veel andere landen gebeurt. Nederland kent weinig stakingen, geen grote maatschappelijke protesten, geen lock-outs. In Nederland consensusland komen we in goed overleg tot het juiste economisch beleid.

De kern van het poldermodel is het Nederlandse loonmatigingsbeleid. Sinds het Akkoord van Wassenaar uit 1982 heeft Nederland haar lonen gematigd, zo ging het Polderverhaal, en dit heeft onze economie ogenschijnlijk geen windeieren

gelegd. Na een diepe economische crisis begin jaren tachtig heeft loonmatiging – via verhoogde exporten en winsten – ons geld en banen gebracht. Gezien dit ogenschijnlijke succes is het dan zo gek dat het kabinet Rutte nu weer afstuurt op een loonmatigingsakkoord?

Altijd weer die loonmatiging

Al decennia vormt loonmatiging het standaard antwoord van de Nederlandse regering op economische crisis. In de jaren dertig van de vorige eeuw meende de Nederlandse regering, onder leiding van minister-president Colijn, dat loonkortingen in de publieke sector ook loonmatiging in de industrie zou bewerkstelligen, en dat dit de beste manier was om de Grote Depressie te lijf te gaan. Na de Tweede Wereldoorlog zette de Nederlandse regering, in samenwerking met vakbonden en werkgevers, een van de meest strikt gereguleerde systemen van loonvorming in Europa op om de Nederlandse loongroei in bedwang te houden. Alhoewel dit systeem uit elkaar viel

Waarom we het eens zijn over loonmatiging

Consensusland

in de jaren '60 en '70, kent Nederland vanaf de jaren '80 een systeem van vrijwillige loonvorming waarbij loonmatiging een terugkerend fenomeen is tijdens elke economische crisis. Dat was zo met het Akkoord van Wassenaar begin jaren 80, dat was zo met een Nieuwe Koers begin jaren 90, dat was zo met de loonmatigingsakkoorden uit 2002 en 2003, en dus nu weer.

Waarom hebben we het in Nederland altijd over loonmatiging? Het voor de hand liggende antwoord hierop is dat loonmatiging goed is voor de Nederlandse economie. Het lijkt een overtuigende redenering: door lonen te matigen, kunnen we goedkoper produceren, kunnen we meer exporteren en houden we meer geld over dat we kunnen investeren in nieuwe producten of banen.

Toch ligt het niet zo simpel. Economen nu en in het verleden verschillen van mening over de specifieke rol die loonmatiging in de (Nederlandse) economie speelt en heeft gespeeld. Hoewel een meerderheid van economen de positieve effecten

van loonmatiging benadrukt, zijn er ook economen die wijzen op de risico's van een eenzijdige nadruk op een loonmatigingsstrategie. In de concurrentie met lagelonenlanden helpen die paar procenten loonmatiging ook niet; loonmatiging beïnvloedt de koopkracht en dus de consumptie van mensen negatief juist in tijden dat onderconsumptie een groot risico vormt; en loonmatiging belemmert de groei van de arbeidsproductiviteit omdat werkgevers door lagere loonkosten minder prikkels hebben om te investeren in vernieuwing van producten en processen.

Ook is er een groep economen en politicologen die specifiek de prominente rol van loonmatiging in het economisch wonder van het poldermodel van de jaren negentig relativeert. De economische successen van de jaren negentig – zo blijkt uit steeds meer onderzoek – waren vooral het gevolg van een inhaalslag van onder meer vrouwen op de arbeidsmarkt en verhoogde consumptie door de huizenbubbel. Ook relativeren sommige economen de invloed van loonmatigingsakkoorden

– zoals het Akkoord van Wassenaar uit 1982 – op de Nederlandse economie. Bij elkaar genomen zetten deze argumenten van economen grote vraagtekens bij de redenering dat loonmatiging simpelweg goed is voor Nederland, en dat de regering, vakbonden en werkgevers loonmatiging steunen uit economische noodzaak. Sterker nog, wellicht is heel ander beleid economisch noodzakelijk. Voordat ik hierop verder inga, eerst de vraag waarom loonmatiging dan zo populair is in Nederland? Het korte antwoord hierop is dat het wellicht niet economisch noodzakelijk is, maar wel politiek wenselijk en haalbaar. Loonmatiging past heel goed in Nederland consensusland.

‘Een belangrijke consequentie van het consensuele spel in Nederland is dat er relatief weinig ruimte is voor discussie. Nieuwe en radicale ideeën waarvoor (nog) geen draagvlak bestaat ondermijnen immers de gewenste consensus’

Nederland consensusland

Nederland heeft een politiek systeem dat – alle recente polarisering ten spijt – gekenmerkt wordt door het streven naar consensus, door samenwerking en overleg. In het buitenland wordt hiervoor, en specifiek toegepast op het sociaaleconomische terrein, vaak de term corporatisme gebruikt.

Nederland past in het rijtje met sterk corporatistische landen als Zweden, Denemarken en Oostenrijk. In al deze landen treedt de overheid in overleg met georganiseerde vakbonden werkgevers om tezamen over economische problemen en oplossingen te spreken. Dit is het Nederlandse poldermodel dat zo bekend werd in het buitenland. Nederland als consensusland kent specifieke overleginstellingen zoals de Sociaal-Economische Raad en de Stichting van de Arbeid. De SER, bestaande uit kroonleden (vaak wetenschappers), werkgevers- en werknemersorganisaties heeft veel invloed als het adviesorgaan van de Nederlandse regering en het parlement over het te voeren sociaaleconomisch beleid. De Stichting van de Arbeid bestaat uit werkgevers- en werknemersorganisaties en is het overlegorgaan waarbinnen ze – vaak samen met het kabinet – tot sociale akkoorden komen met afspraken over onder meer loonstijgingen en arbeidsvoorwaarden.

Veel belangrijker echter dan deze formele instituties is het gegeven dat er in Nederland ook een *overlegcultuur* bestaat. Net als in ons gewone dagelijkse leven kent ook de politiek bepaalde ‘waarden en normen’ waaraan politici en beleidmakers zich moeten houden. Ook in de politiek is niet alles geaccepteerd en *normaal* gedrag. Een voorbeeld van een politieke spelregel (norm) is dat politici, maar ook werkgevers- en vakbondsvertegenwoordigers, redelijk moeten zijn. Verder moeten ze flexibel en pragmatisch zijn, ze moeten openstaan voor dialoog, en ze worden geacht conflicten zoveel mogelijk vermijden. En bovenal moeten politici spreken in termen van het algemeen belang.

Al deze spelregels faciliteren de gewenste consensus en dat wordt over het algemeen gewaardeerd. Toch hebben deze spelregels ook een keerzijde. Als je je niet aan de regels houdt dan loop je het risico om te worden buitengesloten. Zie bijvoorbeeld wat er met Pim Fortuyn gebeurde, of nu met Geert Wilders. Deze heren gedragen zich duidelijk niet volgens de consensuele spelregels, en worden hard aangevallen door de gevestigde spelers en in eerste instantie buitengesloten. Wie wilde er allemaal *niet* met Wilders regeren? In Nederland consensus land is consensus een groot goed, maar wie deze consensus afbreekt heeft het moeilijk.

Ruimte voor discussie

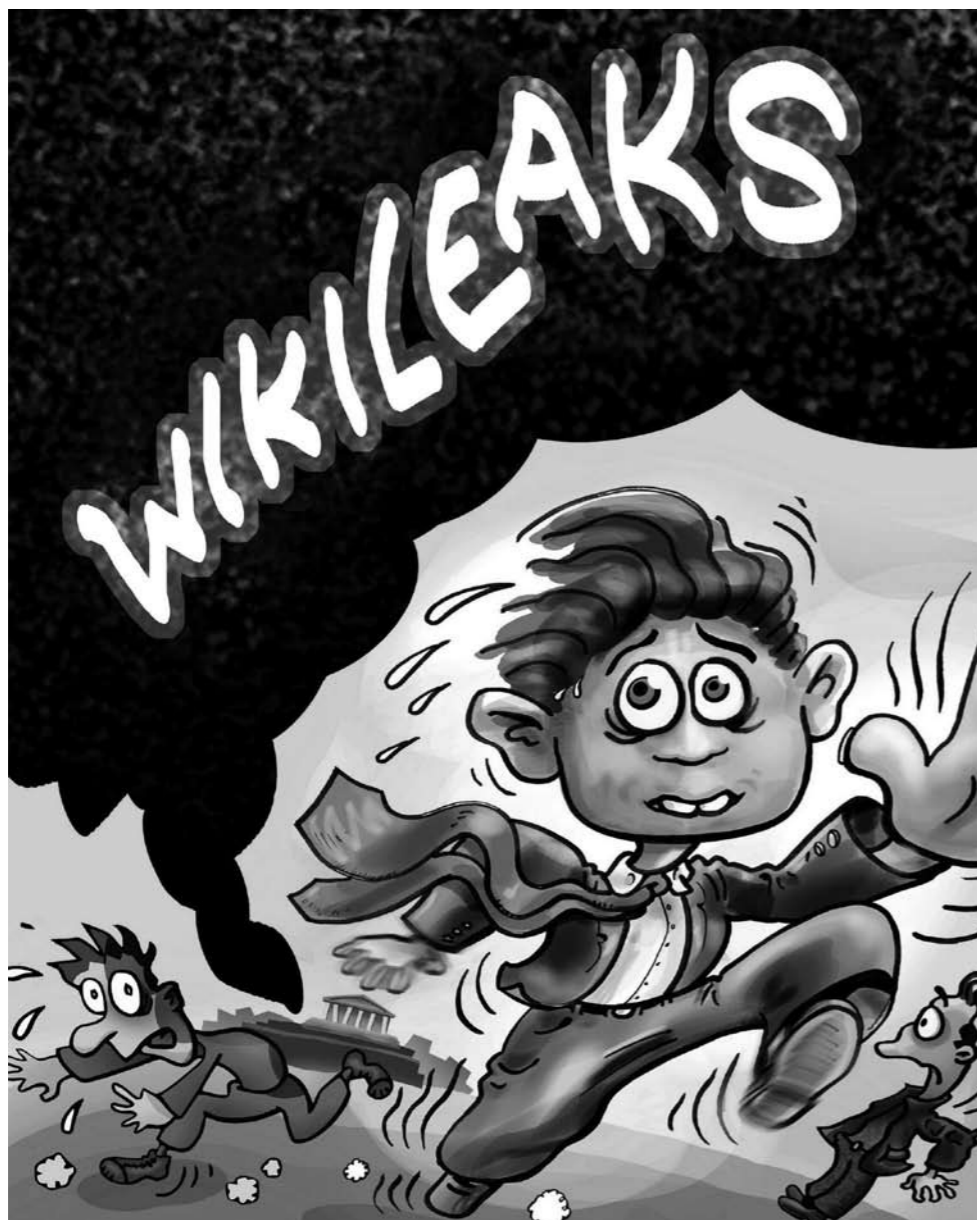
Een belangrijke consequentie van het consensuele spel in Nederland is dat er relatief weinig ruimte is voor discussie. Nieuwe en radicale ideeën waarvoor (nog) geen draagvlak bestaat ondermijnen immers de gewenste consensus. Met name tijdens een economische crisis is dat van belang; er is geen tijd voor experimenten om consensus te bereiken over relatief vernieuwende ideeën! Het idee van loonmatiging is daarentegen al een geaccepteerde oplossing in het Nederlandse maatschappelijke krachtenveld en kan goed geformuleerd worden in termen van het algemeen of gemeenschappelijk belang, termen die zo centraal staan in Nederland. Immers, zowel de overheid (belastingen), vakbonden (banen) als werkgevers (winsten) lijken te profiteren van een loonmatigingsbeleid.

Experts, met name het Centraal Planbureau, spelen bij het reproduceren van het idee van loonmatiging ook een belangrijke rol. Experts hebben een hele specifieke en belangrijke rol in een consensusdemocratie. Immers, om tot overeenstemming te komen en dus meningsverschillen en potentiële conflicten te depolitiseren, is ‘onafhankelijke en objectieve’ informatie cruciaal. Op basis van expert analyses kan dan vervolgens de politieke discussie worden gevoerd. Op sociaaleconomisch terrein is de rol van het Centraal Planbureau ongetuigenaard. CPB analyses vormen de basis van het sociaaleconomische beleid. Vakbonden en werkgevers gebruiken dezelfde gegevens van het CPB voor het formuleren van hun wensen en als basis voor onderhandelingen. Deze positie en autoriteit geeft het CPB een belangrijke invloed op het sociaaleconomisch beleid. En als sinds haar oprichting heeft het CPB het belang van loonmatiging benadrukt in haar analyses en rapporten. Loonmatiging is in de Nederlandse maatschappelijke verhoudingen dus de politiek meest haalbare en geaccepteerde oplossing voor vergroting van onze concurrentiekracht geworden. Keer op keer wordt, na wat traditioneel gemopper van vakbonden, relatief eenvoudig overeenstemming over de loonontwikkeling bereikt. Maar is dit nu de beste manier om Nederland mee te laten doen met de top van kenniseconomieën in de 21ste eeuw?

Doorbreek de consensus

Want dat is de ambitie van dit kabinet; Nederland moet weer meedoen met de grote kenniseconomieën in de wereld. We doen het niet heel slecht, maar zakken wel weg op de ranglijstjes. Nederland zweeft al enige tijd rondom de 10e plaats in het jaarlijkse *Global Competitiveness Report* van het *World Economic Forum*. In 2000 stond Nederland nog op de vierde plek. Ondanks de inspanningen van opeenvolgende kabinetten en het Innovatieplatform zijn we dus niet vooruit gekomen. Dit komt onder meer door achterblijvende investeringen in onderwijs en onderzoek, het lage vermogen van bedrijven om kennis te verwerven en te verwerken, te weinig ondernemers die kennis ook kunnen vermarkten, een gebrek aan kenniswerkers in het algemeen en een minder flexibele arbeidsmarkt, zeker in vergelijking met Aziatische landen. Waar anderen steeds beter presteren verliest Nederland aan concurrentiekracht. Loonmatiging doet niets aan deze onderliggende economische vraagstukken. Integendeel, loonmatiging ontnemt ons op korte termijn het zicht op de wél effectieve maatregelen voor vergroting van de Nederlandse concurrentiekracht. Voor het bereiken van de top moeten we investeren in mensen, want zij moeten het immers doen. Dit betekent investeren in onderwijs, investeren in een leven lang leren, investeren in flexibel – en ook thuis – werken. We moeten mensen stimuleren en motiveren om niet zozeer harder te werken, als wel slimmer te werken. Voortdurende loonmatiging is geen goede manier om dit te bewerkstelligen. Tijd dus om de consensus te doorbreken en op te houden met die loonmatiging.

Corina Hendriks is medewerker van het Kenniscentrum D66 en is onlangs gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam op haar proefschrift getiteld ‘The story behind the Dutch model: the consensual politics of wage restraint’.

idee

tijdschrift van het Kenniscentrum D66

jaargang 32
nummer 1
februari 2011

idee verschijnt 6 x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

redactie

Constantijn Dolmans (voorzitter),
Annelou van Egmond, Corina Hendriks,
Laura Kaper, Mendeltje van Keulen,
Gijs van Loef, Frank van Mil, Arthur Olof,
Mark Sanders, Heleen Uijt de Haag,
Anthonya Visser

eindredactie

Corina Hendriks

aan dit nummer werkten mee

Erik Bindervoet, Boris van der Ham,
Robbert-Jan Henkes, André Kalden,
Eline van der Mast, Frank Meester, Arjan Plaisier,
Henriëtte Prast, Jerome Scheltens,
Maureen Sie, Joost Sneller, Eddy Schuyer,
Lisette Thooft, Astrid Vellinga, Rolf Venema,
Bas van der Vossen, Ad van Vugt, Esther Wit

fotografie

Herman Wouters

illustraties

Erik Haverkort, Peter Welleman

concept

Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

ontwerp

de ontwerpvloot

druk

Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

uitgave en administratie

Kenniscentrum D66
Hoge Nieuwstraat 30
Postbus 660, 2514 EL Den Haag
t. 070 356 60 66
e. kenniscentrum@d66.nl

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over
voorwaarden en redactiebeleid kunt lezen op:
www.d66.nl/kennis/item/zelf_schrijven
of opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een jaarabonnement kost €36 en voor studenten
€21 (een kopie studentenkaart meesturen).
Het abonnement gaat 1 januari in.
U ontvangt bij het afsluiten van het abonnement
€6 korting per al verschenen nummer van de
lopende jaargang. Opzegging voor 1 december.

Dialogo: over de vrijheid van de wil

- Is de wil vrij?
- Hoe bedoel je?
- Nou, gewoon: is de wil vrij?
- Wat zijn dat voor vragen?
- Vragen die niet meer gesteld worden. Wie denken er heden ten dage nog wat. En waarover? De vrijheid van de wil is een filosofisch probleem dat het verdient om over nagedacht te worden. In 1839 won de Duitse filosoof van Pools-Nederlandse afkomst Arthur Schopenhauer een prijsvraag die was uitgeschreven door de Koninklijke Noorse Academie voor Wetenschappen in Trondheim handelend juist over juist dit onderwerp.
- Is dat nou zo'n moeilijk onderwerp? Vrijheid, dat is: de vrijheid om te doen en laten wat je wil. En dat kan godzijdank, omdat we in een democratie leven. Goed en kwaad zijn maar afspraken. Wat ik goed vind, vindt een ander misschien weer slecht.
- Laat me dit even uitleggen en uitspreken. Als jij moet kiezen tussen twee kwaden, bijvoorbeeld tussen water of brood, wat kies je dan?

- Dat hangt ervan af, of ik honger heb of dorst.
- Precies, en dat is altijd zo. *Nihil est sine ratione cur potius sit quam non sit*. Alles heeft zijn oorzaak. Als de omstandigheden weer gelijk zouden zijn, deed je weer hetzelfde. Er is helemaal geen vrije keuze. En waar geen vrije keuze is, is geen vrije wil. Wat je wil dat doe je. Daar helpt geen moedertjelijef aan. Jij kiest voor één van de twee met dezelfde noodzakelijkheid als waarmee deze steen, eenmaal losgelaten, op je kop valt.
- Waag het niet!
- Ik heb het inderdaad niet gedaan. Ik ben van nature een principieel pacifistische schijntlaars, en daarbij hield mijn verstand mij een dwingend motief voor dan de lust die mij (even) bekreep jouw dikke schedel te splijten met dit neolithische artefact, namelijk de angst voor jouw spierballen, die werkelijk fenomenaal zijn.
- Heb je het daarom niet gedaan, omdat je het niet echt wilde? Of wilde je het niet omdat je het niet deed? Als je 't toch pas achteraf kunt zeggen, dan zijn doen en willen voor jou zo'n beetje synoniemen.
- Nee, het zijn geen haarkloverijen of woordspelletjes, het is reël. Moet ik het nog een keer uitlegen? Ach, waarom niet, Schopenhauer zei ook alles duizend keer. Voor jou en iedereen in het bijzonder geldt: *operari sequitur esse*. Wat je doet (de omstandigheden in acht genomen) volgt uit wat je bent. Maar wat je bent, leer je pas kennen uit wat je doet. O bron

- van misselijke ellende! De schade en schande zijn er altijd en of je wijs wordt is nog maar allerdings de vraag. Maar dan nog: zelfs als je jezelf kent, wijs bent geworden, dan sta je nog als een aapmens tegenover je eigen karakter, je ziel.
- Ik kan er dus niets aan doen wat ik doe? Dat wil ik weten. Ik ben er dus niet verantwoordelijk voor?
- Juist wel! Want wat je doet dat ben je.
- Weer synoniemen!
- Hou nou 's even je kop! Ik probeer hier wat uit te leggen! Ben je nog wel verantwoordelijk voor je daden? Ja, want het hangt van jouw karakter af. Je doet het zelf. Het is niet een derde persoon die bezit van je neemt. Dit maakt schuld, *aggenbite of inwit*, wroeging, opspelig geweten. De tragedie is dat je niet anders kon doen dan je deed: je zet zelf je eigen Noodlot in gang. Je kan er niets aan doen maar je doet het wel. Ai!
- Is de wil nou vrij of niet? Voor de draad ermee.
- De wil is vrij, maar wij zijn het niet. We kunnen niet willen wat we willen ...
- Wat is dan het filosofische probleem?
- Ik ben blij dat u me deze vraag stelt. Ik heb hierover drie stellingen ontwikkeld, die nog moeten uitgewerkt worden.

  1. Wat is een filosofisch probleem.
  2. Wat is is een filosofisch probleem.
  3. Wat is is is een taalkundig probleem.

- Ik ben benieuwd. Het lijkt me actueler dan ooit.

M

210

E D I

155

S C H E

100

E T H I E K

50

idee

sociaal-liberale kringen

jaargang 32 nummer 2 april 2011

Medische ethiek

4 De ethiek van de techniek

door Corina Hendriks

8 De erfenis van Els

door Annelou van Egmond [Interview met Els Borst]

12 Keuzes in de zorg

door Michiel Verkoulen [Een ethische verkenning naar de toenemende invloed van economen]

16 *Europe doesn't do God*

door Sophie In 't Veld [Medische ethiek en de invloed van de kerk]

21 Kies je kids?

door Annelien Bredenoord [Reproductieve autonomie]

28 Feiten & cijfers

[medische ethiek]

32 Orgaandonatie, recht of gift?

door Martin Heemskerk

37 Genezen door de overheid

door Niek Roosdorp

42 Nee tegen het EPD?

door Robert van Wijk [Privacy en informatisering]

46 Klaar met het leven

door Laura Kaper [Interview met Sutorius over initiatiefwet Uit Vrije Wil]

51 Het vrijwillige einde

door Walburg de Jong [Weg van de afhankelijkheid]

54 Nieuwe zorgen

door Laura Kaper [Een genuanceerde blik op het begin en einde van het leven]

Boekrecensie

58 *The means of reproduction*

door Annelou van Egmond

Postbus 66

61 Van hiërarchie naar gelijkwaardigheid

door Dilia Leitner [De noodzaak van sociale innovatie]

>> 45 Mous 57 Schuyer 66 Welleman 68 Mijn idee

M E D I S C H E E T H I E K

Tussen wens en werkelijkheid

Moeders van 63 die opgewekt tussen de luiers zitten; een voorstel voor een levenseindekliniek voor ouderen die 'klaar zijn met het leven'; de discussie rondom de 20 weken-echo. Tal van medisch-ethische kwesties staan de laatste tijd weer hoog op de maatschappelijke agenda. Met de oplopende kosten voor de gezondheidszorg, mede doordat we steeds ouder worden, wordt de vraag hoe we ons zorgsysteem inrichten extra urgent. Wat moeten we als samenleving wel willen, en wat niet? De huidige coalitie lijkt zich van deze urgentie niet bewust. Ethiek en gezondheid lijken een beetje verweesd zijn. Ze zijn het wisselgeld van deze coalitie. Het regeringspluche mag wat kosten; de vvd is afhankelijk van de reactionaire krachten van PVV en SGP. Dat vindt het CDA niet zo erg.

Dat kan niet. Het gaat om een van onze kroonjuwelen! Natuurlijk, D66 is een brede politieke partij met een visie op elk onderwerp van beleidsvorming, maar wel met eigen voorliefdes. Zoals de PvdA een speciaal plekje in het hart heeft voor solidariteit, en GroenLinks voor het milieu – twee onderwerpen die ons ook niet onberoerd laten – is het zelfbeschikkingsrecht onze *raison d'être*. Vanaf 1966 is het recht van ieder mens om zelf te beslissen over eigen voortplanting, leven en dood de kern van ons gedachtegoed. En zowel als regeringspartij als in de oppositierol staan we pal voor onze overtuiging; ieders recht om zelf te beslissen, zelfs om te beslissen het niet te doen.

Dit zelfbeschikkingsrecht als uitgangspunt roept natuurlijk wel de vraag op waar het ophoudt. Door technische ontwikkelingen in bijvoorbeeld de neuro- en nanotechnologie is er steeds meer medisch mogelijk. Maar moeten we alles willen wat technisch mogelijk is? In het openingsartikel gaat **Peter-Paul Verbeek**, hoogleraar Filosofie van de Mens en Techniek, in op de grenzen van de mens: we kunnen met techniek niet alleen mensen genezen, maar ook de mens verbeteren. Daarna blikt **Els Borst** in een interview terug op haar tijd als minister. Op het gebied van medische ethiek heeft ze in de jaren 90 veel bereikt; wat is de situatie nu? Volgens **Sophie In 't Veld** wordt de medisch-ethische discussie in Europa nog steeds sterk beïnvloedt door de kerk. **Michiel Verkoulen** evalueert de invloed van economen op hervormingen in de zorg.

Het middengedeelte van dit nummer gaat in op medisch-ethische kwesties in drie belangrijke fasen van ons leven: het begin, midden en einde. **Annelien Bredenoord** probeert te definiëren wat reproductieve autonomie inhoudt: in hoeverre moeten we mensen technisch ondersteunen bij hun reproductieve wensen? **Martin Heemskerk**, **Robert van Wijk** en **Niek Roosdorp** gaan in op enkele kwesties die spelen in het midden van ons leven, respectievelijk orgaandonatie, het Elektronisch Patiëntendossier, en de productie van bijzondere geneesmiddelen. Hierop volgen twee artikelen over de vraag hoe we moeten omgaan met oudere mensen die 'klaar zijn met hun leven': een interview met **Eugène Sutorius** over de initiatiefwet van Uit Vrije Wil, en de NVVE schrijft over de levenseindekliniek, het voorstel dat zoveel discussie met zich meebracht.

Abortus, euthanasie, stamcelonderzoek; vraagstukken die de (medische) ethiek betreffen, roepen doorgaans heftige discussies op. Vaak worden deze discussies over wenselijkheid in zwart-wit termen gevoerd, terwijl de werkelijkheid complexer is dan dat. We moeten op zoek naar die nuance, zo is de boodschap van **Laura Kaper** in het afsluitende artikel.

Annelou van Egmond, Laura Kaper, Corina Hendriks Thema-redacteurs

Weer kunnen lopen met een prothese, weer kunnen zien met bril of lenzen. Zonder technische hulpmiddelen zouden sommige mensen niet kunnen leven zoals ze nu kunnen leven. Door recente inzichten in bijvoorbeeld nano- en neurotechnologie gaan de technologische ontwikkelingen nu echter snel: kunnen we binnenkort met een jaarlijks te slikken nanopil ziektes opsporen? Deze ontwikkelingen brengen ethische vragen met zich mee: moeten we alles doen wat technisch mogelijk is, en moeten we alles wat technisch mogelijk is willen?

door Corina Hendriks

De ethiek van de techniek

Het leven (be)leven zonder technische hulpmiddelen; we kunnen het ons nog maar nauwelijks voorstellen. Bij techniek denken we wellicht met name aan de computer, de tv, de iPod, de auto. Maar de vermenging van de techniek in ons leven gaat veel verder: het gaat om zoiets simpels als ons bestek, en om goed zittende stoelen. Technische hulpmiddelen hebben zo'n vanzelfsprekende rol in ons leven, dat we vaak niet meer in de gaten hebben dat ze er zijn. En er ook nauwelijks belang aan hechten: techniek is een middel om ons leven te vergemakkelijken, en om ons welzijn te vergroten. Maar is techniek wel zo instrumenteel? Zo neutraal? Deze vragen zijn extra prangend als het gaat om de rol van technologie bij het verbeteren van onze gezondheid. We kunnen steeds meer: we kunnen ziektes opsporen en genezen, maar we

kunnen met behulp van de techniek ook de mens steeds meer verbeteren. Hoever moeten we hierin kunnen gaan? Technologische ontwikkelingen brengen per definitie ethische vraagstukken met zich mee, meent Peter-Paul Verbeek, hoogleraar filosofie van Mens en Techniek aan de Universiteit Twente. De techniek maakt steeds meer de mens, maar waar ligt de grens?

U houdt zich bezig met de veranderende rol van technologie in het leven (en dus de gezondheid) van de mens. Welke technologische ontwikkeling op het gebied van de gezondheid gaat momenteel het hardst, en waar verwacht u het meest van? 'Allereerst, de rol van nanotechnologie in de diagnostiek. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om een soort nanopil met sensor die je kunt inslikken, waarbij ziektes als darmkanker in een vroeg stadium kunnen worden opgespoord. Momenteel

Techniek speelt altijd een rol in onze samenleving. We kunnen er dus nooit onderuit, als we dat al zouden willen. Dit betekent echter niet dat we er blind op moeten vertrouwen; techniek is niet neutraal en beïnvloedt ons leven sterk. We moeten leren inzien hoe techniek ons leven vormgeeft, om er vervolgens keuzes in te maken

heeft deze ziekte nog een erg slechte prognose; we komen er vaak te laat achter. De crux voor de toekomst is om deze nanopil zo goedkoop te produceren zodat we bijvoorbeeld elk jaar gewoon een pilletje kunnen slikken om te kijken of er wat aan de hand is. Een tweede ontwikkeling die grote gevolgen kan hebben, zijn de voortschrijdende inzichten uit de neurotechnologie. Dit als gevolg van een toename van psychiatrie en neurowetenschappen. We kunnen steeds beter bekijken wat de effecten van bepaalde invloeden en omgevingen zijn op de ontwikkeling van de hersenen van mensen, en ook de ontwikkeling van de mensen zelf. Wat betekent het als MRI-scans maatgevend worden voor bijvoorbeeld de effectiviteit van bepaalde onderwijstypen of vormen van psychotherapie? Ten derde leidt de informatietechnologie

momenteel tot snelle veranderingen in de zorg. Vooral zorg op afstand zal een steeds grotere rol gaan spelen: patiënten kunnen steeds vaker thuis blijven wonen en op afstand een consult krijgen of zichzelf monitoren. Ook de robotica groeit snel: er zullen steeds meer robots komen die bijvoorbeeld mensen kunnen tillen'.

Gezien de ontwikkelingen in bijvoorbeeld de nanotechnologie rijst de indruk dat er recent een versnelling plaatsvindt in het gebruik van technologie bij het verbeteren van de menselijke gezondheid. In hoeverre is dat zo? En waar leidt dit toe? 'Ik denk dat er wel degelijk sprake is van een versnelling. Er is de laatste honderd jaar verschrikkelijk veel gebeurd, onze levensverwachting is enorm gestegen. Al deze technologische ontwikkelingen hebben grote consequenties voor de samenleving. Door zorg op afstand en de

mogelijkheden van permanente diagnostiek verschuiven verantwoordelijkheden tussen arts en patiënt, en verandert de ervaring van ziekte en gezondheid. Robotica heeft een grote invloed op de kwaliteit van leven van patiënten. Technologische ontwikkelingen brengen dus per definitie nieuwe vraagstukken met zich mee’.

‘Technologie geeft mede invulling aan de vraag wat een goed leven is. De discussie hierover kunnen liberalen niet langer naar de privésfeer verbannen: we moeten erover leren debatteren in het publieke domein’

De schier oneindige mogelijkheden van de technologie roept ethische vragen op: hoever moeten en kunnen we gaan? Kunt u aangeven wat de belangrijkste argumenten voor en tegen ‘technologie’ zijn in dit debat?

‘Er zijn twee uitersten in het debat, waarvan het kernelement ‘vertrouwen’ is. Aan de ene kant heb je ethici die uitgaan van wantrouwen: we moeten onszelf beschermen tegen de techniek. Dat is natuurlijk ook af en toe heel wenselijk. Niet alle nieuwe technologieën zijn veilig. Maar zonder risico’s valt niet te leven, en risico’s vormen slechts een klein deel van alle relevante aspecten van technologieën. Aan de andere kant van het debat heb je mensen die blind vertrouwen op de rol van technologie. Techniek wordt daarbij als instrument gezien, handig voor onze ontwikkeling. Deze kant van het debat, die vaak voorkomt in de politiek, miskent echter de consequenties die technologische ontwikkelingen hebben voor ons als mens en voor de samenleving als geheel’.

U neemt zelf een tussenpositie in. Techniek is niet iets objectiefs, maar kan alleen worden begrepen in relatie met de mens. Welke ethiek hoort hierbij?

‘In plaats van wantrouwen of blind vertrouwen, heb ik het over onszelf leren toevertrouwen aan de techniek. Techniek speelt altijd een rol in onze samenleving, en we kunnen er dus nooit onderuit, als we dat al zouden willen. Dit betekent echter niet dat we er blind op moeten vertrouwen; techniek is niet neutraal en beïnvloedt ons leven sterk. We moeten leren inzien hoe techniek ons leven vormgeeft, om er vervolgens keuzes in te maken. Neem nu de mogelijkheden van echoscopie. Het lijkt een neutrale techniek die ons in staat stelt om bijvoorbeeld de ontwikkeling van het kind te volgen. Maar het kan grote consequenties hebben voor de beslissingen die mensen nemen, bijvoorbeeld als er iets mis lijkt te zijn met het kindje. Normen verschuiven hierdoor, en ouders worden zelf verantwoordelijk gemaakt voor het krijgen van een kind met aangeboren afwijkingen. Hierover moeten we met elkaar leren praten, mensen moeten snappen wat de mogelijkheid van technologie met hen doet’.

Onlangs is uw boek ‘De Grens van de Mens’ verschenen. Technologische ontwikkelingen kunnen mensen niet alleen beter maken, maar ook verbeteren. Is er een grens aan de mens?

‘Techniek heeft altijd al een rol gespeeld in ons ‘mens-zijn’. Je zou kunnen zeggen dat er zonder techniek geen mens zou zijn. Ons beeld van wat een mens is, is echter wel sterk verschoven. Vroeger werd het gebruik van een bril bijvoorbeeld als iets satanisch gezien, maar brillen zijn nu heel normaal. Of nog zoiets: vroeger werd anesthesie, verdoving, als iets vreemds gezien, maar nu zou het immoreel of onmenselijk zijn om mensen zonder verdoving te opereren. Wat kenmerkend is voor de mens en de ontwikkeling van ons beeld van de mens, is dat we continu ons ‘mens-zijn’ moeten bevechten op de technologie; onszelf opnieuw uitvinden als mens in relatie tot de technologie die we ontwikkelen. In principe is deze ontwikkeling grenzeloos: elke nieuwe technologie vraagt ons om opnieuw een grens tussen mens en techniek te verkennen. Toch lijkt mij dat er wel één grens is waar je maar moeilijk overheen kunt denken in het bepalen van het

mens-zijn: het moment waarop de techniek het niet meer toelaat er verhouding toe in te nemen, maar de controle geheel overneemt. Dan is het niet meer mogelijk een vrije relatie tot technologie te vinden’.

Heeft in dit debat de overheid, of de politiek in brede zin, nog een rol te spelen?

‘De overheid heeft hier zeker een rol te spelen. Goed burgerschap impliceert dat mensen snappen wat technologie met hen doet, hoe ze vorm geeft aan nieuwe praktijken en verantwoordelijkheden. Deze kritische houding ten opzichte van technologie moet ook al in het onderwijs worden meegenomen. Professionals moeten mensen informeren over de keuzes, maar de overheid moet de infrastructuur hiervoor maken’.

Een boodschap voor D66?

‘Voor liberalen staat de autonomie van het individu centraal. De eigen invulling van het goede leven is voor liberalen iets voor de privésfeer, ook als het gaat om de gezondheid. De inbedding van technologie in ons leven betekent echter dat deze invulling niet zo privé is als we veronderstellen. Keuzes die we maken over vriendschap, maar ook over hoe we omgaan met ziekte, worden beïnvloed door technologische mogelijkheden, en zijn daarmee politiek. Technologie geeft mede invulling aan de vraag wat een goed leven is. De discussie hierover kunnen liberalen niet langer naar de privésfeer verbannen: we moeten erover leren debatteren in het publieke domein’.

Corina Hendriks is eindredacteur van *idee*.

De erfenis van Els

Van 1994 tot 2002 was Els Borst voor D66 minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws). In die periode was zij (mede-) verantwoordelijk voor meer dan honderd wetten. Geneesmiddelenprijzen, bioterrorisme, oorlogsgetroffenen, klachtrecht en medezeggenschapsrecht voor patiënten, het houdt niet op. Voor deze *idee* concentreren we ons op die wetten die raken aan de medische ethiek. Met Els Borst bespreken we de opbrengst van haar ministerschap op dat terrein. Wat is er voor eens en voor altijd 'goed geregeld'? Wat wordt nu alweer bedreigd? En op welke terreinen moeten we nu doorpakken om resultaten veilig te stellen en verder uit te bouwen?

door Annelou van Egmond

Els Borst volgt de dossiers waarmee ze als minister bezig was ook nu nog op de voet. Ze was dan ook geen bewindspersoon die 'op de winkel paste'. vws was helemaal haar ministerie. Geen denken aan dat ze voor een andere portefeuille naar Den Haag was gekomen. Een mens met een missie die de kans kreeg en greep om een flink aantal ergernissen uit haar werk als arts en onderzoeker aan te pakken. D66 gaf haar die kans maar we zijn ook schatplichtig aan wat zij bereikte. Als mensen smalend op een borrel zeggen 'leuk hoor, D66, maar waar blijft die gekozen burgemeester nou?' wijs ze dan eens op de Wet op de orgaandonatie, de Embryowet, de Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen en de Euthanasiewet, een 'echte D66-baby'. Allemaal zaken die niet of niet goed geregeld waren, en nu wel.

Niets geregeld

'Mensen denken vaak dat ik als minister vooral bezig ben geweest om zaken die eerst verboden waren, zoals abortus en euthanasie, mogelijk te maken. Dat klopt niet. De Abortuswet was er al, daar heb ik niets aan gedaan. Verder heb ik ook wetten gemaakt op terreinen waar gewoon helemaal niets geregeld was. Een voorbeeld daarvan is de Wet op het medisch-wetenschappelijk onderzoek'. Een 'behoorlijke' wet noemt Els Borst het. 'De wet zegt niet wat wel en niet mag. Voor

'Ondanks het feit dat het CDA decennialang in de regering zat was er niets geregeld: het menselijk embryo was vogelvrij'

eenvoudige onderzoeken is er een plaatselijke beoordelingscommissie in het leven geroepen. Bij moeilijke onderzoeken, zoals bijvoorbeeld met embryonaal weefsel of vormen van kloneren, is er een centrale beoordelingscommissie. En, uiteindelijk, zijn proefpersonen nu goed beschermd. Het is onaanvaardbaar dat er wetenschappelijk onder-

zoek met je plaatsvindt zonder dat je daarover als patiënt goed geïnformeerd bent en toestemming hebt gegeven.'

Nog zoiets: handelingen met embryo's en geslachtscellen. 'Ondanks het feit dat het CDA decennialang in de regering zat, was er niets geregeld' stelt Els Borst droogjes vast. 'Het menselijk embryo was vogelvrij'. Nu is dat anders. 'De wet geeft een antwoord op de vraag wat we moeten doen met *overgebleven* embryo's na IVF. Ouders beslissen zelf over restembryo's. Vernietigen? Het is hun beslissing. Afstaan voor wetenschappelijk onderzoek ook'. De Embryowet bevat ook een verbodsbepaling. 'Het is niet toegestaan embryo's speciaal te kweken voor wetenschappelijk onderzoek. Maar we hebben wel nadrukkelijk de mogelijkheid opengelaten om, als de ontwikkelingen in de geneeskunde dat wenselijk maken, zoiets alsnog toe te staan zonder dat er een hele nieuwe wet nodig is'. Een andere behandeling die soms 'restmateriaal' oplevert is een abortus. Els Borst zorgde voor een Wet foetaal weefsel. 'Belangrijke concessie, of compromis zo je wilt, die hierbij aan de christelijke partijen werd gedaan is dat er eerst een besluit moet vallen over een eventuele abortus. Pas daarna mogen artsen vrouwen informeren over de mogelijkheid om het restmateriaal af te staan voor wetenschappelijk onderzoek'.

Compromissen

Praten we over een compromis dan komt het gesprek snel op de Wet op de Orgaandonatie. 'Typisch zo'n product dat niet is geworden zoals wij dat als D66 gewild hadden. Ondanks het feit dat Winnie (Sorgdrager, D66-minister van Justitie - red.) en ik daar hard aan gewerkt hebben. PvdA en D66 waren toen voorstander van het "geen-bezwaarsysteem", zoals dat ook recent nog weer is aanbevolen door de Commissie Terlouw. De VVD was, en is, niet tegen orgaandonatie maar vindt geen enkele vorm van betutteling in dit geval acceptabel. Orgaandonatie zonder expliciete toestemming van de donor is een ongeoorloofde inbreuk op het recht op zelfbeschikking. Het CDA, bij monde van de heer Lansink, maakte tijdens het debat ineens een onverwachte draai. 'Wij zijn niet van onszelf, wij zijn van elkaar', wat zoveel bete-

kende dat zij ook voor het geen-bezwaarsysteem waren! Maar dan zou de VVD het kabinet hebben opgeblazen'. Het compromis: een uitnodiging op je 18de verjaardag om te registreren met als opties wel toestaan, niet toestaan of de beslissing overlaten aan je familie.

En sindsdien is het dus hangen en wurgen: te weinig orgaandonoren. Bijvoorbeeld de Nierstichting blijft zoeken naar mogelijkheden om het aantal donornieren te vergroten en de wachtlijsten te verkorten. Tijdens de laatste gemeenteraadsverkiezingen stelde Alexander Pechtold nog voor om elke keer als een burger zich aan het gemeenteloket meldt voor een rijbewijs, verklaring van goed gedrag o.i.d. er van overheidswege een formulier voor orgaandonatie bij te voegen. In gemeenten waar D66 nu in het college zit wordt daar inmiddels serieus aan gewerkt. Alle kleine beetjes helpen. Maar Els Borst zegt: 'Als voorbeeld van wetgeving is dit onaf. Dit is een beetje blijven hangen. Van een land als Spanje kunnen we wat leren. Wat nodig is, is een cultuuromslag. Daar hebben ze in alle ziekenhuizen coördinatoren die in geval van een overlijden meteen in actie komen. Dat werkt. Mentaliteitsbeïnvloeding werkt gewoon beter dan formulieren...'

Kant en klare Euthanasiewet

Dat brengt ons uiteindelijk bij 'de echte D66-baby' zoals Els Borst het noemt, de Euthanasiewet. Formeel de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding. 'Dit was al een initiatief van het Kamerlid mr. Elida Tuinstra in 1984, dat tijdens Paars I door Roger van Boxtel verder was uitgewerkt maar niet ingediend. Bij de formatie van Paars II hebben we het overgenomen omdat we vonden dat het onderwerp eigenlijk te zwaar was voor een initiatiefwet vanuit de Kamer. Het lag dus min of meer 'kant en klaar' maar we moesten als kabinet wel aan het draagvlak werken'.

Ook in de Kamer was het geen gelopen race. 'Een prachtig debat', zo herinnert Els Borst het zich. 'Met Bas van der Vlies (van de SGP, red.) heb ik door de jaren heen heel wat gedebatteerd, en altijd met respect, maar die keer schoot hij uit zijn slof. Hij zag het gebeuren. In zijn ogen ging het helemaal

'Het is onaanvaardbaar dat er wetenschappelijk onderzoek met je plaatsvindt zonder dat je daarover als patiënt goed geïnformeerd bent en toestemming hebt gegeven'

fout. Waarop hij uitriep dat er van dit 'onchristelijke kabinet ook geen enkele barmhartigheid te verwachten was'. In de avondpauze heb ik op stel en sprong een bijbel gevraagd, die nergens in het Kamergebouw voorhanden bleek maar die we toch vonden. Ik wilde mijn geheugen opfrissen. In mijn herinnering was juist de barmhartige Samaritaan geen christen maar een heiden. Christenen liepen voorbij en de Samaritaan hielp de vreemdeling, ving hem op en betaalde de herbergier om goed voor hem te zorgen... barmhartigheid. Na de dinerpauze confronteerde ik Bas van der Vlies hiermee en hij gaf sportief toe dat ik in dit geval bijbelvaster was dan hijzelf'.

Els Borst ziet, alles overdenkend, een patroon. 'Als mensen zelf iets willen met hun leven dan moet dat kunnen. We moeten het echter niet zo regelen dat bijvoorbeeld christenen zich bedreigd voelen. We moeten mensen nergens toe dwingen. Ik ben me daar altijd van bewust geweest. Het is om die reden dat ik bijvoorbeeld naast de Euthanasiewet ook de palliatieve zorg sterk heb verbeterd. Er is een opvallend gebrek aan tolerantie; iedereen moet de ruimte hebben om te leven zoals het hem goedgebeurt maar anderen ook die ruimte geven. Het besef dat kerk en staat gescheiden zijn en moeten zijn is nog steeds niet goed doorleefd'.

Annelou van Egmond is redacteur van *idee*.

Op geen ander beleidsterrein heeft de introductie van meer ‘marktwerking’ tot zoveel discussie geleid dan in de zorg. Veel mensen voelen een onbehagen bij alle keuzes die ze moeten maken en bij de voortdurende roep van politici om de zorgkosten te verlagen. Hebben de economen de zorg uitgekleet? Of is ons systeem ook rechtvaardig? Michiel Verkoulen legt het Nederlandse zorgstelsel langs een economische en ethische meetlat.

door Michiel Verkoulen

Keuzes in de zorg

Een ethische verkenning naar de toenemende invloed van economen

‘Economen hebben de zorg gekaapt.’ Het is een gevleugelde uitspraak van Henk van Gerwen, huisarts en Tweede Kamerlid voor de SP. Het is niet alleen een hartekreet van socialisten, het is een gedeeld gevoel bij veel mensen, zelfs sociaal-liberalen: het zou in de zorg moeten gaan om wat het beste is voor onze gezondheid, niet over marktwerking en hoe daarmee geld bespaard of verdiend kan worden. Tegelijk wordt het financiële probleem waarmee stijgende zorgkosten onze staashuishouding en ons eigen huishouden confronteren in hoog tempo nijpender. Aanleiding om eens scherper te kijken naar de invloed van economische inzichten in de zorg en de morele en ethische waarde van die invloed.

Economie en keuzes

Economie, *the dismal science*, is de wetenschap van de allocatie van schaarse en geld. Economie is een sociale wetenschap die het gedrag van mensen en organisaties bestudeert; het is de wetenschap van het maken van keuzes. Als het om dit laatste gaat, lijkt de zorg de laatste jaren inderdaad ‘vereeconomiseert’. Na decennia van plannen maken en getalm, is er in de gezondheidszorg meer keuzevrijheid geïntroduceerd. Het meest zichtbaar is de (verplichte) keuze voor een zorgverzekering sinds 2006. Maar er is ook vrije vestigingskeuze voor huisartsen, zelfstandige klinieken kunnen makkelijker toetreden en, cruciaal in het nieuwe zorgstelsel, zorgverzekeraars hebben vrije contractkeuze.

Dit betekent dat zorgverzekeraars niet meer bij alle zorgaanbieders zorg hoeven ‘in te kopen’. Deze hervormingen zijn in grote mate gebaseerd op de inzichten van academische economen en beleids-economen die zich inderdaad in toenemende mate lijken te richten op de vraagstukken waarvoor de grootste semi-publieke sector ons stelt. Doel van de hervormingen: meer en betere zorg per euro.

Het is precies deze introductie van ‘keuzes’ in de zorg die veel mensen een gevoel van onbehagen geeft. Onbehagen gebaseerd op gevoelens als: ik kan toch niet kiezen als ik een hartaanval heb? Ik wil toch niet kiezen als ik oud en/of hulpbehoevend ben? En bovendien krijg je van moeten kiezen keuzestress! En we moeten nogal wat kiezen op verschillende ‘zorgmarkten’: we kiezen een zorgverzekering op de zorgverzekeringmarkt, we kiezen een zorgaanbieder op de zorgmarkt en zorgverzekeraars kopen zorg in op de zorginkoopmarkt. Ook dit is een beladen gegeven, want zo redeneren sommigen, de zorg is toch immers geen markt?!

Hoe moeten we nu omgaan met dit gevoel van onbehagen? Naast de vraag of de beoogde economische voordelen behaald zijn met deze hervormingen is het interessant te verkennen of de hervormingen ook voldoen aan de ethische waarden van een sociaal-liberaal. Die vraag kan beantwoord worden door de effecten op de toegankelijkheid, kwaliteit en de betaalbaarheid van de zorg te analyseren, de drie kernwaarden die de overheid in de zorg tracht te bewaken. Het denkkader uit het paper *It takes two to tango*¹ van het Kenniscentrum van D66 biedt aanknopingspunten voor een beoordeling van zowel het economische als ethische aspect. Het discussiedocument is gebaseerd op de vijf richtingwijzers van D66 en biedt een afwegingskader waarmee kan worden geanalyseerd waar (op welke terreinen) de goede werking van markten ophoudt en de rol voor de overheid begint.

Rechtvaardigheid en efficiëntie

In *It takes two to tango* worden – naast een algemeen doel – twee criteria gedefinieerd waaraan elke sociaal-economische ordening zou moeten voldoen: dit zijn *rechtvaardigheid* en *efficiëntie*.

De ordening moet *efficiënt* zijn om verspilling van schaarste te voorkomen en moet rechtvaardig zijn om schaarse middelen redelijk, of eerlijk, te verdelen². Efficiëntie komt in de regel het beste tot stand op een markt, de overheid is nodig om rechtvaardigheid te borgen. Prof. Arjen van Witteloostuijn, die een leidende rol speelde bij het opstellen van het toetsingskader, zei hierover op het 92e congres van D66: ‘Er is geen natuurlijke hiërarchie tussen markt en overheid. Een markt is niet altijd efficiënt, bijvoorbeeld wanneer er geen rationele keuzes gemaakt kunnen worden. En de overheid is niet altijd rechtvaardig, bijvoorbeeld wanneer het aan betwistbaarheid schort of er op grote schaal verspilling plaatsvindt. Overheid en markt zijn daarom complementair, geen substituten’.

Bij het bepalen van de juiste balans tussen beide criteria introduceert het paper twee principes: *veiligheid* en *betwistbaarheid*. Veiligheid, zowel materieel (inkomsten, huisvesting) als immaterieel (grondrechten, tolerantie) is nodig omdat mensen beter tot ontplooiing, ontwikkeling en creativiteit komen vanuit een solide basis van (sociale) veiligheid. Tegelijk is betwistbaarheid nodig om bestaande posities te kunnen blijven uitdagen en *outsiders* een kans op verbetering te bieden.

De genoemde criteria en principes bieden een ethische toets voor de evaluatie van ons zorgstelsel. De geïntroduceerde criteria en principes helpen niet alleen bij het vaststellen welke ordening *werkt*, maar ook welke ordening *goed* is uitgaande van de sociaal-liberale uitgangspunten. Het denkkader is gebaseerd op kennis van de menselijke psyche en van menselijk gedrag, individueel en in organisatieverband. Het feit dat enkele recent vergeven Nobelprijzen voor Economie juist naar onderzoekers zijn gegaan die de psychologische wortels van menselijk keuzegedrag trachten te doorgronden, geeft aan dat het hardnekkige misverstand dat economen louter uitgaan van de *homo economicus* – de abstracte mens die uit welbegrepen eigenbelang keuzes maakt op basis van vaststaande preferenties en perfecte informatie – nuance behoeft. Veel economen hebben inmiddels duidelijk oog voor de beperkte mate waarin menselijke keuzes rationeel zijn. De mens maakt geen keuzes op basis van perfecte informa-

tie; sterker nog, in de zorg kan dat niet eens. En preferenties zijn niet vaststaand maar worden sterk beïnvloed door de sociale omgeving. Met veel van deze inzichten is rekening gehouden bij de ordening van ons zorgstelsel blijkt uit de volgende voorbeelden.

‘Juist de zorgsector speelt een cruciale rol bij het borgen van de behoefte aan sociale veiligheid. Iedereen moet kunnen terugvallen op de veiligheid van goede zorg bij ziekte’

1 De zorg kenmerkt zich door een sterke informatieasymmetrie. Omdat een patiënt minder weet dan een arts over een aandoening of de behandeling daarvan, is hij minder goed in staat zelf te beoordelen of een arts goede kwaliteit levert en daar zijn keuzes op te baseren. Daarom is in de zorg kwaliteitstoezicht in het leven geroepen en wordt gewerkt aan het steeds transparanter maken van de kwaliteit van zorgaanbieders. De aandacht voor de kwaliteit van zorg is sterk toegenomen en het toezicht, onder meer door de Inspectie voor de Gezondheidszorg, ontwikkelt zich volop. De overheid ondersteunt waar kiezen moeilijk is.

2 In de zorg is soms sprake van beperkte tijd en ruimte om een keuze te maken. Voor acute en spoedeisende situaties zijn er daarom bijvoorbeeld regels opgesteld die vereisen dat een ambulance overall binnen 15 minuten ter plaatse moet kunnen zijn. Verder kunnen 99,4% van de inwoners in Nederland binnen 30 minuten een spoedeisende eerstehulp bereik bereiken per auto (82% zelfs binnen 15 minuten). Juist in de

zorg die zich kenmerkt door spoed en beschikbaarheid in de buurt zijn minder marktelementen ingevoerd (geen vrije prijzen, ondersteuning bij faillissement, etc.) dan in de zorg waarvoor dit niet geldt. Als dat niet kan, hóeft u niet te kiezen. In de curatieve zorg gaat het overigens om hooguit 20% waarvoor deze veiligheidswaarborgen nodig zijn, het overgrote deel van de zorg is dus niet acuut of spoedeisend.

3 Veel mensen kunnen of willen helemaal niet kiezen in de zorg. Daartoe zijn terugval opties (*default choices*) in het leven geroepen; iedereen krijgt een zorgverzekering aangeboden ook als men niet zelf zoekt en de zorgverzekeraar is verplicht voldoende zorg voor al haar verzekerden in te kopen. Zorgverzekeraars hebben een rol als agent van de verzekerde om te kiezen voor voldoende en goede zorg. Daarnaast weten we dat juist mensen die veel zorg nodig hebben – zoals chronische patiënten, (familie van) ouderen, of gehandicapte kinderen – kritischer zijn bij het maken van keuzes. Overigens zorgt het potentiële verlies van een beperkt percentage van (kritische) patiënten of verzekerden al voor een dusdanige prikkel bij zorgaanbieders en -verzekeraars dat zij de kwaliteit en efficiëntie voor iedereen moeten bewaken. Niet iedereen hoeft dus (bewust) te kiezen.

Economische doelstelling

Tot zover lijkt onze verkenning aan te tonen dat keuzes in de zorg veelal voldoen aan de ethische toets zoals gepresenteerd in het denkkader. Juist de zorgsector speelt een cruciale rol bij het borgen van de behoefte aan (sociale) veiligheid. Iedereen moet kunnen terugvallen op de veiligheid van goede zorg bij ziekte. De vraag werpt zich op of de hervormingen die de zorgsector recent gevormd hebben ook op het principe van betwistbaarheid voldoen en ook economisch gezien datgene opleveren wat beoogd werd (‘meer en betere zorg per euro’). Gekeken naar de drie kernwaarden blijkt:

De **toegankelijkheid** van de Nederlandse zorg is zeer goed. Ruim 99% van de Nederlanders is verzekerd voor zorg. Het aantal wachtlijsten is laag en daar waar de bereikbaarheid nog beter kan, zorgen nieuwe marktinitiatieven en overheidsdruk voor

verbetering, bijvoorbeeld in de huisartsenzorg. Men zou zich met de richtingwijzer ‘vertrouw op de eigen kracht van mensen’ in het achterhoofd zelfs kunnen afvragen of de verzekering van vormen van welzijn als zijnde zorg (de pil voor volwas-senen, een collectief betaalde nieuwe rol-lator) hier en daar niet is doorgesloten. Ook een sociaal-liberaal zou kunnen betogen dat dit afdoet aan de eigen verantwoordelijkheid van mensen.

De **kwaliteit** van de zorg is over het algemeen goed en verbetert voortdurend. Door toenemende transparantie worden verschillen in kwaliteit zichtbaar. Hoewel zeker de patiëntgerichtheid nog een stuk beter kan, laat de ervaring met vrije prijzen voor een deel van de ziekenhuiszorg bijvoorbeeld zien dat processen versneld en verbeterd zijn, en de arbeidsproductiviteit in delen van de zorg zelfs stijgt. Voor economen die bekend zijn met de Wet van Baumol welhaast een wonder. Meest opzienbarend zijn misschien wel de resultaten van onderzoek door bekende gezondheids-economen naar het introduceren van keuze in het Engelse zorgsysteem (*National Health Service*). Op plaatsen waar meer keuze voor patiënten was, steeg de levensverwachting en daalde de tijd in het ziekenhuis doorgebracht. Concurrentie en keuze redt levens³.

De **betaalbaarheid** van de zorg in Nederland loopt echter wel gevaar. Diverse economen, waaronder Bas Jacobs, het CPB en diverse consultants⁴, luiden regelmatig de noodklok: de stijging van collectieve lasten in de zorg gaat zaken als onderwijs, veiligheid en een concurrerende arbeidsmarkt verdringen en legt een last op jongere generaties. De zorgkosten exploderen al jaren door vergrijzing, betere behandelingen en medicijnen. In de periode 2000-2015 groeien de zorgkosten 2,5% per jaar sneller dan het nationale inkomen. Als deze kostenstijging in dat tempo doorzet, geven we in 2050 27% van het nationale inkomen aan gezondheidszorg uit. De komende decennia is beheersing van de collectief gefinancierde zorguitgaven een van de allergrootste opgaven in de overheidsfinanciën. Het schort nogal aan de elementen efficiëntie en betwistbaarheid. Moeten er echt zeven spoedeisende hulpdiensten in Amsterdam 24/7 en zijn? Moeten we bij alle 95 ziekenhuizen in Nederland

terecht kunnen voor een knieoperatie? Waarom is toetreden met nieuwe zorginitiatieven nog steeds te moeilijk? De uitdaging hier is om de schijnbare paradox van concentratie aan de ene kant en tegelijk het versterken van concurrentie aan de andere kant op te lossen. Daarnaast kan een verschuiving van een deel van de kosten van het collectief naar het individu (bijvoorbeeld met eigen bijdragen) zorgen voor een ondersteuning van kritisch keuzegedrag en zo de efficiëntie en betwistbaarheid stimuleren.

Afsluitend

Deze economische en ethische verkenningstocht door de zorg toont naar mijn mening aan dat de angst voor een zorg die door economen is gekaapt overtrokken is. Veiligheid en rechtvaardigheid zijn goed geborgd, het zijn juist de betwistbaarheid en efficiëntie waar het nog aan schort. Het nu voorgestelde beleid in de curatieve zorg richt zich met name op die elementen. De rol van economen en economische concepten daarbij is op voorhand geen reden voor vrees of onbehagen. Al was het maar omdat de beperkingen van het menselijk gedrag en sociaal-liberale ethische waarden daarbij tot nog toe geenszins uit het oog zijn verloren.

Michiel Verkoulen is als econoom werkzaam bij het Co-operation & Competition Panel te Londen.

Noten

- 1 Zie www.d66.nl/kenniscentrum. In april 2011 wordt dit discussiedocument in een hernieuwde vorm gepubliceerd.
- 2 Het economische efficiëntiebegrip moet ruim worden geïnterpreteerd. Het gaat om meer dan lagere kosten alleen (zogenaamde statische efficiëntie), maar bijvoorbeeld ook over innovatie (of dynamische efficiëntie). Efficiënt in die zin betekent dat er geen waardevolle mogelijkheden en hulpmiddelen verkwaast worden of on(der)benut blijven. Wat een redelijke of eerlijke verdeling van schaarse middelen is, is uiteraard onderwerp van discussie. De uitkomst daarvan komt tot stand in het maatschappelijke en politieke debat.
- 3 Gaynor, M. et al. (2010). Death by Market Power; Reform, Competition and Patient Outcomes in the National Health Service. The Centre for Market and Public Organisation, Working Paper No. 10/242, Juli 2010. <http://www.bristol.ac.uk/cmipo/publications/papers/2010/wp242.pdf>
- 4 Zie bijvoorbeeld: Coen Teulings, directeur Centraal Planbureau, in Buitenhof 29 maart 2011; 'Kiezen voor kwaliteit; Portfoliokeuzes van ziekenhuizen zorgen voor hogere kwaliteit en lagere kosten'. Boston Consulting Group, Mei 2010; Bovenberg, L. en B. Jacobs (2010). 'Tekort overheid kan wel oplopen tot 65 miljard'. De Volkskrant 01/04/2010.

Zo'n 200.000 Nederlanders zijn om religieuze redenen niet ingeënt tegen polio; slechts aarzelend stemt het Vaticaan in met het gebruik van voorbehoedsmiddelen; abortus is in veel rooms-katholieke landen vaak slechts onder heel strikte voorwaarden toegestaan. Een strikte religieuze moraal bepaalt nog steeds in grote mate de grenzen van fundamentele rechten in Europa. Onwenselijk, vindt Sophie in 't Veld.

door Sophie in 't Veld

Europe doesn't do God

Medische ethiek en de invloed van de kerk

'We don't do God'. Dat zei spindoctor Alistair Campbell op een vraag van een journalist naar het christelijke geloof van de toenmalig Britse premier Tony Blair. Europeanen staan weliswaar wantrouwig tegenover politieke leiders die al te publiekelijk gelovig zijn (terwijl ironisch genoeg in de vs een atheïstische president vrijwel ondenkbaar is), maar toch hebben kerken een grotere invloed op de politiek dan veel mensen beseffen, met name als het gaat om fundamentele kwesties op het terrein van seksualiteit en voortplanting. In dit artikel beschouw ik de vervlechting van religie en Europese democratie in algemene bewoordingen, en de lobby van kerken om bepaald beleid op dit terrein te veranderen in het bijzonder.

Religie en democratie

Vrijheid van godsdienst is één van de kernvrijheden van onze democratie. In vroegere eeuwen werden mensen automatisch geacht de religie

van de heerser van het moment aan te hangen, en velen werden vervolgd om hun geloof. Dat is gelukkig niet meer het geval. Een strikte scheiding van kerk en staat is een absolute voorwaarde voor daadwerkelijke godsdienstvrijheid. Met het ontstaan van de natiestaten werd de scheiding tussen kerk en staat een feit, en in de jaren zestig hebben we ons definitief bevrijd van de verstikkende bemoeizucht van de kerk. Sindsdien leven we in een moderne, seculiere samenleving, waar religie een strikt particuliere aangelegenheid is. Kwestie gesloten. Of toch niet?

Europa wordt meestal beschouwd als het meest gesecculariseerde continent ter wereld. Maar in weinig EU-lidstaten is er een volkomen scheiding tussen kerk en staat. De oude verstrengeling van kerkelijk en wereldlijk gezag is in veel landen tot op heden nog voelbaar. In Groot-Brittannië is het staatshoofd tevens hoofd van de kerk en hebben

prelaten zitting in het parlement. Finland en Denemarken hebben nog een staatsgodsdienst, in Griekenland voerde tot voor kort de orthodoxe kerk de burgerlijke stand. Kerken hebben overal een ferme grip op het onderwijs, de zorg- en medische sector, en de media. Kerken hebben formele en informele uitzonderingsposities in de wet, die soms worden misbruikt voor het weigeren van publieke diensten zoals abortus of homohuwelijk, of om zich te onttrekken aan het wereldlijk gezag in het geval van kindermisbruik.

Ook binnen de EU-instellingen neemt de politieke invloed van religies toe, hoewel de EU als volstrekt seculier project is opgezet. In het Verdrag van Lissabon is Artikel 17 opgenomen over de dialoog van de EU-instellingen met kerken. Dit wordt aangegrepen voor een jaarlijkse 'top' van religieuze leiders met de leiders van de EU-instellingen. Seculiere organisaties worden grotendeels genegeerd. Commissievoorzitter Barroso en Raadsvoorzitter Van Rompuy hebben speciale topambtenaren in dienst voor relaties met kerken. De EU heeft officiële diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan. De Katholieke Conferentie van Bisschoppen is één van de machtigste lobbygroepen in Brussel.

Alhoewel vaak minder invloedrijk dan de rooms-katholieke kerk, zijn ook de meeste andere religies vertegenwoordigd in Brussel. Hun gezamenlijke invloed kan echter niet worden onderschat. Daarnaast hebben religies ook via de kansel invloed, zo nodig door te dreigen met excommunicatie als politici standpunten innemen die niet stroken met de officiële doctrine. Religie is steeds meer aanwezig in de Europese politiek. Het gaat dan vooral om uiterst conservatieve krachten, want seculiere bewegingen en progressieve religieuze lobby's worden nauwelijks gehoord. Er ontstaat een Europese pendant van de *Religious Right* in de Verenigde Staten.

Kerkelijke lobby

De *clash* tussen godsdienstige voorschriften en seculiere wetten doet zich vrij eenzijdig voor op het terrein van familierecht, seksualiteit en voortplanting. Er zijn zelden fundamentele conflicten over, zeg, transportbeleid of industriebeleid. Het gaat over vrouwenrechten, homorechten

en reproductieve rechten en gezondheidszorg (zoals anticonceptie, abortus, condooms, IVF). In het Europees Parlement pleiten conservatieve politici, vaak met een Poolse of Italiaanse nationaliteit, sinds jaar en dag voor een Europese versie van de omstreden Amerikaanse Gag Rule. Dit is de muilkorfregel die voor het eerst in de jaren tachtig in de vs werd ingevoerd door de Amerikaanse president Ronald Reagan. NGO's die informatie gaven over onderwerpen als anticonceptie en abortus kregen geen geld meer. Tot nu toe heeft een meerderheid van het EP dit onzalige plan steeds weggestemd. En als het gaat om voorstellen om moedersterfte terug te dringen, het Millennium Development Goal 5, stemmen conservatieve krachten in het EP steevast tegen de paragrafen die verwijzen naar het belang van condoomgebruik en *sexual and reproductive health and rights*. Dat laatste wordt namelijk geïnterpreteerd als: abortus. Die paragrafen worden wel degelijk vaak weggestemd, of zodanig aangepast dat condooms en abortus onherkenbaar worden gemaakt.

'Religies bepalen niet waar de grenzen van de fundamentele rechten liggen'

Ook in de Raad van Europa is de lobby van het Vaticaan actief. Vorig jaar stelde de Britse politica Christine McCafferty voor om de willekeur bij het beroep op gewetensbezwaar binnen de gezondheidszorg enigszins te reguleren. Met beroep op het recht op gewetensbezwaar kan medisch personeel weigeren medische handelingen uit te voeren. Het ging McCafferty niet om het aantasten van het fundamentele individuele recht op gewetensvrijheid, maar om het beperken van het systematisch, collectief beroep op het recht op gewetensbezwaar, waarmee het de facto officieel beleid wordt om bepaalde medische handelingen te weigeren, ook als de patiënt er wettelijk recht op heeft.

Door de grote druk van de religieuze lobby bleef er weinig over van het voorstel van McCafferty. Zelfs de titel van de oorspronkelijke resolutie werd van *Women's Access to Lawful Medical Care: the Problem of Unregulated Conscientious Objection* veranderd in *The Right to Conscientious Objection in Lawful Medical Care*. Uiteindelijk nam de Raad van Europa een compleet andere resolutie aan, waarin impliciet het recht op gewetensbezwaar nu juist werd uitgebreid van individueel naar collectief recht. Christine McCafferty stemde uiteindelijk zelf tegen de definitieve versie van haar eigen rapport.

Wat de gevolgen kunnen zijn van het collectieve beroep op gewetensbezwaar hebben vrouwen aan den lijve ondervonden in de Belgische gemeente Mechelen. In het kader van liberalisering van de gezondheidszorg fuseerden de katholieke en gemeentelijke ziekenhuizen een aantal jaar geleden en kwamen alle instellingen onder een katholiek bestuur te staan. Na deze fusie weigerden de artsen plotseling in negen van de tien gevallen om nog een abortus uit te voeren. Het beroep op gewetensbezwaar is strikt individueel, en formeel mag een instelling als geheel geen beleid voeren om abortus te weigeren. Artsen werden echter

onder druk gezet, maar dat valt lastig te bewijzen. De ruim driehonderd vrouwen die jaarlijks in Mechelen abortus laten plegen, moeten noodgedwongen uitwijken naar steden als Antwerpen of Brussel. Omdat de drempel voor veel (jonge) vrouwen te hoog blijkt om voor deze ingreep naar een andere stad te gaan, heeft het liberale gemeentebestuur van Mechelen nu plannen om een aparte abortuskliniek in de stad te openen. In Italië is dit probleem nog veel wijder verbreid, en groeiend. In Lazio, een regio met bijna zes miljoen inwoners, weigert inmiddels bijna 90% van de artsen abortus uit te voeren. De resterende

artsen voeren vrijwel alle abortussen uit, maar krijgen daar na verloop van tijd genoeg van, en gaan hierdoor ook steeds vaker over tot weigering. Eenzelfde zorgwekkende trend zie je ook in de rest van Europa. Met name vrouwen in traditioneel rooms-katholieke landen, zoals Oostenrijk en Polen, worden steeds vaker gedwongen om naar andere landen uit te wijken voor een abortus. Zij kunnen in eigen land niet meer geholpen worden, ook daar waar wel een wettelijk recht op abortus is, zoals in Oostenrijk. In Slowakije probeerde de katholieke kerk middels een officieel verdrag met de regering (een Concordaat) het collectieve recht

voor artsen te bedingen om medisch handelen te weigeren, inclusief het verstrekken van voorbehoedsmiddelen. Door grip op de onderwijssector slagen kerken er vaak in om seksuele voorlichting op scholen te verbieden. In Italië dreigde het Vaticaan met excommunicatie als de morning-afterpil RU486 goedgekeurd zou worden door de verantwoordelijke overheidsdienst.

Afsluiting

In Europa is vrijheid van godsdienst bedoeld om het individu te beschermen tegen onderdrukking en dwang van het regime. Religies bepalen niet waar de grenzen van de fundamentele rechten liggen. De EU-grondrechten krijgen momenteel steeds meer hun beslag in wetgeving. Het is

onaanvaardbaar als die wetgeving eenzijdig wordt gevormd naar een streng religieuze moraal. Het wordt hoog tijd de seculiere aard van het Europese project te onderstrepen. *Europe doesn't do God*. Misschien wordt het tijd om 'vrijheid van godsdienst' te vervangen door vrijheid van levensbeschouwing of geweten, een individueel recht waar 500 miljoen Europeanen in al hun diversiteit aanspraak op kunnen maken.

Sophie in 't Veld is Europarlementariër voor D66.

Zij is ook voorzitter van het Platform voor Secularisme in de Politiek, de EPPSP. In maart 2011 is ze door de *National Secularist Society* uitgeroepen tot Secularist of the Year.

‘Europa wordt meestal beschouwd als het meest gesecculariseerde continent ter wereld. Maar in weinig EU-lidstaten is er een volkomen scheiding tussen kerk en staat’

Postmenopauzaal moederschap, invriezen van eicellen, embryo-selectie, geslachtsselectie, genetische modificatie van embryo's: het zijn onderwerpen die de gemoederen regelmatig bezighouden. In hoeverre mogen mensen zelf beslissen of, hoe en wanneer ze kinderen krijgen? Zijn er grenzen aan het gebruik van voortplantingstechnologie en zo ja, wie bepaalt deze?

door **Annelien Bredenoord**

Kies je kids?

Reproductieve autonomie

‘Vertrouw op de eigen kracht van mensen’. Deze D66-richtingwijzer verwoordt het voor sociaal-liberalen cruciale ideaal van autonomie: mensen kunnen prima zelf beslissen over de invulling van hun eigen leven. Ook in een liberale gezondheids-ethiek vormt autonomie, en het daaruit afgeleide zelfbeschikkingsrecht, een kernwaarde. Overheid en politiek kijken niet ‘achter voordeuren en in slaapkamers’, zoals Alexander Pechtold het op het Najaarscongres in 2009 verwoordde. Op het terrein van de voortplanting vallen dergelijke opvattingen onder de noemer van wat ook wel ‘reproductieve autonomie’ wordt genoemd: de vrijheid van mensen om zelf te beslissen of ze kinderen willen en zo ja, hoe, wanneer, hoeveel, met wie en onder welke omstandigheden. De rationale van dit principe is dat in een pluralistische maatschappij, waarin mensen verschillende opvattingen hebben over ‘het goede leven’ (waaronder goed partnerschap, goed ouderschap, goed sterven, goed zorgen), mensen zoveel mogelijk vrijheid moet

worden gegeven om hun eigen beslissingen te nemen volgens de waarden en principes die voor hen belangrijk zijn. Juist ook bij hoogstpersoonlijke en identiteitsbepalende zaken als het al dan niet krijgen van kinderen. Alhoewel dit uitgangspunt simpel genoeg lijkt, roept het in de praktijk vragen op. Want wat bedoelen we wanneer we zeggen dat mensen zelf mogen beslissen over het al dan niet krijgen van kinderen? Betekent het dat mensen recht hebben op een gezinsleven en daarmee ook op medisch geassisteerde voortplanting, bijvoorbeeld in vitrofertilisatie (IVF) of eiceldonatie? Moet elke vorm van overleg tussen arts en wensouders onmiddellijk als paternalistisch of betuttelend worden gezien? Wat is dan nog de rol en verantwoordelijkheid van de arts – ook ten aanzien van het toekomstig kind? En als je mag bepalen of en hoeveel kinderen je krijgt, mag je dan ook bepalen hoe je kinderen eruit zien – bijvoorbeeld door middel van geslachtsselectie, pre-implantatie geneti-

sche diagnostiek (PGD, ook wel embryoselectie genoemd) of kiembaanmodificatie (het wijzigen van het erfelijk materiaal van een embryo)? En wat is eigenlijk de rol van de overheid in dergelijke vraagstukken?

Aan de hand van deze en andere vragen en voorbeelden zal ik in deze bijdrage het principe van reproductieve autonomie verder invulling trachten te geven.

Negatieve en positieve autonomie

Om te beginnen met het begrip 'autonomie' zelf. Er is geen eenduidige visie op wat autonomie precies inhoudt, laat staan wat het meer specifieke reproductieve autonomie zou omvatten. De dominante liberale interpretatie van autonomie legt sterk de nadruk op het negatieve autonomiebegrip. Negatieve autonomie is het recht om beslissingen te nemen zonder dwang, beperkingen en obstakels opgelegd door anderen, zoals de overheid of medeburgers. Toegepast op het domein van de voortplanting beschermt deze invulling van reproductieve autonomie mensen tegen ongeoorloofde inmenging 'in de slaapkamer'. Het beschermt daarnaast de integriteit van het menselijk lichaam, bijvoorbeeld doordat mensen niet tegen hun wil in gesteriliseerd mogen worden. Kortom, reproductieve autonomie in de negatieve interpretatie is een noodzakelijke voorwaarde voor vrijheid.

'Het is niet aan de overheid of politiek om te bepalen wat een goede manier is om al dan niet kinderen te krijgen'

Hiermee is echter nog niks gezegd over de vraag of mensen bijvoorbeeld ook toegang dienen te hebben tot medisch geassisteerde voortplanting, en zo ja, wat dan precies de rol van arts en overheid zou moeten (mogen) zijn. Hiermee komen we in het domein van de positieve autonomie.

Hierbij gaat het erom dat mensen de mogelijkheden en middelen hebben om hun doelen te verwezenlijken. Begrippen als authenticiteit en zelfontplooiing staan hierbij centraal (Berlin 1969). De positieve notie van autonomie erkent dat mensen soms een steuntje in de rug nodig hebben bij het in de hand nemen van hun leven en het realiseren van hun doelen. Uiteraard is hier een redelijke balans nodig: waar autonomie puur negatief geïnterpreteerd wordt kan dat resulteren in onverschilligheid of een *right to rot*, maar waar te veel de nadruk op positieve autonomie gelegd wordt kan dit resulteren in paternalisme en ongeoorloofde inmenging – omdat anderen wel weten wat goed voor je is of wat eigenlijk je doelen zijn. Maar waar ligt de balans?

Om hierop een antwoord te kunnen geven, moeten we allereerst kijken naar de verschillende belangen en wensen die een rol spelen bij het wel of niet gebruiken van voortplantingstechnologie. Waar het krijgen van kinderen in de meeste gevallen een 'private onderneming' is van twee personen, wordt medisch geassisteerde voortplanting gekenmerkt door het feit dat meerdere partijen betrokken raken, waaronder de arts en soms ook een donor (bijvoorbeeld eicel- en zaaddonatie). Kenmerkend voor de voortplantingsgeneeskunde is dat de arts een dubbele verantwoordelijkheid heeft: ten aanzien van de wensouders die de hulp van de arts inroepen en ten aanzien van het toekomstig kind (NVOG 2010). Een terugkerend punt van discussie is tot hoever de verantwoordelijkheid van de arts ten aanzien van het welzijn van het kind precies reikt, hoe deze verantwoordelijkheid geoperationaliseerd dient te worden en hoe deze zich verhoudt tot de reproductieve autonomie van de wensouders. Uiteraard dient een techniek voldoende veilig en effectief te zijn. Maar welke eisen mogen we stellen aan de te verwachten kwaliteit van leven van het toekomstig kind?

Een filosofisch mijnenveld

De dominante benadering voor het beoordelen van de aanvaardbaarheid van medisch geassisteerde voortplanting is aan de hand van een inschatting van de te verwachten kwaliteit van leven van het toekomstig kind. Hiervoor zijn drie standaarden voorgesteld.

Aan de ene kant van het spectrum vinden we de 'minimale drempelstandaard'. Volgens deze standaard is medisch geassisteerde voortplanting verantwoord tenzij het toekomstig kind dusdanig lijdt dat het beter niet had kunnen bestaan. Dit is gebaseerd op de zogeheten *non-identity* redering (Parfit 1984): zelfs als een kind een sterk verminderde kwaliteit van leven heeft, dan nog wordt het kind niet geschaad omdat het alternatief voor dit specifieke kind niet een *beter* bestaan was geweest, maar niet-bestaan (non-existentie). Hoewel de belangen van een ernstig lijdend kind strikt genomen inderdaad niet geschaad worden, legt deze standaard de drempel wel erg laag: het bewust in de wereld zetten van een ernstig lijdend kind is een tekortschieten van zowel

ouderlijke als professionele verantwoordelijkheden. Deze standaard vindt dan ook geen draagvlak in de praktijk.

Aan de andere kant van het spectrum vinden we de 'maximale welzijnsstandaard'. Volgens deze standaard is medisch geassisteerde voortplanting alleen te verantwoorden wanneer het leidt tot de geboorte van een kind met de best mogelijke kwaliteit van leven. Deze standaard legt de lat weer erg hoog. Als we deze standaard consequent zouden doorvoeren, dan zou het merendeel of wellicht zelfs alle toekomstig hulpvragers afvallen. Er is immers altijd wel een 'vlekje' of tekortkoming te vinden in een toekomstig ouderpaar. Drukke banen, een laag IQ, een hoog cholesterol in de familie? Allemaal redenen om geen 1vF

aan te bieden, want het kind zou in zogenaamd suboptimale omstandigheden ter wereld komen. Zo wordt het verschil tussen de eisen die gesteld worden aan mensen die op de natuurlijke manier zwanger kunnen worden en mensen die een beroep moeten doen op medisch geassisteerde voortplanting erg groot. Waar de eerste standaard veel te coulant is, stelt de tweede standaard onredelijk hoge eisen.

Dan is er nog een middenpositie, de redelijk welzijnsstandaard. Medisch geassisteerde voortplanting is volgens deze standaard verantwoord zolang het kind een redelijke kans op een acceptabele kwaliteit van leven heeft. De contra-indicatie is een hoog risico op ernstige schade voor het toekomstig kind. Mijn inziens biedt deze standaard de beste balans tussen het welzijn van het kind enerzijds en de reproductieve autonomie van de ouders anderzijds (Bredenoord et al. 2008; NVOG 2010). Het criterium van een 'redelijke kans op een acceptabele kwaliteit van leven' is bedoeld als vuistregel, hetgeen betekent dat van geval tot geval beoordeeld moet worden of medisch geassisteerde voortplanting een hoog risico op ernstige schade voor het kind met zich meebrengt. Dit kan fysieke (medische) schade zijn, maar bijvoorbeeld ook psychosociale schade. Een kind van een 58-jarige moeder kan misschien volledig gezond zijn, maar wel last hebben van het feit dat zijn of haar moeder veel ouder is dan de moeders van klasgenootjes. Zolang dit echter niet zodanig belastend is voor het kind dat het ernstige psychosociale schade lijdt, is postmenopauzaal moederschap ethisch te verdedigen (mits ook voldoende veilig voor zowel moeder als kind). Hetzelfde geldt voor postmortale zaadceldonatie: alhoewel het voor alle partijen beter was geweest als de vader nog had geleefd zal de schade voor het kind waarschijnlijk niet zo groot zijn dat het een contra-indicatie voor medisch geassisteerde voortplanting vormt. En als mensen graag een meisje willen omdat ze al drie jongens in het gezin hebben is niet direct te verwachten dat dit de kwaliteit van leven van het toekomstig kind op voorhand onacceptabel schaadt – wederom, mits de gebruikte techniek voor geslachtsselectie voldoende veilig is. Je kunt dergelijke praktijken

afkeuren of moreel verwerpelijk vinden, maar er wordt niemand mee geschaad – en zolang dat het geval is vormt het feit dat de één iets niet wil geen reden een ander niets te bieden.

Robuuste invulling

Op basis van deze analyse zou ik willen pleiten voor een 'robuuste' of ambitieuze invulling van het reproductieve autonomiebegrip. Hiermee

bedoel ik dat reproductieve autonomie niet slechts vervalt tot platitudes als 'zelf kiezen' of 'u vraagt wij draaien' (zoals het klassieke, hierboven beschreven negatieve autonomieconcept kan impliceren) maar een substantiële invulling krijgt en recht doet aan de sociale context waarin beslissingen over voortplanting worden genomen. Uiteindelijk is reproductieve autonomie namelijk

niet alleen een principe, men moet ook de capaciteit hebben om weloverwogen, enigszins rationele keuzes te maken. Mensen zijn in verschillende mate competent in het maken van rationele keuzes. Veel mensen weten helemaal niet goed wat hun doelen en plannen in het leven zijn. Het gaat hier dan ook om een gradueel concept. Niemand kan 100% rationele, autonome keuzes maken – een

Foto: Herman Wouters

België:

Zelfbeschikking voor kinderen

Zelfbeschikking is een basisrecht en impliceert vrijheid. En net dat ligt moeilijk bij kinderen. We kunnen pas echt vrij zijn als we mondig genoeg zijn om onze standpunten kenbaar te maken of kunnen vluchten naar een andere wereld. Kinderen zijn tot geen van beide in staat. Het ontbreekt hen aan woorden, kennis en vermogen om abstract te redeneren. Vluchten naar de wereld van de volwassenen zit er ook al niet in. Zeker in de medische context waar bescherming van de fysieke integriteit voorop moet staan, leidt dit tot pijnlijke dilemma's. Heeft een kind van 7 jaar recht op zelfbeschikking als het vraagt om euthanasie? Het leven is nu eenmaal geen mooie film waarvan we het plot op voorhand kunnen schrijven. Ons oordeel over de betekenis van die vraag is onvermijdelijk onvolmaakt omdat het is gebaseerd op onwetendheid. Omdat we de diepere motieven en intenties van de andere niet kennen, moeten we nu eenmaal op hun waarneembaar gedrag afgaan. We mogen het kind zeker niet manipuleren. Wel mogen we trachten hen te bewegen iets te doen dat ze anders niet zouden doen, zoals een medisch zinvolle ingreep doorstaan ondanks weerstand en angst. De ouders die uiteindelijk de beslissing moeten nemen staan voor een schier onmogelijke taak. Zelfbeschikking hier dient begrepen te worden als het zelfbeschikingsrecht van het gezinssysteem. Het gezin binnen de hulpverleningsrelatie ondersteunen om tot een autonome beslissing te komen in het belang van het kind. Goede communicatie is essentieel en de ruimte voor dat gesprek moet politiek gegarandeerd worden.

Jelmen Haaze

Kernlid Liberales, een Vlaamse liberale denktank

persoon die dat wel kan is waarschijnlijk een onaangepast, geïsoleerd individu. Mensen worden altijd beïnvloed door hun sociale omgeving en ook het aanbod aan technologie bepaalt het kader waarbinnen mensen moeten kiezen. Zelfs al zouden mensen totaal onafhankelijk zijn, het feit dat bijvoorbeeld PGD of de 20-weeken echo bestaat en wordt aangeboden betekent dat mensen gedwongen worden tot een keuze – niet kiezen wordt ook als een keuze gezien.

Een robuuste invulling van reproductieve autonomie doet ook recht aan het feit dat er grenzen zijn aan wat wensouders redelijkerwijs kunnen vragen en verwachten van medisch professionals. Wordt er heel sterk de nadruk gelegd op een platte, dunne invulling van reproductieve autonomie dan lijkt het alsof toekomstige ouders recht hebben op elke vorm van medisch geassisteerde voortplanting. Wilt u uw eicellen invriezen omdat kinderen krijgen even niet zo goed uitkomt met werk? PGD voor een minimaal verhoogd erfelijkheidsrisico? Terugplaatsen van alleen maar vrouwelijke embryo's, of embryo's 'met een vlekje'? Het is niet onredelijk dat de arts eerst toetst waarom mensen met dergelijke verzoeken komen – en dan zou het zomaar kunnen dat mensen weloverwogen, valide redenen hebben. In een zogenaamd deliberatief besluitvormingsmodel is er ruimte voor de arts

om de patiënt aan te spreken op zijn of haar waarden en beslissingen, en om in gesprek te treden wat goede zorg is. Is een beslissing weloverwogen en correspondeert deze enigszins met hoe iemand in het leven staat? De arts wordt hierbij dus meer coach dan neutrale informatiegever (Emanuel & Emanuel 1992). Reproductieve autonomie kan misschien nog wel het beste omschreven worden als een nastrevenswaardig ideaal, dat gekoesterd en bevorderd dient te worden (Feinberg 1987), en waarbij soms anderen (bijvoorbeeld de arts) nodig zijn om het te bereiken.

Afsluitend

Hoewel de negatieve interpretatie van reproductieve autonomie absoluut noodzakelijk is, is het niet voldoende om goede antwoorden te geven op ontwikkelingen in de voortplantingsgeneeskunde. In dit artikel heb ik daarom gepleit voor een robuuste, ambitieuze invulling van het principe van reproductieve autonomie. Een dergelijke invulling sluit goed aan bij de redelijk welzijnsstandaard en doet recht aan de complexiteit van medisch geassisteerde voortplanting, die gekenmerkt wordt door de betrokkenheid van meerdere partijen. Gezamenlijk kunnen deze uitgangspunten een normatief kader vormen voor de beoordeling van de aanvaardbaarheid van voortplantingstechnologie.

De rol van de overheid en politiek zijn in dit artikel nog amper aan de orde gekomen en dat is niet zonder reden: inzake voortplantingsbeslissingen behoren overheid en politiek zo terughoudend mogelijk te zijn. Het gaat hier om hoogstpersoonlijke en identiteitsbepalende beslissingen. Het is niet aan de overheid of politiek om te bepalen wat een goede manier is om al dan niet kinderen te krijgen. Het door mij voorgestelde normatieve kader en besluitvormingsmodel is geen garantie voor verstandige beslissingen, maar als arts en wensouders hun verantwoordelijkheid ten opzichte van elkaar en het toekomstig kind serieus nemen kan de overheid met een geruster hart een stapje terug doen. Al met al is de rol van overheid en politiek beperkt tot kaders stellen, toezichhouden en beslissen over vergoedingen. De verdere invulling en afwegingen maken mensen thuis in de slaapkamer of arts en patiënt samen in de spreekkamer. Het is een ambitieuze invulling van reproductieve autonomie omdat het veel vraagt van mensen, maar wie vrijheid vraagt moet ook verantwoordelijkheid nemen.

Annelien Bredenoord is universitair docent Medische Ethiek in het UMC Utrecht. Ze is lid van de Beraadsgroep Voortplantingsgeneeskunde van het UMC Utrecht en ethicus in de PGD werkgroep.

Referenties

Berlin, I (1969). *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

Bredenoord A.L., Dondorp W.J., Pennings G., De Die-Smulders, C.E.M., De Wert, G. (2008) PGD to reduce reproductive risk: the case of mitochondrial DNA disorders. *Human Reproduction* 23(11):2392-2401.

Bredenoord AL (2010). *Ethics at the interface of reproductive medicine and genetic technology: the case of mitochondrial disorders*. Ridderkerk: Ridderprint [Academisch proefschrift Universiteit Maastricht].

Emanuel and Emanuel (1992). Four models of the physician-patient relationship. *Journal of the American Medical Association* 267(16):2221-6.

Feinberg J (1987). *Harm to Self*. The Moral Limits of the Criminal Law volume III. Oxford: Oxford University Press.

Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie (2010). *Mogelijke morele contra-indicaties bij vruchtbaarheidsbehandelingen*. NVOG 4 juni 2010

Parfit D (1984). *Reasons and Persons*. Oxford: Oxford University Press.

feiten&cijfers

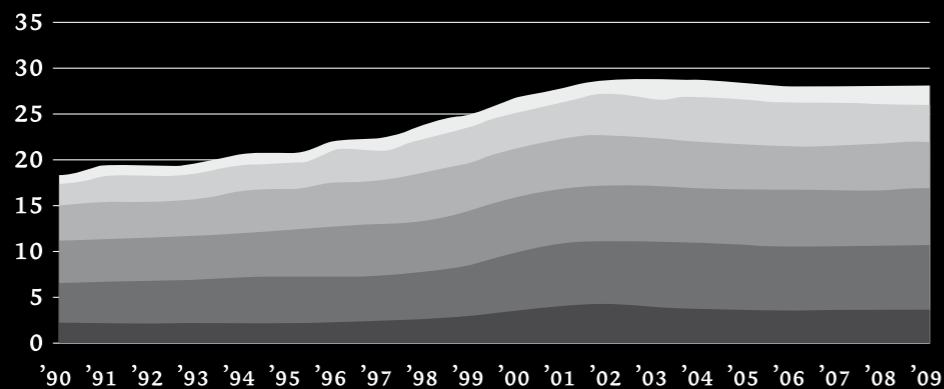
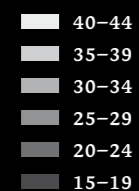
medische

Abortus - begin van het leven -

Op 27 februari 1971 wordt in het Mildred Huis te Arnhem de eerste (publiek gemaakte) abortus provocatus gepleegd in Nederland. Dat eerste jaar worden er meteen 1,500 abortussen uitgevoerd, allemaal gedoogd door justitie. Tien jaar later, in 1981, wordt abortus gelegaliseerd middels de Wet Afbreking Zwangerschap, welke in 1984 in werking treedt. Sindsdien laten ieder jaar zo'n 28,000 vrouwen hun zwangerschap afbreken in Nederland - een cijfer dat gedurende de afgelopen 40 jaar niet zo heel veel veranderd is. Ongeveer 80% van de vrouwen die een abortus laat plegen is minder dan acht weken

zwanger - de absolute grens voor een abortus ligt op 24 weken. De leeftijdsgroep met het hoogste abortuspercentage ligt tussen de 20 en 24. De afgelopen jaren is het aantal abortussen onder tienermeisjes gedaald in Nederland, evenals het aantal geboorten - aantonnend dat er minder tienerzwangerschappen voorkomen. De herkomst van de vrouwen maakt een groot verschil: zo ligt het abortuspercentage onder Antilliaanse of Arubaanse vrouwen (eerste of tweede generatie in Nederland) zeven maal zo hoog als bij autochtone Nederlandse vrouwen - tegenover een even hoog geboortecijfer.

Abortussen naar leeftijd x 1000

Bron: CBS

samengesteld door Eline van der Mast

ethiek

IVF - begin van het leven -

In-Vitro Fertilisatie (IVF) is een techniek waarbij bevruchting buiten de baarmoeder plaatsvindt, en de embryo's vervolgens in de baarmoeder worden geplaatst. De bevruchting vindt plaats in een reageerbuisje, vandaar de term 'reageerbuisbaby'. De eerste baby die via deze methode werd geboren was Louise Brown in 1978. Sindsdien zijn er wereldwijd meer dan vier miljoen kinderen via IVF geboren. In Nederland is ongeveer 2% van de baby's verwekt via IVF. Bij meerlingen is dat bijna 25%. De reden hiervoor is dat er vaak meerdere embryo's worden teruggeplaatst in de baarmoeder. De kans om zwanger te raken bij een afzonderlijke IVF-behandeling is zo'n 20%. Uiteindelijk is de kans op zwangerschap bij een IVF-traject (zo'n drie tot vijf behandelingen) 45%. IVF-baby's worden gemiddeld vijf dagen vroeger en 90 gram lichter geboren dan 'normale' baby's. De kans op aangeboren afwijkingen is even groot. Voordat een arts een IVF-behandeling toezegt, wordt gekeken naar de slagingskans door medische tests te doen. Zo kan een vrouw van 38 'te oud' zijn, maar een vrouw van 41 (doorgaans de grens) nog niet. De verzekering dekt de kosten tot drie behandelingen - zo'n € 3000 per behandeling. Het nieuwe kabinet wil dit terugbrengen naar één behandeling.

Het succes van het aantal behandelingen in Nederland

Jaar	Behandelingen	Doorgaande zwangerschap
2008	16.927	3.951
2007	16.163	4.025
2006	14.850	3.849
2005	14.995	3.653
2004	15.297	3.747
2003	15.769	3.706
2002	14.767	3.270
2001	13.975	3.121
2000	13.725	2.984
1999	13.221	2.888
1998	12.742	2.763
1997	12.572	2.388
1996	11.154	1.968

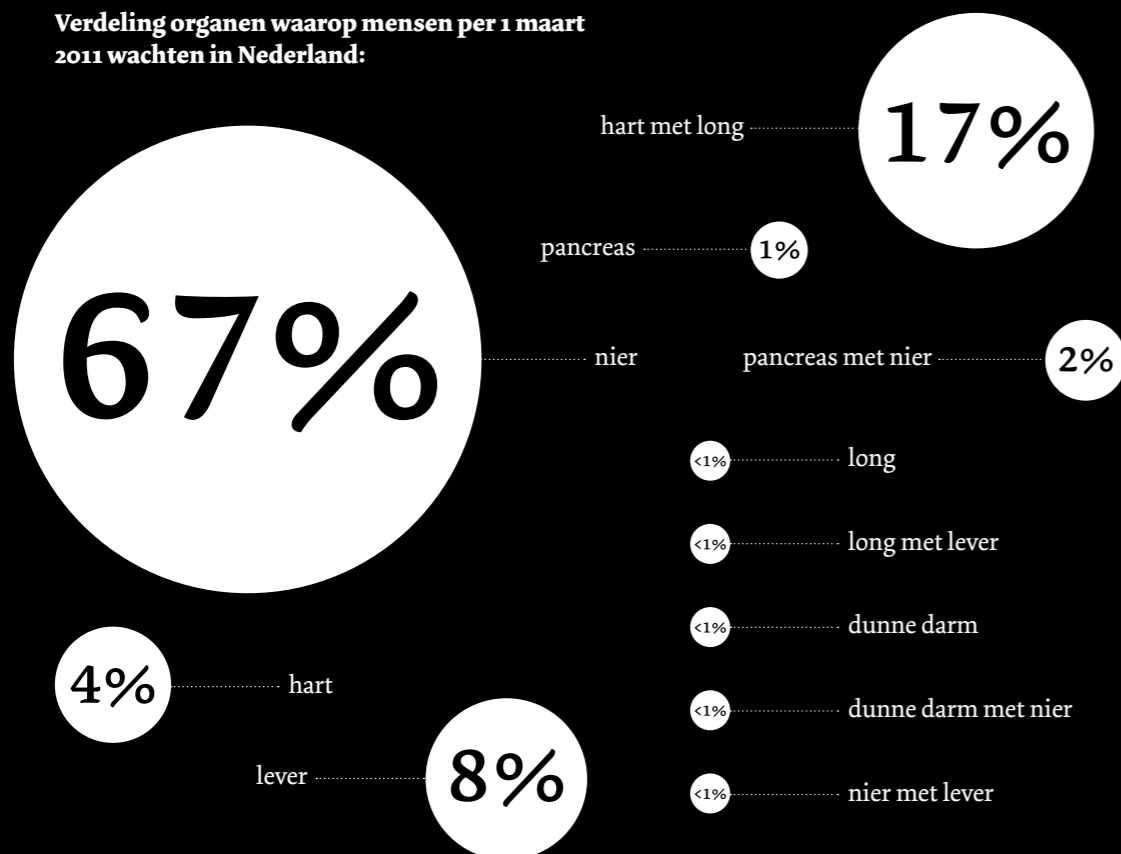
Bron: Stichting Landelijke Infertiliteit Registratie

Orgaandonatie - midden van het leven -

Maar liefst 1300 mensen stonden op 1 januari 2011 op de wachtlijst om een orgaan te ontvangen. In 2010 overleden 135 mensen terwijl ze op de wachtlijst stonden. In Nederland staan er 5,5 miljoen mensen in het donorregister, waarvan 3,1 miljoen hebben aangegeven donor te zijn en 2,4 miljoen willen het niet of laten het over aan nabestaanden. De criteria voor een orgaantransplantatie zijn een overeenkomende bloedgroep en weefseltype, grootte van het orgaan (bij hart, longen, en lever) en de medische urgentie voor de patiënt. Orgaanhandel

is in Nederland verboden – in tegenstelling tot een paar andere landen. In China zijn gevallen bekend waar bij geëxecuteerde gevangenen organen worden geoogst zonder toestemming van nabestaanden of de mensen zelf, en in de Filippijnen werd orgaanhandel pas in 2008 bij wet verboden. In Iran betaalt de overheid zo'n € 850 aan iemand die een nier afstaat, naast niet-monetaire prikkels (zoals een jaar gratis ziektekostenverzekering). Ook kunnen de ontvangers de donoren een bedrag betalen. Er is daar dan ook geen wachtlijst voor niertransplantaties.

Verdeling organen waarop mensen per 1 maart 2011 wachten in Nederland:

Bron: NTS

Stamcelonderzoek - midden van het leven -

Stamcelonderzoek en -transplantatie is een vrij nieuw terrein in de wetenschap waarbij wordt getracht gezonde cellen te kweken bij mensen via stamcellen. Deze stamcellen zijn in staat om zich te differentiëren; ofwel ze kunnen op zo'n manier groeien dat ze in een bepaald type cel veranderen. De stamcellen die worden gebruikt bij onderzoek zijn vaak afkomstig van de embryo's die worden gekweekt tijdens IVF (met toestemming van de ouders). Voor sommige mensen is dit bezwaarlijk; het gebruiken van menselijke embryo's en het kweken hiervan voor wetenschappelijk onderzoek.

De EU steunt stamcelonderzoek met 250 miljoen euro van 2007 tot 2013 (met instemming van Nederland), maar wel met de kanttekening dat het geld niet direct mag worden gebruikt voor het 'produceren van menselijke embryo's'. Alle lidstaten waren het hiermee eens, maar binnen eigen landsgrenzen mag het alsnog verboden worden. Vooral Duitsland was een felle tegenstander. Uit onderzoek is gebleken dat maar 9% van alle EU-burgers in alle gevallen tegen stamcelonderzoek zijn, terwijl 59% het toelaatbaar vond mits het aan strenge eisen voldeed.

Euthanasie en hulp bij zelfdoding - einde van het leven -

Euthanasie en hulp bij zelfdoding zijn sinds 2002 niet meer strafbaar, mits aan een aantal strenge zorgvuldigheidseisen is voldaan. Na iedere euthanasie dient een zogeheten Regionale Toetsingscommissie Euthanasie te beoordelen of aan deze eisen is voldaan. In 2009 kregen deze commissies gezamenlijk 2636 meldingen, waarvan het in 156 gevallen hulp bij zelfdoding betrof in 37 gevallen een combinatie van zowel euthanasie als hulp bij zelfdoding.

In 9 van de gevallen (0,3%) werd bevonden dat de arts niet aan de zorgvuldigheidseisen had voldaan.

In Europa is, behalve in Luxemburg, Nederland, Zwitserland en België, euthanasie bij wet verboden. Uit een peiling van Maurice de Hond (in opdracht van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde) geeft 71% van de ondervraagden aan dat zij van mening zijn dat elk mens recht heeft op zelfbeschikking, ook bij het beëindigen van zijn leven. In dezelfde peiling kwam ook naar voren dat van de geënquêteerde D66-stemmers 94% het zich voor kon stellen dat gezonde oude mensen hun leven als voltooid zouden kunnen beschouwen, tegenover 37% van de CDA-stemmers.

Totaal aantal meldingen euthanasie en hulp bij zelfdoding

2009	2636
2008	2331
2007	2120
2006	1923

Bron: Jaarverslag 2009 Regionale Toetsingscommissies Euthanasie (rijksoverheid)

Bijna 1300 mensen wachten in Nederland op een vervangende nier, hart, long of ander orgaan. Elk jaar sterven ongeveer 150 mensen op de wachtlijst voor orgaantransplantatie. De vraag die voortdurend in de politiek opduikt, is hoe het aantal donoren te vergroten zonder het zelfbeschikkingsrecht van de (potentiële) donor aan te tasten. Om een goed besluit te maken is het noodzakelijk om eerst een afweging te maken tussen de belangen van donor en ontvanger. Is een donororgaan slechts een gift of heeft de ontvanger er recht op?

door **Martin Heemskerk**

Donororgaan, gift of recht?

Orgaandonatie is in Nederland een actueel onderwerp van discussie. Politici en wetenschappers breken al jaren hun hoofd over de vraag hoe het aantal donoren te vergroten zonder over bepaalde ethische grenzen heen te gaan. Zo wordt er bijvoorbeeld gesproken over de mogelijkheden van een geldelijke vergoeding. Het Rathenau Instituut kwam in maart 2011 met het boek *Nier te koop – Baarmoeder te huur* van Chantal Steegers en Ingrid Geesink. In een interview met *de Volkskrant* legt Chantal Steegers de vinger op de zere plek: 'Je kunt wel volhouden dat je in Nederland geen vergoeding mag vragen voor een nier, maar waar blijf je met die ethiek als er mensen doodgaan op de wachtlijst?'

Een veel prominentere discussie wordt er gevoerd over een aanpassing van het donorregistratiesysteem. In februari jl. wees Edith Schippers, Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,

de introductie van het Actief Donorregistratiesysteem (ADR-systeem) af. In het huidige 'nee, tenzij'-systeem heeft het niet registreren van je wilsbeschikking met betrekking tot donatie geen consequentie: je bent geen donor tenzij je aangeeft het wel te willen zijn. In het voorgestelde ADR-systeem zou niet registreren 'ja' betekenen, tenzij je anders aangeeft. Ongewenst, meende Schipper: 'De vooronderstelling dat een persoon donor wil zijn als hij daartegen geen bezwaar aantekent vind ik een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht die alleen te rechtvaardigen is als die inbreuk een ontegenzeggelijke en aanzienlijke toename van het aantal donoren oplevert. Ik vind de onzekerheden over de effecten van een systeemwijziging te groot om daartoe over te gaan.'

Moeten we nu wel of niet een ander registratiesysteem, en is een financiële vergoeding wel of

niet gewenst? Om op deze vragen een antwoord te geven is het allereerst belangrijk om een afweging te maken tussen de belangen van de donor en de ontvanger. Soms hebben donor en ontvanger overeenkomstige belangen, zoals wanneer iemand bij leven een nier aan zijn of haar partner of kind doneert. Donatie is dan, behoudens de medische aspecten, vrij eenvoudig. In gevallen waarbij echter geen relatie tussen donor en ontvanger is, heeft met name de ontvanger direct belang bij de donatie, de gever niet. Hoe moeten we hier dan mee omgaan? Hebben zieke mensen het recht op een vervangend orgaan, of is het orgaan een gift van een zelfbeschikkende donor? Het antwoord op deze ethische vraag is niet zo eenvoudig als het lijkt, zo betoog ik in dit artikel. Met behulp van enkele sociaal-liberale uitgangspunten van D66 zijn er echter wel keuzes te maken.

De donor: donatie na overlijden

Aan de kant van de donor gaat de ethische vraag over in hoeverre het afstaan van een orgaan een gift is. Het uitgangspunt dat je als persoon zelf mag kiezen om wel of niet te doneren na overlijden staat in Nederland niet ter discussie. Dit is de essentie van zelfbeschikking. De vraag is vervolgens wel hoe deze 'zelfbeschikking' te registreren en uit te voeren. Welk donorregistratiesysteem er ook wordt gekozen, er zijn altijd mensen die zich niet registreren, en dus niet 'zelf beschikken'. Circa 6,5 miljoen mensen hebben momenteel hun wens niet geregistreerd. Mogen burgers gedwongen worden om over donatie na overlijden, en dus over hun eigen sterven, na te denken?

In tegenstelling tot het huidige systeem gaat het nieuwe ADR-systeem hier wel van uit. Het systeem heeft dezelfde rechtsgevolgen en keuzes (Ja, Nee, Naasten of een Specifiek persoon mag beslissen) als het huidige systeem, maar met dit verschil dat iedere niet-geregistreerde vanaf achttien jaar wordt aangeschreven om een beslissing te maken. En indien zij niet reageren, worden ze met de keuze 'Ja' geregistreerd. Maar mag het feit dat een persoon zijn keuze niet registreert, beschouwd worden als toestemming? In België bijvoorbeeld vindt de regering van wel en is een soortgelijk donorregistratiesysteem in werking. Minister Schippers vindt dat dit ingaat tegen het uitgangspunt van zelfbeschikking.

Maar in hoeverre is er echt sprake van zelfbeschikking als iemand niet kiest? In Nederland wordt de donatiebeslissing bij afwezigheid van de overledene van een keuze door nabestaanden genomen. Hun keuze wordt gemaakt in een moment van rouw, en hun emoties kunnen deze keuze beïnvloeden. In het geval dat een arts constateert dat nabestaanden waarschijnlijk extreem psychisch lijden na donatie mogen ze in Nederland zelfs de positieve beslissing tot donatie van de overledene herroepen. Gegeven deze beslissing, in hoeverre heeft een persoon dan nog de volledige beschikking over zijn eigen lichaam na overlijden? Naast puur ethische overwegingen voor of tegen een nieuw systeem zijn er ook pragmatische afwegingen. Het ADR-systeem heeft bij velen de voorkeur omdat zij denken dat dit meer donoren kan opleveren. Maar de kans bestaat dat de meeste personen ervoor kiezen de nabestaanden te laten beslissen en dat die nabestaanden in meerderheid weigeren. Deze pragmatische afweging kan dus niet het enige argument zijn om voor het nieuwe systeem te kiezen.

De donor: donatie bij leven

Ook het uitgangspunt dat mensen zelf beschikken over hun organen bij leven staat niet ter discussie. Wel speelt de vraag in hoeverre bij levende orgaan-donatie, meestal nierdonatie, een donor een financiële vergoeding mag krijgen. In Nederland hebben levende donoren volgens de Wet op de Orgaandonatie alleen recht op een vergoeding van gemaakte onkosten, zoals reiskosten, medische kosten en eventueel gedeerde inkomsten. Maar mag iemand zijn nier ook voor geld aanbieden of mag een nierpatiënt een nier kopen?

In de wereld van orgaantransplantatie is men van mening dat altruïsme ongedwongen donatie waarborgt. Zodra er geld in het spel is, kunnen andere motieven tot orgaandonatie leiden. In veel gevallen van betaalde orgaandonatie worden donoren door armoede gedwongen. Met dit argument over uitbuiting van armen wordt in Nederland de discussie over een gedeeltelijke vergoeding voor donatie echter onterecht al bij voorbaat gesloten. De discussie over financiële vergoeding voor orgaandonatie in Nederland zou eigenlijk gesplitst moeten worden. Het ene deel van de discussie moet gaan over hoe uitbuiting,

Duitsland:

PGD en orgaandonatie

In Duitsland domineren twee onderwerpen het medisch-ethisch debat. Het eerste onderwerp is de vraag in hoeverre genetische afwijkingen mogen worden opgespoord in eicellen of embryo's voorafgaand aan IVF. Dit heet met een moeilijk woord pre-implantatie genetische diagnostiek (PGD). In een zaak van een arts die zichzelf bij de autoriteiten aangaf, heeft het Duitse *Bundessozialgericht* bepaald dat PGD niet strijdig is met de Embryo Beschermingswet. Een groep parlementsleden wil PGD daarentegen afschaffen. De meeste leden van de parlementsfractie van de *Freie Demokratische Partei* (FDP) is voor het toestaan van PGD in specifieke gevallen: bij een vergrote kans op een miskraam of een doodgeboorte. Een ethische commissie zou dan een beslissing moeten nemen over elk individueel geval.

De tweede kwestie die momenteel onderwerp van debat is, is de vraag hoe de hoeveelheid orgaandonoren in Duitsland te vergroten. Duitsland scoort op dit gebied erg slecht in verhouding met vergelijkbare landen. De FDP pleit ervoor dat bij de aanvraag van rijbewijzen en identiteitspapieren ook informatie over donorregistratie wordt aangeboden. Echter, de beslissing om donor te worden dient vrijwillig te blijven. Het is niet acceptabel dat iemand gedwongen wordt donor te worden, en het is waarschijnlijk ook in strijd met de grondwet. Op dit moment worden veel potentiële donororganen niet geïdentificeerd omdat er niemand verantwoordelijk voor is.

Deze beide onderwerpen zullen gedurende de eerste zes maanden van 2011 in het Duitse Parlement besproken worden. We kunnen uitkijken naar interessante debatten.

Ulrike Flach

Lid van het Duitse Parlement, fractievicevoorzitter van de *Freie Demokratische Partei* (FDP) en woordvoerder gezondheidszorg

ook in Nederland, te voorkomen is. Het andere deel zou moeten gaan over wat een redelijke vergoeding (bovenop de huidige onkostenvergoeding) is voor het weggeven van bijvoorbeeld een nier; eigenlijk een vergoeding voor het leven zonder dat orgaan. Een voorbeeld van zo'n vergoeding zou een gratis ziektekostenverzekering kunnen zijn.

Een meer elementaire vraag is in hoeverre je iemand überhaupt kan vragen zijn eigen organen bij leven af te staan. Net als bij de overleden donor is bij de levende donor ook de integriteit van het lichaam in het geding. Weegt het medisch risico van de patiënt op de wachtlijst wel op tegen het medisch risico van de donor? Deze afweging kan eigenlijk alleen de donor maken. Maar heeft deze wel de benodigde medische kennis? Goede voorlichting is dus van zeer groot belang.

De ontvanger

Aan de kant van de ontvanger gaat de ethische vraag over in hoeverre een patiënt recht heeft op een orgaan van een ander. Als orgaandonatie wordt beschouwd als een geschenk, dan kan de ontvanger geen aanspraak maken op een orgaan, noch er geld voor bieden. Orgaandonatie kan echter ook worden beschouwd als een solidaire

‘Het uitgangspunt dat je als persoon zelf mag kiezen om wel of niet te doneren na overlijden staat in Nederland niet ter discussie. Dit is de essentie van zelfbeschikking. De vraag is vervolgens wel hoe deze zelfbeschikking te registreren en uit te voeren’

bijdrage aan een maatschappelijke voorziening met een zekere vorm van wederkerigheid. Dit betekent dat de patiënt van de maatschappij mag verlangen dat hij een zo'n groot mogelijke kans heeft op een vervangend orgaan zolang hij zelf ook zou willen bijdragen.

Deze laatste optie zou consequenties kunnen hebben voor zowel het donorregistratiesysteem als de geldelijke vergoeding. Bij donatie na overlijden is de keuze niet aan de individuele patiënt, maar aan de maatschappij (en dus de arts). Bij levende donatie heeft de patiënt zelf meer invloed. Hij of zij kan wachten op een aanbod, maar kan er ook om vragen bij naasten. Indien geld bieden voor een orgaan legaal zou zijn, zou de patiënt hier wel of niet voor kunnen kiezen. De vraag is of dit ethisch is. Kan iemand die een orgaan nodig heeft een goede afweging maken of hij de donor wel of niet benadeelt? Zijn levens word immers bedreigt door een ziekte. Zijn keuzes zijn hierdoor niet per definitie vrijwillig of rationeel. Indien geld bieden voor een orgaan wordt gelegaliseerd, kan dit dus het beste via een medische instantie worden gedaan die er voor zorgt dat de belangen van de donor niet worden geschaad.

Zelfredzaamheid op maatschappelijk niveau

Bovenstaande ethische af- en overwegingen laten zien dat het niet eenvoudig is om een eenduidig antwoord te geven op de vraag of een ander registratie- of vergoedingensysteem nodig is. Welke keuze je maakt, hangt af van de bril die je opzet. Een van die brillen is het sociaal-liberalisme. Met de richtingwijzers van D66 als basale uitgangspunten is een keuze te maken over hoe orgaandonatie in Nederland te regelen.

De richtingwijzer 'Koester de Grondrechten en Gedeelde Waarden' stelt lichamelijke integriteit centraal evenals het zelfbeschikkingsrecht dat mensen hebben over hun lichaam. De richtingwijzer Vertrouw op de Eigen Kracht van Mensen gaat er vervolgens vanuit dat we mensen moeten vertrouwen om zelf een keuze te maken over donatie. Echter, zo valt uit de overige richtingwijzers af te leiden, we dragen ook een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk probleem van het tekort aan organen ('Duurzame en Harmonieuze Samenleving') alsmede de misstanden van orgaanhandel in ontwikkelings-

‘Orgaandonatie kan worden beschouwd als een solidaire bijdrage aan een maatschappelijke voorziening met een zekere vorm van wederkerigheid. De patiënt mag dan van de maatschappij verlangen dat hij een zo'n groot mogelijke kans heeft op een orgaan zolang hij zelf ook zou willen bijdragen’

landen ('Denk en Handel Internationaal'). Een oplossing voor de huidige situatie is dus gewenst maar hoe valt er met deze spanning in uitgangspunten om te gaan? Duidelijk is dat het 'Vertrouwen op de Eigen Kracht van Mensen' begrensd is: mensen registreren zich blijkbaar niet zomaar uit zichzelf, en publiekscampagnes zorgen (nog) niet voor de grote verandering. Het invoeren van het ADR-systeem kan ervoor zorgen dat iedereen zijn keuze maakt, maar beïnvloedt de uitkomst van die keuze ook door 'ja' te registreren bij diegenen die niets registreren. Of dit het ADR-systeem meer ingaat tegen het zelfbeschikkingsrecht dan de huidige situatie met nabestaanden die bij niet-geregistreerde beslissen het geval is, is met de richtingwijzers moeilijk te beantwoorden.

Er zijn wel een alternatieve registratiesystemen te bedenken die wel dwingen tot keuzes, maar niet zoals het ADR systeem mogelijk ingaat tegen het zelfbeschikkingsrecht.

Een hiervan is gebaseerd op de vraag: kan iemand die niet wil doneren na overlijden, wel een orgaan

voor zichzelf van een ander verlangen? Patiënten helemaal niet behandelen gaat in tegen het recht op medische zorg. Wel zou er voor gekozen kunnen worden om 'ja' geregistreerden bij gelijke medische geschiktheid voor een orgaan voorrang te geven boven personen die niet 'ja' geregistreerd zijn. Dit alternatief volgt het principe van solidariteit en wederkerigheid. Een beetje 'Beloon Prestatie, en Deel de Welvaart', zoals de D66-richtingwijzer stelt. Op deze manier wordt men bedwongen beter na te denken over orgaan-donatie en de impact die hun keuze heeft op de maatschappij, zonder dat de keuze voor hen wordt gemaakt. De keuze heeft immers ook invloed op jezelf als mogelijke ontvanger. De vraag of zo'n systeem te handhaven is, zal dan nog wel moeten worden beantwoord. Want wat moet je bijvoorbeeld doen met mensen die wachten tot ze zelf op de wachtlijst staan en dan ineens 'ja' registreren? Maar hier zijn oplossingen voor te vinden. Voor levende orgaan-donatie is er het vraagstuk over de financiële vergoedingen. Een financiële vergoeding bovenop de huidige onkostenvergoeding zorgt voor zelfredzaamheid van de donor na donatie en hoeft zelfs altruïsme niet in de weg te

Martin Heemskerk is onderzoeker op het gebied van orgaantransplantatie en werkzaam bij de Nederlandse Transplantatie Stichting. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel.

staan. Hierbij kunnen we zeker Vertrouwen op de Eigen Kracht van Mensen en hun capaciteit om onderling dit soort vraagstukken op te lossen. Als levende orgaan-donatie wordt beschouwd als een gift, dan zou er bij de ontvangende partij genoeg terughoudendheid moeten zijn om de grondrechten van de donor te waarborgen ('Duurzame en Harmonieuze Samenleving'). Door dit via een onafhankelijke medische organisatie te laten verlopen kan een extra waarborg worden ingebouwd. Een financiële vergoeding voor donatie is dus onder bepaalde voorwaarden mogelijk.

Afsluitend

Voordat de Haagse politiek verder discussieert over donorregistratiesystemen en geldelijke vergoedingen voor orgaan-donatie, moet men eerst de belangen van de donor afwegen ten opzichte van de belangen van de mogelijke ontvanger. Is een donororgaan een gift, een vorm van hulp of een solidaire bijdrage? Met de richtingwijzers van D66 kan hier een antwoord op worden gegeven. Een orgaan van een overleden donor kan gezien worden als een solidaire bijdrage en een orgaan van een levende donor slechts als gift.

Hoe meer er van iets verkocht wordt, hoe goedkoper de productie wordt. Deze economische wetmatigheid geldt ook in de geneesmiddelenindustrie. Maar wat nu als jij net een zeer zeldzame ziekte hebt, en geen bedrijf iets ziet in de productie van het geneesmiddel omdat er geen 'markt' voor is? Heeft de overheid een ethische verantwoordelijkheid in de ontwikkeling van deze geneesmiddelen?

door **Niek Roosdorp**

Genezen door de overheid

Naar aanleiding van de perikelen van Organon stelde een medisch specialist uit Hilversum in het *Financieele Dagblad* van 22 februari 2011 voor om met behulp van overheidssteun enkele nicheproducten van Organon rendabel te ontwikkelen en te commercialiseren. De overheid zou de verantwoordelijkheid dragen voor de ontwikkeling van geneesmiddelen voor uitzonderlijke ziekten of voor de productie van geneesmiddelen die niet langer door de marktpartijen geproduceerd worden. Is het ethisch dat een aantal patiënten 'buiten de boot valt' als er met betrokkenheid van de overheid ogenschijnlijk iets gedaan zou kunnen worden? In dit artikel beargumenteer ik waarom de overheid zich niet zonder meer moet laten betrekken in de ontwikkeling van (bijzondere) geneesmiddelen.

Farmaceutische kracht

Laten we eerst even stilstaan bij enkele ontwikkelingen in de Nederlandse farmaceutische industrie. De laatste jaren hebben tal van farmaceutische bedrijven in Nederland het veld moeten ruimen. Zo verkoopt bijvoorbeeld Akzo Nobel in 2007 het farmaceutische concern Organon aan het Amerikaanse Schering Plough, omdat het betere mogelijkheden ziet in de verfindustrie. Dit wordt ook deels ingegeven door het feit dat belangrijke octrooien van Organon verlopen – en daardoor de producten meer concurrentie te wachten staat – en door het feit dat er geen nieuwe producten in het verschiet liggen. Organon is te klein om vergaande investeringen in R&D te rechtvaardigen. Kritische massa is een belangrijk aspect voor geneesmiddelontwikkeling. Dit blijkt ook uit

Foto: Herman Wouters

de overname van de farmaceutische divisie van Solvay in Naarden door Abbott Laboratories in 2009. Crucell in Leiden ondergaat in 2011 hetzelfde lot – de overname door Johnson & Johnson. Deze ‘afbraak’ van de Nederlandse (bio)farmaceutische industrie maakt maar weer eens duidelijk dat ons land geen strategisch sterke positie kent in het farmaceutische veld – wij zijn geen Zwitserland! Deze ontwikkeling geeft ook nog iets anders aan. Zoals met elke technologie, begint ook de biotechnologie/farmaceutische technologie tekenen van rijpheid te vertonen. Dit wil zeggen dat er sprake is van verminderde meeropbrengsten. Nu de krenten uit de pap zijn, kost het steeds meer

geld om nieuwe doorbraken te bewerkstelligen. De weerstand tegen de steeds hogere prijzen van geneesmiddelen zet de marges onder druk.

Hoe zit het dan met de Nederlandse kennisinstututen in het *life science* bereik? Zijn zij niet het neusje van de zalm? Laten we niet vergeten dat de zalm in de internationale oceaan zwemt. De Nederlandse universiteiten hebben een klein aantal goede moleculair/celbiologische wetenschappers dat bezig is met fundamenteel onderzoek. Zij publiceren veel en nemen deel aan onderzoek in internationale samenwerkingsverbanden. Het overgrote deel van de hoogleraren is echter van

gemiddelde kwaliteit die internationaal gezien niet de bekende deuk in het pakje zachte boter slaat. Hetzelfde geldt voor klinisch georiënteerde medici – specialisten die klinisch onderzoek naar ziekten verrichten. Vaak zijn de beste specialisten al gecontracteerd door de farmaceutische industrie en bestaat er een actieve samenwerking om producten in ontwikkeling op patiënten te testen op veiligheid en werking. Daarnaast zijn er – voorzichtig gezegd – ook veel specialisten minder geschikt voor geneesmiddelenonderzoek en -ontwikkeling. Kortom, Nederland bevindt zich niet in een uitzonderlijk voordelige positie om geneesmiddelen-

‘Gemiddeld kost een farmaceutisch product meer dan € 1 miljard aan R&D uitgaven. Dit is zo duur omdat veel projecten tot niets leiden, en klinische ontwikkeling en productiefaciliteiten duur en complex zijn’

onderzoek te bedrijven. De vraag is vervolgens of de overheid deze taak op zich zou moeten nemen? In hoeverre moeten we belastinggeld uitgeven aan de ontwikkeling van geneesmiddelen die niet door het bestaande systeem ontwikkeld worden, en kan de overheid dit überhaupt wel?

Research & Development

Voor het verkrijgen van nieuwe geneesmiddelen moet er een onderscheid gemaakt worden tussen onderzoek (*research*) en ontwikkeling (*development*). Gemiddeld kost een farmaceutisch product meer dan € 1 miljard aan R&D uitgaven. Dit is zo duur omdat veel onderzoeksprojecten tot niets

leiden, en klinische ontwikkeling en productiefaciliteiten duur en complex zijn. De grote farmaceutische bedrijven zijn slecht in innovatie en kopen daarom in toenemende mate hun 'leads' bij kleine biotechnologiebedrijven. Hoewel internationaal niet uitzonderlijk, kent Nederland ook een aantal aardige voorbeelden: Crucell (voortgekomen uit IntroGene, U-BiSys, en ChromaGenics), Genmab, Galapagos (voortgekomen uit Crucell), Kiadis, etc. De oprichters van deze (en andere) bedrijven en hun risico-investeerders zagen in dat er op dit terrein toegevoegde waarde gecreëerd kon worden. Het is hoofdzakelijk door het doorzettingsvermogen van de ondernemende wetenschappers dat dit lukte. Geen van deze bedrijven slaagde er echter in om eigen producten te ontwikkelen (Crucell kocht haar producten van het Zwitserse Berna). Grote farmaceutische bedrijven mogen dan slecht in innovatie zijn, ze zijn wel goed in productontwikkeling.

Met dermate hoge ontwikkelingskosten per product is het zakelijk gezien redelijk dat de farmaceutische industrie zich in de eerste plaats richt op therapieën voor wijdverbreide en vaak chronische ziekten. Alleen op deze wijze kunnen de kosten per behandeling binnen de perken worden gehouden. Hoe minder patiënten, des te hoger de prijs per patiënt. Het is geen uitzondering dat een therapie honderdduizenden euro's per jaar kost. Het kan niet anders dan dat de terugverdienmogelijkheid een belangrijke afweging is voor het al dan niet ontwikkelen van een product – ook als er nieuwe biologische/medische inzichten zijn. De beperkte, financiële mogelijkheden om geneesmiddelen te produceren roept een ethisch dilemma op: voor wie wordt een geneesmiddel geproduceerd en voor wie niet?

De rol van de overheid

Kan de overheid dit dilemma verzachten? Ja, en dit gebeurt al. Overheden, regelgevers en industrie werken al decennia nauw samen om zogenaamde 'weesgeneesmiddelen' te ontwikkelen. De aandoeningen waar deze geneesmiddelen van toepassing op kunnen zijn, zijn per definitie ernstige, levensbedreigende of chronisch-invalidiserende aandoeningen die zich voordoen bij kleine groepen patiënten en die zonder deze classificatie niet ontwikkeld zouden worden. Het principe is dat de regelgever (overheid) bepaalde eisen en regels soepeler hanteert en aan het betrokken bedrijf gedurende een aantal jaren (ook zonder octrooibeschermt) extra marktexclusiviteit op het ontwikkelde product verleent om hiermee de investering terug te verdienen. Zijn hier nog meer mogelijkheden voor de overheid? Moet de overheid bijvoorbeeld zelf gaan produceren? Voor de overheid geldt dat zij niet alleen een 'return-on-investment' analyse in ogenschouw neemt. In tegenstelling tot de farmaceutische industrie moet de overheid ook vergelijkingen maken met andere gebieden – onderwijs, veiligheid, etc. – om (financieel en ander) rendement te vergelijken. Wegen de kosten van het investeren in geneesmiddelenonderzoek op tegen de investeringen in alternatieve gebieden? Deze vraag is nu extra relevant in het farmaceutische veld (Organon), met een nationaal competentieniveau dat niet uitzonderlijk is en een overheid met beperkte financiële middelen.

Belangen en solidariteit

Desalniettemin blijven de voorstellen komen om belastinggeld in de productie van geneesmiddelen te steken. De vraag is gerechtvaardigd welke belangen hiermee gediend zijn. Gaat het bij

groeperingen die vanuit hun maatschappelijke positie om meer investeringen vragen om de belangen van patiënten? Voorstellen van sommige groeperingen, zoals bijvoorbeeld patiëntenverenigingen wel; voorstellen van andere groeperingen niet altijd. Ik denk hier aan universitaire onderzoeksgroepen, aandeelhouders in faciliteiten die niet meer renderen, medische specialisten die naargeestig op zoek zijn naar nieuwe bronnen omdat de vrije markt ze niet financieel wenst te ondersteunen, bestuurders die ondersteuning van kennisinstellingen nodig hebben. De overheid mag geen speelbal worden van deze 'niet direct ter zake doende' belangenbehartigers. Het algemeen belang is een vaak misbruikt woord.

Laten we daarom ook nog kijken naar de keerzijde van de ethische vraag: wat zijn de consequenties van 'niets doen' (geen geneesmiddelen voor zeldzame ziekten ontwikkelen), of iets breder genomen, 'zorgvermindere'? Solidariteit is weliswaar de basis van de financiering van onze gezondheidszorg maar dat wil niet zeggen dat solidariteit onvoorwaardelijk is. De hulp dient wel leverbaar en betaalbaar te zijn. In algemene zin is een eindeloze claim van de gezondheidszorg op het nationale budget niet alleen ongewenst en onnodig, maar ook principieel onjuist en niet solidair – en daarom ook niet ethisch. De gezondheidszorg is slechts een van de hoekstenen van een goede gezondheid. We hebben ook nog levensstijl, veilige arbeidsomstandigheden, goed wonen, voeding, milieu, etc. Te veel gezondheidszorg verlegt persoonlijke verantwoordelijkheden naar de achtergrond. Door de toenemende medicalisering van de laatste decennia zijn allerlei problemen in de samenleving in toenemende mate en ten onrechte van

een medisch etiket voorzien. De zogenaamde oplossingen vanuit de gezondheidszorg staan soms andersoortige oplossingen die meer voor de hand liggen, en effectiever zouden kunnen zijn, in de weg. Tenslotte blijkt ook steeds weer dat geneeskunde zelf ook problemen veroorzaakt (overbehandeling). Het huidige niveau van medische zorg heeft naast alle successen door overbehandeling ook voor een toename van ongewenste bijeffecten gezorgd. Minder en zeker beter toegepaste medische zorg kan zeer ethisch zijn. Meer is niet altijd beter, c.q. ethischer.

Afsluitend

Het is ontegenzeggelijk waar dat niet elke patiënt met adequate geneesmiddelen bediend wordt. Vaak weet men niet hoe dit zou moeten en/of is de ziekte te zeldzaam om geld te investeren in benodigd onderzoek. De vraag of de overheid daarom de ontwikkeling van deze geneesmiddelen ter hand zou moeten nemen, kan niet per definitie met 'ja' worden beantwoord. Altijd moet de afweging centraal staan of deze hoge investeringen niet ten koste gaan van andere investeringen die veel meer mensen betreffen. Met dit als uitgangspunt is het niet voor de hand liggend dat een, in het farmaceutische bereik, relatief incompetent overheid haar schaarse middelen hiervoor inzet.

Niek Roosdorp is ondernemer *life sciences*.

'Solidariteit is weliswaar de basis van de financiering van onze gezondheidszorg maar dat wil niet zeggen dat solidariteit onvoorwaardelijk is. De hulp dient wel leverbaar en betaalbaar te zijn'

Het Elektronisch Patiënten Dossier (EPD) lijkt het – ten tijde van het ter perse gaan van deze *idee* – niet te gaan halen in de Eerste Kamer. Struikelpunten zijn onder meer de vermeende beveiliging en de aantasting van de privacy van burgers. Waar ligt de grens tussen efficiënte informatie-uitwisseling en de bescherming van de persoonlijke levenssfeer?

door Robert van Wijk

[Privacy en informatisering]

Nee tegen het EPD?

Stel dat een Amsterdammer onderweg naar vakantie in Limburg een auto-ongeluk krijgt, en daar in het ziekenhuis behandeld moet worden. Met het Elektronisch Patiënten Dossier (EPD) zouden zijn Amsterdamse artsen informatie kunnen uitwisselen met het Limburgse ziekenhuis. Lijkt handig, zo'n digitaal medisch dossier. Toch lijkt de invoering van de EPD te stranden in de Eerste Kamer. Onlangs schortte deze kamer het debat hierover op, zodat minister Edith Schippers van Volksgezondheid meer tijd krijgt om antwoorden te geven op de vele bezwaren geuit door de senatoren. Een grote meerderheid van de Kamer plaatst met name kanttekens bij de bescherming van de persoonlijke levenssfeer als het EPD zou worden ingevoerd.

Door de informatisering van de gezondheidszorg, met de EPD als voorbeeld, ontstaan ethische dilemma's. In hoeverre mag de overheid de deelname aan dit EPD aan zorgverleners verplichtend voorschrijven en in hoeverre mag de overheid zich toegang verschaffen tot ons medisch dossier en – eventueel – onze privacy schenden?

Het EPD

Anders dan in de VS en de UK kent Nederland een virtuele opzet van het EPD-systeem. Eigenlijk gaat het niet om een 'echt' dossier, maar om een landelijke infrastructuur, die de informatie uit medische dossiers van zorgverleners – onder voorwaarden – beschikbaar kan stellen. Nederland heeft gekozen voor een decentrale opslag van patiëntge-

gevens, met een zeer zwaar niveau van beveiliging. Nederlandse burgers zijn niet verplicht hun medische gegevens benaderbaar te maken. Maar de Nederlandse zorgverleners zouden wettelijk wel verplicht kunnen worden om aan dit EPD-systeem hun medewerking te verlenen. Het zogeheten Landelijk Schakelpunt (LSP) is een zeer belangrijk onderdeel van dit EPD. Het LSP maakt het voor zorgverleners mogelijk buiten de eigen regio te consulteren. Iets dat in de discussie rondom de specialisatie van ziekenhuizen en topklinische centra steeds belangrijker wordt. De burger kan ook hier zelf beslissen of zijn gegevens via het Landelijk Schakelpunt (LSP) voor andere zorgverleners benaderbaar zijn of niet. Het LSP is momenteel een bestand in de zin van de Wet bescherming persoonsgegevens (wbp), maar is geen medisch dossier in de zin van de Wet op de Geneeskundige Behandelovereenkomst (WGBO). Hierdoor lijkt het er op dat het LSP niet beschermd wordt door het medisch beroepsgeheim. Politie en justitie en inlichtingendiensten die toegang tot het LSP wensen op grond van de Wet op de Inlichtingen en Veiligheidsdienst 2002 (WIV 2002) of de Wet justitiële en strafvorderlijke gegevens, lijken daar juridisch mogelijkheden toe te hebben.

Dit roept de vraag op in hoeverre de persoonlijke levenssfeer van de burger goed is beschermd bij deze opzet van het EPD. Het steeds verder verzamelen van gegevens leidt tot een profiel van elke burger, dat niet oneigenlijk mag worden aangewend. Het risico daarop bestaat altijd. De overheid kan de verzamelde informatie ook buiten de oorspronkelijke doelstelling aanwenden, en dus de oorspronkelijke doelstelling oprekken. En een overheid kan ook fouten maken of de informatie niet goed beveiligen. Hierdoor loopt de privacy van burgers gevaar.

Het recht op privacy

Het recht op privacy wordt in verschillende internationale verdragen gegarandeerd, zoals artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Burgers van Europese landen die partij zijn bij het verdrag kunnen zich bij de rechter op dit verdrag beroepen. Het recht op privacy is niet absoluut; beperkingen op dit recht zijn ingevolge lid 2 van artikel 8 EVRM mogelijk. In Nederland is

het recht op privacy vastgelegd in de artikelen 10 tot en met 13 van de Nederlandse Grondwet. Een onderdeel van privacy, de verwerking van persoonsgegevens, wordt sinds 1 september 2001 nader geregeld in de Wet bescherming persoonsgegevens (wbp). Deze wet en een aantal andere wetten, zoals de Wet op de Geneeskundige Behandelovereenkomst (WGBO), regelt de bescherming van persoonsgegevens. Het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP) houdt zich hier intensief mee bezig.

Het recht op privacy vertegenwoordigt het recht op persoonlijke vrijheid. Het is daarom van groot belang zelf te kunnen bepalen wie toegang mag hebben tot gevoelige informatie over onszelf. Onder invloed van onder meer gevoelens van onveiligheid en terroristische dreiging, hebben we heel terloops geaccepteerd dat onze vrijheid, onze privacy, door de overheid wordt ingedamd. Zonder ons hierover te informeren mag de overheid zich toegang verschaffen tot bepaalde persoonlijke informatie. Dit acceptatieproces verloopt via het welbegrepen eigenbelang van de burger en via de informatisering van de Nederlandse maatschappij.

Privacy en het EPD

Een belangrijk argument tegen de invoering van het EPD is dat het onvoldoende veilig zou zijn. De ontwikkelingen in de ICT gaan dermate snel, dat het beveiligingsniveau dat vandaag nog voldoet, morgen achterhaald en kraakbaar is. Dit is een gegeven, dat voor de zorg niet anders is, dan voor bijvoorbeeld de bancaire sector. Het gaat bij de opzet van het EPD om het nemen van een gecalculleerd risico. ICT kan nooit een toekomstvaste oplossing bieden. In een informatiemaatschappij lijkt het bij uitstek onzinnig om de in de toekomst ontoereikende beveiliging als blokkerende reden op te voeren. In een informatiemaatschappij is niets volledig veilig. Om vooruit te komen, moet je vertrouwen op de kracht van mensen, maar voor wie dat vertrouwen schendt, moet de overheid ook keihard maatregelen kunnen treffen en sancties mogen opleggen. En vanzelfsprekend moeten getroffen burgers ook eenvoudig hun verhaal kunnen halen. De inzet van de politiek zou moeten liggen in de ontwikkeling van een toereikend juridische kader.

Financiële misser?

Het afzien van de invoering van het EPD om veiligheids- en privacyredenen vind ik dus minder valide. Maar er zijn nog meer redenen om wel in te stemmen met het EPD. Een EPD dat kritische, betrouwbare medische gegevens altijd actueel beschikbaar stelt en een basis biedt voor medisch handelen, verbetert naar mijn mening de kwaliteit van de te leveren zorg en voorkomt fouten. Dit bespaart niet alleen onnodig leed, maar ook geld, veel geld. Alleen al door het voorkomen van medicatiefouten is becijferd dat minimaal €300 miljoen per jaar aan kosten kan worden bespaard. Daarnaast draagt het EPD bij aan een efficiëntere afhandeling van administratieve processen. Gegeven de fenomenale groei van de zorgconsumptie als gevolg van de vergrijzing en de krappe arbeidsmarkt zou dit wel eens onze enige optie kunnen zijn om de zorg überhaupt georganiseerd te krijgen. Het geneesmiddelengebruik stijgt in 2030 met 30% ten opzichte van nu. Als we alleen al de huidige papieren receptgang weten te digitaliseren, bespaart ons dat tientallen miljoenen.

‘De werkelijke vraag is of de politiek in staat is voor het EPD een toereikend juridisch kader te scheppen, dat de burger beschermt tegen inbreuken op zijn privacy, ook al is er sprake van ongewenst gedrag’

De afgelopen tien jaar is in de voorbereiding van het EPD een slordige 300 miljoen euro geïnvesteerd. Als de schorsing door de Eerste Kamer komt, zou dat betekenen dat miljoenen publiek geld voor niets is geïnvesteerd en dat de besparingen, die nu binnen handbereik liggen, niet zullen worden gerealiseerd. Het EPD is wellicht een financieel dilemma voor de politicus die niet kan rekenen en genoeg scheidt in de kwaliteit van papier. Maar voor de politicus die zich werkelijk rekenschap geeft van de administratieve gevolgen van de vergrijzing en de kostenontwikkeling in de gezondheidszorg is het EPD een *no-brainer*.

Het begin van een oplossing

Het nieuwe informatietijdperk vraagt om een hernieuwde discussie over hoe we het recht op privacy kunnen borgen. Ook D66 zou zich veel fundamenteeler moeten afvragen, hoe wij onze liberale en sociale beginselen – zoals bescherming van de persoonlijke levenssfeer – kunnen borgen. Hoe kan de overheid de hoeder van onze privacy zijn, en niet de instantie die de inbreuk op onze privacy mogelijk maakt? En hoe hard wil D66 de zorgverleners en hackers aanpakken, die zonder behandelrelatie het medisch dossier van Henk, Ingrid en andere BN'ers inkijken?

De werkelijke vraag is of de politiek in staat is voor het EPD een toereikend juridisch kader te scheppen, dat de burger beschermt tegen inbreuken op zijn privacy, ook al is er sprake van ongewenst gedrag. Het toezicht op de rol van de overheid verdient van de politiek, en D66 in het bijzonder, de nodige aandacht, evenals de praktische mogelijkheden voor burgers om laagdrempelig gebruik te maken van bestaande cliëntrechten in de gezondheidszorg, om bijvoorbeeld eigen gegevens te kunnen inzien en privacyschendingen aan de kaak te stellen. Voor wie gelooft in de kracht van mensen, is ‘Nee, tegen het EPD’ geen optie.

Robert van Wijk is ondernemer in de Zorg & ICT en lid van de thema-afdeling Zorg en Welzijn van D66.

Mous Wie weet wat je stemt

Het was campagnetijd en in de afdelingsvergadering konden we D66-shawls bestellen. Goedgemutst – verkiezingen zijn hartstikke leuk als je verwacht te gaan winnen – wilde een aantal van ons wel zo'n symbool van partijgezindheid. Toen ik hem kreeg was hij erg wit, met erg groene letters. Ik legde hem in de auto; handig voor plotselinge kou, dacht ik. Toen vroeg iemand mij: ‘durf jij zo'n ding te dragen?’ Die vraag was onverwacht raak. Ik moest mijzelf bekennen, dat ik het niet gemakkelijk vind om op onbekend terrein zo duidelijk reclame te maken voor D66. Ik geneer me, geloof ik, een beetje. Wat raar is voor iemand die al eindeloos lid is van de partij en bovendien jarenlang als volksvertegenwoordiger haar beginselen – of eigenlijk het ontbreken daarvan – publiek heeft uitgedragen. Maar liever in een zaal met boze inwoners dan op straat. Vorig jaar deed NationaleVacaturebank.nl een onderzoek naar het effect van politieke voorkeur op werkrelaties. Daaruit bleek dat het merendeel van de respondenten zijn collega's beoordeelt op de politieke partij van zijn of haar keuze. Daarom houdt een kwart van de werknemers die voorkeur geheim. Het gekke is, dat het wel geaccepteerd is

om over politiek te praten, te discussiëren ook, maar dat er veelal een taboe blijft rusten op het openlijk aanhangen van een politieke partij. De poster voor het raam, canvassen, flyeren, ik vind het allemaal moeilijk. Maar ook aan inhibities kun je gehecht raken, dus mijn chique verklaring is, dat ik een zó overtuigd libertijn ben dat ik het weerzinwekkend vind iemand anders ongevraagd te benaderen met mijn standpunten. Als een Jehova's getuige of een andere colporteur. Benader je dan iemand als je een witte shawl met groene letters draagt? Ik zou moeten vinden van niet, ik kijk neer op mensen die zich geafronteerd voelen door vrouwen met hoofddoekjes of homo's hand in hand. Ik vind het abject dat keppeltjes op het hoofd, kruisjes om de hals of visjes op de achterkant van auto's uit het publieke domein zouden moeten verdwijnen. Maar mijn ingewortelde weerzin tegen getuigenis en neiging tot bekering verhindert me om dat onbekommerde enthousiaste partijlid te zijn waar ik zo jaloers op ben.

Ik las het boek van Dick Swaab en begreep dat zich in ons brein allerlei onbewuste processen afspelen, zich voorkeur en afkeer vormt, die wij pas achteraf rationeel verklaren. Zo gezien is mijn terughoudendheid het gevolg van een geheimzinnige neurologische obstructie in mijn kersenpit. Misschien ook van gezond verstand, want luister naar de politiek: we ergeren ons kapot aan elkaar. Voor de omgang tussen willekeurige mensen op willekeurige plaatsen bestaat een gecompliceerd stelsel van gedragsregels. Bijvoorbeeld in de lift. Daar geldt zo onpersoonlijk mogelijk gedrag. Een geveinsde ontkenning van elkaars aanwezigheid. Wie zich daar niet aan houdt, schoffeert een ander een beetje. Op straten en perrons, in de bus of de bibliotheek geldt voor beschaafde mensen hetzelfde. Contact wordt pas gemaakt na subtiel ritueel. Mijn hinderlijk brein seint dat ik het niet moet doen, met zo'n shawl. Gelukkig kan ik daar niks aan doen.

Marijke Mous

Heeft iemand die 'klaar is met het leven' recht op een zelfgekozen einde ervan? Nadat de Nederlandse rechtsgeleerde Huib Drion in 1991 de discussie hierover aanwakkerde met zijn hypothetische pil, is het een tijdje stil geweest rondom dit onderwerp. Tot recent. De stichting Uit Vrije Wil presenteerde onlangs een initiatiefwet over het 'voltooide leven'. Een interview met één van de opstellers van de initiatiefwet: Eugène Sutorius, hoogleraar strafrecht aan de UVA, en gepassioneerd democraat die in de loop van zijn carrière meer dan honderd artsen bijstond in zaken rondom euthanasie. Over medische ethiek, democratie, zelfbeschikking, solidariteit en emancipatie van het levenseinde.

door Laura Kaper

Klaar met het leven

Op 16 mei jl. is een proeve van de Wet Toetsing Stervenshulp aan Ouderen (wtso) aan het publiek gepresenteerd door de stichting Uit Vrije Wil. Met deze initiatiefwet opent zich een perspectief op een nieuwe niet-medische weg naar een zelfgekozen levenseinde. Niet omdat men ondraaglijk lijdt aan een aantoonbare kwaal, niet omdat er geen medische mogelijkheden meer zijn, maar omdat degene die het aangaat – de oudere vanaf 70 jaar – vindt dat het mooi is geweest. De stichting Uit Vrije Wil is een burgerinitiatief dat onder leiding van Yvonne van Baarle tot stand kwam en waar een grote reeks prominenten zoals

Hedy d'Ancona, Frits Bolkestein, Jan Terlouw en Paul van Vliet deel van uitmaakt. De initiatiefwet schetst een route naar een zelfverkozen levenseinde voor ouderen boven de 70 jaar, waarbij een stervenshulpverlener behulpzaam is, die weliswaar gecertificeerd is, maar niet langer meer een medicus hoeft te zijn. Als het aan de initiatiefnemers ligt, krijgt de wet een plaats naast de bestaande Wet toetsing levensbeëindiging en hulp bij zelfdoding (wtl) en zal deze eenzelfde mate van zorgvuldigheid vereisen in de procedure. De medische route zoals vastgelegd in de euthanasiewet en de autonome

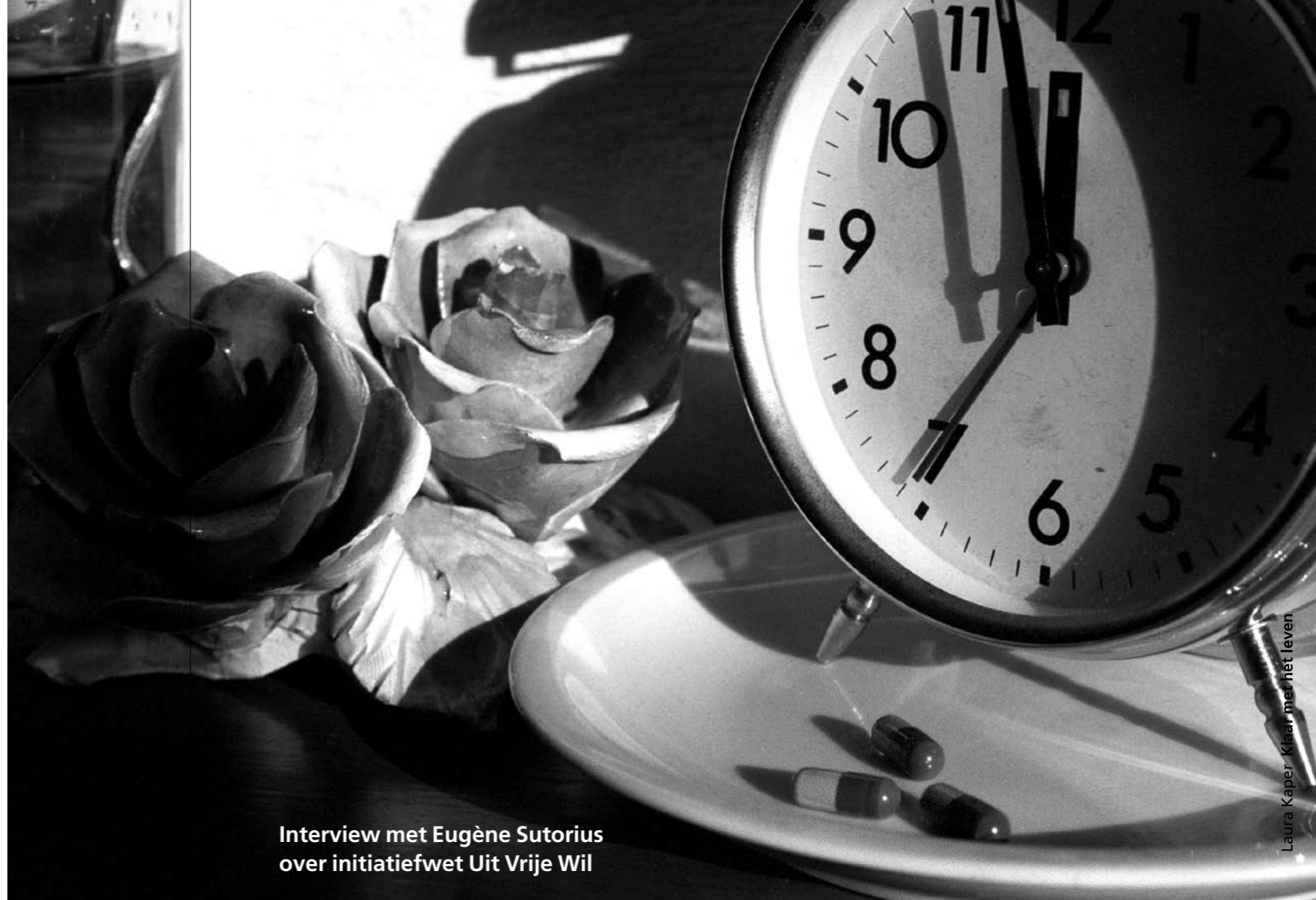
Interview met Eugène Sutorius
over initiatiefwet Uit Vrije Wil

route, naar een goede en zelfgekozen dood zijn nu verrijkt met een derde, daar tussengelegen weg specifiek voor ouderen met een stervenswens. 'Het is leuk en interessant dat het initiatiefwetsvoorstel door een burgerinitiatief tot stand is gekomen', meent Sutorius. 'Samen met Jit Peters, met wie ik het wetsvoorstel heb geschreven geef ik het vak beginselen van een democratische rechtsstaat, waarin we met studenten veel hebben gesproken over hoe democratie en de rechtsstaat zich tot elkaar verhouden, en het belang van een vitaal democratisch ethos in onze samenleving. Dit burgerschapsinitiatief is een oefening in

democratie van onderop en dat was ook de reden om dit serieus aan te pakken, de Koninklijke weg te bewandelen en een écht wetsvoorstel te maken compleet met memorie van toelichting'.

Een burgerinitiatief is niet zomaar iets. Wat was de reden voor het ontstaan van dit initiatief?

'Belangrijk voor het ontstaan van het initiatief was het signaal dat de Hoge Raad in het Brongersma-arrest (zie ook het artikel van Petra de Jong in dit nummer, red.) leek te hebben afgegeven dat het medisch monopolie bij euthanasie niet ook de stervenshulp bij existentieel lijden omvat, of de

Oude moeders

In 2005 werd Adriana Iliescu, professor aan een Roemeense universiteit, de oudste moeder ter wereld. Met behulp van IVF baarde zij op 66-jarige leeftijd een dochter. Deze gebeurtenis zorgde voor een hoop controverse, maar is ook een mijlpaal in de geschiedenis. Moeten vrouwen van die leeftijd wel kinderen krijgen? Moet het goedgekeurd worden dat vrouwen dergelijke grote medische risico's nemen? Moet de vraag worden genegeerd hoe lang deze vrouw kan bijdragen aan de opvoeding van haar dochter? Wat gebeurt er met het kind wanneer haar moeder overlijdt? Moet ethiek worden opge-offerd voor medische ambitie?

Dit alles zou niet mogelijk zijn geweest, wanneer Roemenië een duidelijk wetgevingskader voor medisch geassisteerde voortplanting zou hebben. Roemenië is een van de weinige landen waar IVF bestaat zonder dat er een wetgevingskader is. Van daar de vele problemen die te maken hebben met de ethiek van dergelijke medische handelingen.

Na bijna zes jaar en twee mislukte voorstellen heeft het Roemeense parlement weer een wetsvoorstel op tafel liggen dat niet alleen een kader voor IVF maar ook voor draagmoederschap schept. Het voorstel zal onder meer criteria vaststellen op het gebied van leeftijd, gezondheid, en het profiel van de patiënt, alsmede bevoegdheden en competenties van de medische centra en de medische staf omschrijven. Als de wetgeving doorgang vindt, mogen vrouwen ouder dan 45 geen IVF-behandeling meer krijgen. Een ander belangrijk aspect van deze wetgeving is dat onvruchtbaarheid zal worden erkend als een medische aandoening zodat patiënten recht krijgen op financiële hulp.

Gina Vasile

Internationaal Secretaris van de Nationaal-Liberale Partij uit Roemenië

stervenshulp bij lijden dat niet berust op een medisch classificeerbare aandoening. Het Brongersma-arrest bracht ongerustheid, waarop de KNMG de commissie Dijkhuis vroeg een rapport te schrijven om een standpunt te kunnen innemen in deze zaak, met de vraag of het existentiële lijden nu wel of niet binnen het medische domein ligt. Dat rapport gaf aan dat er juist wél een rol voor de dokter is. Ook bij existentieel lijden. Maar de KNMG heeft dit rapport destijds in de la gestopt en lange tijd gezweven over dit thema. Dus als je – zoals de initiatiefnemers van Uit Vrije Wil – van mening bent dat ouderdom en het omgaan met je stervenswens in hoge mate existentiële trekken vertoont en de geneeskunde dat niet tot haar taken rekent, dan zul je iets moeten doen. In die leemte is dit initiatief ontstaan. Daarbij kwam ook dat Uit Vrije Wil tegenstander is van medicalisering van de laatste levensfase en de daarmee dikwijls gepaard gaande afhankelijkheid. We hoeven ons niet nóg eens alle mogelijkheden van de geneeskunde te laten aanmeten als we daar zelf niet langer prijs op stellen.

Het initiatiefwetsvoorstel snijdt daarmee een principiële punt aan; het gaat over een nieuwe vierde levensfase met een eigen existentiële levenseindeproblematiek: een nieuw soort ouderdom. We zijn nog nooit in de geschiedenis zo oud geworden als de mens nu. We worden twee keer zo oud als een eeuw geleden. Vroeger kwam je niet eens aan je oude dag toe. We worden heel goed oud, met zijn allen, een zegening en heel plezierig, maar we verzuimen ons op een reële wijze te verhouden tot de keerzijde. Die verdringen we vind ik, als samenleving. Je kunt het gevoel krijgen jezelf te overleven. In 2025 is veertig procent van de bevolking ouder dan zeventig. Van de problematiek in de vierde levensfase kan een chronisch verlangen naar de dood, die je wel vergeten schijnt, deel gaan uitmaken'.

Hoe werd het initiatief ontvangen door de medische beroepsgroep?

'De discussie die door de het initiatief van de stichting Uit Vrije Wil is ontstaan heeft buitengewoon veel impact gehad. De KNMG reageerde aanvankelijk voor ons onaanvaardbaar, in die zin dat ze er geen enkele steun aan wilde geven, ook als geen artsen bij betrokken zouden zijn. Daar

hebben ze veel last van gekregen, ook van hun eigen leden die vonden dat je als hulpverlenersorganisaties nooit zo mag reageren op een groep die probeert existentiële hulpverlening op een andere manier gestalte te geven. Naar aanleiding van deze discussie zijn er expertisebijeenkomsten gehouden en is er een conceptstandpunt opgesteld, waarin de KNMG een flink stuk opgeschoven is in de richting die de commissie Dijkhuis destijds heeft geschetst; er moet nog steeds een medische grondslag zijn, maar de aan de Hoge Raad toegeschreven eis van een medisch classificeerbare aandoening is losgelaten.

In het begrip 'medisch' zitten bijna altijd ook relevante existentiële aspecten, maar als de grondslag voor het verzoek alleen maar existentieel is – als dat al bestaat – dán zou het naar het oordeel van de KNMG buiten het medische domein vallen. Het lijkt er op dat hier toch ook een domeinprobleem bestaat. Artsen zijn altijd belangrijk geweest als monopolisten in het verschaffen van bepaalde vormen van zorg. Daar hoort onder andere het voorschrijven van geneesmiddelen bij, maar zeker ook de uitvoering van de levensbeëindigende keuzen van hun patiënten. Als beiden nu ineens open zouden gaan voor een andere groep, die soms zeker zo bedreven is in de terminale begeleiding als zodanig, waar artsen vaak geen tijd voor hebben en als dan ook de receptuur via stichtingen en andere waarborgen niet rechtstreeks van de dokter die behandelt afkomt, dan wordt ook de KNMG onrustig over het feit dat een deel van de artsen euthanasievragen lang niet altijd serieus nemen. En misschien is dat ook wel begrijpelijk. Maar het initiatief van Uit Vrije Wil noodzaakte de KNMG zeker tot een standpunt en daarbij zijn zij nu een flink eind opgeschoven'.

Is de initiatiefwet grensverleggend te noemen?

'De initiatiefwet gaat wat verder dan ik zelf eerder heb bepleit. Ik heb in het verleden eens voorgesteld om aan de Wet toetsing levensbeëindiging en hulp bij zelfdoding het onomkeerbaar verlies van persoonlijke waardigheid als criterium toe te voegen voor een verzoek om euthanasie. Maar er kunnen méér redenen zijn om weg te willen, zoals het verlies van belangrijke functies of verlies van controle en regie, zonder daarbij je waardigheid te hoeven verliezen. Je blijft je waardigheid behou-

den, maar wilt niet meer. Uit Vrije Wil wil als enige (kern)criterium de wilsvrijheid van de oudere. Dat blijft essentieel. Want zonder dat is er geen zelfgekozen en vrijwillig sterven. Als er al een vrije wil is, want daar schijnt – na veel hersenonderzoek – wat de klad in te komen; gelukkig zit

‘We zijn nog nooit in de geschiedenis zo oud geworden als de mens nu. We worden heel goed oud, met zijn allen, een zegening en heel plezierig, maar we verzuimen ons op een reële wijze te verhouden tot de keerzijde’

de neuroloog Dick Swaab bij ons in de groep. Een andere procedurele regel is ook dat de hulpvrager tenminste twee jaar in Nederland moet wonen om 'levenseindetoerisme' voor te zijn. Het buitenland zal wel weer roepen dat wij onze oudjes afmaken. Bij euthanasie hadden we destijds vergelijkbare reacties. Hoe vaak ik als advocaat niet oude dametjes uit Wisconsin of Singapore aan de telefoon had die hierheen wilden komen omdat ze dood wilden en 'bij u kan dat tenminste'. Maar de vrije keuze bij levensbekorting is geen exportartikel. Dat hangt zo sterk af van hoe de samenleving in elkaar zit, of er sprake is van solidaire gezondheidszorg, en of er een relevante vertrouwensrelatie bestaat tussen arts en patiënt. Dat neemt intussen niet weg dat de problematiek en de 'symptomatiek' van deze hulpvraag internationaal is. Overall is hetzelfde aan de gang, maar in het buitenland gebeurt veel in *conspiracies of silence*. Misschien is dat nog wel het beste resul-

‘We moeten, als ze daar dringend om vragen, ouderen de gelegenheid geven vrijwillig te sterven, ze niet tegen hun zin vasthouden. Want dan zou onze hoge zorgstandaard tot het paradoxale gevolg van een soort zorggevangenschap leiden, die helemaal niemand wil’

taat geweest van dertig jaar maatschappelijke discussie over levensbeëindiging op verzoek: dat we geleerd hebben over deze tere onderwerpen open met elkaar te kunnen praten in Nederland, elkaar hierover niet naar het leven staan’.

Is het een gelegenheidsinitiatief of een wezenlijke kwestie?
‘Het is mijn vaste overtuiging dat het initiatief gebaseerd is op een reële en klemmende hulpvraag onder ouderen, die zeer aanzienlijk is en niet meer zal verdwijnen. De vraag negeren is geen optie, we moeten er wat mee. Want het gaat niet alleen om zelfbeschikking, maar ook om solidariteit. Gewoon, maatschappelijke solidariteit. We zullen de oudere mensen over de keerzijde van het (veel) ouder worden serieus moeten nemen. Veel mensen voelen zich wat dat betreft in de steek gelaten; ouderen die niet meer willen, maar het

woord emancipatie nooit zelf in de mond zouden nemen. De d’Ancona’s, Swaab en Sutorii, de Terlouwen of Bolkesteins van deze wereld komen wel voor zichzelf op, maar Uit Vrije Wil komt ook op voor een grote groep mensen die niet zo goed gebekt is of geëmancipeerd, maar wel degelijk precies dezelfde keuzes belangrijk vinden. We moeten, als ze daar dringend om vragen, hen de gelegenheid geven vrijwillig te sterven, ze niet tegen hun zin vast te houden. Want dan zou onze hoge zorgstandaard tot het paradoxale gevolg van een soort zorggevangenschap leiden, die helemaal niemand wil. De natuur stelt ons tenslotte de grens. Ouder worden betekent uiteindelijk ook neergang, zo simpel ligt dat en dat is maar goed ook. Maar respect voor de vrije keuze van de oudere en maatschappelijke solidariteit zijn hierin heel belangrijk.

De reacties van de ouderenbonden en het grote aantal steunbetuigingen dat Uit Vrije Wil kreeg, zeggen wat dat betreft genoeg; bijna 117.000 in een aantal weken. Dit doet mij vermoeden dat zich een brede, en electoraal interessante hulpvraag zal organiseren. We kunnen maar beter meteen ons democratisch huiswerk doen’.

Hoe denkt u dat het nu verder gaat?

‘Ik denk dat de politieke discussie over dit thema zal gaan over drie routes, waarbij wij wat voorop lopen, omdat we een wetsvoorstel hebben geschreven. Maar bij de parlementaire afweging zullen natuurlijk ook de medische route en de autonome route worden betrokken. Dan zal blijken dat de door ons voorgestelde route een zeer zorgvuldige en toetsbare route vormt zonder de rol van artsen, die immers vrijwillig kunnen toetreden tot Uit Vrije Wil verder los te laten. Het zou mooi zijn als daarvoor ruimte wordt gemaakt, met behoud van de euthanasie als een alternatieve goede en begaanbare route. Ik verwacht dat we in zeven jaar een nieuwe wet voor de ouderen zullen hebben!’

Laura Kaper is themaredacteur bij *idee*.

Duizenden mensen per jaar uiten de wens om hun leven te beëindigen, vaak vanwege ziekte, steeds meer vanwege ‘existentieel lijden’. Alhoewel in Nederland de keuzevrijheid hoog in het vaandel staat, wordt deze vaak beperkt door de afhankelijkheid van de patiënt van de arts of de wet. De tijd is rijp voor meer keuzevrijheid, meent de NVVE.

door **Walburg de Jong**

Het vrijwillige einde

Weg van de afhankelijkheid

Per jaar worden ongeveer 10.000 concrete verzoeken om levensbeëindiging gedaan. Uit de cijfers blijkt dat uiteindelijk een derde van de verzoeken door de arts wordt gehonoreerd. Van de overige tweederde nemen we aan dat de helft daarvan overlijdt voordat de levensbeëindiging plaatsvindt en dat de andere helft om verschillende redenen niet wordt ingewilligd. De NVVE, Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levensende wordt veelvuldig geconfronteerd met situaties waarin de patiënt om euthanasie heeft verzocht en de arts het (uiteindelijk) laat afweten. Soms om redenen van het geloof, soms omdat de arts slechte ervaringen in het verleden heeft gehad en soms omdat hij tegen de handeling opziet. Als er artsen zijn die zo’n moeite hebben met het toepassen van euthanasie, waarom verwijzen ze dan niet? De patiënt heeft immers het recht om een verzoek te doen op basis van de euthanasiewet. In dit artikel bespreek ik in het kort de redenen waarom artsen niet door verwijzen, en wat we hieraan zouden kunnen doen.

Vrijwillig einde bij ziekte

Allereerst, de vraag waarom artsen niet altijd doorverwijzen. Een probleem is vaak dat gesprekken over euthanasie door de arts, en soms ook door de patiënt, op de lange baan worden geschoven. Pas in een veel te laat stadium wordt duidelijk dat de arts geen euthanasie of hulp bij zelfdoding kan of wil uitvoeren. De patiënt is dan al ernstig ziek en doorverwijzen is nauwelijks een optie meer omdat geen enkele andere arts staat te trappelen om de behandeling over te nemen en ‘alleen maar goed te zijn om de euthanasie uit te voeren’. Daarnaast zijn er artsen die zo principieel tegen euthanasie zijn, dat zij niet willen doorverwijzen. Doorverwijzen zou voor hen betekenen dat zij indirect meewerken aan euthanasie. Er is geen plicht om te verwijzen en dat geeft sommige artsen een legitieme reden om niet op de vraag in te gaan of het moment zo lang uit te stellen totdat de patiënt uit zichzelf overlijdt. En dan is er altijd nog de uitweg van palliatieve sedatie: soms met instemming van de patiënt, soms onder

enige druk. Artsenorganisatie KNMG vindt wel dat artsen de morele plicht hebben om te verwijderen, maar ziet niets in een wettelijk verplichting. Als patiënt ben je dus totaal afhankelijk van de opvattingen van je arts; echte keuzevrijheid voor euthanasie of hulp bij zelfdoding bestaat dus niet, ook al voldoet de patiënt aan alle zorgvuldigheidscriteria van de wet. Welke oplossing is hiervoor te bedenken?

De NVVE heeft onlangs een haalbaarheidsonderzoek afgerond naar het oprichten van een levens-eindekliniek. Deze kliniek biedt de mogelijkheid aan mensen die binnen de criteria van de wet vallen, maar waarvan de arts weigert de levensbeëindiging uit te voeren, toch hun verzoek gehonoreerd te zien. Uiteraard worden de mensen van tevoren gescreend of zij inderdaad voldoen aan de criteria die in de wet zijn beschreven. Daarna volgt pas de opname en uitvoering. Artsen die zich niet vrij voelen – om welke reden dan ook – euthanasie of hulp bij zelfdoding uit te voeren, kunnen verwijzen naar de kliniek. Het probleem van het niet honoreren van euthanasieverzoeken is hiermee voor een groot deel opgelost.

Huib Drion: ‘Waaraan ontleent de overheid het recht om mensen die hun leven voltooid achten, middelen te onthouden voor een waardig sterven?’

Vrijwillig einde bij voltooid leven

Een ander, maar niet minder belangrijk probleem is het zelfgewilde levenseinde van mensen die hun leven voltooid vinden. In 1991 schreef Huib Drion (1917-2004), hoogleraar en vicepresident van de Hoge Raad, een essay in *NRC Handelsblad*. Hij pleitte hierin voor het beschikbaar stellen van een middel waarmee oude mensen op een humane

wijze – en op een moment dat hen dat zelf past – een eind aan hun leven zouden kunnen maken. De reacties waren toentertijd overweldigend en het duurde niet lang voordat de ‘pil van Drion’ een begrip werd. Toch is de discussie daarna wat weggezaakt, ook bij de NVVE, want er werd prioriteit gegeven aan het realiseren van een euthanasiewet. Onder de Nederlandse bevolking was een meerderheid (ruim 85%) voor wettelijke regeling; de tijd leek rijp voor euthanasiewetgeving. Totdat echter in 1998 huisarts Sutorius hulp bij zelfdoding bood aan voormalig PvdA-senator Brongersma (zie het interview met Eugène Sutorius, familie van, in dit nummer). Brongersma had geen ernstige lichamelijke of psychiatrische ziekten, maar was ‘levensmoe’. In oktober 2000 moest Sutorius zich verantwoorden voor de rechtbank in Haarlem. De vraag stond centraal of er sprake was van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. De rechtbank oordeelde dat er voor Brongersma geen perspectief op verbetering of verandering was en dat zijn situatie als ondraaglijk en uitzichtloos kon worden aangemerkt. Sutorius deed een beroep op de noodtoestand en werd van rechtsvervolgning ontslagen.

De vrijspraak sloeg als een bom in bij sommige leden van de Tweede Kamer. Tijdens een discussie over de euthanasiewet werd geschokt gereageerd: dat kon toch niet de bedoeling zijn van de wet? Nu zou iedereen die levensmoe was ook euthanasie of hulp bij zelfdoding kunnen krijgen. Minister Korthals Altes, toenmalig minister van Justitie, vond dat het Openbaar Ministerie in beroep moest gaan. De Kamer was tevreden en op 28 november werd de Wet Toetsing levensbeëindiging op verzoek aangenomen.

De zaak-Brongersma speelde uiteindelijk tot aan de Hoge Raad. Deze stelt in december 2002, in navolging van het Hof Amsterdam, dat euthanasie of hulp bij zelfdoding alleen mag worden verleend als er sprake is van een medisch classificeerbare ziekte of aandoening. De raad meende dat artsen wat betreft existentieel lijden niet kundig zijn en dat lijden aan het leven geen legitimering is voor hulp bij zelfdoding. Toch zegt de commissie Dijkhuis, ingesteld door de KNMG, in 2004 dat ‘lijden aan het leven’ niet per definitie binnen of buiten het medisch professionele

domein kan worden geplaatst. Na dit rapport werd het weer oorverdovend stil, totdat de NVVE de discussie weer op de maatschappelijke agenda zette door een landelijke campagne te starten over voltooid leven: zij riep de week van 8 – 13 februari 2010 uit tot de *Week van het voltooid leven*.

Tijdens deze week werd onder andere het burgerinitiatief Uit Vrije Wil gelanceerd. Zij wenste legalisatie van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid vinden en haalde binnen zeer korte tijd hiervoor bijna 117.000 handtekeningen op. De initiatiefgroep heeft een proeve van wet gemaakt. Deze wet moet het voor mensen boven de 70 jaar, die hun leven voltooid vinden en die op basis van vrijwilligheid een verzoek om hulp doen, een zelfgekozen dood mogelijk maken. Zij gaan hierbij niet uit van de hulp van een arts, maar van niet-medische hulpverleners die hulp bij zelfdoding mogen geven.

Ook de KNMG heeft inmiddels een conceptstandpunt, met de titel *De rol van de arts bij het zelfgekozen levenseinde*, ingenomen en voert de discussie met haar achterban. Er is wel degelijk een verschuiving te zien in hun standpunt. Vond zij eerst dat er sprake moest zijn van een medisch classificeerbare ziekte, nu spreekt zij over een medische grondslag. Ook een aantal casus bij de Toetsingscommissies van de laatste paar jaar, laat zien dat er voor artsen meer ruimte is binnen de wet.

De mensen over wie het gaat

Maar de discussie blijft ver weg van de mensen over wie het gaat. Er wordt veel over hen gepraat, maar zelden met hen. Naar verwachting stijgt het aantal 65-pussers van 2,6 miljoen nu, naar 4,5 miljoen in 2050. Dat is 25% van de bevolking. De hoge geboortecijfers in de naoorlogse periode tot einde jaren zestig weerspiegelen zich straks in een stijging van het aantal hoogbejaarden. Van de mensen die in 2009 65 jaar werden, zal naar verwachting 72% in 2024 de leeftijd van 80 halen. Deze generatie komt op voor eigen belangen en rechten. Het is een assertieve generatie die voor zichzelf uit wil maken hoe te leven en hoe te sterven: een reden dus om naar hen te luisteren. Ook onder de 118.000 leden van de NVVE bevinden zich mensen die zelfbeschikking hoog in het vaandel hebben staan en daarom de keuze willen hebben voor een waardig levenseinde wanneer zij

hun leven voltooid vinden. Naast de medische route (KNMG) en de hulpverlenerroute (Uit Vrije Wil) onderzoekt de NVVE de autonome route. Is het haalbaar dat mensen op een verantwoorde en waardige manier uit het leven kunnen stappen, zonder daarbij van anderen afhankelijk te zijn? Dat moet zich nog uitwijzen, maar het is wel de taak van een organisatie die veel mensen vertegenwoordigt om dit uit te zoeken.

‘Als patiënt ben je totaal afhankelijk van de opvattingen van je arts; echte keuzevrijheid voor euthanasie of hulp bij zelfdoding bestaat niet, ook al voldoet de patiënt aan alle zorgvuldigheidscriteria van de wet’

De vraag van Huib Drion was: ‘Waaraan ontleent de overheid het recht om mensen die hun leven voltooid achten, middelen te onthouden voor een waardig sterven?’ Zelfdoding is in Nederland niet strafbaar, maar het kan toch niet zo zijn dat de overheid mensen een menswaardige dood onthoudt, wanneer er wel degelijk mogelijkheden zijn om op een zorgvuldige wijze aan de wensen van een deel van de bevolking tegemoet gekomen kan worden.

Walburg de Jong is werkzaam bij de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE). De NVVE organiseert diverse publieksdebatten met de titel *Ongeneeslijk oud* (zie agenda www.nvve.nl).

De gezondheidszorg gaat iedereen aan, en mede daardoor gaat het er soms heftig aan toe in debatten over wat wel of niet medisch nodig zou zijn. Zie bijvoorbeeld de maatschappelijke reacties op de inenting van jonge meisjes tegen baarmoederhalskanker. De discussie wordt vaak in zwart-wit termen gevoerd, maar de werkelijkheid is – zoals vaker – complexer dan dat. In dit afsluitend artikel bieden twee deskundigen de noodzakelijke nuance op twee kwesties aan het begin en het eind van het leven.

door Laura Kaper

Nieuwe zorgen

Een genuanceerde blik op het begin en einde van het leven

Als we de grote golf van de vergrijzing het hoofd willen bieden, zullen we ingrijpende maatregelen moeten treffen in de zorg. Ongeacht het financiële vraagstuk zullen we echter ook een veel wezenlijker discussie moeten voeren over de rol van zorg in ons steeds langer wordende leven. Wat we nu onder zorg verstaan, en wat we in de toekomst onder zorg willen of zelfs ook maar kunnen verstaan is misschien wel niet hetzelfde. Misschien moeten we opnieuw vaststellen wat nodig is. Maar dan rijst de vraag: zijn we in staat goed te bezien wat nodig is, zijn we in staat de werkelijkheid te doorzien en ons daartoe op een adequate manier te verhouden?

In dit nummer zijn enkele prangende medisch-ethische kwesties uit drie verschillende levensfasen van de mens aan bod geweest: het begin,

midden en einde van het leven. Met name de eerste en de laatste fases omvatten twee thema's die op korte termijn een structurele maatschappelijke discussie verdienen: wel of niet thuis bevallen en wel of niet kiezen tussen jong en oud in de zorg.

Begin van het leven: de thuisbevalling

De relatief hoge perinatale sterfte – de sterfte van jonge baby's van 24 weken zwangerschap tot zeven dagen na de geboorte – in Nederland heeft het debat op scherp gezet over de vraag of het veiliger is om thuis te bevallen of juist in het ziekenhuis. De thuisbevalling is het domein van de verloskundige, de ziekenhuisbevalling vooral dat van de gynaecoloog. Met relatief slechte perinatale scores en een ons omringende wereld die nauwelijks verloskundigen en thuisbevallingen kent, wordt

één en één al gauw twee: het lijkt beter om in het ziekenhuis te bevallen. Maar doet dat recht aan de werkelijkheid? Eileen Hutton, hoogleraar *midwifery science* aan de Vrije Universiteit in Amsterdam: 'Het is een uitdaging. De Nederlandse cijfers verschillen niet zoveel van die van Canada, Schotland of Engeland, maar binnen de Europese Unie doet Nederland het slechter. Deels omdat Nederland ook de sterfte van vroeg- en zeer vroeggeborenen telt, waar andere landen dat niet doen. Een relatief goede registratie werkt dus nadelig. Ook speelt mee dat er in Nederland relatief veel meerlingen worden geboren'.

Hoewel dit de babysterfte in Nederland in perspectief plaatst, heeft alle aandacht gezorgd voor een context van angst rondom de bevalling. Het imago van gynaecologen, maar misschien nog wel meer dat van verloskundigen is daardoor geschaad. Binnenkort zal de landelijke vereniging van gynaecologen (NVOG) met een advies komen alle eerste bevallingen in het ziekenhuis te laten plaatsvinden. Hutton: 'Dit is echter op geen bewijs gebaseerd. Een vergelijkende studie van laag-risico thuisbevallingen met laag-risico bevallingen in het ziekenhuis, toonde geen verschillen in uitkomsten. Wat overigens niet betekent dat er geen verbetering mogelijk of nodig is in Nederland. Een goed onderzoek uit Rotterdam koppelt de baby-sterfte aan postcodes, en geeft aan dat de sterftcijfers in armere postcodegebieden op het niveau liggen van vóór 1960. De sociaal-economische status lijkt een direct verband te houden met slechtere perinatale uitkomsten, zoals verhoogde kans op vroeggeboorte.'

Volgens Hutton is er nog veel meer onderzoek nodig naar verloskunde: 'De Cochrane inventarisatie van *evidence based research* is niet voor niets met verloskunde begonnen. En binnen het beschikbare onderzoek speelt de verloskundige nog maar recent een rol.'

In landen waar de gynaecoloog de grote meerderheid van de bevallingen doet – zoals de VS – zien we dat de uitkomsten niet beter zijn. Met 35% keizersneden lopen vrouwen daar grote risico's zonder dat het betere uitkomsten oplevert voor de baby's. Hutton: 'In Noord-Amerika en het Verenigd Koninkrijk is de thuisbevalling al vroeg in de 20e eeuw verdwenen. In beide gevallen was dat gebaseerd op misinformatie over de uitkomsten van de

thuisbevalling en de zorg van de vroedvrouw. Als we dit mechanisme herkennen en het zien aankomen is het misschien nog niet te laat om nieuwe manieren van samenwerking te onderzoeken.' De best denkbare uitkomst is volgens Hutton dat de NVOG en de vereniging voor verloskundigen (KNOV) gezamenlijk optrekken om hun wederzijdse kwaliteit te verbeteren, in plaats van ieder afzonderlijk veel te riskeren.

'Sociale omstandigheden lijken belangrijk te zijn als het gaat om de sterfte van baby's. Het blijkt dat in armere postcodegebieden het sterftcijfer ligt op het niveau van voor 1960'

Einde van het leven: de paradox van de jongere oudere

Terwijl onze levensverwachting steeds verder richting de honderd beweegt, schuift de leeftijdsgrens van waaraf we maatschappelijk tot de 'ouderen' worden gerekend in tegengestelde richting steeds verder naar voren: door toedoen van de extreem vroege uittreding in de vroege jaren '80 (VUT), is de leeftijd waarop men als 'oud' geldt verlaagd van 65 naar 50+. Jan Baars, bijzonder hoogleraar interpretatieve gerontologie aan de universiteit van Humanistiek in Utrecht spreekt van de paradox van de jongere oudere. 'We hebben de neiging om ouder worden direct te koppelen aan zorg. Maar we kennen steeds meer een situatie waarin men gezond is terwijl men niet meer hoeft te werken. *Oud zijn* houdt dus niet meer in dat men niet meer voor zichzelf kan zorgen. We gaan daarin voorbij aan de werkelijkheid: zorg concentreert zich vooral in de laatste levensjaren, maar in de discussie lijkt die meteen aan te vangen, als de magische grens van de *ouderdom* wordt gepasseerd'.

‘We hebben de neiging om ouder worden direct te koppelen aan zorg. Maar we kennen steeds meer een situatie waarin men gezond is terwijl men niet meer hoeft te werken. *Oud zijn* houdt dus niet meer in dat men niet meer voor zichzelf kan zorgen. We gaan daarin voorbij aan de werkelijkheid’

Volgens Baars maken we hiermee een cruciale denkfout. We gaan er van uit dat mensen vanuit het domein van het werken vrijwel direct het domein van de zorg inwandelen. ‘Er is op dit punt een grote lacune in onze samenleving. We bevinden ons in een ongekende situatie die vroeger alleen was weggelegd voor de superrijken. Daar hebben we nooit over nagedacht. Wat we overslaan is hoe word je goed oud?’ Over jong-zijn hebben we veel meer ideeën. Sinds de jaren ’60 is er een jeugdcultuur ontstaan, die het goede leven gelijkstelde aan avontuur en consumeren; het ‘nieuwe’ is verbonden met jong zijn. Baars: ‘Als je tot de 50-plussers gaat behoren, word je al geacht je vertrek voor te bereiden. Daarmee ga je voorbij aan de waarde van de ervaring. Mijn meest interessante wetenschappelijke collega’s in de vs waren in de jaren ’70 en ’80. Alleen op jeugd georiënteerd zijn, brengt een verkwisting van talent met zich mee. In de vrije beroepen zijn er mensen die volop bloeien na hun 60e; hadden Mulisch of Haitink moeten stoppen toen ze 65 waren? Creativiteit houdt nooit op. Onderzoek naar productiviteit toont ook aan dat die niet afneemt, en dat de onderlinge verschillen tussen *oudere* medewerkers niet verschillen van die van andere leeftijdscategorieën.’

‘We moeten beginnen met het aan de orde stellen van dit fenomeen en het erover hebben. De spanningen die onze onwerkelijke benadering van

ouderdom met zich meebrengt zijn groot en werken naar twee kanten. Enerzijds zorgt ze ervoor dat de tijdsspanne waarin de *normale volwassene* alles moet doen – carrière, kinderen, opvoeden en pensioen opbouwen – steeds kleiner wordt. De druk die hiermee op deze groep ligt, is fenomenaal en leidt tot langdurige overbelasting die vaak resulteert in een burn-out. Anderzijds werkt zij in de hand dat een steeds groter wordende groep in goede gezondheid met al haar kwaliteiten en ervaringen aan de zijlijn staat. We moeten creatiever zijn, en functioneler en flexibeler omgaan met de pensioenleeftijd’. Flexibiliteit is volgens Baars hierbij cruciaal. ‘De overheid heeft de AOW-leeftijd weliswaar verhoogd naar 67, maar scheert daarmee iedereen wederom over één kam. Wie door wil werken, blijft in de marge en wie *op* is moet nog langer werken. Na de wereld van het werken is er dus voor een groep mensen een wereld van niets doen, zonder dat zij die zware belasting hebben gehad. En die groep wordt steeds groter. We moeten als maatschappij zorgen dat de verlengde levensduur een eigen waarde krijgt en een zinvolle invulling die de druk op het jong zijn verkleint en meer recht doet aan de waarde van ervaring. Onze creativiteit en flexibiliteit zijn hiervoor hard nodig’.

Laura Kaper is redacteur van *idee*.

Schuyer

Recht van de hond

‘Ik zou je willen vragen om, toch ook een beetje als opvolger van Jan Vis, de vaste columnist van *idee* te worden’. Deze uitnodiging van de hoofdredacteur van dit tijdschrift vind ik een eer en ‘een beetje opvolger van Jan Vis’ maakt dat ik bij deze eerste column ook Jan betrek. ‘Een mens is geen hond en heeft dus niet het recht op een zachte dood’, aldus Jan in een gesprek met mij over het politieke probleem van de euthanasie. Nooit heb ik het vraagstuk rondom euthanasie pregnanter onder woorden horen brengen.

‘U bent dus voor abortus en euthanasie?’ vraagt het journaal aan politici begerig; om vervolgens snel de grenzen van de ethiek op te zoeken in de hoop op die manier een aantrekkelijke uitzending te kunnen presenteren. ‘Nee, ik ben tegen abortus en euthanasie maar ik wil het wettelijk mogelijk maken en uit het strafrecht halen voor die situaties waar van nood sprake is’, zou steeds het antwoord moeten zijn van hen die er over hebben nagedacht.

D66 heeft een traditie hoog te houden in de debatten rondom medische ethiek. In het eerste paarse kabinet heeft Els Borst belangrijke stappen kunnen zetten en in een ver verleden heeft Anneke Goudsmit in de Tweede Kamer het vraagstuk rondom de abortus op de agenda

gezet en Elida Wessel dat van de euthanasie. Meer actueel is het debat rondom de stamcellen en de discussie inzake het afstaan van organen. Gaat men uit van het beslissingsrecht van mensen dan is het niet meer dan normaal de mensen zelf te vragen wat men wil in plaats van voor hen regels te stellen. Minder betutteling heet dat dan in politiek jargon.

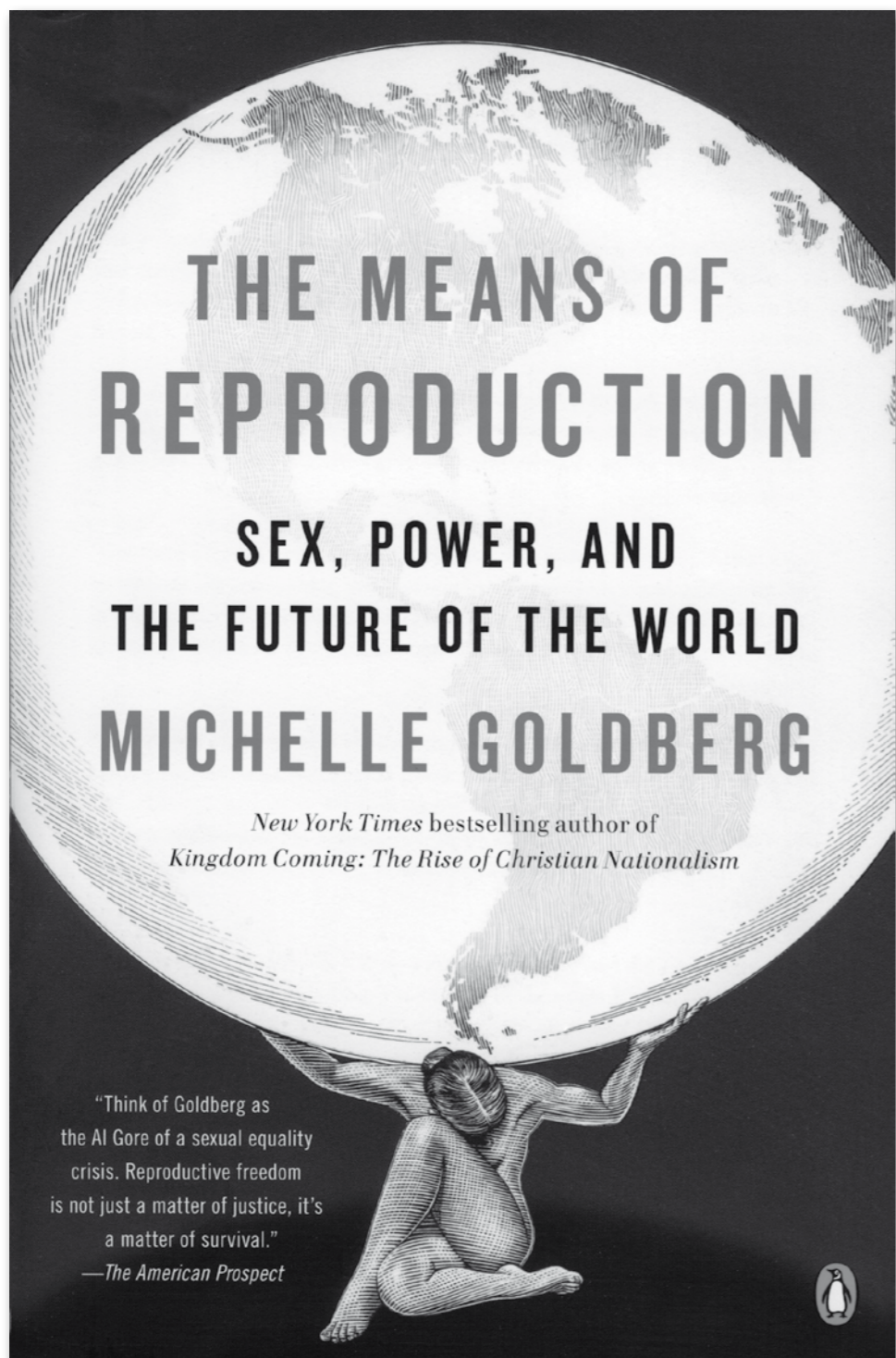
De discussie rondom medische ethiek is nimmer een afgesloten discussie. Niet alleen omdat er steeds nieuwe ontwikkelingen in de medische wetenschap zullen zijn maar ook omdat geen verstandig mens er voor zal pleiten om er geen grenzen aan te stellen. Medisch-ethische vraagstukken zijn geen exclusief terrein van welke beroepsgroep ook. Het betreft in eerste instantie de persoonlijke levenssfeer van mensen. Dat betekent dat beslissingen ook aan mensen toebehoren.

Wat is dan de taak van de overheid? Allereerst, de regulering die nodig is om aan de wensen van mensen op dit terrein tegemoet te komen. Daarna is de taak van de overheid om ervoor te zorgen dat mensen die hulp willen verlenen (daar kan niemand toe worden verplicht, wel om aan te geven waar die hulp te vinden is) niet met het strafrecht in aanraking komen. Ten derde moet de overheid natuurlijk ook aangeven waar de grenzen liggen. De controle daarop kan overigens het beste worden gedaan door een daarvoor benoemde groep en niet door de overheid zelf. Dit op die manier regelen, is minder moeilijk dan het lijkt als de politiek maar een beperkt aantal uitgangspunten als richtlijn neemt: de beslissing van de mondige mens; de medische onmogelijkheid om bepaalde aandoeningen te genezen (dit zal steeds in beweging zijn); de bescherming van hen die niet tot eigen beslissingen in staat zijn.

Alles wat leeft, heeft een intrinsieke behoefte te blijven leven. Is dat niet meer het geval, dan is er iets bijzonders aan de hand. Als die gedachte leidend wordt, is het wellicht mogelijk het recht van de hond ook de mens te gunnen.

Eddy Schuyer

"Think of Goldberg as the AI Gore of a sexual equality crisis. Reproductive freedom is not just a matter of justice, it's a matter of survival."
—*The American Prospect*

BOEKRECENSIE

Het boek *The Means of Reproduction* van Michelle Goldberg is al ruim een jaar oud. Toch verdient het nog steeds, of juist nu, een bespreking in deze *idee* over ethiek en gezondheid.

door Annelou van Egmond

THE MEANS OF REPRODUCTION

Sex, power, and the future of the world

Om maar meteen met de deur in huis te vallen: de uitkomst van de strijd tussen zelfbeschikking van vrouwen en patriarchale tradities is volgens Goldberg bepalend voor de toekomst van de wereld. *Reproductive freedom is not just a matter of justice, it's a matter of survival*. Er staat dus wel iets op het spel.

Goldbergs pleidooi voor onderwijs, zeggenschap en de vrijheid om zelf te beschikken over hun lichaam voor vrouwen heeft in de ogen van velen van u wellicht niet eens onderbouwing. Toch doet zij dat en in een aantal gevallen levert dat hartverscheurende of juist hilarische beschrijvingen op. Ik beveel het verhaal aan over de wijze waarop de autoriteiten in Singapore, teneinde de geboortepercentages omhoog te krijgen,

in een folder de voordelen van sex op de achterbank van een auto uiteenzetten. Goldberg illustreert en bewijst haar punt met verhalen over vrouwen overal ter wereld, in ontwikkelingslanden maar zeker ook in 'ontwikkelde' landen. Zij beschrijft ook het werk van grondleggers van de strijd voor vrouwenrechten en hun tegenstanders. Zij besteedt aandacht aan belangrijke piketpalen, zoals Roe versus Wade (noot auteur: uitspraak van de Supreme Court in de VS in 1973 dat het recht van de vrouw op privacy, zoals beschreven in het 14e amendement, ook het recht op een abortus beschermd, onverlet de verantwoordelijkheid van de staat om ongeboren leven te beschermen alsmede de gezondheid van de vrouw) en de door Reagan ingestelde en door George Bush

hernieuwde Gag-rule die NGO's verbiedt om bij ontwikkelingsprojecten ook maar één publieke dollar te besteden aan *family planning*. Deze regel is onlangs door Obama teruggedraaid. Aardig is ook de sequentie van VN conferenties in New Mexico, Cairo en Beijing waar wereldwijde veenbrand van reactionaire krachten steeds zijn slag probeerde te slaan (lees in dit verband ook het artikel van Sophie In 't Veld over het Vaticaan en de EU eerder in dit nummer).

Wat *The Means of Reproduction* interessant maakt is dat Michelle Goldberg met haar schier eindeloze notities over de wijze waarop vrouwen vrijwel overal ter wereld beperkt worden in hun beslissingsruimte over eigen lijf, en intellectuele en economische ontwikkeling wel de patronen schetst maar niet concludeert dat er sprake is van een mondiaal complot of samenspanning. Dit was juist de valkuil waar eerdere feministen inliepen en die aanleiding gaf tot veel boosheid en strijd. Goldberg toont juist aan dat de wijze waarop mannen door de jaren heen en overal op de aardbol vrouwen in hun rechten beperken voor die mannen individueel en in hun gemeenschap de 'beste' manier is om de status quo in stand te houden. Zij toont ook aan dat dit patroon een bedreiging is voor de ontwikkeling van de wereld.

Waar in veel beschouwingen over wat er mis is in de wereld vraagstukken als oorlog en vrede, armoede en economische ontwikkeling de boventoon voeren en mensenrechten, laat staan vrouwenrechten, pas daarna komen, stelt Goldberg dat de prioriteiten bijna andersom moeten liggen. Zij ziet vrouwen en hun lichaam als het slagveld: *'All over the planet, conflicts between tradition and modernity are being fought on the terrain of women's bodies. Globalization is challenging traditional social arrangements. It is upsetting economic stability, bringing women into the workforce, and beaming images of Western individualism*

into the remotest villages while drawing more and more people into ever growing cities. All this spurs conservative backlashes, as right-wingers promise anxious, disoriented people that the chaos can be contained if only the old sexual order is enforced. Yet the subjugation of women is just making things worse, creating all manner of demographic, economic and public health problems'.

Zolang conservatieven de onderdrukking van (hun) vrouwen zien als een onmisbare basis voor de eigen nationale of religieuze identiteit zullen problemen van overbevolking, onderbevolking, onevenwichtige verhouding tussen aantallen mannen en vrouwen, armoede en de verspreiding van HIV/AIDS niet opgelost worden. Dat het onrechtvaardig is om vrouwen minder rechten toe te staan dan mannen is een evidentie die aan het boek van Michelle Goldberg ten grondslag ligt, maar het is niet deze onrechtvaardigheid die ze wil bestrijden. Ze wil 'gewoon' een betere wereld met minder oorlog en meer welvaart voor iedereen. *'We know how to radically improve women's lives around the world; give them education, power and the liberty to control their own bodies. Improving women's lives in this way makes the whole world a better place – healthier, more prosperous and more secure'.*

Annelou van Egmond
is redacteur van *idee*.

The Means of Reproduction
Sex, power, and the future of the world
2009

New York: Penguin Press
ISBN: ISBN 978-0-14-311688-2

POSTBUS 66

Nederland verdwijnt de laatste jaren langzamerhand uit de top van meest innovatieve kenniseconomieën. Dat we ons meer moeten gaan richten op kennis en kwaliteit om de internationale concurrentie aan te kunnen gaan, wordt alom geaccepteerd. Innovatie is hierbij van groot belang; niet alleen technologische productinnovatie, maar vooral sociale innovatie, zo betoogt Dilia Leitner.

door Dilia Leitner

De noodzaak van sociale innovatie

Van hiërarchie naar

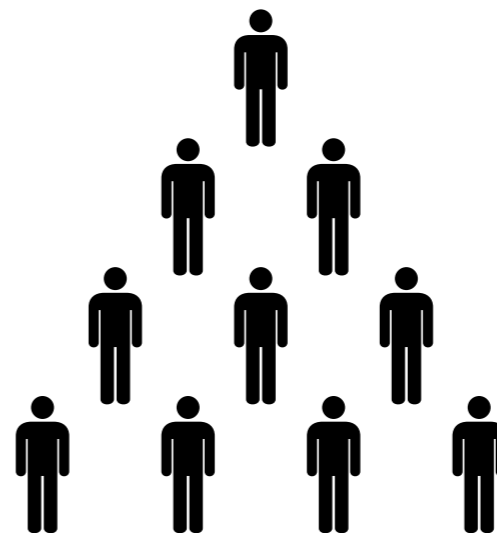
De huidige crisis is helemaal geen economische crisis, maar een management crisis, meent de Canadese managementgoeroe professor Henry Mintzberg. 'Ondernemingen werden niet gemanaged, maar op heroïsche wijze geleid. Het korte termijn denken en onkunde van managers is een significant onderdeel van het probleem', stelt Mintzberg recent in een interview¹. Hij wijst op de noodzaak om de manier van werken en de wijze waarop organisaties geleid worden nu aan te pakken. Medewerkers moeten meer eigen verantwoordelijkheid krijgen en moderne organisaties moeten ruimte maken voor zelfsturing. Deze 'sociale innovatie' past goed binnen het gedachtegoed van D66, en verdient daarom meer maatschappelijke en politieke aandacht dan het nu krijgt.

Hiërarchie en arbeidsdeling

De directeur boven managers boven werknemers. Vrijwel elk bedrijf of organisatie kent een of andere vorm van hiërarchie, en dit is vaak nog steeds

de dominante wijze van organiseren, ook binnen de overheid. Sterk hiërarchische organisatievormen gaan vaak gepaard met sterke vormen van arbeidsdeling. Arbeidsdeling is het opdelen van het werk in kleinere eenheden. Vanaf het begin van de industrialisatie werd vanuit een efficiëntiegedachte het werk steeds verder opgedeeld in hapklare brokken. De baas met een stopwatch in zijn hand naast een lopende band is hierbij het ultieme (voor-)beeld: zie Charlie Chaplin in zijn film *Modern Times*, over de werkomstandigheden van de massa.

Deze arbeidsdeling met een bijbehorende hiërarchische werkverhouding heeft tal van voordelen, met name als het gaat om efficiëntie. Het belangrijkste nadeel van het klassieke piramidemodel – vooral als een organisatie groter wordt – is de logheid en inflexibiliteit. Verschillende afdelingen hebben weinig met elkaar te maken waardoor er niet flexibel op veranderingen in de markt ingespeeld kan worden. In hiërarchische arbeidsverhoudingen krijgen medewerkers op de werkvloer

gelijkwaardigheid

niet per definitie de kans ervaringen om te zetten in besluiten. En betekent minder eigen verantwoordelijkheid ook niet minder betrokkenheid? Naast de hiërarchie als dominante werkvorm, hebben we nog een 'probleem' geërfd uit de industrialisatie: het idee dat efficiëntie met name kan worden verhoogd door productinnovatie. Recent onderzoek van de Erasmus Universiteit laat zien dat de aandacht van bedrijven nog steeds veelal ligt op het vergroten van efficiëntie via het ontwikkelen van nieuwe producten, in plaats van op investeringen in andere nieuwere manieren van werken². Sociale innovatie – in de zin van slimmer werken, dynamisch managen en flexibel organiseren – heeft echter tot aantoonbaar betere bedrijfsresultaten geleid, zo stelt het onderzoek.

Veranderende economische en sociale omstandigheden vragen om andere manieren van werken, zo luidt mijn stelling. In de jaren zestig tot tachtig van de vorige eeuw lag de nadruk sterk op efficiëntie (kostprijsreductie, schaalvergroting) om de

concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Vanaf de jaren negentig is concurrentie op kwaliteit en flexibiliteit (grote variatie aan producten snel kunnen leveren) belangrijker geworden. Om in een globaliserende wereld de concurrentie te kunnen blijven aangaan, en om meer ruimte te geven aan de ontwikkeling van werknemers als individuen, moet de hiërarchische werkvorm en een focus op productinnovatie vaker samengaan met, of zelfs worden vervangen door, meer op gelijkwaardigheid gebaseerde werkvormen en procesinnovatie. Dat wil zeggen, sociale innovatie.

Sociale innovatie

Sociale innovatie, ofwel organisatorische innovatie, is innovatie van de wijze waarop het werk georganiseerd is. Dit begrip moet worden onderscheiden van 'gewone' innovatie, waarmee vaak technologische innovatie wordt bedoeld. Sociale innovatie betekent in de huidige context vaak: slimmer werken, dynamisch managen en flexibel organiseren. Werken met zelfsturende

teams is een vorm van sociale innovatie waarbij het bestaande hiërarchische beheersingssysteem onderwerp is van vernieuwing. In zelfsturende teams werken medewerkers samen aan een afgeronde taak. Vormen van hiërarchie blijven wel nodig, maar anders en minder afhankelijk van de taak. Vaak wordt er gewerkt met multidisciplinaire teams, omdat verschillende vaardigheden nodig zijn om een taak goed af te ronden. Zo

‘Onderzoek toont aan dat organisaties met zelfsturende teams beter presteren. Daling van het ziekteverzuim met 15 tot 20% en productiviteitsstijgingen van bijna 20% blijken mogelijk’

maakt een zelfsturend team samen een auto in plaats iedere medewerker die alleen zijn ding doet aan een lopende band. Het concept zelfsturende teams is geen nieuw idee, maar kent al een lange geschiedenis. In de jaren 50 van de vorige eeuw werden in Engelse kolenmijnen de eerste experimenten uitgevoerd met zelfsturende teams. De medewerkers kregen

van hun bazen opdracht een bepaalde hoeveelheid kolen naar boven te halen. De medewerkers bepaalden zelf in grote mate hoe ze dat deden. Dat was toen heel erg vooruitstrevend. Na volging van de zelfsturende teams in de Zweedse Volvo autofabrieken, kwam in de jaren 70 het zelfsturende team onder de naam sociotechniek naar Nederland³. Voorbeelden van bedrijven die met zelfsturende teams werken zijn onder meer Auping bedden en Nationale Nederlanden, maar ook de Rabobank. Het toepassingsgebied van zelfsturende teams is in de loop der jaren verbreed van voornamelijk maakindustrie naar zakelijke dienstverlening, overheid, onderwijs en zorg.

Alhoewel ‘sociotechniek’ of sociale innovatie middels zelfsturende teams al heel lang belangstelling geniet, is het lang niet overal ingevoerd⁴. In de meeste organisaties ligt, zoals eerder gesteld, de focus nog steeds op het product en minder op het proces. De reorganisatie van de werkvloer blijkt uiteindelijk net zo weerbarstig als grote hervormingen op andere beleidsterreinen. Zeker in professionele organisaties zoals banken valt nog een wereld te winnen. Dit soort organisaties hebben veel kenniswerkers; hoogopgeleide of zeer ervaren medewerkers die als gemeenschappelijke kenmerk hebben dat zij zich moeilijk laten aansturen. Het zijn mondige en kritische medewerkers en vakinhoudelijk specialisten. In principe dus een vruchtbare bodem voor het idee van zelfsturing. Onderzoek toont aan dat organisaties met zelfsturende teams beter presteren⁵. Daling van het ziekteverzuim met 15 tot 20% en productiviteitsstijgingen van bijna 20% blijken mogelijk.

Ontplooingsliberalen

Naast betere bedrijfsresultaten, zijn er ook meer intrinsieke redenen te noemen om meer ruimte en verantwoordelijkheid te geven aan de werknemers op de werkvloer: het kan bijdragen aan de ontwikkeling en emancipatie van het individu. En dat zou met name sociaal-liberalen moeten aanspreken. Het sociaal-liberalisme staat duidelijk in de intellectuele traditie van het ontplooingsliberalisme. Volgens ontplooingsliberalen moeten mensen de vrijheid krijgen zich te ontwikkelen. De politiek heeft tot taak hiervoor de voorwaarden te scheppen. Goed onderwijs is voor een sociaal-liberaal veruit het belangrijkste instrument dat daarvoor is in te zetten.

Maar met goed onderwijs alleen is het niet gedaan met de taak van de politiek om kansen en mogelijkheden te scheppen en te garanderen. Na onderwijs volgt werk en ook daar moeten mensen zich kunnen blijven ontwikkelen. Dit geldt in een moderne samenleving nog veel sterker. Een leven lang leren geeft mensen de beste kansen op een leven lang werk, vindt ook de Onderwijsraad. Een baan voor het leven bestaat immers niet meer. In een sociaal-liberale traditie past dan ook goed het streven naar nieuwe werk- en organisatievormen die de meeste mogelijkheden scheppen voor zelfontplooiing.

Afsluiting

Om voor de toekomst onze welvaart te kunnen blijven behouden, is het noodzakelijk om ons creatief arbeidsvermogen zo optimaal mogelijk te benutten. En dat wordt nu niet altijd gedaan. Om terug te keren bij Henry Mintzberg: de huidige crisis heeft alles te maken met een gebrek aan

goed management en een gebrekkige benutting van ons arbeidsvermogen. Hij pleit voor de terugkeer van gemeenschapszin. Organisaties als gemeenschappen waar samen aan een product of dienst wordt gewerkt. Sociale innovatie in het algemeen en zelfsturing in het bijzonder zijn noodzakelijk om dit te bereiken. En dat maakt sociale innovatie ook politiek relevant. Alhoewel ‘de politiek’ deze nieuwe, moderne organisatievormen niet kan opleggen, kan ze deze wel faciliteren en mogelijk maken. Elke land en elke organisatie krijgt uiteindelijk het bestuur dat ze verdient.

Dilia Leitner is interim-manager en D66-raadslid in Haarlem.

Noten

- 1 Interview met Prof. H. Mintzberg, management en literatuur, februari 2010. http://www.managementenliteratuur.nl/2055/henry_mintzberg_%E2%80%98elke_manager_is_in_zekere_mate_incompetent%E2%80%99.
- 2 Succesvolle innovatie begint op het werk zelf, NRC 11 maart 2011.
- 3 Zelfsturende teams, C. Visser, Kluwer, 1994.
- 4 Bij een minder strikte definitie van zelfsturing, waarbij een kleiner deel van de ontwerpprincipes als maatstaf wordt gehanteerd, blijkt een kleine 40% van Nederlandse organisaties zelfsturende-taakgroepen te gebruiken (Benders, e.a., 2001).
- 5 Van hiërarchie naar zelfsturing en partnership: beter presteren door bestuurlijke innovatie: management als dienstverlening in een op zelfsturing gebaseerd besturingssysteem: een verkennend onderzoek, Robert Frank Land, 1999, http://doc.utwente.nl/58680/1/thesis_Land.pdf.

Welleman

idee

tijdschrift van het Kenniscentrum D66

jaargang 32
nummer 2
april 2011

idee verschijnt 6 x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

redactie

Constantijn Dolmans (voorzitter),
Annelou van Egmond, Corina Hendriks,
Laura Kaper, Mendeltje van Keulen,
Gijs van Loef, Frank van Mil, Arthur Olof,
Mark Sanders, Heleen Uijt de Haag en
Anthonya Visser

eindredactie

Corina Hendriks

aan dit nummer werkten mee

Els Borst, Annelien Bredenoord,
Jelmen Haaze, Martin Heemskerk,
Ulrike Flach, Walburg de Jong,
Eline van der Mast, Niek Roosdorp,
Eugène Sutorius, Sophie In 't Veld,
Gina Vasile, Peter-Paul Verbeek,
Michiel Verkoulen en Robert van Wijk

fotografie

Herman Wouters

illustraties

Erik Haverkort, Peter Welleman

concept

Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

ontwerp

de ontwerpvloot, Den Haag

druk

Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

uitgave en administratie

Kenniscentrum D66
Hoge Nieuwstraat 30
Postbus 660, 2514 EL Den Haag
T. 070 356 60 66
E. kenniscentrum@d66.nl

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over voorwaarden en redactiebeleid kunt lezen op: www.d66.nl/kennis/item/zelf_schrijven of opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een jaarabonnement kost € 36 en voor studenten € 21 (een kopie OV-studentenkaart meesturen). Het abonnement gaat 1 januari in. U ontvangt bij het afsluiten van het abonnement € 6 korting per al verschenen nummer van de lopende jaargang. Opzegging voor 1 december.

Zuivere debatten

Laat ik maar met de deur in huis vallen. Een zuiver debat over medische ethiek is in de Nederlandse politiek een zeldzaamheid. Het is maar de vraag hoeveel van de heldere argumenten in deze *idee* het politieke debat zullen bereiken.

Al tijdens de kabinetsformatie loopt dat debat averij op. Zoek in het Gedoogakkoord dat vvd, cda en pvv sloten naar een antwoord op actuele medisch-ethische kwesties en je komt bedrogen uit. De liberalen zitten in de tang van de conservatieve cda en pvv. Voor een partij die vrijheid hoog in het vaandel heeft staan laat het abortusstandpunt van de gedoogpartij ner wel heel weinig ruimte aan de vrouw. Terug naar veertien weken!

Verwacht het kabinet die antwoorden dan van de fracties in de Tweede Kamer? Nee, want de verkiezin-

gen hebben de sgp een interessante positie opgeleverd. Daar is op papier niets van terug te vinden, maar in de praktijk lijkt het er steeds meer op dat een christelijke minderheid van 28 zetels het medisch-ethische debat gijzelt. En zo kunnen we plots een liberale premier bij Knevel & Van den Brink horen praten over het inperken van de abortustermijn.

Een volgende horde is die van de fractiediscipline. Niets is zo persoonlijk als een visie op leven en dood. De Nederlandse politiek eist echter wel dat partijen eensgezind naar buiten treden. Twijfel is zwakte. Zo moest het partijcongres eraan te pas komen om de PvdA-fractie op het pad van een actief donoregistratiesysteem te zetten. De vvd-fractie is verdeeld, maar minister Schippers is tegen. Voor liberale argumenten is dus ook daar geen ruimte.

Tenslotte stuit een goed debat op de wetten van de politieke communicatie. Kort, bondig en zonder moeilijke woorden is het credo. Dat is helemaal niet slecht. Het dwingt politici de kern van hun betoog

bloot te leggen. Tegelijkertijd licht het gevaar van verschralling van het debat over medische ethiek op de loer. Zo krijgt een pleidooi voor een nieuw donoregistratiesysteem al snel het stempel *keuzeplicht* en heeft de *pro-life* beweging in de Verenigde Staten iedere abortuskliniek vogelvrij verklaard.

Is het dan wel mogelijk politiek en ethiek te combineren? Dat is het zeker! Het vraagt van de politici echter wel eigen initiatief en een beetje handig plannen. Ten minste iedere vier jaar leven wij in een demissionaire status als na de verkiezingen een nieuw kabinet moet worden geformeerd. In die periode kan ieder Kamerlid vrij van coalitiebindingen stemmen. Initiatiefwetsvoorstellen van partijen die klaar zijn voor stemming kunnen dan rekenen op het progressief-liberale blok in de Tweede Kamer. Dat betekent voor de verwijsplicht in de euthanasiewet en de orgaandonatie dus doorwerken en wachten op de val van weer een kabinet.

Robbert Smet

clustercoördinator SZW, OCW en VWS
bij de Tweede Kamerfractie van D66

Thema

3 Liberalisme & identiteit

door Frank van Mil [inleiding op het thema]

4 De liberale aard van de gewortelde kosmopoliet

door Kwame Anthony Appiah

10 Het Nederlandschap

door Joep Leerssen [politisering van de nationale identiteit]

16 De 'onredelijke' verbeelding

door René Koekoek [op zoek naar een progressief-liberale identiteit]

20 Feiten & cijfers

[liberalisme & identiteit]

24 Solidariteit en identiteit in de verzorgingsstaat

door Han Entzinger

30 Verbielen en verdelen

door Sven-Ake Hulleman [identiteit als politiek construct]

34 Vakmanschap en meesterschap

door Michiel Scheffer [over mode en identiteit]

Boekrecensie

38 Een seculiere tijd

door Constantijn Dolmans

Postbus 66

42 Werp een dijk op!

door Jieskje Hollander [over de goedkeuring van Europese verdragen]

46 Lessen van de tijger

door Maarten Gehem [identiteit als politiek construct]

>> 15 Mous 29 Schuyer 40 Welleman 52 Mijn idee

Liberalisme & identiteit

thema-acteur
Frank van Mil

Identiteits gepolitiseerd. Het publieke debat in de westerse wereld richt zich de laatste jaren sterk op de vraag 'wie zijn we?' Aan de ene kant van het debat zien we mensen die graag een strikt geformuleerd antwoord op die vraag zien, om zo een onderscheid te kunnen maken tussen 'wij' en 'zij'. Aan de andere kant zijn er mensen die vinden dat alle mensen wereldburgers zijn; we willen allemaal hetzelfde. Ook in Nederland lijkt de nieuwe politieke verdeling te lopen langs de lijnen van xenofobe 'Nederlanders' en xenofiele kosmopolieten.

Bestaat er zoiets als (de Nederlandse) identiteit? Welke waarden horen hierbij, welke normen vinden 'we' belangrijk? Deze idee bekijkt hoe dit soort vragen zich op het sociaal-liberalisme verhouden. (Sociale) liberalen hebben het vaak bijzonder moeilijk zodra ze de neutraliteit ten opzichte van levensbeschouwing en cultuur moeten verenigen met de menselijke behoefte om ergens bij te horen. Deze behoefte is de laatste jaren enerzijds versterkt in reactie op processen als globalisering, grootschalige migratie en ontzuiling: onze identiteit versus die van de rest van de wereld. Anderzijds is de invulling van deze identiteit nog nooit zo fluïde geweest: sinds de ontzuiling van de jaren zestig hebben individuen steeds meer ruimte gekregen om zelf invulling te geven aan hun eigen eigenheid, hun zelfbeeld. Deze laatste ontwikkeling – ruimte voor een eigen persoonlijke identiteit – is de essentie van het sociaal-liberale denken. Voor de sociaal-liberaal staat centraal dat ieder individu in vrijheid en naar eigen inzicht invulling

kan geven aan 'het goede leven'. Hiermee hangt samen dat mensen zelf hun identiteit gestalte mochten kunnen geven. Als gevolg hiervan echter hebben sociaal-liberalen niet altijd een goed antwoord paraat op de sterker wordende vraag naar een eigen Nederlandse identiteit. De vrijheid om de eigen identiteit te bepalen wordt maar al te vaak opgevat als 'zoek 't zelf maar uit!'.

Deze idee verkent het spanningsveld tussen sociaal-liberalisme en (gemeenschappelijke) identiteit. Wat kunnen we vanuit het sociaal-liberalisme wel zeggen over gemeenschappelijke identiteit? Biedt het een leidraad in de beoordeling van alledaagse problematiek? Kwame Anthony Appiah vindt dat een voorliefde voor het vreemde niet perse hoeft te leiden tot een afkeer van het eigene. Joep Leerssen licht toe hoe de Nederlandse identiteit is gemonopoliseerd door een specifieke politieke vleugel. En René Koekoek roept op tot een sterker beeld van de progressieve identiteit, een 'grand narrative'. Verder in dit nummer onder meer nog bijdragen van Han Entzinger over identiteit en solidariteit en Michiel Scheffer over hoe we ons met motetrends een identiteit aanmeten.

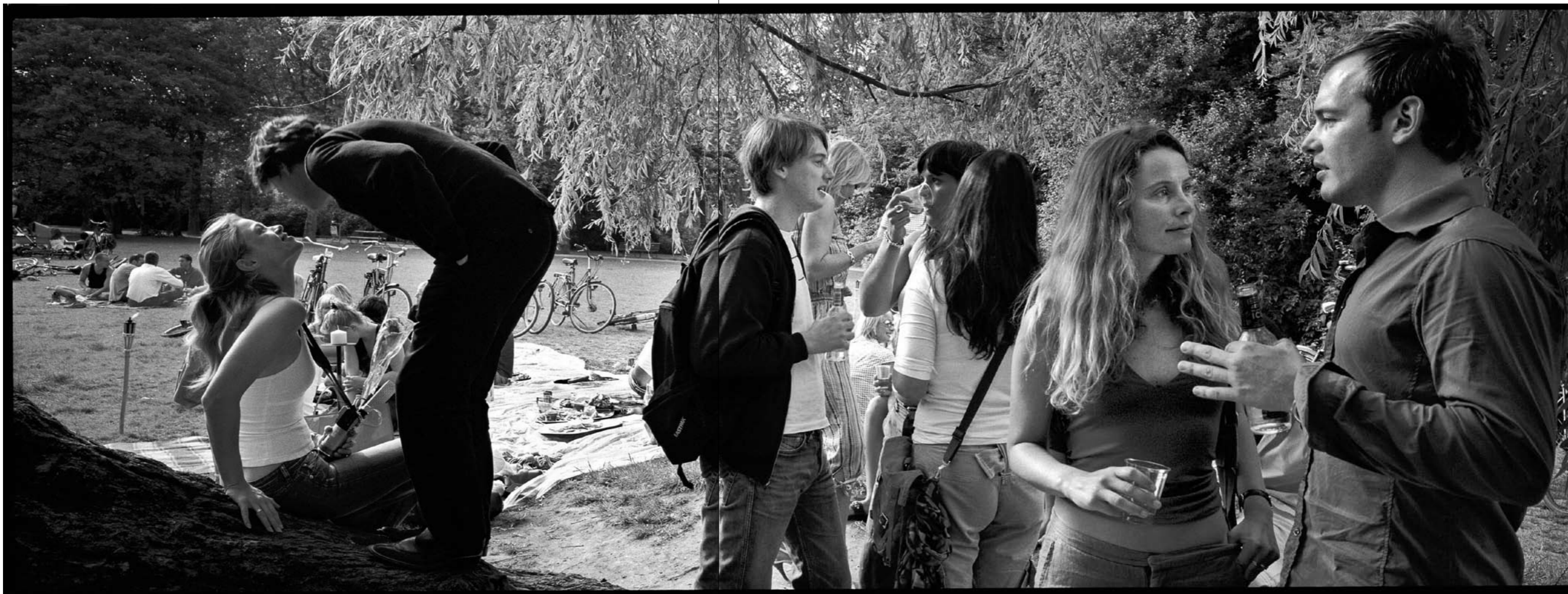
De discussie over identiteit raakt mensen persoonlijk, dat maakt het zo ingewikkeld en tegelijkertijd ook zo belangrijk. En hoewel de liberaal misschien niet wil dat de overheid zich met identiteit inlaat kan hij zich er als burger en in het publieke debat niet aan onttrekken. Dat de staat niemand een identiteit kan of mag opleggen wil niet zeggen dat mensen onderling er niet over moeten spreken.

De liberale aard van de gewortelde kosmopolitiet

5

In de ogen van een liberaal heeft iedereen het recht op een eigen invulling van het goede leven. Iedereen ontwikkelt vervolgens zijn of haar eigen persoonlijke identiteit. Maar hebben liberalen hiermee niets meer te zeggen over de spanningen zoals die nu bijvoorbeeld in Nederland zijn ontstaan tussen verschillende groepen en 'identiteiten'? De Ghanees-Amerikaanse filosoof Kwame Anthony Appiah meent van wel. De ware liberaal is een 'geworteld kosmopoliet' die erkent dat iedereen de vrijheid om te leven op een eigen manier invult, en dat zij het ook verkeerd kan hebben. Zonder radicaal al haar principes overboord te zetten.

Het liberalisme is een traditie met vele wortels. Eén daarvan is het milde humanisme van Montaigne, die zowel wreedheid als dogmatisme verwierp en daar zelfs een beetje mee spotte. Zoals hij ooit schreef: 'Uiteindelijk is het een nogal hoge prijs om te betalen voor je overtuigingen als je er een man levend voor roostert'. Een tweede wortel is de overtuiging dat mensen het beste af zijn als ze hun eigen leven kunnen inrichten. Dat is het liberalisme van Wilhelm von Humboldt en zijn leerling John Stuart Mill. 'Als een persoon een redelijke hoeveelheid gezond verstand en ervaring bezit', schreef Mill in *On Liberty*, 'dan is zijn eigen wijze van zijn bestaan invullen de beste'. Natuurlijk vond Mill dat er grenzen zijn aan onze vrijheid, bepaald door de schade die we anderen kunnen berokkenen: het moeilijke is deze grenzen op de juiste plaats trekken.

Het liberalisme is ook geworteld in de overtuiging van John Locke die stelde dat we rechten hebben voordat er heersers zijn, zodat de reikwijdte van de overheid beperkt wordt door de individuele rechten van zij die geregeerd worden. In de 20^e eeuw erkenden veel liberalen, geïnspireerd door de socialistische traditie, dat de rechten die ertoe doen zowel sociaal als burgerlijk zijn: het recht om te werken, om een behoorlijke standaard van leven te hebben, om toegang te hebben tot de gezondheidszorg. Deze nadruk op sociale rechten volgde natuurlijkerwijs op het toenemende belang dat werd gehecht aan gelijkheid. Het was ook een reactie op vormen van liberalisme die zo gebrand waren op individualiteit dat ze vergaten dat mensen sociale wezens zijn met sociale behoeften.

Al deze filosofische theorieën ontwikkelden zich tegelijkertijd met een liberale politieke praktijk; religieuze tolerantie in Nederland in de 17^e eeuw; de grondwettelijke bescherming van individuele rechten tijdens de Amerikaanse revolutie; de geleidelijke uitbreiding van het stemrecht in de liberale democratieën; de ontwikkeling van welvaartsstandaarden. Wat al deze ideeën en gebruiken liberaal maakt, is dat ze een wereld voor ogen hebben waarin elk persoon *liberalis* is – een vrij mens, iemand die haar eigen leven leeft in een samenleving met andere vrije mensen. Liberalen zien een wereld voor zich waar niemand een slaaf is.

Deze 'mens als slaaf' is natuurlijk maar een metafoor, en behoeft enige interpretatie. De interpretatie begint door te kijken naar het leven van die mensen die leven zoals hen – verfoeide minderheden, overheerste klassen, kasten behandeld met verachting – en te kijken naar wat hen werd onthouden. Hen werd respect ontzegd, en daarmee zeggenschap over hun eigen leven. Zo konden ze mishandeld en wreed behandeld worden. Je kan de gevolgen van deze problemen op veel plaatsen zien. Een Engelse echtgenote in de 19^e eeuw was niet letterlijk een slaaf, maar omdat haar man het recht had om al haar zaken te beheren, of ze dit nu wilde of niet, was ze in dat opzicht wel een slaaf. In een moderne economie kan een mens alleen haar eigen leven beheren als zij een kans heeft op een baan of inkomen. Iemand die deze opties ontbeert kan niet echt vrij zijn. Een ongeregistreerde immigrant in het hedendaagse Amerika, zonder het recht om te verblijven of te werken op de plaats waar ze woont, is niet letterlijk een verstotene.

'De liberale kosmopoliet is bereid te accepteren dat er veel verschillende waardevolle manieren zijn om een menselijk leven te leiden, waarvan slechts één de hare is'

Maar haar leven is onderworpen aan de grillen van anderen; ze kan niet het leven van een vrije burger leiden. Omdat het liberalisme uit de afwijzing van slavernij en onderwerping voortvloeit, omvat een groot deel ervan het verwerpen van die zaken die het leven van slaven verwoestten: 'nee' tegen wreedheid, 'nee' tegen overheersing, 'nee' tegen respectloosheid.

Hieruit volgt dat de vijanden van het liberalisme die mensen zijn die het idee verwerpen dat iedereen gerechtigd is om het leven van een vrij mens te leven. Het zijn de autocraten – zoals de Saudische koning of de Zimbabwaanse president – die denken dat andere mensen niet gerechtigd zijn om hun eigen beslissingen te nemen over het lot van hun samenleving en de wereld. Het zijn de chauvinisten in veel staten, die mensen willen weerhouden van het volgen van het 'verkeerde geloof', of de 'verkeerde seksuele geaardheid' en de 'verkeerde sekse' als ondergeschikt beschouwen. Het zijn de bondgenoten van wreedheid die niet zien wat er fout is aan marteling. Het zijn de vijanden van tolerantie, die *fatwas* uitroepen om de levens van ongelovigen te eindigen, in plaats van argumenten te leveren die hen van gedachten zouden kunnen doen veranderen. Liberalisme is dan misschien in sommige opzichten een modern credo, maar haar vijanden zijn overal aanwezig in de moderne wereld.

Degenen die liberalen zien als erfgenamen van de Europese Verlichting kunnen trots zijn op het feit dat liberalisme en de toepassing hiervan in het westen begon. Het blijkt dat het liberalisme makkelijk verder verspreid naar andere delen van de wereld, ook al behoeft het een constante verdediging in haar geboorteplaats. Eén van de sterke punten van de liberale traditie is dat het op veel verschillende gronden kan gedijen – zij het in licht verschillende vormen (dat is één gevolg van het hebben van veel wortels!). Vrouwen over de hele wereld blijken graag vrij te willen zijn van de overheersing van echtgenoten, vaders, en broers, ook als ze van ze houden. Mensen in Ghana, waar ik opgegroeid ben, prefereren democratie boven een militaire dictatuur. We hebben de afgelopen maanden gezien dat gewone Arabieren geloven dat ze het recht hebben op een stem in het

vormgeven van hun eigen samenlevingen: ze zijn het zat om niet het leven te leiden dat vrije mensen waardig is.

De vijandigheid tegenover dogmatisme – door Montaigne zo perfect uitgedrukt; zijn herkenning van de feilbaarheid van alle menselijke begrip, van hemzelf inclusief – leidt ertoe dat liberalen het gelukkigst zijn als mensen tot hun eigen conclusies komen. Als elke persoon verantwoordelijk is voor haar eigen leven, dan is haar manier van haar leven leiden misschien echt de beste manier, ook al kiest ze voor een ander leven dan jij en ik. We verwelkomen de stemmen in de Arabische wereld die om vrijheid roepen. Maar we verwelkomen ook het feit dat zij in vrijheid hun leven op een andere manier vormgeven dan wij.

Deze gedachte is de kern van het liberale kosmopolitisme. Kosmopolitisme is niet alleen, zoals haar etymologie doet vermoeden, het idee dat we allen burgers zijn van één menselijke samenleving: *kosmou polites*, burger van het universum. Het is dat, maar het is ook meer. Het omvat ook de aanname dat ieder van ons een gelijkwaardig lid is van een morele gemeenschap, de overtuiging dat onze medewereldburgers allemaal gerechtigd zijn – net als wij – om levens en gemeenschappen zo vorm te geven dat ze overeenkomen met hun eigen beelden van wat het waard is om te hebben, te doen en te zijn. Dus de liberale kosmopoliet is bereid te accepteren dat er veel verschillende waardevolle manieren zijn om een menselijk leven te leiden, waarvan slechts één de hare is. Natuurlijk, als je anderen het recht geeft om een eigen leven en een eigen samenleving te vormen, zou het vreemd zijn om jezelf dat recht te ontfemen. Dientengevolge eist de kosmopoliet het recht op om zich te wortelen op een bepaalde plaats, en de bijbehorende manier van leven voor haarzelf als waardevol te zien.

We kunnen gewortelde kosmopolieten zijn, zegt de liberaal, ingebed in een van de vele plaatsen die respect verdienen omdat het een menselijke plaats is, een gemeenschap van vrije mensen die er een gezamenlijke lotsbestemming uitwerken. En dat betekent dat, in naam van dat recht, we mensen kunnen vragen om sommige speciale

What's in a name?

Mijn achternaam 'den Hertog' heb ik gekregen via het huwelijk. Heeft dit mijn identiteit veranderd? Ik denk het niet. Het is een mooie achternaam. 'Hertog' is een adellijke titel en refereerde oorspronkelijk naar de aanvoerder van een koninklijke legereenheid. Gelukkig voer ik geen leger aan en dat is ook niet de verwachting. Mijn identiteit ontleen ik niet aan een naam. Deze ontleen ik wel aan mijn manier van denken, aan mijn gedrag en aan de rollen die ik vervul en waar ik in vrijheid voor gekozen heb. En hier kan ik de koppeling maken naar mijn lidmaatschap van D66. Want D66 staat immers voor eigen verantwoordelijkheid, denken over grenzen heen, voor duurzaamheid, maar ook voor delen van de welvaart met diegenen die niet altijd voor zichzelf kunnen zorgen.

Deze waarden spreken mij aan, evenals het optimisme, enthousiasme en de flexibiliteit van denken. De nuance: zo kenmerkend voor D66, maar ook voor mij. De ambitie te ontwikkelen: voor D66, maar ook voor mij. Ontwikkeling is de top in de piramide, en is dat wat mensen kan bevrijden en zelfs gelukkig kan maken. Als beschaafd land hebben wij de plicht iedereen kansen te bieden om zichzelf te (blijven) ontwikkelen. Zodat mensen onafhankelijk kunnen leven van anderen, van een rol of van een naam. Identiteit heeft geen naam. Een roos had net zo goed peterselie kunnen heten. Het blijft toch echt net zo lekker ruiken! *What's in a name?*

Krista den Hertog-Heins

D66-fractievoorzitter
Rheden

voorwaarden te accepteren die onze specifieke samenleving definiëren. Die voorwaarden moeten consistent zijn met het liberale beginsel: we nodigen mensen uit om in een samenleving van vrijheid toe te treden, niet een samenleving gebonden aan een onwrikbare traditie die ze niet kunnen verkennen en betwisten. En onze tradities zijn niet eenstemmig. Nederland, bijvoorbeeld, herbergt zowel katholieken als protestanten, christenen als joden, zowel religieuze als atheïstische tradities. Moslims hebben zich gevoegd in een voortdurende praktijk van cohabitatie tussen deze verschillende levensvisies. Ze kunnen niet vragen of deze opgeheven kunnen worden en daar hebben ze ook niet om gevraagd. Maar je kan niet van ze verwachten dat ze een plaats vinden in deze samenleving zonder eerst te proberen uit te leggen wat er van ze verwacht wordt en waarvan ze deel gaan uitmaken.

Dus een gewortelde kosmopoliet leeft een van de vele mogelijke menselijke manieren van leven. Maar ze denkt niet dat haar manier het beste is voor iedereen. Ten eerste weet ze dat haar eigen leven waarschijnlijk verbeterd zou kunnen worden. Als we dat vergeten zouden we Montaigne's waardevolle les over het hoofd zien: dat we open moeten staan voor de mogelijkheid dat we ons kunnen vergissen. Ten tweede, wat het beste is voor mij of voor ons, is misschien niet het beste voor jou of de jouwen. Dat is geen laf relativisme. Wij allemaal, wij medewereldburgers, hebben standaarden waar we ons aan moeten houden: het recht respecteren van iedere persoon om zijn of haar eigen leven in te richten; wreedheid vermijden en anderen ervoor beschermen daar waar we kunnen; garanderen, tot het beste van ons vermogen, dat ons eigen land een land is dat de rechten respecteert van een ieder binnen haar grenzen; en om er ook voor te zorgen, tot het beste van ons vermogen, dat ieder land hetzelfde doet. De overtuiging dat mensen recht hebben op hun eigen leven binnen de grenzen gesteld door de fundamentele rechten van alle mensen, is slechts dat: een overtuiging. We leven vanuit die overtuiging. Het is een *commitment*, niet een *rule* om deze te vermijden. En onze overtuigingen is het idee dat mensen het recht hebben hun eigen leven in te richten.

'Accepteren dat ik het altijd fout zou kunnen hebben is niet hetzelfde als er zeker van zijn dat ik het al mis heb: het is juist ontkennen dat je iets zeker kan weten'

Ik zeg dit omdat ik de afgelopen jaren heb ontdekt dat Montaigne's aandringen op onze menselijke feilbaarheid verwarring opleeft bij mensen – wat een filosoof zijn “fallibilisme” zou noemen. Zij denken dat een fallibilist, zich er van bewust zijnde dat zij misschien fout zit, moet vervallen in scepticisme, daarmee alle overtuigingen vermijndend. Dat is een vergissing. Accepteren dat ik het altijd fout zou kunnen hebben is niet hetzelfde als er zeker van zijn dat ik het al mis heb: het is juist ontkennen dat je iets zeker kan weten. Fallibilisme is de manier waarop je je overtuigingen hanteert, niet het weerstaan van alle mogelijke overtuiging. Liberalen geloven dat wreedheid vreselijk is; dat mensen moreel gelijk zijn; dat overheden de rechten van elk mens zouden moeten respecteren. Als iemand denkt dat deze aannames fout zijn of aan revisie toe, zijn we bereid te luisteren. Omdat we ook geloven dat niemand iets zeker kan weten, zijn we bereid om zelfs onze kernwaarden te herzien. Maar dat betekent niet dat we ze zonder slag of stoot moeten opgeven. We zijn verplicht tot gesprekken over deze dingen, juist omdat we geloven dat er een goed antwoord is, ook al zijn we ver van zeker dat we het gevonden hebben. (Natuurlijk, soms maar slechts soms – is het juiste antwoord, 'Dat is wat het beste is voor hen. Iets anders is wat het beste is voor ons').

We hebben zulke gesprekken nodig omdat we moeten blijven denken over wat deze liberale principes betekenen. Het is niet altijd duidelijk wat wreed is. Ik ben er van overtuigd geraakt dat lange periodes in eenzame opsluiting wreed zijn, vanwege het bewijs van de geestesgesteldheid van de mensen die daaraan werden blootgesteld. Je kunt geen geestelijk gezond mens zijn, in je eigen waarde, als je geest het begeeft. En een gevangene is een mens die betaalt voor een misdaad, geen wezen van alle rechten ontdaan. Ik weet niet precies hoe ik mijn respect voor de morele gelijkheid van alle mensen moet rijmen met het feit dat ik het meest geef om sommige speciale mensen – mijn familie, mijn vrienden, mijn thuisland. Ik ben een fallibilist, ik verwacht moeilijkheden tegen te komen door mijn overtuigingen. Het leven is ingewikkelder dan we kunnen bevatten, vermoed ik. Maar ik leef met de overtuigingen die ik heb, in de wetenschap dat niemand anders ze ten volle deelt, en dat zonder twijfel soms iemand anders, niet ik, het bij het juiste eind zal hebben.

Kwame Anthony Appiah is een cultuurhistoricus, filosoof en schrijver.

Vertaling: Eline van der Mast & Roelien Kramer

Dè Nederlander bestaat niet, en heeft ook nooit bestaan, meent Joep Leerssen. Toch is 'de Nederlandse nationale identiteit' momenteel onderdeel van een heftig politiek debat. Liberalen moeten dit debat niet aan 'nieuw-rechts' overlaten, maar moeten een duidelijk eigen geluid laten horen. Het Nederlandschap moet worden teruggebracht tot zijn glanzende, stralende kernwaarde: die van een rechtsstaat.

door Joep Leerssen

Het Nederlandschap

Politisering van de Nationale identiteit

Identiteit (een spookwoord, een nevelsliert) heeft een dubbele functie. Het bakent ons af van anderen en creëert continuïteit in ons bestaan door de tijd heen. Niet alleen individuen, ook groepen mensen hebben een identiteit. Maar niet alle groepen. Je kunt groepen verzinnen ('alle mensen die abrikozenjam lekkerder vinden dan kersenjam', 'alle mensen die op 14 januari 2007 zijn bekeurd voor te hard rijden') die geen identiteit hebben. Wat daarvoor nodig is, is de *gewaarwording* van identiteit; een *identiteitsbesef*, een soort zelfherkenning. En die zelfherkenning draait om datgene wat de groep in kwestie als eigenschap deelt: of dat nu het supporterschap van Ajax is, het spreken van de Friese taal, het lidmaatschap van de VPRO of het kiezen van Apple Mac computers boven Windows pc's. De lezer beseft dat die eigenschappen elkaar niet hoeven uit te sluiten. Een Fries-sprekende Ajax-fan die lid is van de VPRO en verknocht aan zijn Macbook is een heel bestaanbaar soort iemand. Maar tegelijkertijd Ajax- én Feyenoord-fan te zijn, zowel Fries als Limburgs te spreken, lid te zijn van zowel VPRO

als TROS, met een Dell laptop rond te lopen in een Apple Store, dat wringt. Mensen kunnen de *me* uiteenlopende eigenschappen, en dus ook groepsidentiteiten, in zich verenigen. Dat is waarom mensen vaak aardiger zijn dan groepen... Sommige groepsidmaatschappen wegen zwaarder dan andere; dat wil zeggen: zo'n identiteitsbesef legt een grotere claim op ons als persoon, en heeft meer te maken met onze plaatsbepaling in het maatschappelijke leven. Het staatsburgerschap, het feit dat je Nederlander bent, is verreweg de belangrijkste groepsidentiteit aangezien het al je burgerrechten en -plichten bepaalt.

Een liberaal standpunt ten opzichte van al die groepsidentiteiten zou er eigenlijk een van welwillende desinteresse moeten zijn. *Van* huidskleur, geslacht, geloof, seksuele voorkeur enzovoorts is, is een persoonlijke aangelegenheid, en de staat heeft het al druk genoeg met zaken als ordehandhaving, rechtspraak en overheidsfinanciën om zich ook nog eens dáármee bezig te gaan houden. Hoogstens als conflicten tussen groeperingen de

Ik ben bang dat we de uitnodiging wat beter hadden moeten lezen.

openbare orde bedreigen zal de staat handelend moeten optreden, en dan niet uit sympathie voor deze of gene groepering maar omdat ordehandhaving en conflictregulering nu eenmaal bij het takenpakket van de staat hoort. Op één punt echter is deze serene no-nonsense benadering ontoereikend. In de voorafgaande alinea werden de zaken zo voorgespiegeld alsof de staat een neutrale instantie zou zijn, transcendent zwevend boven, en los van, de groepsaanhankelijkheden van alle belastingbetalers. Het zou mooi zijn als 't zo was, en zo is het in het verleden ook wel voorgespiegeld: dat alle groepsidentiteiten ondergeschikt zijn aan de éne supertroefidentiteit van het staatsburgerschap. Vegetariër, veehouder, professor of disco-eigenaar, communist of zwaar gereformeerd, korfballer, kickbokser of hockeyer, Fries of Limburger, kleuter of knar: Nederlanders zijn *he* maal (op de achtergrond hoort u al de positieftalvende stem van de politicus of voorlichter: 'samen, met z'n allen'). Maar zo neutraal of transcendent is die superidentiteit van de nationaliteit helemaal niet. Tot

diep in de negentiende eeuw waren er religieuze haarscheuren te bespeuren binnen de Europese natiestaten (denk aan de Nederlandse Verzuiling, de Duitse *Kulturkampf*) en op enkele plekken hebben in de twintigste eeuw burgeroorlogen gewoed onder deels religieuze auspiciën (Noord-Ierland, voormalig Joegoslavië). Etniciteit is een andere identiteit waar de natiestaat niet echt 'boven' staat. Denk aan het antisemitisme binnen veel Europese staten, en de racistische onderbouwing van het koloniale bestel van veel landen. En tenslotte was de mondige staatsburger tot diep in de negentiende eeuw een deftige bourgeois, die weinig behoefte voelde om het stemrecht ook aan arbeiders en vrouwen toe te vertrouwen. De staat probeerde die potentiële verdeeldheid binnen de eigen bevolking te sussen door een deugd van 'vaderlandsliefde' op te hangen aan een intens gepropageerd nationaal zelfbeeld (denk aan al die standbeelden, schoolplaten, geschiedenislessen en straatnamen uit de periode 1860-1910...) dat vaak vorm kreeg te midden van diverse internationale vijandbeelden. In een moderniserende

wereld vol potentiële conflicten werden stabiliteit en identiteit (afbakening ten opzichte van andere nationaliteiten, besef van historische continuïteit) gepropageerd door middel van een canon van vaderlandse *common denominators*. Krijgt de lezer ook de gewaarwording dat er iets soortgelijks vandaag de dag gaande is?

We gaan er voetstoots van uit dat de wereld van de laatste decennia totaal anders is dan het knusse 'ons-kent-ons' Europa van vroeger. Dat is een versimpeling. 'Vroeger' was helemaal niet zoveel eenduidiger en onproblematischer dan de situatie van vandaag. De Dreyfus-affaire in Frankrijk; de enorme strijd over al dan niet seculier staatsonderwijs, die we in bijna elk Europees land tegenkomen; de totale instabiliteit van landen als Spanje en Ierland en de non-existentie van Polen; de revoluties van 1830 en 1848 en de opkomst van de arbeidersbeweging... onze huidige problemen en onzekerheden verbleken erbij. In feite is een alles overstijgend Nederlanderschap nooit een historische werkelijkheid geweest, behalve dan als ideaal voor een betere toekomst tijdens de bezettingsjaren van 1940-45. De tegenoverstelling tussen een knus verleden en een uit-de-hand-lopend heden (Dik Trom tegenover delinquente bromfietsmarokkanen, r nooit nozems, Dijkers, Pleiners en langharig werkschuwe Damslapers zijn geweest) mag best wat genuanceerd worden. Is het dragen van boerka, bedenkelijk als het is, een ernstiger maatschappelijke probleem dan het routineuze massavandalisme van hordes autochtone, bleke, blonde voetbalsupporters elke zondag?

Maar inderdaad, er is wel iets verschoven in de laatste decennia. De nationale identiteit, vroeger eerder een concept dat geacht werd boven de partijen te staan, is een *politicum* geworden; inzet en troefkaart in een partijpolitiek debat. En met 'nationale identiteit' bedoel ik dus dat nationale zelfbeeld zoals dat sinds de late negentiende eeuw werd gecanoniseerd en gepropageerd. De multiculturele, globaliserende werkelijkheid van vandaag de dag boezemt velen de vrees in dat het traditionele Nederlandse zelfbeeld, waardoor Nederlanders geleerd hadden zich te onderscheiden van niet-Nederlanders en te identificeren met hun historische *roots*, wel eens uit de mode zou

kunnen raken, verdrongen door de etnische zelfbeelden van grote nieuwe bevolkingsgroepen. Dat Nederlandse zelfbeeld is bijgevolg in de laatste decennia een icoon geworden van rechtse en/of populistische partijen. Zij zetten zich daarmee af, niet langer tegen andere Europese landen (maar wel soms tegen 'Europa' als samenwerkingsverband), en ook niet tegen de Verenigde Staten (toch verreweg de grootste vreemde invloed in onze politiek en cultuur) maar tegen twee andere tegenstrevers: immigranten en linkse partijen. Immigrant wordt verweten, halsstarrig vast te houden aan uitheemse, met de nationale identiteit incompatibele groepsnormen en -waarden; linkse partijen wordt een elitaire, intellectuele levenshouding verweten, die de nationale identiteit verkwanselt aan kosmopolitisme en al te toegeeflijk cultuurrelativisme.

De merites (of het gebrek daaraan) van die argumenten zijn hier niet mijn onderwerp. Ik wil alleen signaleren dat door die beide positioneringen van het nieuw-rechtse populisme de nationale identiteit tot een *politicum* wordt. De vraag rijst: wat moet het liberalisme, met zijn welwillende desinteresse voor een politisering van culturele zelfbeelden, daarmee?

Voor het goede begrip dienen wij te beseffen dat het gaat om een probleem verpakt in een ander probleem. Het binnenste probleem is de mogelijkheid dat er inderdaad iets aan de hand zou kunnen zijn dat ons zorgen moet baren. Het is denkbaar dat fundamentele, identiteitsbepalende publieke principes inderdaad, zoals her en der wordt gevreesd, bloot staan aan erosie en vijandigheid. Het buitenste probleem is dat de beduchtheid daarvoor is gemonopoliseerd en fobisch uitvergroot door een onverkwikkelijke politieke stroming, het nieuw-rechts populisme, dat daarmee een belangrijke retorische troefkaart in handen heeft gekregen.

Om met het binnenste probleem te beginnen. De rechtsstaat en de burgerlijke vrijheden die daardoor worden gegarandeerd zijn geen gratis cadeautje, maar moeten verdiend worden, en wel door voortdurende waakzaamheid. Het politieke debat daarover moet niet gemedend worden, maar moet zich concentreren op de echte nexus: de vrijheden die groepen voor zichzelf opeisen,

de vrijheden die ze voor anderen bereid zijn in te ruimen, de verhouding daartussen, en de opgave van de overheid om daarbij te arbitreran. Vrijwaring van discriminatie (een burgerrecht dat in de grondwet en in internationale verdragen is vastgelegd en gegarandeerd) betekent, dat men niet op basis van deze of gene 'identiteit' mag worden blootgesteld aan rechtsongelijkheid. Het betekent mijns inziens niet, dat men rechtsongelijkheid voor zichzelf mag opeisen, een uitzonderingsbehandeling mag vragen ten opzichte van de normale, voor iedereen geldende regelgeving omdat die strijdig zou zijn met (bijvoorbeeld) een geloofsovertuiging. Claims op een bijzondere behandeling voor de wet uit hoofde van het behoren tot een minderheid behoren bij de ongewenste implicaties van de hedendaagse *identity politics*. En wat de Nederlandse staat een halve eeuw geleden niet accepteerde van orthodoxe protestanten met bezwaren tegen polio vaccinaties, hoeft hij ook nu niet van andere groeperingen te accepteren.

De staat mag verwachten, en in delictgevallen afdwingen, dat alle, ook recent gearriveerde volksgroepen zich conformeren naar de fundamentele beginselen die de samenleving bepalen waarin men zich is komen vestigen. Maar indoctrinatie lijkt daartoe niet de aangewezen weg; opgelegde vrijheidsliefde en afdedwongen tolerantie zijn een *contradictio in terminis* en zullen alleen daarom al aan hun doel voorbijschieten. In plaats van nieuwkomers tegemoet te treden met de *a priori* verdenking van culturele afhoudendheid, mag en moet men erop vertrouwen dat uiterlijk in twee of drie generaties die fundamentele idealen van individuele vrijheid, tolerantie en rechtsgelijkheid, waaraan de autochtone burgerij sinds generaties verknocht is, ook hun aantrekkingskracht op de nieuwe bevolkingsgroepen zullen doen gevoelen. Wie daaraan twijfelt heeft een kennelijk gebrek aan vertrouwen in de overtuigingskracht en allure van die idealen, en dwingt allochtonen in een onmogelijke, paradoxale *double bind*: omdat ik twijfel aan jullie geloof in rechtsgelijkheid, behandel ik jullie met extra argwaan, en als jij je daaraan stoort, dan bevestigt dat mijn twijfel aan jullie geloof in rechtsgelijkheid. Er is trouwens een ander gevaar dat de rechtsstatelijkheid bedreigt en waarvoor gewaakt moet

 worden, en die komt allerm minst uit de allochtone of fundamentalistisch-religieuze hoek: de toenemende stemmingmakerij tegen de onafhankelijkheid van rechtspraak, en al helemaal tegen de rechterlijke afdwingbaarheid van internationale verdragen. Die campagne wordt zowel vanuit nieuw-rechts-populistische hoek (Geert Wilders) als uit neoconservatieve hoek (Thierry Baudet) vernomen. Zulk discours is niet minder kwalijk dan ritueel slachten.

'In feite is een alles overstijgend Nederlanderschap nooit een historische werkelijkheid geweest, behalve dan als ideaal voor een betere toekomst tijdens de bezettingsjaren van 1940-1945'

Daarmee kom ik op het buitenste probleem: de xenofobe monopolisering van de nationale identiteit ten behoeve van nieuw-rechts populisme. Hierin mag men niet berusten. Wat te doen? Sommige partijen lijken, althans retorisch, op te schuiven naar rechts omwille van de electorale concurrentie. Christendemocraten en conservatief-liberalen proclameren her en der in Europa dat 'multiculturalisme dood is' of dat 'ons Land aan de Onslanders is/moet worden teruggegeven'; wat die kreten precies betekenen begrijpt geen mens, maar wat ermee bedoeld wordt is zonneklaar. Dat antwoord op het buitenste probleem verergert het binnenste probleem, want het legitimeert de standpunten en de drogredenen die de partij welke men wenst te bestrijden tot de hare heeft gemaakt. Evenzeer lijkt het mij ontoereikend om terug te vallen op het sentimentele en ietwat neerbuigende geloofsartikel dat alle immigranten aardig en kleurrijk zijn (de respons ter linkerzijde).

Haatpropaganda kan niet bestreden worden met rozengeur en maneschijn; het buitenste probleem kan niet worden bestreden door te doen alsof het binnenste niet bestaat.

Efficiënter zou het zijn om de nationale identiteit, het Nederlandschap, terug te brengen tot zijn glanzende, stralende kernwaarde: die van een rechtsstaat, met generaties Nederlanders die voor dat ideaal van de rechtsstatelijkheid hun leven en goed hebben opgeofferd. Het is een ideaal dat misschien niet altijd ten volle is gerealiseerd, maar dat wel altijd als richtingwijzer erkend is, en erkend moet blijven.

Vergeet de VOC-mentaliteit, de sjablonen van de schoolplaten. Laat de retoriek van 'hoe wij Hollanders zijn' varen, met zijn negentiende-eeuwse clichés over polderaars en dominees en watergeuzen: de enigen die daar garen bij spinnen zijn de nieuw-rechtse populistten die het tot tweeluik combineren met een hatelijk, karikaturaal

vijandbeeld. Neen, wat nodig is, is het argument van de ratio, de redelijkheid, iets wat uitgerekend in het liberale gedachtegoed op zijn plaats is. Dit is een land om lief te hebben, een identiteit om bij te willen horen, omdat het als een van de eerste in Europa de sprong richting burgerrechten en rechtsstatelijkheid aandurfde, en eigenbelang temperde met tolerantie.

Wie durft hier vaderlanderschap op te eisen? Ik, zegt de liberaal, ik met mijn traditie van eerbied voor de individuele vrijheid, mijn verworvenheid van een staatsbestel waar de overheid er niet is om dogma's af te dwingen, maar zowel zichzelf als de burgers moet houden aan grondwettelijke regels van mensenrechten en rechtsgelijkheid. De hier gevestigde filiaalhouders van de *Tea Party*, die op ons land een oranje-blanje-bleu-programma van discriminatie, *gesundes Volksempfinden* en haatpolitiek los willen laten, zijn géén goede vaderlanders.

Joep Leerssen is hoogleraar Moderne Europese Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Dit artikel is te beluisteren als Podcast
www.d66.nl/kennis/item/podcast_idee

‘Dit is een land om lief te hebben, omdat het als een van de eerste in Europa de sprong richting burgerrechten en rechtsstatelijkheid aandurfde, en eigenbelang temperde met tolerantie’

Mous Leuk is anders...

We wonen in een staat waar veel mensen uit andere landen zich ook hebben gevestigd. En daar krijgen we de zenuwen van. Ruzie in de politiek, verharding van het maatschappelijk debat. Die onrust wordt uit twee bronnen gevoed: enerzijds die van wat 'cultuurverschil' heet; in de praktijk staat die definitie voor irritante gewoontes, raar voedsel, vreemde kleding en andere ongewone manieren. In een wijk kunnen die behoorlijk ontwrichtend werken op de bestaande sociale samenhang. Anderzijds de bedreiging van het terrorisme dat de wereld teistert; dat geldt specifiek voor mensen uit culturen die in de Verenigde Staten en het westen van Europa de vijand zien van wat hen heilig is. Het cultuurverschil is minder moeilijk te hanteren dan de dreiging. Maar de scheiding der geesten in de politiek van de laatste jaren illustreert hoe gemakkelijk de aandacht voor het ene probleem de aanpak van het andere kan verstoren. Cohen richt zich op de culturele kant van de zaak, spreekt over begrip en mensen bij elkaar houden, Wilders over de dreiging van de multiculturele afgrond.

In hoeverre een vreemde cultuur als gevaarlijk wordt ervaren wordt grotendeels door religie bepaald. Beter gezegd door godsdienst, want die maakt gemiddeld meer slachtoffers dan religie. Godsdienst maakt kerken en wetten, religie inspireert goede manieren, zou je kunnen zeggen. Maar als de PVV spreekt van 'de linkse kerk', wil die partij de sociaal-democraten afficheren als godsdienstig en daarmee als verblinde volgers van achterhaalde idealen. Wilders bekijkt Job Cohen en Paul Witteman als waren zij fundamentalistische moslims.

De Nederlandse normen en waarden zijn van christelijke oorsprong en in de jaren zestig naar de filistijnen geholpen door de babyboomers. Voor die generatie was alles wat riekte naar nationalisme en christelijke kleinburgerlijkheid uit den boze. Men rolde het dak van de lelijke eend open en trok naar Frankrijk om vogelmaagjes te gaan eten. Met de rugzak naar Nepal, hoe merkwaardiger de cultuur hoe leuker. Hippiëes hadden geen nationaliteit, alleen erg veel identiteit. Materialistische handelsgeest werd verworpen en dienstplicht geweigerd. *Make love, not war!* Hans van Mierlo richtte D66 op en het sociaal-liberalisme werd geboren, met zijn focus op individuele vrijheid en ontplooiing. De andersdenkenden van toen leidden nu een zwitserleven en worden verbijsterd door het idee dat er zoiets zou bestaan als een Nederlandse identiteit. Die hadden zij effectief kwijtgemaakt; Milan en Hadassa hadden Henk en Ingrid achter zich gelaten, dachten zij.

Maar we leerden het op school: iedere actie roept een reactie op. Het populisme – met zijn verheerlijking van alles wat in de ogen van de sociaal-liberale D66'er benauwd, conservatief en kortzichtig is – hangt als een terriër in de broekspijp van de veranderingsgezinde politicus. Die moet met dat agressieve beest leren omgaan. Wanhopig schudden met het bedreigde been helpt niet. Er zit niks anders op dan een duidelijke relatie vestigen, zodat ieder zijn plaats weet. Daarvoor is inzicht in de eigen positie noodzakelijk. In ons geval is dat een elitaire. Als we de schaamte daarover voorbij zijn kunnen we ons vrijuit richten op onze voortrekkersrol. Met taai geduld.

Marijke Mous

Politieke bewegingen en partijen staan of vallen met het overbrengen van een *grand narrative* – een groots zingevend ‘verhaal’ dat nationale identiteit, cultuur en geschiedenis met een politiek programma weet te verbinden. Geert Wilders is goed in het vertellen van zo’n historisch verhaal, progressief Nederland veel minder. Volgens René Koekkoek zouden progressieven veel vaker de historische kaart mogen spelen. Er zijn genoeg meeslepende episodes uit de Nederlandse geschiedenis die als bouwstenen kunnen dienen voor een alternatief verhaal over Nederland.

door René Koekkoek

De ‘onredelijke’ verbeelding

Op zoek naar een progressief-liberale identiteit

Tijdens een symposium van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA in 2008 waarschuwde de vooraanstaande cultuursocioloog Gabriël van den Brink dat middenpartijen zoals CDA, PVDA en VVD kiezers verliezen omdat ze er niet goed in slagen een ‘groot verhaal’ te formuleren. Voor een deel heeft hij gelijk gekregen; de achtergrond van de PVDA, maar niet het CDA, herkennen zich niet meer in hun partij. Hoewel D66 de laatste jaren geen last heeft gehad van een leegloop van leden en kiezers – integendeel – is ook deze progressieve partij zoekende naar dat overkoepelende verhaal over Nederland.

In het huidige politieke landschap lijkt het erop dat veel Nederlanders aansprekt en sterk voortborduurde op de Nederlandse geschiedenis: Geert Wilders. Zijn anti-establishment, anti-Europa, en anti-islam verhaal is doordrenkt van historische

elementen: hij neemt het op tegen linkse ‘regenten’ voor ‘de echte hardwerkende Nederlanders’; hij presenteert zichzelf als een nieuwe ‘Michiel de Ruyter’ en strijdt tegen de invloed van Brussel, het ‘het nieuwe Spaanse juk’. Vervolgens wordt Nederland – en meer in het algemeen ‘het Westen’ – in een joods-christelijk jasje gestoken waarvan de islam historisch gesproken ‘geen onderdeel uitmaakt’. Dit verhaal is de hoeksteen van zijn populistisch programma. En vooralsnog blijkt het uiterst succesvol.

Welk verhaal kan progressief Nederland hier tegenover zetten? In dit artikel geef ik hiertoe een eerste aanzet.

Gemeenschapszin

Het succes van Wilders laat zien dat veel burgers in een 21ste eeuwse representatieve democratie sterk de behoefte hebben zich te kunnen herken-

nen in een overzichtelijk, samenhangend verhaal dat verleden en toekomst aan elkaar verbindt. Een dergelijk verhaal gaat niet direct over oplossingen of concreet beleid op basis van analyse en argumenten. Politiek is immers niet louter gebaseerd op rationeel pragmatisme enerzijds en abstracte rechtsprincipes anderzijds, maar leeft in op emotie, verbeelding, en individueel overstijgende elementen, waar burgers gemeenschapszin en identiteit aan kunnen ontleen. De nationale historie en cultuur spelen hierin een grote rol. Rechtse populistten hebben echter geen monopolie op de nationale geschiedenis. Dat heeft bijvoorbeeld Obama wel bewezen met zijn speeches die tijdens zijn glorieuze verkiezingscampagne de Verenigde Staten in vervoering brachten. Door zijn politieke boodschap te presenteren als een nieuwe stap in de korte, doch rijke geschiedenis van de VS – teruggaand via de *civil rights movements*, Abraham Lincoln, tot aan de *founding fathers* toe – wist hij grote groepen kiezers aan zich te binden. Progressieven in

Nederland zouden hier lering uit kunnen trekken. Wel is het nodig om een ander beeld van de geschiedenis te schetsen dan tot nu toe is gedaan. Een steeds grotere groep ontevreden burgers kunnen zich namelijk niet meer vinden in de voor lange tijd vanzelfsprekend geachte politiek-filosofische consensus zoals die in de Nederlandse grondwet wordt gearticuleerd. Een oorzaak hiervan is dat principes, zoals het non-discriminatiebeginsel, te vaak enkel worden geroepen en daarmee in de oren van veel burgers slechts nog abstracte holle frasen zijn. Het concrete belang van burgerlijke vrijheden en het recht op gelijke behandeling die de rechtsstaat beoogt te garanderen verdwijnt daarmee naar de achtergrond. Met een ‘defensieve opsomming van principes en sleetse geloofsartikelen’, zoals Bas Heijne vele malen in het NRC *Handelsblad* heeft betoogd, gaan progressieven de strijd tegen het populisme niet winnen. Wel is het belangrijk dat enkele hoogopgeleide D66’ers en Groenlinksers zich thuis voelen in een abstract vertoog over het belang van de rechtsstaat. Maar in de strijd om het electoraat schieten ze er weinig mee op.

Een historisch perspectief op intolerantie en de strijd die door de geschiedenis heen is geleverd tegen de inperking van burgerlijke vrijheden kan in

‘Zolang progressief Nederland geen idee heeft hoe het “onredelijke” redelijk te gebruiken, zal het nog lange tijd aan de zijlijn blijven staan. Alleen met een zekere mate van ‘onredelijke’ verbeelding kan een samenleving bij elkaar gehouden worden’

dat opzicht dienen als concretisering. Historische gebeurtenissen zijn begrijpelijk en ‘tastbaar’, ze geven een meeslepend narratief mee aan abstracte argumenten, die anders op weinig gehoor kunnen rekenen.

(In-) tolerantie

Het ligt voor de hand om een alternatieve, progressieve *grand narrative* te laten voortborduren op een rijke Nederlandse traditie van tolerantie, levensbeschouwelijk pluralisme en internationale openheid. De hoogtijdagen van de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek dienen vaak als voorbeeld. Op het gebied van handel, wetenschap, kunst en filosofie werden in die tijd ongekennde successen geboekt. Aan de basis hiervan stond een open economie, een bevolking gekenmerkt door (religieuze) diversiteit, een onbevangen blik op de wijde wereld, en een voor die tijd uitzonderlijke mate van verdraagzaamheid ten opzichte van andersdenkenden.

Maar ook periodes van juist intolerantie – en de reactie daarop – kunnen een bouwsteen vormen. De Republikeinse tolerantie kende namelijk zo haar grenzen. Zo werd in het jaar 1668 Adriaan Koerbagh, radicaal vrijdenker en geestverwant van Spinoza, veroordeeld tot een lange gevang-

Persoonlijke keuzes

Bepaalt je naam je identiteit? In mijn geval is het wel iets waar ik bijna dagelijks mee wordt geconfronteerd. De naam Brabander is als geografische aanduiding leidend voor vragen als: 'afkomstig uit Brabant?' en 'wat is het verhaal achter de naam?'. Eerlijk gezegd sta ik er niet zo bij stil. Natuurlijk zijn er verhalen maar het is meer een gegeven. De naam hoort bij mij en onbewust is het een vast onderdeel van mijn identiteit. Gek genoeg bepaalt Wateringen (de geboorteplaats van mijn vader) veel bewuster mijn identiteit. De reden daarvoor is mij eigenlijk niet echt helder, ik heb er nooit gewoond en meer dan twintig keer ben ik er niet geweest. Het zullen de warme verhalen en hechte familiebanden zijn die dat gevoel van identiteit versterken.

Naarmate je ouder wordt merk je dat een naam niet voldoende is voor je identiteit. Althans bij mij niet. Het gaat onbewust en ik vraag mezelf niet dagelijks af of het met mijn identiteit wel de goede kant opgaat. Mijn ik, mijn zijn wordt gevormd door mijn gezin en persoonlijk handelen. Het gezin doe je samen en ik probeer mijn zoon mee te geven wat ik belangrijk vindt. Daarbij geldt wat mij betreft het uitgangspunt 'vrijheid houdt op waar die van een ander in gedrang komt'. Dat is uiteindelijk ook mijn link met D66. Vrijheid voor het individu en de mogelijkheid om zelf keuzes te maken, allemaal puzzelstukjes voor je eigen identiteit.

Eigenlijk is mijn achternaam minder en minder belangrijk geworden voor mijn identiteit, de vorming is grotendeels overgenomen door mijn persoonlijke keuzes. En toch, als iemand het lidwoordje 'de' voor mijn naam plaatst gaan mijn haren overeind staan en ben ik de eerste om dat, met gepaste felheid, te corrigeren.

Martijn Brabander

genisstraf in het Amsterdamse Rasphuis. Hij moest zijn onorthodoxe denkbeelden, die vaak recht ingingen tegen de officiële leer van de kerk, uiteindelijk met de dood bekopen. Het bewoog Spinoza ertoe zijn *Theologisch-politiek traktaat* te schrijven: een vurig pleidooi voor het vrije gebruik van de rede en tolerantie. Koerbagh was een slachtoffer van zeventiende-eeuwse intolerantie, Spinoza een voorvechter van de strijd ertegen. In het afgelopen decennium heeft Spinoza een ware *comeback* gemaakt in het publieke debat. Door menig liberaal is de Joods-Nederlandse filosoof binnengehaald als seculiere beschermheilige van het verlichtingsdenken. Ayaan Hirsi Ali, Elsbeth Etty en anderen zien in Spinoza een belangrijke wegbereider van het antireligieuze, liberaal-democratische gedachtegoed dat zij zelf verdedigen. Waar in de eerste helft van de jaren tachtig Spinoza als proto-marxist werd afgeschilderd, wordt hij nu dus voor het liberaal-democratische wagentje gespannen. Daar is niets mis mee. Het is namelijk de vraag of we het zo nauw moeten nemen met de waarheid van een alternatieve vertelling over Nederland. Om met de historicus Eric Hobsbawm te spreken: 'Getting its history wrong is part of being a nation'. Dat de Spinoza-revival het niet altijd bij het rechte eind heeft, betekent niet dat het geen centraal onderdeel kan worden van een progressieve *grand narrative* dat grote(re) groepen kiezers aanspreekt dan progressief Nederland op dit moment doet.

Redelijke burgers en de massa

Spinoza kan echter op ook op andere manieren dan als historisch figuur helpen bij het vormgeven van een progressief-liberale identiteit. Het is niet verstandig zich tot de geschiedenis van het politieke denken te wenden – zoals dat van Spinoza – om enkel de eigen mening bevestigd te zien worden. Politieke ideeëngeschiedenis is op zijn best wanneer het ons verrast, onverwachte perspectieven biedt, ja, zelfs verontrust en confronteert met argumenten die niet direct de onze zijn.

Zo was Spinoza geen sentimentele democraat. Hij maakte een fundamenteel onderscheid tussen redelijke burgers en de gepassioneerde massa, oftewel het gewone volk. In zijn *Theologisch-politiek traktaat* uitte hij zelfs de wens dat zijn werk niet

door de volgzame massa zou worden gelezen. Samen met de kerkelijke autoriteiten zouden ze hem toch maar beschimpen en beschuldigen van immoraliteit en atheïsme. De filosofische boodschap van zijn werk, redeneerde Spinoza, was niet voor iedereen weggelegd. Een *fire* boodschap, waar partijen als D66 en Groenlinks nu ook vaak van worden beschuldigd?

Het ligt wat ingewikkelder. Het was volgens Spinoza een naïeve gedachte dat politiek en sociale orde zonder transcendentie, zonder meeslepend narratief, zonder verbeelding en zonder sacrale elementen kan. Het grootste deel van het volk diende in toom te worden gehouden door middel van een burgerlijke religie, zij het een ondogmatische. De Bijbel was daarvoor uiterst nuttig. Onder de hoogste wereldlijke en religieuze autoriteit van de overheid behoorden predikanten in Spinoza's ogen het volk uit te leggen dat geloof slechts gehoorzaamheid en naastenliefde vereiste. De begrijpelijke verhalen van de Bijbel en de simpele boodschap die er in besloten ligt dienden er toe de massa op te voeren. Alleen met een zekere mate van 'onredelijke' verbeelding kan een samenleving bij elkaar gehouden worden. Daarbuiten, dat wil zeggen, in het domein van de filosofie en wetenschap, was een ieder vrij te geloven wat hij of zij wilde.

Wilders als predikant

Er dient zich hiermee een interessante historische parallel aan. Het ideaal van 17de eeuwse orthodoxe calvinisten was een godvruchtige calvinistische cultuur gesteund door een hard optredende overheid die alle ongewenste invloeden diende uit te roeien. Anno 2011 is Wilders niet zozeer een fascist, maar een moderne versie van een streng gereformeerde predikant die de overheid de macht wil geven om mensen op te leggen welke boeken wel en niet te lezen, te besluiten wie wel en niet bij de 'uitverkorenen' horen, en hoe zich te assimileren aan een zuivere Nederlandse cultuur. Niet in naam van de Heilige Schrift, maar in naam van een nieuwe, (nationaal-)burgerlijke religie: het ideaal van een puur, mono-cultureel Nederland.

Spinoza biedt verschillende handvatten om hiermee om te gaan: gebruik 'verhalen' over Nederland die nationale identiteit, cultuur en geschiedenis met elkaar verbinden (net zoals Wilders) en spreek

de politieke verbeelding aan. Het grootste deel van het volk bereik je immers niet met abstracte principes en filosofie. Spinoza's advies slaat zo terug op hem zelf: zijn eigen levensverhaal en de geschiedenis van zijn groep geestverwanten die in opstand kwam tegen intolerantie kunnen dienen als essentiële ingrediënten voor een 21ste eeuwse progressieve *grand narrative* over Nederland.

'Historische gebeurtenissen zijn begrijpelijk en "tastbaar", ze geven een meeslepend narratief mee aan abstracte argumenten, die anders op weinig gehoor kunnen rekenen'

Afsluiting

Nederland heeft een lange, zwaarbevochten traditie van openheid, pluralisme en verdraagzaamheid. Dat historische succesverhaal in combinatie met een progressief politiek programma kan opnieuw worden ingezet in de strijd tegen het huidige intolerante populisme. Het vergroot de herkenbaarheid van de progressieve politieke boodschap, de begrijpelijkheid en toegankelijkheid van doorgaans abstracte argumenten en kan burgers een zekere mate van publiek-historische identiteit verschaffen. Professionele historici zullen zich ongetwijfeld achter hun oren krabben bij het horen van zulk een instrumentele omgang met hun vakgebied. Maar zolang progressief Nederland geen idee heeft hoe het 'onredelijke' redelijk te gebruiken, zal het nog lange tijd aan de zijlijn blijven staan.

René Koekkoek studeerde geschiedenis en filosofie in Amsterdam, San Diego en Berkeley en volgt nu een onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

feiten&
cijfers
p 1/4

p 2/4

p 3/4

p 4/4

Foto: Herman Wouters

door Han Entzinger

Solidariteit en identiteit in de verzorgingsstaat

De verzorgingsstaat zoals wij die nu al decennia kennen staat onder druk in een steeds diverser wordende Nederlandse samenleving. Immers, mensen blijken geneigd meer solidair te zijn met anderen als ze 'iets' met hen hebben en zich met hen kunnen identificeren. De toestroom van immigranten lijkt deze solidariteit en homogene identiteit te verminderen. Maar hebben immigranten geen recht op sociale voorzieningen? Een analyse van dit vraagstuk door Han Entzinger.

Ruim een halve eeuw geleden gaf de beroemde Zweedse econoom Gunnar Myrdal al aan dat de verzorgingsstaat in wezen een protectionistisch en nationalistisch concept is (Myrdal 1960). Kenmerkend voor de verzorgingsstaat is immers dat zowel rechten (op uitkeringen en andere vormen van zekerheid) als plichten (tot betaling van premies en belastingen) in beginsel gebonden zijn aan het lidmaatschap van een bepaalde gemeenschap. En hoewel daarbinnen formeel dezelfde rechten en plichten voor iedereen gelden, komen de verzorgingsarrangementen in de praktijk toch neer op een overdracht van inkomen van rijk naar arm, en niet andersom. Daarom kan een verzorgingsstaat beter functioneren naarmate sprake is van meer solidariteit binnen die gemeenschap. De leden van die gemeenschap, doorgaans een natiestaat, dienen bereid te zijn om van hogerhand georganiseerde inkomensoverdrachten te accepteren. Dit zal gemakkelijker gaan als de leden van zo'n gemeenschap een zekere band met elkaar voelen, 'iets' met elkaar delen. In theorie kan dat 'iets' zich beperken tot het ingezetenschap van een bepaald land, maar meestal gaan zulke solidariteitsgevoe-

lens dieper. Een gedeelde identiteit, het gevoel dat lotsverbondenheid voortvloeit uit een langdurig, vaak generaties lang met elkaar samenleven op één territorium en binnen één cultuurgemeenschap, schept een sterke onderlinge band.

De verzorgingsstaat en het sociaal-liberalisme

In tijden van mondialisering, waarvan de toenevende internationale migratie één van de exponenten is, kan dit lastiger worden. De meeste liberale economen zijn het erover eens dat open grenzen uiteindelijk het meest profijtelijk zijn voor de groei van de wereldeconomie (Pécoud & De Guchteneire 2007). Dit uitgangspunt gaat echter niet op voor elke afzonderlijke staat en zeker niet voor een verzorgingsstaat met van overheidswege gereguleerde inkomensoverdrachten. De massale toestroom van immigranten die het gevolg van open grenzen zou kunnen zijn, zou niet alleen sociale voorzieningen onder zware druk zetten, maar ook een bedreiging vormen voor de nationale identiteit. Liberalen hebben niet zo veel op met identiteit, want identiteit is bovenal kenmerk van een gemeenschap, terwijl

liberalen – de echte, althans – liever denken in termen van individuen. Toch zien sociaal-liberalen wel degelijk ook het nut in van geregisseerde inkomensoverdrachten en dat vraagt absoluut om een heldere afbakening van rechthebbenden en niet-rechthebbenden. Een selectief toelatingsbeleid kan hieraan bijdragen. Linksom of rechtsom dient zich zo toch de vraag aan wie wel en wie niet tot een bepaalde gemeenschap behoort en aan welke voorwaarden toelating tot die gemeenschap gebonden dient te worden. Is het lidmaatschap van een solidariteitsgemeenschap uitsluitend voorbehouden aan hen die zich met die gemeenschap identificeren? Of is het al voldoende als men in goede tijden bijdraagt aan het systeem opdat men er in slechte tijden een beroep op kan doen?

Het zijn typisch de vragen die rijzen in een immigrantensamenleving. In de praktijk is de verzorgingsstaat allang niet meer het gesloten systeem uit de tijd van Myrdal, dat zijn burgers van de wieg tot het graf zekerheid biedt. In veel Europese landen – binnenkort ook in Nederland – overtreft het jaarlijks immigratiesaldo ruimschoots het jaarlijks geboorteoverschot. Door de toegenomen internationale mobiliteit staan wieg en graf van steeds meer mensen niet in hetzelfde land. Zo krijgt de verzorgingsstaat allengs meer het karakter van een doorgangshuis dan van een gesloten systeem. Het valt steeds lastiger uit te maken wie contribuanten en wie rechthebbenden zijn, en op welk moment. Basisprincipes van gelijke behandeling en solidariteit komen hiermee onder druk te staan. Moeten, om enkele concrete hedendaagse dilemma's te noemen, mensen die nog maar kort in een bepaald land wonen dezelfde sociale rechten genieten als staatsburgers die daar zijn geboren en getogen? En als het antwoord hierop negatief is, welke rechten gelden dan voor iedereen en welke alleen voor langdurig ingezetenen? Mogen aan uitkeringsgerechtigden met een migratieachtergrond eisen worden gesteld ten aanzien van kennis van taal en cultuur van het land waar zij wonen? Of ten aanzien van hun staatsburgerschap? En wat zijn de sancties als zij niet aan de gestelde voorwaarden voldoen, maar ook niet kunnen worden teruggestuurd? Kunnen bepaalde uitkeringen exporteerbaar zijn en, zo ja, moeten ze dan worden aangepast aan de plaatselijke levensstandaard? De uitke-

ringsgerechtigden hebben immers allen evenveel premie betaald, maar in sommige niet-Europese landen kan men van Europese uitkeringen wel zeer royaal leven. Voor welke sociale voorzieningen mogen illegale migranten in aanmerking komen en voor welke niet? Hen volledig laten verkommeren is bepaald strijdig met wezenlijke humanitaire beginselen. Kortom, de openheid van de immigrantensamenleving die ook Nederland is geworden, lijkt zich – in elk geval op papier – slecht te verdragen met de geslotenheid die kenmerkend is voor het concept verzorgingsstaat.

Voorzieningengebruik door immigranten

Hoe ligt dit alles in de praktijk en wat weten we hierover uit onderzoek? Het is de laatste jaren in sommige kringen populair te stellen dat de immigratie de Nederlandse samenleving per saldo veel meer heeft gekost dan opgeleverd, vooral doordat relatief veel migranten een beroep doen op de sociale zekerheid en andere kostbare overheidsvoorzieningen. Zelfs respectabele instellingen als het Centraal Planbureau en het onderzoeksinstituut Nyfer verkondigen dit op grond van door hen verricht onderzoek (Roodenburg *et al.* 2003; Van der Geest & Dietvorst 2010). Op dat onderzoek valt wel het een en ander af te dingen, vooral omdat het selectief is in de migratiebewegingen die erbij worden betrokken: wel de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders, maar niet die uit Italië, Spanje of Polen. Wel de vluchtelingen, maar niet de Amerikanen en de Japanners die ook naar Nederland komen en, bijvoorbeeld via de multinationals waarvoor zij werken een enorm vliegwieleffect hebben voor de lokale werkgelegenheid en welvaart. Het valt niet te ontkennen dat het gebruik van bepaalde sociale voorzieningen in sommige migrantengroepen in Nederland hoog is. Zo is het beroep op bijstand onder niet-westerse allochtonen vier maal zo hoog als men op grond van hun aandeel in de bevolking zou mogen verwachten. Belangrijke verklaringen hiervoor vormen het relatief lage opleidingsniveau, het grote aantal eenoudergezinnen en discriminatie op de arbeidsmarkt. Natuurlijk kan men hiertegenover stellen dat het beroep op andere voorzieningen, vooral op de uiterst kostbare AOW, ver benedengemiddeld is. Dit is dan weer een gevolg van de relatief jeugdige leeftijd van de allochtone bevolking. Als men

‘De openheid van de immigrantensamenleving die ook Nederland is geworden, lijkt zich slecht te verdragen met de geslotenheid die kenmerkend is voor het concept verzorgingsstaat’

deze en dergelijke verklaringen nadrukkelijker in de vergelijkingen zou verdisconteren, is er per saldo nauwelijks sprake van verschil in beroep op sociale voorzieningen tussen autochtonen en allochtonen, zo blijkt ook uit Europees vergelijkend onderzoek (Boeri *et al.* 2002). Onderzoek toont ook de onjuistheid aan van de bewering dat een hoog niveau van sociale zekerheid migranten aantrekt. In de afgelopen decennia hebben de meeste verzorgingsstaten, inclusief Nederland, de toegang tot hun sociale zekerheidsstelsel en van andere sociale voorzieningen voor nieuwkomers steeds verder ingeperkt. Zelfs EU-burgers die zich in een andere lidstaat vestigen, kunnen daar pas na verloop van enkele jaren een beroep doen op de sociale zekerheid. De komst van ‘kansarme’ migranten van buiten de EU is intussen ook door andere maatregelen nog verder afgeremd. Een groeiend deel van de nieuwkomers is veel hoger opgeleid dan voorheen en zal alleen al daarom minder snel een beroep hoeven doen op sociale voorzieningen dan bij de oudere migrantengroepen het geval was. Velen die tot deze groepen behoorden werden al op jonge leeftijd werkloos, vaak door het verdwijnen van ongeschoold werk in de jaren tachtig, en zij hoefden toen niet terug te keren. Zo raakten zij gevangen in wat wel de ‘fuik’ van de sociale zekerheid wordt genoemd (Entzinger & Van der Meer 2004). Het lijkt alsof deze op zichzelf vrij unieke gang van zaken uit de beginperiode van de grootschalige immigratie ook vandaag nog voor velen bepalend is voor de beeldvorming over migratie en sociale zekerheid. Deze beeldvorming wordt gevoed door het feit dat het hier vaak mensen betreft die niet of nauwelijks Nederlands spreken en zich maar matig identificeren met de Nederlandse samenleving. Eens te meer blijkt hieruit hoezeer solidariteit en identiteit met elkaar worden verbonden.

Afgrenzing en alternatieven

Hoeven we ons dan helemaal geen zorgen te maken? De relativiserende kanttekeningen bij de feitelijke omvang van het beroep op sociale voorzieningen door migranten doen niets af aan de eerder gesignaleerde spanningsrelatie tussen de openheid van een immigrantensamenleving en de traditionele geslotenheid van een verzorgingsstaat. Te verwachten valt dat met de toenemende internationale mobiliteit steeds meer mensen niet als vanzelfsprekend in aanmerking komen voor sociale voorzieningen die van overheidswege worden gegarandeerd. Dit kan in veel gevallen worden ondervangen via private verzekeringen, waaraan uitsluitend een inschatting van individuele risico's ten grondslag ligt. Daar spelen inkomensoverdrachten van rijk naar arm geen rol en dus hoeft daar geen sprake te zijn van een gemeenschapsgevoel als in de klassieke verzorgingsstaat. We zien in diverse Europese landen, waaronder zeker ook Nederland, al jarenlang een tendens tot privatisering van sociaal beleid en van inperking van aanspraken. Deze geldt overigens niet alleen voor migranten, maar voor alle rechthebbenden. Dit lost het probleem van de spanning tussen solidariteit en identiteit in elk geval gedeeltelijk op.

Toch zal in liberaal-democratische samenlevingen als de onze de overheid bij het waarborgen van een sociaal minimum aan alle (legale) ingezetenen altijd een zekere rol blijven spelen. Er zijn en blijven collectieve regelingen nodig voor financiële bijstand en ook ter compensatie van hoge kosten van bijvoorbeeld (speciaal) onderwijs, medische behandelingen, verpleging, rechtshulp of blijvende invaliditeit voor mensen die dit zelf niet kunnen betalen. Een beschaafde samenleving als de Nederlandse zal deze regelingen niet kunnen beperken tot degenen die al van oudsher

van die samenleving deel uitmaken en zich in een bepaalde mate met haar cultuur identificeren. Tegelijkertijd ligt het ook voor de hand het gebruik van zulke regelingen te limiteren voor mensen die nog niet lang in Nederland wonen. Te weinig

‘Een beschaafde samenleving als de Nederlandse zal sociale regelingen niet kunnen beperken tot degenen die al van oudsher van die samenleving deel uitmaken en zich in een bepaalde mate met haar cultuur identificeren’

selectiviteit op dit gebied zou een aanzuigende werking kunnen hebben en zo het draagvlak van zulke regelingen kunnen ondermijnen. Daar staat dan weer tegenover dat ook zij die nog maar kort in Nederland wonen hier belasting betalen, zeker als zij hier ook een baan hebben. Hoewel voorzieningengebruik al sinds lang niet meer is gekoppeld aan het betalen van belastingen, zou het uitsluiten van vooral deze categorie nieuwkomers van bepaalde voorzieningen het voor hen niet aantrekkelijk maken zich hier te vestigen.

Ziehier het dilemma: onze Nederlandse ervaringen lijken erop te wijzen dat een samenleving met een tamelijk homogene identiteit gemakkelijker de solidariteit kan genereren die nodig is voor een ruimhartige verzorgingsstaat dan de meer heterogene samenleving die wij allengs zijn geworden – en in de toekomst nog meer zullen worden. Een oplossingsrichting voor dit dilemma is te vinden in het terugschroeven van het

voorzieningenniveau, zoals in de laatste decennia geleidelijk, maar zeer effectief is gebeurd. De prijs hiervan is meer maatschappelijke ongelijkheid, waarbij een risico bestaat dat maatschappelijke en etnische scheidslijnen nadrukkelijk en langdurig samenvallen. Een oplossing in een geheel andere richting wordt aangedragen door de Canadese politiek filosoof Will Kymlicka. In hun boek *Multiculturalism and the Welfare State* concluderen hij en zijn collega Keith Banting op grond van internationaal vergelijkend onderzoek dat juist een brede erkenning van de culturele diversiteit van een samenleving het draagvlak voor inkomensoverdrachten vergroot niet alleen *binnen*, maar ook *tussen* de diverse culturele groeperingen (Banting & Kymlicka 2006). Ik vrees dat deze stelling in Nederland anno 2011 lastig verdedigbaar is. Een halve eeuw na dato moeten we vaststellen dat Myrdal bepaald een vooruitziende blik had.

Han Entzinger is hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van 1993-1997 was hij bestuursvoorzitter van de toenmalige Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 (thans Mr. Hans van Mierlo Stichting).

Dit artikel is te beluisteren als Podcast
www.d66.nl/kennis/item/podcast_idee

Referenties

- Banting, K. & Kymlicka, W., Eds. (2006) *Multiculturalism and the Welfare State. Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*; Oxford: Oxford University Press.
- Boeri, T., Hanson, G.H. & McCormick, B., Eds. (2002) *Immigration Policy and the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Entzinger, H. & J. van der Meer, red. (2004) *Grenzeloze solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat*; Amsterdam: De Balie.
- Geest, L. van der & Dietvorst, A.J.F. (2010) *Budgettaire effecten van immigratie van niet-westerse allochtonen*. Utrecht: Nyfer.
- Myrdal, G. (1960) *Beyond the Welfare State. Economic Planning and its International Implications*; New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Pécoud, A. & P. de Guchteneire, Eds. (2007) *Migration without Borders. Essays on the Free Movement of People*; New York: Berghahn.
- Roodenburg, H.J., Euwals, R.J. & Rele, H.J.M. ter (2003) *Immigration and the Dutch Economy*; The Hague: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis

Schuyer Sneeuwruimen: liberalisme als levenshouding

In het algemeen geldt dat politieke overtuigingen ontstaan vanuit een levenshouding, een levensvisie, een levensopvatting. Als Fukuyama het heeft over ‘het einde van de geschiedenis’ betekent dat niets anders dan dat een bepaalde levenshouding zo dominant is geworden dat op grond daarvan tegenstellingen nauwelijks meer bestaan en de inrichting van de staat op grond van eenduidige beginselen wordt vormgegeven. Veelal worden deze beginselen met het begrip liberalisme weergegeven. Maar wat is het liberalisme als levenshouding?

Een korte blik in de geschiedenis laat zien dat liberalisme geen eenduidig begrip is. Het is bijvoorbeeld nog geen tien jaar geleden dat een bepaalde, zich nu sociaal-liberale partij noemende organisatie met overtuiging pleitte dat de staat ervoor moest zorgen dat iedere burger – ook als deze niet werkte of wilde werken – recht had op een door de staat gegarandeerd basisinkomen. Een opvatting die in de kerntakendiscussie van vandaag niet meer te horen is. En de laatste liberale premier voor Mark Rutte was Cort van der Linden. In de mooie biografie die Den Hertog in 2007 aan hem wijdde, valt te lezen dat Van der Linden het individualisme verwierp en de burger zag als onderdeel van een grotere gemeenschap. Die gemeenschap kende een eigen ethiek en zorgde in de samenleving voor de noodzakelijke harmonie. De overheid had daarbij enkel een ondersteunende taak. Vanuit die opvatting organiseerden liberalen private organisaties die bijvoorbeeld de kindertewetten gingen uitvoeren.

En vanuit eenzelfde liberaal perspectief werd ook ingestemd met de onderwijspacificatie die het bijzonder onderwijs een financiële gelijkstelling bezorgde.

De staat had in dit liberalisme een bescheiden rol. En hoewel de invloed van de staat ook nu nog steeds onderwerp van discussie is in liberale kringen, is er niemand meer die denkt in deze vorm van bescheidenheid. Een sterke private sector vraagt om een sterke overheid als tegenwicht. Dat kan ook niet anders meer omdat het mondiale aspect in onze samenleving zo sterk is geworden dat staten gezamenlijk hebben op te trekken in tal van zaken. Daarom is een open visie op Europa nu een vanzelfsprekend liberaal perspectief. En een ieder beseft dat de rol van de staat of, beter gesteld, de overheid, daarbij een andere is dan de rol van een lokale, regionale en zelfs nationale overheid.

Wat mensen zelf kunnen, moeten mensen ook zelf doen. Dat is een modern liberaal credo. Daarom is in vrijwel alle gemeenten in Nederland het sneeuwvrij maken van de stoepen niet meer een taak van de gemeenten. Een liberaal met andere woorden veegt de sneeuw van zijn stoep voor het huis. Je hoeft maar over de besneeuwde straat te glibberen om te beseffen dat er veel te weinig liberalen zijn. Anderen vinden immers dat sneeuwruimen in de publieke ruimte een taak van de staat dient te zijn. Maar misschien zijn er wel heel veel luie liberalen en is dat de reden van de besneeuwde stoep.

Eddy Schuyer

Politici hebben het vermogen om mensen te verbinden, maar ook om ze te verdelen. De invloed die ‘de politiek’ heeft op de vorming van de nationale of groepsidentiteit kan doorslaan, aldus Sven-Ake Hulleman. Waakzaamheid blijft altijd geboden: we moeten zelf blijven denken.

door Sven-Ake Hulleman

identiteit als politiek construct

verbinden verdelen

Michiel de Ruyter, de Slag om Arnhem, de ontdekkingsreizen van Abel Tasman. Moeten alle Nederlandse kinderen op school leren, en volwassenen uit hun hoofd weten, wie deze mensen zijn en welke gebeurtenissen het betreffen? Al enkele jaren woedt in Nederland een discussie over nut en noodzaak van de verschillende canons: een geschiedenis canon, een cultuur canon, een wiskunde canon, hebben we die allemaal nodig? Dit soort lijstjes moeten mensen bewust laten worden van wat ‘we’ hebben en zijn, en – alhoewel vaak impliciet gelaten – om aan nieuwkomers te laten zien wat ‘Nederlander zijn’ betekent. Deze discussie over de canon roept vaak heftige reacties op omdat de onderliggende vraag is wie bepaalt wat de canon behelst, en waarom we juist dát moeten weten. Mag de overheid bepalen wat het behouden waard is, of moeten wij burgers dat zelf doen? Het ligt voor de hand als het gaat om

bijvoorbeeld onderwijs om ‘de politiek’ – het veld van beleidsmakers, politici, etc. – het te laten bepalen. Maar hierin schuilt een gevaar. Mensen zijn gevoelig voor ‘groepsdenken’ en hebben behoefte aan verbinding: we zijn altijd op zoek naar een gedeelde identiteit. Ook nationaal gezien. De politiek heeft het vermogen om mensen te verbinden door een gemeenschappelijke identiteit te bieden. Maar ze kan dit vermogen ook misbruiken.

Wat is identiteit?

Om de beïnvloedbaarheid van onze identiteit door de politiek te begrijpen is het eerst nodig om helder voor ogen te hebben wat identiteit eigenlijk is, en wie bepaalt hoe het eruit ziet. Identiteit begint als product van de natuur; een uniek individu met een unieke combinatie genen. Maar alhoewel sommige aspecten van onze identiteit wellicht vastliggen (geslacht bijvoorbeeld, hoewel

zelfs dat niet altijd het geval is) is uiteindelijk identiteit een construct; wij zijn zelf continu bezig met het vormen van onze identiteit. Dit gebeurt onder invloed van onze omgang met anderen en levend in een samenleving die een bepaald gezicht en karakter heeft.

Naast een individuele identiteit ontwikkelen we ook een groepsidentiteit. Mensen zijn sociale wezens en zijn graag onderdeel van een groep. Mensen voelen zich veelal prettig bij ‘hun soort mensen’, en geven deze identiteit vaak door aan hun kinderen. Dit werkt ook door in politieke zin. Iemand die geboren is in een arbeidersgezin in de jaren vijftig waar men PVDA stemde, voelt zich al snel sociaal-democraat. Hij hoort zijn ouders spreken, krijgt het makkelijkst vrienden van dezelfde stempel, want hij voelt zich gezien en gewaardeerd, herkend en erkend, en hoort zichzelf ineens zeggen: ik *ben* sociaal-democraat, het liefst samen met zijn vrienden. Daarbij horen symbolen en rituelen die hem versterken in zijn gevoel over wie hij is. Een sociaal-democraat draagt een rode das en kijkt naar de VARA. En deze profielen helpen nieuwe sociaal-democraten ook hun identiteit te versterken. Zo is de groep in staat zichzelf in stand te houden.

De vorming van onze individuele en groepsidentiteit vindt plaats in interactie met onze omgeving. Dit betekent dat onze identiteit door anderen beïnvloed, maar ook gemanipuleerd kan worden. Alhoewel vele figuren, organisaties en bewegingen invloed hebben op de vorming van onze identiteit beperk ik me hier tot de invloed van de politiek.

Een verbindend verhaal

De politiek kan, middels het creëren van een groepsidentiteit, voor verbinding zorgen in een samenleving. Heel basaal begint dit natuurlijk bij het verstrekken van een paspoort, die je nationaliteit bepaalt en daarmee tot welke (nationale) groep je behoort. Maar het gaat verder. De politiek heeft een bindende rol in een gefragmenteerde samenleving; vroege Nederland in de verzuilde samenleving, en nu de geïndividualiseerde samenleving. Om ‘de boel bij elkaar te houden’, is een gemeenschappelijk verhaal nodig (zie ook het artikel in dit nummer van René Koekkoek). Dit is de essentie van staatsvorming. Neem als voor-

beeld *The American Dream*, die alle immigranten heeft kunnen binden onder één vlag, en waarmee een zeer gemêleerd Amerikaans leger als eenheid over de wereld trekt. Geen land ter wereld heeft een ‘droom’ met zo’n enorme bindende kracht, en dat terwijl de individuele rechten hoog in het vaandel staan. Je kunt in vele accenten en tongvalen horen: *I am an American*.

‘De politiek heeft het vermogen om mensen te verbinden door een gemeenschappelijke identiteit te bieden. Maar ze kan dit vermogen ook misbruiken’

Het Nederlandse verbindende verhaal is veel minder sterk, maar vaak wordt bij de Nederlandse ‘groepsidentiteit’ gerefereerd aan helden uit de geschiedenis of een overkoepelende aanwezigheid van vaderlandsliefde. Nationale eenheid zien we ook terugkomen in de sport. Als je in het buitenland vertelt dat je uit ‘Holland’ komt, wordt vaak als eerste geroepen ‘Van der Vaart, Goeallit, Cruyf!’. En ineens voelen we ons Nederlander, onderscheiden, anders en zelfs een beetje trots, ookal zijn we in ons eigen land niet zo nationalistisch of houden we niet van voetbal. Net zoals dat vreemde gevoel van nationale trots als je naar New York vliegt en denkt: eigenlijk is het Nieuw Amsterdam. Of wanneer je bij een gebouw van de VN tussen alle vlaggen toch automatisch kijkt of de Nederlandse ertussen hangt. Het zijn de rituelen en symbolen, sport en vlaggen, die ons helpen ons te verbinden. Om deze reden zie je Willem-Alexander bij de wedstrijden van het Nederlands elftal, en speelt datzelfde elftal in ‘zijn’ kleur oranje. Door de aanwezigheid van de prins en politieke leiders zien we dat er een nationale eenheid bestaat en dat de leiders van de

Betekenisvol

Naarmate ik ouder word zie ik steeds beter hoe mijn identiteit sturend is in alles wat ik doe. Al sinds mijn 18de legde ik, bij verkiezingen, alle partijprogramma's naast elkaar en bestudeerde ik welke partij het beste bij mij aansloot. Keer op keer was dat D66. Vreemd eigenlijk dat ik pas vorig jaar heb besloten lid te worden van D66; een partij die uit gaat van de kracht van het individu, en die een sociale verantwoordelijkheid voelt voor mensen die buiten de boot (dreigen te) vallen. Deze waarden sluiten naadloos aan bij wie ik ben.

Want wie ben ik? Op mijn 38ste ben ik me heel bewust gaan bezinnen op mijn identiteit. Ik wilde 'zinvol' werk passend bij wie ik ben: energiek, creatief, draag vrijheid en autonomie hoog in het vaandel en heb een sterk gevoel voor rechtvaardigheid. Maar ja, wat is zinvol werk voor mij? Daar had ik niet zomaar antwoord op. Gedurende een paar maanden heb ik wekelijks gesprekken met, voor mij in eerste instantie, onbekende mensen gehad en hen gevraagd naar wat voor hen zinvol werk is en wat het werk voor hen betekent. Een brandweercommandant, een accountmanager bij een groot ingenieursbureau, allemaal waren ze verrast door mijn vraag en allemaal waren ze meteen bereid hierover te praten. Destijds had ik geen idee wat ik nu eigenlijk met de gesprekken zou doen. Dat werd een paar maanden later duidelijk, toen ik uitsprak echt een nieuwe baan te willen en via via een vacature doorgestuurd kreeg van een directeur bij een non-profit organisatie gericht op het verbeteren van de arbeidsomstandigheden in de kledingindustrie. Inmiddels is dat al vier jaar voor mij een betekenisvolle baan. Ik geloof dat – als je echt wilt – een individu tot heel veel mooie dingen in staat is. D66 verbindt die kracht van mensen.

Erica van Doorn

samenleving dit (zowel het team als de eenheid) 'aanmoedigen'.

Verdrukking van het individu

Groepsdenken kan bindend werken maar indien doorgeslagen slokt het het individu op en verwordt het tot een machtig en gevaarlijk politiek wapen. Met als ultiem voorbeeld hiervan de creatie van de Germaanse identiteit. Het manipuleren van identiteitsvorming gaat subtiel via bijvoorbeeld sport. Amerika laat de wereld al decennia lang zijn kracht zien door de meeste medailles op de Olympische Spelen te winnen. En daarmee creëren ze intern een identiteit met de overtuiging: wij zijn de beste, wij zijn de sterkste, ik ben er trots op Amerikaan te zijn! Ook de Spelen in 1936 werden door de nationaalsocialisten tot een fascistisch instrument gemaakt. De benadrukking van groepsdenken door de politiek is vaak doorspekt van goede bedoelingen: het algemeen belang, in de naam der vrijheid of omdat eenheid economische groei faciliteert. Vaak is het helemaal niet meteen duidelijk dat het gebeurt. Onder het motto: 'verbinding is goed, eenheid is belangrijk' wordt de nadruk gelegd op de groep en wordt het individu minder belangrijk. Samenwerking, één voor allen en allen voor één, is de sleutel tot succes.

Maar er is, zoals gezegd, een keerzijde. Als het groepsdenken prevaleert, dan zijn andersdenkenden hinderlijk en onwenselijk. Dan hoeft de groep zelf niet te denken, dan moet ieder individu slechts gehoorzamen aan de leider die weet waarheen de groep moet gaan. Het vergt slechts een ondeugdzaam of zelfs maar een onintelligente leider om burgerrechten te schenden of, paradoxaal genoeg, de groep en de ontstane identiteit de afgrond in te leiden. De Germaanse identiteit was in haar vorming nog niet eens voltooid toen zij al ten onder ging en waardoor de Arische identiteit (gedeeld door Indiërs, Iraniërs, Noordelijke volkeren, sommige Amerikanen en vele anderen), die wel degelijk cultureel gezien bestaat, door de geschiedenis heen een smet draagt. Zowel mensen buiten als binnen de groep hebben er dus baat bij om doorslaande identiteitsconstructie te herkennen en tegen te gaan. Het liberalisme heeft als één van de doelen het beschermen

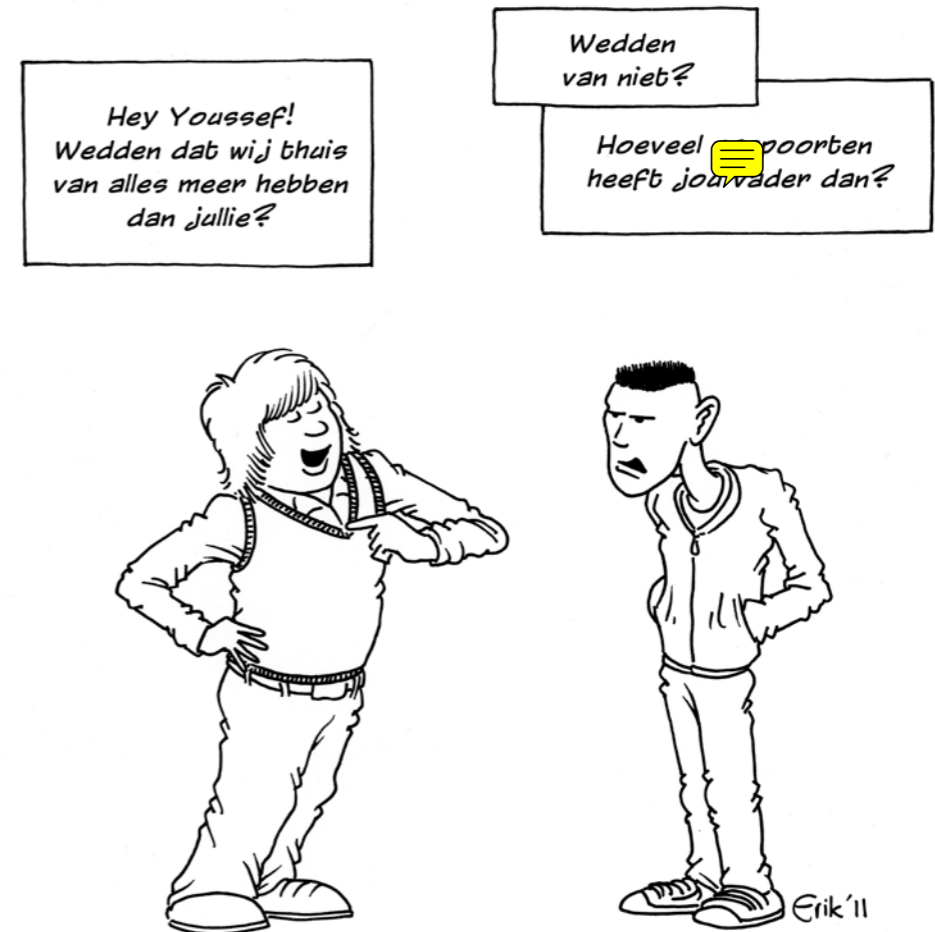
van de reclame aan het individu. Daarom ziet D66 het groepsdenken als een positieve sociale ontwikkeling maar wel met de rechten van het individu als grens: het sociaal-liberalisme.

Afsluitend: zelf denken

De bemoeienis van de politiek met identiteitsvorming kan dus positief en negatief uitpakken. De moeilijkheid, maar ook de rechtvaardigheid, zit hem in de balans. Het is noodzakelijk om continu in het publieke debat aan te kaarten wanneer de politiek te ver gaat. Maar het beste wapen tegen doorslaande identiteitsvorming door de politiek is het vermogen om te blijven nadenken. Jezelf altijd af te vragen: wie ben ik? Welk deel van mij vormt mijn basis? Wat heb ik van mijn ouders overgenomen, waarin hebben mijn leeftijdsge-

noten, belangrijke figuren in mijn leven en de grote maatschappelijke stroom mij beïnvloed? Welke elementen daarvan vind ik wenselijk, en welke niet? Om dit zelf denken te stimuleren en te voeden, kiest D66 voor onderwijs. Onderwijs zonder nadruk op canons maar met het aanleren van de vaardigheid om vragen te stellen, met het vrije recht om te twijfelen. Wat we nodig hebben, zijn leerlingen die – in reactie op de bijvoorbeeld mededeling van de docent dat de gebroeders De Witt werden vermoord in opdracht van Willem III – antwoordden: 'Hoezo kunt u dat stellen? Was u er bij dan?' En die houding, hoe irritant soms ook, is precies de juiste.

Sven-Ake Hulleman is medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Voor het eerste debat in de provinciale Statenverkiezingen vroeg ik aan collega-lijsttrekker Faber van de PVV waar haar mantelpak vandaan kwam. Dat was dienstig want de PVV had zich krachtig afgezet tegen het beleid om de modesector in Arnhem te ondersteunen. Mocht ze in het debat stelling innemen dan kon ik haar toewerpen dat haar mantelpak een product van de Nederlandse mode was, of juist niet in wel geval ze niet echt trots op Nederland is. Ze droeg een pak van Anne Klein, gekocht in Orlando (USA), gemaakt in China. Nederland werd er niet wijzer van...

door Michiel Scheffer

(over mode en identiteit)

Vakmanschap is meesterschap

Mode is een spel van de manieren om een identiteit uit te drukken en de dynamiek van de Nederlandse Mode is onderwerp van onderzoek in een door NWO gefinancierd project onder leiding van Radboud Universiteit samen met ARTEZ en Saxion. Ik ben daar één van de projectleiders van. Als je mode als identiteitsbepalende elementen neemt dan denk je in de eerste plaats aan klederdrachten. De felle kleuren en patronen zijn overigens een rechtstreekse invloed van de koloniën. Je kunt het ook hebben over een nationale stijl: calvinistisch, sober met een molensteen kraag om de nek. Overigens is deze kraag het product van een Spaanse invloed. Het gaat het hebben over een nationale industrie, de lakenindustrie in Leiden, damast uit Eindhoven, aardewerk uit Makkum.

Nationale identiteit kan zich uiten in een bepaalde manier van kleden. Het gaat dan om een eigen manier van combineren van materialen en onderdelen. Deze stijl is in zoverre 'eigen' dat het zich beweegt binnen een westers referentiekader met

grenzen en schrijdende invloeden. Het is moeilijk te stellen of er een Nederlandse stijl is. Er is inderdaad een hardnekkige mythe van Hollandse soberheid. Vanuit de modernistische architectuur van de jaren dertig is een vrij functionalistische stijl van gebouwen en binnenhuis ontstaan. Die conceptuele en functionele ontwerptraditie heeft zich uitgestrekt tot mode na de oorlog. Juist in de eerste helft van de 20ste eeuw draagt deze ontwikkeling tot een emancipatie van Nederland van de Parijse mode. In de jaren tachtig wordt ook teruggегrepen op de traditie van klederdracht. Zo behoren de Nederlandse kinderen tot de meest kleurrijk geklede kinderen in Europa. De invloed van de klederdracht heeft zich uitgestrekt via een merk als Oilily tot de vrouwenmode.

Nationale identiteit kan ook koppelen aan een 'Made In', mode van eigen bodem is op eigen bodem gemaakt. Dat is al lang niet zo. We dragen meer Duitse merken dan Nederlandse merken, en merken uit beide landen worden vaak in China

‘In de wisselwerking tussen conformeren en differentiëren schuilt de vormgeving van de eigen identiteit. In mode gaat het om een oneindig aantal combinaties van standaard elementen’

gemaakt. Daarbij is de modesector internationaal. De hoofdontwerper van het Nederlandse (!) G-Star is Fransman, terwijl een Nederlander jarenlang de hoofdontwerper van het Italiaanse (!) Diesel was. Kortom, dat heel goed een Nederlandse stijl hebben zonder 'Nederlandse' kleding aan te hebben. Het debat over mode beweegt zich echter hoofdzakelijk binnen de landsgrenzen. Er lezen veel meer mensen de Grazia dan de Vogue. Dat neemt niet weg dat de Nederlandse modebladen geïnspireerd raken door de buitenlandse bladen.

Mode is een onvermijdelijke manier van identiteit uit te drukken. Net zoals het onmogelijk is te spreken of te schrijven zonder spelling en grammatica te hanteren, is het onmogelijk niets te zeggen met kleding. Ook tonen dat je geen interesse in kleding hebt is een comment, waarbij een groot aantal manieren zijn om gebrek aan interesse in kleding te tonen (van jeans tot c&a pak). Kleding blijft een projectie van sociaal-economische context, waardeoriëntatie (zie het verschil tussen een

SGP'er of Groen Linkser), beroepspraktijk (bankier vs. gemeenteambtenaar), gebruiksmoment of mel. In de mode doet zich de laatste tien jaar een omkering plaats waarbij de experimenterende en individualiserende consument 30+ is, terwijl onder de jeugd minder gemarkeerde stromingen zijn en meer conformisme. Met de vergrijping is de jeugd niet langer de maat der dingen.

‘Creatief ondernemerschap is een belangrijke motor van identiteitsontwikkeling. Het aanleren van een stijl, het verdiepen van een stijl en het projecteren en commercialiseren van een stijl blijft een levenswerk’

De Franse filosoof Deleuze heeft het begrip marginale differentiatie gelanceerd. Dat is het vermogen van mensen om in details in enige mate af te wijken van de norm. In de wisselwerking tussen conformeren en differentiëren schuilt de vormgeving van de eigen identiteit. In mode gaat het om een oneindig aantal combinaties van standaard elementen. De beperking is de individuele koopkracht, maar de gemiddelde westerling heeft doorgaans meer dan 100 kledingstukken waarmee gecomponeerd kan worden. Het combineren is een vak geworden waarmee een bepaald effect (indruk) en affect (beleving) kan worden gerealiseerd. Nog nooit is kleden zo moeilijk geworden en daar waar de moeilijkheid vooral bij vrouwen lag (de bekende uitroep ik heb niets om aan te trekken), zijn het nu ook de mannen die worstelen op *casual Friday* met de exacte toonhoogte waarin ze onafhankelijkheid, gezag, benaderbaarheid uitstralen. Kortom er is ruimte om te vertrouwen in de eigen kracht van mensen om zich te onderscheiden of te conformeren.

In mode zijn er voortdurend contrasterende trends van globalisering en regionalisering of van zeer brede trends en individualisering. Die trends zijn ingegeven door een ‘soverein consument, maar sommige trends zijn aanbod gestuurd. De sterk toegenomen vraag naar linnen in 2006-2007 was de consequentie van de liberalisering van de handel in vlas en sterk gedaalde prijzen voor linnen. De opkomst van vezelmengingen in 2009-2011 is de consequentie van gestegen katoenprijzen, niet van een sterkere voorkeur van de consument voor viscose. Zelfs de gestegen vraag naar maatpakken in winkels als Society Shop heeft te maken met individualisering maar wordt ook bevordert door het lagere beslag op werkkapitaal bij het produceren op bestelling i.p.v. leveren uit voorraad. Ook nu is de toegenomen inkoop in Europa de consequentie van dollarkoers, katoenprijzen, beschikbaarheid van werkkapitaal en rentevoet.

Er is wel wat met identiteit en mode aan de gang. In de eerste plaats is er een trend van metamodernisme. Het postmoderne combineren, het spelen met conventies of het eclectische met een knipoog is op zijn retour ten gunste van ‘grote verhalen’, merken met diepgang, merken met een *deep narrative*. Polhemus kondigde al ‘*the death of fashion*’ aan. Die uit zich zowel in de babyboomers (40+) die functionaliteit belangrijker vinden en zich willen distantiëren van de mode, maar het zijn ook jongeren die een stabielere en minder vloeiende identiteit willen uiten. Verantwoold ondernemen is ook deel van het discours. Dat gaat al voorbij kinderarbeid maar gaat verder in de gehele traceability van de productieketen. Een merk staat voor een waardeoriëntatie en steeds meer consumenten willen weten waar hun geld terecht komt. In de crisis zie je dat merken met een ‘diepe’ identiteit het overleven, B-Merken hebben het zwaar. Nu door de globaliserende detailhandel in alle kleding weer de oorsprong is vermeld, loopt het geduld terug om te veel te betalen voor een Aziatisch product. Europa blijft een kwaliteitsimage hebben.

In de tweede plaats is er een heel reeks trends die te maken hebben met andere mechanismes van toe-eigening van kleding. Een middag stappen in

de hoop dat je het leuke treft maakt plaats voor vormen van co-productie. Tweede hands kleding biedt meer mogelijkheden individuele stijl dan het uniforme maar snel veranderende aanbod van H&M of Zara. Meisjes en vrouwen gaan weer breien of zelf kleding maken. De weinige naaimachine zaken die het hebben overleefd beleven goede tijden. Mannen gaan voor maatkleding. Een op de tien pakken die in Nederland worden gekocht zijn industriemaatconfectie. Ze kiezen uit een stoffenbunde selecteren een originele voeringstof, vilt en details. Kleine designmerken doen het goed en steden met een origineel winkelaanbod doen het goed. Zo is Arnhem (de 12de stad van Nederland) ook dankzij een modegeoriënteerde city branding de vijfde winkelstad van ons land geworden. In het verlengde van de aarzeling bij globale producten wordt aan regionale producten een echtheid gehecht, daarbij is het kopen van een ambachtelijk product een diepere ervaring.

In Europa is mode als onderdeel van de creatieve industrie steeds meer in de aandacht komen te staan. Finland en het Verenigd Koninkrijk waren er het eerste bij, nadat België eind jaren tachtig en Italië begin jaren zeventig een industriële politiek rond mode hadden. De aandacht in Nederland, bij mode een deel van de creatieve industrie is veel sterker gericht op vormgeving als waarde creërende economische activiteit. Anders dan in het Verenigd Koninkrijk was er geen poging Nederland te *re-branden*. Wel wordt er ingespeeld op de ontwikkeling van onderop dat consumenten (en ook politici als consumenten) kleinere merken waarderen en het product met een diepere laag. Daarmee is gezocht naar plaatsen en voorwaarden waaronder ontwerpers zich kunnen ontwikkelen. Kortom het gaat om het creëren van werkplaatsen en stedelijke milieus waar mode als identiteitsvormende bedrijven zich kunnen ontwikkelen.

De politieke aandacht is doorgaans pas gekomen op het moment dat de industrie al in ernstige mate verdwenen is. Ook al komt er weer aandacht voor damast op tafel, de Eindhovense industrie is onherroepelijk verloren. Ook al is Kate Middleton's bruidsjurk uit kant van Calais gemaakt, de industrie is al op sterven na dood. Na zevenhonderd jaar in vijftien jaar door goedkope en slechtere

Aziatische kopieën weggevaagd. Dat geldt ook voor het looien van schapenleer, het spinnen van wollen garens, het bedrukken van zijde en het borduren. Globalisering is onmiskenbaar een trend maar dat Europa in één generatie, dertig generaties vakmanschap verliest verdient wel enige aandacht en zorg. Grote merken als Hermes, Vuitton en Chanel spannen zich de afgelopen 16 jaar oude ambachten in leven te houden, want diepere merkidentiteit – de worteling van de Franse luxe in het ambacht – hangt er van af.

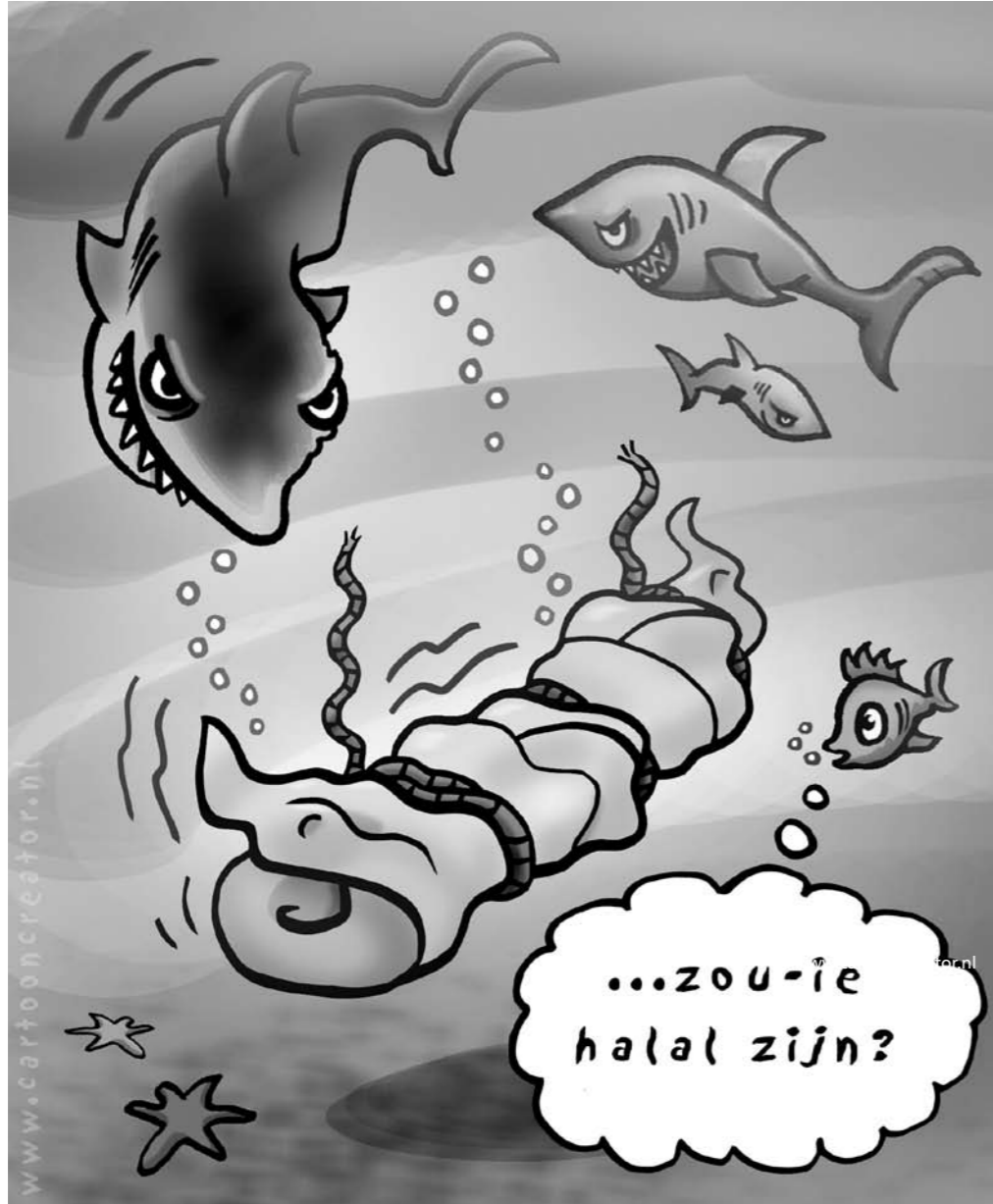
Creatief ondernemerschap is een Griekse motor van identiteitsontwikkeling. Het aanleren van een stijl, het verdiepen van een stijl en het projecteren en commercialiseren van een stijl blijft een levenswerk. De levenscyclus van creatieve merken is weliswaar korter geworden, maar het ontwikkelen van een handschrift is niet sneller gegaan. Kortom mode als middel tot zelfverwerkelijking (en identiteitsvorming) heeft niet aan actualiteit ingeboet. Dat bewijst ook onderzoek onder 17-jarigen waaruit blijkt dat mode een van drie meest populaire carrières is. Overigens is het percentage allochtone studenten in de creatieve opleidingen hoger dan bij academische opleidingen. Creativiteit en ambacht, en ook de glamour van mode vormen een meritocratisch alternatief voor de kenniseconomie voor al diegenen die niet van vwo naar wo gaan. Ook dat geeft mensen de mogelijkheden hun eigen identiteit te ontwikkelen.

Ik heb al eerder een lans gebroken voor netwerken van kleinschalige ateliers in Klarendal, Presikhaaf of Arnhem-Zuid. Meubelmakers, kleinschalige brei of weefinrichtingen kunnen een nieuw fundament onder de creatieve industrie leggen. Daarmee kan de creatieve klasse het ondernemerschap van MBO'ers aanzwengelen. Ook op MBO niveau past een volwaardige waardering van het scheppend ambacht. Wat mij betreft mag D66 die route – vakmanschap is meesterschap – sterker omarmen.

Michiel Scheffer is zelfstandig ondernemer en D66 fractievoorzitter in de Provinciale Staten van Gelderland.

Welleman

POSTBUS 66

Voor D66 is Europa binnenland. Deze sterke pro-Europese oriëntatie kan, paradoxaal genoeg, versterking van de Europese democratie ook in de weg zitten. Een verzwaarde goedkeurings-procedure voor internationale verdragen lijkt ‘tegen Europa’, maar niets is minder waar, stelt promovenda Jieskje Hollander: een stevig politiek debat komt de Europese legitimiteit ten goede.

door Jieskje Hollander

Werp een dijk op!

Over de goedkeuring van Europese verdragen

Op 11 november 2010 presenteerde de Staatscommissie Grondwet haar bevindingen. Momenteel is het wachten op een reactie van het kabinet. Ingesteld door het laatste kabinet Balkenende had de Staatscommissie de taak om te onderzoeken of de Nederlandse Grondwet (GW) zó zou kunnen worden aangepast dat zij de Nederlandse burger meer zou aanspreken en beter zou beantwoorden aan de eisen van de tijd. In dat kader moest (onder andere) worden onderzocht of de grondwetsbepalingen over de parlementaire goedkeuring van verdragen en over de doorwerking van het internationale recht in de nationale rechtsorde nog adequaat waren. De Tweede Kamer maakte graag van deze gelegenheid gebruik om, na jaren van debat, scherp te krijgen hoe bij de goedkeuring van verdragen moest worden vastgesteld of een verdrag verenigbaar is met de Grondwet en of voor goedkeuring al dan niet een tweederde meerderheid noodzakelijk zou zijn. In haar eindrapport concludeerde de Staatscommissie dat om op dit vlak helderheid te krijgen een

aanpassing van artikel 91, lid 3 van de Grondwet wenselijk is. Maar hoe dit artikel exact aan te passen, achtte zij een zaak van de politiek. In 2006 kwam de SGP al met een suggestie. Vanwege de democratiserende werking die uitgaat van dit voorstel zou D66 zich alsnog bij dit SGP-initiatief aan moeten sluiten.

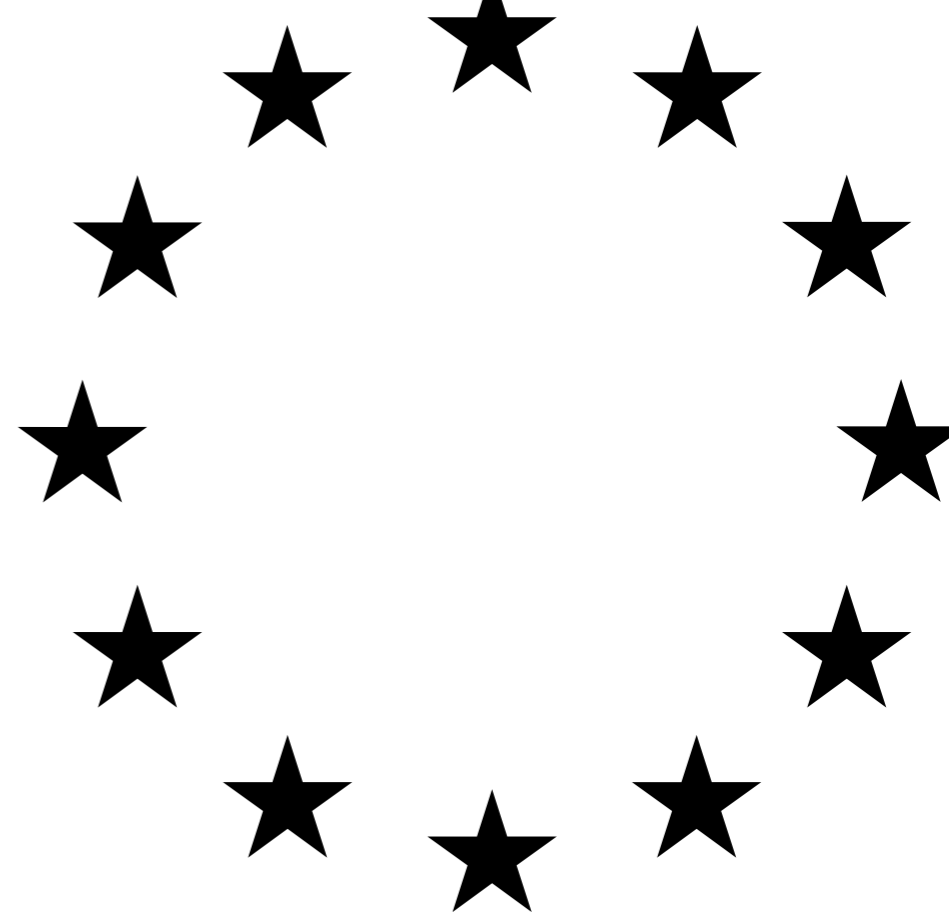
In november 2006 diende SGP-voorman Kees van der Staaij en LPF-parlementariër Mat Herben een voorstel in tot verandering van artikel 91, lid 3 van de Nederlandse Grondwet. Na het verdwijnen van de LPF uit de landelijke politiek, bracht de SGP het voorstel op eigen houtje verder. Het voorstel bepleit het invoeren van een grondwettelijk vereiste van ‘twee derden van het aantal uitgebrachte stemmen in de Staten-Generaal voor de goedkeuring van verdragen betreffende de Europese Unie.’¹ Waar Europese verdragen onder het huidige artikel 91, lid 3 enkel met een tweederde meerderheid moeten worden goedgekeurd indien strijdigheid van het verdrag met de Nederlandse Grondwet

wordt geconstateerd, probeert dit voorstel deze tweederde meerderheidsregel te standaardiseren. Voortaan zouden *alle* Europese verdragen met deze bijzondere meerderheid moeten worden goedgekeurd, ongeacht hun verhouding tot de Nederlandse grondwet. Het voordeel van deze procedurele verzwaaring is dat Europese verdragen, wanneer zij eenmaal zijn goedgekeurd, een sterke democratische legitimiteit kennen. En juist daaraan heeft het in het verleden wel eens ontbroken.

Artikel 91, lid 3 heeft, in zijn huidige vorm, in belangrijke mate bijgedragen aan de ‘ontdemocratisering’ van het thema Europa in Nederland. Een belangrijke aanwijzing hiervoor vinden we in de geschiedenis van de toepassing van dit artikel. Artikel 91, lid 3 (destijds nog vervat in artikel 63) werd geïntroduceerd in het Nederlandse constitutionele bestel middels de grondwetswijziging van 1953. Deze grondwetswijziging vloeide voort uit het verlangen van zowel parlement als regering om de respectievelijke competenties op het terrein

van buitenlands beleid – sinds 1814 een bron van conflict – nauwkeuriger te regelen. Het Nederlandse parlement wenste een sterkere parlementaire controle op internationale verdragsluiting. De regering, daarentegen, achtte het belangrijk om op het terrein van buitenlands beleid vrij, snel en efficiënt – lees: zonder al te veel ruggespraak met het parlement – te kunnen blijven handelen. Uit deze tegengestelde belangen vloeide een reeks compromisbepalingen voort. Artikel 63 – in een redactie van 1983 omgenummerd tot 91, lid 3 – was daar één van. Dit artikel bepaalde dat in internationale overeenkomsten mocht worden afgeweken van de nationale Grondwet – op zichzelf een revolutionaire stap die tot in de Verenigde Staten verbazing wakte² – maar dat in zo’n geval de overeenkomst in zowel Eerste als Tweede Kamer wel met een tweederde meerderheid moest worden goedgekeurd.

Door de toevoeging van deze laatste voorwaarde leek het artikel de controle van het parlement op

(Europese) verdragssluiting op het eerste gezicht te versterken. Echter, al gauw bleek dat de opeenvolgende Nederlandse kabinetten er in zouden slagen het artikel in hun voordeel uit te leggen. Het was namelijk niet eenvoudig vast te stellen in hoeverre een Europees verdrag van de Nederlandse grondwet afweek. De parlementaire goedkeuring van de Verdragen van Rome (EEG en Euratom, 1957) – een vroege testcase voor het artikel – laat dit mooi zien. Terwijl de Raad van State het EEG-verdrag vond afwijken van de Grondwet en dus goedkeuring met een tweederde meerderheid adviseerde, ging de regering in het parlementaire debat de discussie hierover uit de weg. De verantwoordelijke bewindslieden beperkten zich tot de uitspraak dat de regering geen afwijking van de grondwet zag. Om die reden achtten zij een gewone meerderheid voor goedkeuring van het verdrag afdoende. Een meerderheid van het parlement – in die jaren gestuurd door het verlangen naar de snelle totstandkoming van een Europese federatie – liet zich lichtzinnig overtuigen. De drempel, of beter gezegd, waarborg die het nieuwe grondwetsartikel in het belang van democratische controle had getracht te vestigen, was geslecht. Nederland bond zich via een *gewone* meerderheid en zonder enig grondwettelijk debat aan het EEG-verdrag. Dit terwijl het verdrag in zijn doorwerking vergaande constitutionele gevolgen zou hebben.

De goedkeuring van de Verdragen van Rome via een normale meerderheid bleek een precedent voor de goedkeuring van daarop volgende Europese verdragen. Vanaf 1957 ontwikkelde zich een traditie in Nederland waarbij Europese verdragen met verstrekkende constitutionele gevolgen met de kleinst mogelijke meerderheid en met een minimum aan politiek debat werden goedgekeurd. De Grondwet en de (procedurele) grenzen die deze wet aan het proces had kunnen stellen, speelden daarbij geen rol van betekenis. Die keren dat een parlementariër zich na 1957 in de Kamer terecht afvroeg of het proces van Europese integratie en de Nederlandse parlementaire behandeling van dat proces eigenlijk nog strookte met de Grondwet, kon hij of zij op de hoon van de parlementaire meerderheid en de regering rekenen.⁴ De Verdragen van Rome waren zonder inroeping van bepaling 91, lid 3 goedgekeurd dus waarom zou dat met de Europese Akte, het Verdrag van Maastricht, Amsterdam of Nice die slechts hierop voort borduurden anders moeten? De vrager had geluk als niet ook nog, met enig *dedain*, het etiket ‘euro-sceptisch’ op hem of haar geplakt werd. Vervolgens ging de stabiele pro-Europese, en ruim tweederde meerderheid in het parlement over tot de orde van de dag en keurde het verdrag goed. Zo snel mogelijk en zonder drempels want, zo werd gezegd: de trein mocht niet te lang stil staan.

‘De ouderwetse, eurofiele reflex die stelt dat alles wat Europese integratie vertraagt slecht is, onderschat de waarde van conflict. Wanneer de twijfels over Europa openlijk kunnen uitwoeden en via het parlement in de politiek worden erkend, zullen zij sneller kunnen verdwijnen’

Dat Den Haag op deze wijze de discussie over het Europese integratieproces en de verenigbaarheid daarvan met de Nederlandse rechtsorde decennialang uit de weg is gegaan, is een gemiste kans. De geschiedenis heeft aangetoond dat goedkeuring van Europese verdragen via een verzwaarde grondwettelijke procedure uitvoerige (publieke) debatten uitlokt. Deze hadden op hun beurt de burger nadrukkelijker bij Europa kunnen betrekken. De Duitse debatten over Europa in de nasleep van het *Maastricht Urteil* (1992) en ons eigen referendum over de Europese Grondwet (2005) zijn hier goede voorbeelden van. Maar er is ook goed nieuws. Ook nú nog kunnen we tot zo’n verzwaarde procedure beslissen. En juist nu een stabiele pro-Europese, tweederde meerderheid niet langer vanzelfsprekend is, is het belangrijker dan ooit om de onvrede een democratisch podium te geven. Het advies van de Staatscommissie Grondwet biedt het Nederlandse parlement de gelegenheid om af te rekenen met artikel 91, lid 3 dat in de parlementaire praktijk tot uitholling van de democratische controle op Europese besluitvorming heeft geleid. Het voorstel Van der Staaij biedt een alternatief. Het haalt Europa uit de regenteske vanzelfsprekendheid waarin dit thema lange tijd heeft verkeerd en brengt het onderwerp terug naar waar het hoort: het parlementaire strijdtoneel.

Teleurstellend was het om te zien hoe D66 het voorstel Van der Staaij in de eerste termijn afserveerde: ‘met alle sympathie’, maar de Democraten zouden tegen stemmen.⁵ Deze tegenstem kwam voort uit de afkeer van de sociaal-liberalen van het ‘verhogen van de dijken’ of het ‘opwerpen van extra drempels’ voor EU-verdragen. Volgens Boris van der Ham zou dit het integratieproces schaden. Bovendien achtte D66 de wijziging niet *nodig* voor het vergroten van het democratisch draagvlak voor Europese verdragen. Hadden de historische goedkeuringsprocedures van de verdragen van Lissabon, Nice, Amsterdam, Maastricht, etc. niet aangetoond dat Europese verdragen steeds met een tweederde meerderheid werden aangenomen, ook zonder dat de Grondwet dit voorschreef? Hoewel retorisch wellicht aantrekkelijk, is dit laatst argument in de kern zwak: het miskent de politieke realiteit anno 2011 waarin Europese

integratie nu eenmaal in toenemende mate een betwist fenomeen is. Het eerste argument – de ouderwetse, eurofiele reflex die stelt dat alles wat Europese integratie vertraagt slecht is – onderschat de waarde van conflict. Juist vanwege de ‘extra drempel’ die het voorstel Van der Staaij opwerpt voor de goedkeuring van Europese verdragen en de vruchtbare discussies die zo’n extra drempel met zich mee zal brengen, zou D66 dit voorstel moeten steunen. Wanneer de twijfels over Europa van het Nederlandse volk openlijk kunnen uitwoeden en via het parlement in de politiek worden erkend, zullen zij sneller kunnen verdwijnen. Op lange termijn zal een steviger politiek en publiek debat, volgend uit een verzwaarde goedkeuringsprocedure, de legitimiteit van het Europese integratieproces ten goede komen. In afwachting van de kabinetsreactie op het rapport van de Staatscommissie en het debat dat daarover in het parlement gevoerd zal worden, wil ik de D66 Kamerleden alvast de volgende gedachte meegeven. Bewijs de Europese democratie een dienst: werp een dijk op!

Jieskje Hollander is historica en als promovenda verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. In december 2011 rondt zij haar promotieonderzoek *The incoming tide: Dutch reactions to the constitutionalisation of Europe* af.

Noten

- 1 Kamerstukken 2006/07, 30874 (R 1818) nrs. 1-2.
- 2 Na de Napoleontische tijd werd in de Nederlandse Grondwet vastgelegd dat de Koning soeverein bevoegd was op het terrein van het buitenlands beleid. Weliswaar diende hij het parlement te informeren, maar hij was bevoegd internationale verdragen eigenhandig te ondertekenen. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw probeerde het parlement in verschillende rondes van grondwetsherziening op dit gebied bevoegdheden op de Koning te heroveren.
- 3 Onder de krantenkop ‘Leading the Way’ sprak the *New York Times* kort na de parlementaire goedkeuring van de grondwetswijziging over ‘a historical precedent the importance of which can be hardly overestimated.’ Uiteindelijk zou Nederland het enige land blijven dat de nationale grondwet op deze wijze open stelde voor internationaal verdragsrecht.
- 4 Dit overkwam vertegenwoordigers van Groen Links, bijvoorbeeld, in de parlementaire debatten rond de goedkeuring van het Verdrag van Maastricht.
- 5 НТК, 2008-2009 (26-05-2009) 6814.

Ierland bevindt zich in economisch zwaar weer. Meer dan van Griekenland of Spanje kan en moet Nederland leren van de fouten die in Ierland zijn gemaakt. De Nederlandse huizenmarkt loopt misschien net zo veel risico als de Ierse. Het is tijd om het debat aan te gaan en de verlamme consensus tegen hervorming te doorbreken, meent Maarten Gehem.

door **Maarten Gehem**

hier komt nog iets Iers

 smeltende landkaart?, shamrock??

Lessen van de tijger

Nadat Ierland vanaf begin jaren '90 een gedaante-
 verwisseling doormaakte van het zieke jongetje
 van Europa naar 'Keltische Tijger', zijn de Ieren
 terug bij af. De welvaart die men gedurende twee
 decennia dacht te hebben opgebouwd rustte op
 een vastgoedzeepbel. De huizen die men kocht en
 de reusachtige banken die werden opgetuigd ble-
 ken luchtkastelen waar nu de rekening voor moet
 worden betaald. Het afgelopen jaar verscheen een
 reeks rapporten die de oorzaken en gevolgen van
 de Ierse crisis analyseerden. Die analyses zijn rele-
 vant voor andere Westerse staten, omdat inzicht
 in waar en waarom het fout ging de kans op een
 vergelijkbaar debacle elders kan beperken.

Oorzaken van de Ierse crisis

Het zou een vergissing zijn om het Iers econo-
 mische wonder af te schrijven als louter gevolg
 van een opgeklopte huizenmarkt. Van 1990 tot
 2000 maakte Ierland wel degelijk een periode van
 duurzame groei door. Lidmaatschap van de EU en

de aanwezigheid van hoog opgeleide en goedkope
 arbeidskrachten zorgden ervoor dat Ierland een
 aantrekkelijk land werd om in te investeren (Re-
 gling en Watson 2010). Bovendien had het verdwij-
 nen van handelsbarrières een positief effect op de
 groeicijfers. Zoals in verschillende rapporten is
 beschreven volgde na deze inhaalfase echter een
 periode van niet-duurzame groei gedreven door
 een explosief groeiende vastgoedmarkt (Honohan
 2010; Regling en Watson 2010). Dat had veel te
 maken met de toetreding tot de euro en toegang
 tot goedkope leningen doordat de ECB vanaf eind
 jaren '90 tot 2006 de rentevoet kunstmatig laag
 hield. Dit resulteerde in een vastgoedzeepbel met
 exorbitant hoge huizenprijzen tot wel vier keer
 de historische waarde. Van 2002 tot 2008 nam de
 totale bouwactiviteit met ruim 40% toe, waardoor
 in 2007 de bouwsector 10% van het BBP en 13% van
 de werkgelegenheid voor haar rekening nam (CSO
 2010). De sluizen van private en publieke fondsen
 werden geopend en een stortvloed van liquide

middelen overspoelde de Ierse huizenmarkt. De
 motor achter de expansie van de vastgoedmarkt
 was de Ierse bankensector, die massaal in de bouw
 investeerde en snel en gemakkelijk hypotheeken
 verstrekke. In 2008 bedroeg het totaal aantal lenin-
 gen van de Ierse banken ruim vier keer het BNP.

Pro-cyclisch fiscaal beleid

Tegelijkertijd voerde de Ierse overheid een pro-
 cyclisch fiscaal beleid. Belastinginkomsten entten
 zich steeds meer op de *ad infinitum* gewaande
 expansie van de vastgoedmarkt (Regling en
 Watson 2010). In regeringskringen was geen plaats
 voor de idee dat economische voorspoed in golf-
 bewegingen komt. In de woorden van toenmalig
 Minister van Financiën McGreevy: 'When I have the
 money, I spend it, when I don't have it, I don't spend
 it' (O'Toole 2010: 22). Het pro-cyclische fiscale
 beleid van de Ierse overheid maakte het moeilij-
 ker om in het 'post-Keltische Tijger' tijdperk de
 schuldenlast voor de Ierse staat te beperken. Vanaf

2008 ontstond daardoor een groot gat tussen de
 uitgaven en inkomsten van de staat, dat in 2009 en
 2010 tot meer dan 12% van het BNP opliep (Wright
 en anderen 2010).

Het feitelijke begrotingstekort werd vele malen
 vergroot doordat de Ierse staat ook opdraaide voor
 de schuldenberg van de banken. Dit was het ge-
 volg van een, na de val van *Lehman Brothers* in der
 haast genomen beslissing om alle leningen van de
 zes grootste Ierse banken te garanderen. Omdat de
 bouwmanie met vooral overzeese (Amerikaanse)
 investeringen was bekostigd en deze investeerders
 nu plots hun geld uit buitenlandse banken terug-
 trokken, zagen Ierse banken zich met een enorm
 liquiditeitstekort geconfronteerd. Om de 'run' op
 Ierse banken af te remmen trok de regering aan
 de noodrem en kondigde een onvoorwaardelijke
 (dat wil zeggen: onafhankelijk van hun krediet-
 waardigheid) garantieverstreking af. De Ierse
 staat stond daarmee in een klap garant voor €261
 miljard aan leningen. Omdat veel van de bouwbe-

drijven niet in staat bleken hun schuldeisers terug te betalen kwamen Ierse banken in zwaar weer terecht, waardoor de staat zich gedwongen zag om een groot deel van de bankensector te nationaliseren. De kosten voor een reorganisatie van het bankstelsel worden inmiddels geraamd op €75 miljard. De prognose is dat de Ierse staatsschuld zich in 2015 zal stabiliseren rond de 124% van het BNP (IMF 2010).

‘Conformisme, gebrek aan kennis en een procyclisch fiscaal beleid verklaren voor een groot deel waarom de vastgoedzeepbel in Ierland zo groot werd en crisismanagement zo ineffectief is geweest’

Gebrek aan kennis

De kostbare keuze van de regering om het paardenmiddel van de garantieverstreking in te zetten werd volgens kenners ingegeven door gebrekkige kennis bij de financiële toezichthouder en het Ministerie van Financiën. Men beseftte niet hoe groot de schuldenberg was waarvoor men borg stond. Zoals Nyberg in zijn rapport over de oorzaken van de financiële crisis schrijft: *‘lack of suspicion and the absence of sufficient information on the underlying quality of the banks’ balance sheets is likely to have had a significant impact on the alternatives that were considered reasonable’* (2010: 1x). Er was sprake van een chronisch gebrek aan expertise.

In een doorlichting van het ministerie, waar onder andere de Nederlander Hans Borstlap, de voormalige DG van het Ministerie van Sociale Zaken, aan meewerkte, werd dit gebrek nog eens

onderstreept: *‘the Department does not have critical mass in areas where technical economic skills are required’* (Wright en anderen 2010: 6). Hetzelfde gold voor de financiële toezichthouder, die tevens met een personeelstekort en een gebrek aan experts kampte (zie Honohan 2010). Men had onvoldoende inzicht in waar de banken mee bezig waren en de mogelijke consequenties daarvan. Door personeelstekorten werd enkel gelet op de aanwezigheid van een goede bestuursstructuur. Men ging ervan uit dat banken zelf wel voor stabiliteit zouden zorgen.

Conformisme

Naast gebrekkige middelen ontbrak er een kritische geest en onafhankelijkheid bij de banken, de toezichthouder en de regering. Men wist tijdens de jaren van voorspoed de explosieve economische groei niet in toom te houden en had de teugels te zeer laten vieren in de veronderstelling dat de economie op de goede weg was. Nyberg wijst in dit verband op de achterliggende psychosociale mechanismen van *herding* (kuddegedrag) en *groupthink* (groepsdenken). Mike Soden, voormalig CEO van *Bank of Ireland* en momenteel board member van de Ierse Centrale Bank, verwijst naar een vergelijkbaar fenomeen van *closed dissent*: een cultuur waarbij afwijkende meningen binnenskamers worden gehouden. Volgens Soden werd men binnen de overheid en bankwereld beschouwd als *‘disloyal if one professes an opinion that is contrary to accepted orthodoxies’* (2010: 15). Nyberg en Soden beschrijven een samenleving die op elk front (in de politiek, de bankwereld, de toezichthouders en de media) in de greep was van hoogmoed als gevolg van snel vergaarde welvaart en geen enkele twijfel op duldde. Deze *‘pervasive pressure for consensus’* (Nyberg 2010: 1v) zette alle Ierse neuzen in dezelfde richting. Dit conformisme wordt mooi geïllustreerd door een beruchte uitspraak van voormalige Taoiseach (de Ierse minister-president) Bertie Ahern. In reactie op een van de weinige artikelen waarin de fundamentele van de Ierse economie werden ondervraagd en werd gewaarschuwd voor het klappen van de vastgoedzeepbel, zei Ahern: *‘sitting on the sidelines, cribbing and moaning is a lost opportunity. I don’t know how people who engage in that don’t commit suicide’* (O’Toole 2010: 122).

Ierse lessen

Conformisme, gebrek aan kennis en een procyclisch fiscaal beleid verklaren voor een groot deel waarom de vastgoedzeepbel zo groot werd en crisismanagement zo ineffectief is geweest. Dat deze analyse relevant is voor Nederland bewijst allereerst het (gebrek aan) debat over de Nederlandse huizenmarkt. Hoewel het IMF en de OESO nu al enkele jaren achter elkaar waarschuwen voor de overwaardering van de huizenmarkt is de politieke reactie in Den Haag lauw. De Ierse crisis laat zien wat er gebeurt als dergelijke signalen niet worden opgepikt. En die parallel lijkt gerechtvaardigd. Er valt te twisten over de vraag of Nederland al dan niet kampt met een huizenzeepbel. Maar een dergelijk debat is Nederland nu zo goed als vreemd, terwijl daar wél alle redenen toe is. Nederlandse hypotheekbezitters zijn bijvoorbeeld bijzonder kwetsbaar voor macro-economische schommelingen, vooral door een ongekend hoge collectieve hypotheekschuld van bijna €600 miljard (DNB 2011). Zo zal bij verhoging van de rentestand of stijgende werkloosheid de hypotheeklast steeds zwaarder rusten op de schouders van een deel van de Nederlandse bevolking – wat weer voor problemen bij de banken zal zorgen. Dat die collectieve hypotheekschuld zo groot is, ligt deels aan de aantrekkelijke voorwaarden voor hypotheekverstrekking. De na veel getouwtrek tot stand gekomen voorwaarde van 110% van de koopsom is bijvoorbeeld nog altijd bijzonder ruim. Daar komt nog bij dat door de hypotheekrenteaftrek de totale hypotheekschuld artificieel wordt opgepompt. Dat daar onder de eerste liberale premier van Nederland sinds Cort van der Linden niets aan gebeurt stemt tot nadenken. Door het afschermen van de hypotheekrenteaftrek raakt de VVD steeds verder verwijderd van haar liberale kernwaarden en schippert het naar behoudende en populistische vaarwateren. De VVD voegt zich daarmee naar een conformistische tendens in de Nederlandse politiek.

Verscherpt toezicht en onafhankelijk economisch advies

De Ierse crisis is ten tweede relevant voor Nederland als het gaat om onze toezichthouders. Nadat eind 2010 het bailout pakket van €67,5 miljard werd afgekondigd staat Nederland garant voor on-

geveer €2,7 miljard aan Ierse leningen (CPB 2011). Wat De Jager ook mag zeggen: het risico dat we slechts een deel van deze leningen zullen terugzien is reëel. Om de kans op dit soort staatssteun te beperken is het centraliseren en versterken van toezicht en regulering van de financiële markten essentieel. Verscherpt toezicht beschermt de Nederlandse belastingbetaler. Daar komt bij dat Nederland met een bankensector van ongeveer 4,5 keer onze nationale economie bijzonder gevoelig is voor ontwikkelingen op de internationale markten (DNB 2011).¹ Gezien de grensoverschrijdende en steeds complexer wordende activiteiten is een Europeanisering van toezicht op de financiële markten cruciaal om het risico op een toekomstige crisis – en de negatieve effecten daarvan op de Nederlandse economie – te verkleinen. Dat wordt onderschreven in een recent rapport van de Nederlandse Bank: *‘De spanning tussen een steeds internationaler financieel systeem en het primaat van nationale autoriteiten belemmert efficiënt ingrijpen bij grensoverschrijdende systeemrisico’s. Daarnaast zorgen verschillen in nationale regelgeving voor een ongelijk speelveld tussen internationaal opererende financiële instellingen. Daarom is het van belang het financiële toezicht op Europees niveau te versterken en te harmoniseren’* (DNB 2011: 31). De vier nieuwe Europese toezichthoudende instanties die begin dit jaar van start gingen zijn wat dat betreft een stap in de goede richting.

Tot slot illustreert de Ierse crisis het gevaar van gebrek aan feitenkennis en wijst het daarmee op de belangrijke rol van onafhankelijk economisch advies. Het is onwaarschijnlijk dat de Ieren hadden gekozen voor een onvoorwaardelijke garantieverstreking indien was geweten hoe slecht de banken eraan toe waren. Verder had een onafhankelijk economisch adviesorgaan het conformistische geluid kunnen afzwakken en het debat over de oververhitte huizenmarkt kunnen stimuleren. In Nederland hebben we het voordeel dat we naast De Nederlandse Bank (DNB) en de Autoriteit Financiële Markten (AFM) een aantal relatief goed functionerende en onafhankelijke instellingen kennen zoals het Centraal Plan Bureau (CPB) en de Sociaal Economische Raad (SER).

Beiden hebben expliciet tot taak beleidsmakers te informeren en de economische impact van hun beleidsvoorstellen door te rekenen. Zoals minister Verhagen bij de viering van het 65-jarig bestaan van het CPB zei: 'Ze behoeden ons voor beleid dat goed uitpakt op korte termijn, maar desastreus kan zijn op de langere termijn' (Verhagen 2010). Het is hoopgevend dat de voorzitter van de Europese Raad, Herman van Rompuy, eind oktober 2010 heeft voorgesteld dat elke Europese lidstaat een eigen CPB gaat oprichten.

Nederland gidsland

Nederland zou in het kielzog van het 'Pact voor de Euro' en de beweging in de richting van een nieuwe structuur voor financieel toezicht in de EU het voortouw moeten nemen voor sterkere controle op de financiële markten en voor de oprichting van onafhankelijke instanties gericht op economische beleidsanalyse. Scherper toezicht en versteviging van onafhankelijk economisch advies is in ons eigenbelang. Tegelijkertijd is het zaak in eigen land het debat over de vastgoedmarkt aan te gaan. Als het verhaal van de opkomst en neergang van de Keltische Tijger ons iets leert, is het wel dat 'sitting on the sidelines, cribbing and moaning' geen 'lost opportunity' of reden tot zelfmoord is, zoals Bertie Ahern beweerde. Integendeel, het zijn de touwen die ons aan de mast binden en ons beschermen tegen de sirenes van conformisme en kortzichtigheid. Daar vaart ieder land dat economische duurzaamheid nastreeft wel bij.

Maarten Gehem is handelsassistent op de Nederlandse ambassade te Dublin.

Noot

- 1 Die afhankelijkheid is enkel in het VK en Zwitserland (5,5 keer) en Ierland (9,5 keer) groter.

Referenties

CPB (2011). *CPB Policy Brief: Nederland en de Europese schulden crisis*. Centraal Planbureau: Rijswijk.

DNB (2011). *Overzicht Financiële Stabiliteit in Nederland, Voorjaar 2011* / Nr. 13. De Nederlandsche Bank: Amsterdam.

Honohan, P. (2010). *The Irish Banking Crisis Regulatory and Financial Stability Policy 2003-2008. A Report to the Minister for Finance by the Governor of the Central Bank*. Government of Ireland: Dublin.

IMF (2011). *Kingdom of the Netherlands—The Netherlands 2011 Article IV Consultation: Preliminary Conclusions*. IMF: Washington.

IMF (2010). *Ireland, Request for an Extended Arrangement-Staff Report; Staff Supplement: Staff Statement; and Press Release on the Executive Board Discussion, imf Country Report 10/366*. IMF: Washington.

Irish Central Statistics Office (CSO) (2008). *Construction and Housing in Ireland. 2008 edition*. CSO: Dublin.

Nyberg, P. (2011). *Misjudging Risk: Causes of the systemic banking crisis in Ireland. Report of the Commission of investigation into the banking sector in Ireland*. Government of Ireland: Dublin.

OECD (2010). *Economic Survey of the Netherlands*. OECD: Parijs.

OECD (2005). 'Recent house price developments: the role of fundamentals'. In: *Economic Outlook*, (78), pp. 127-154. OECD: Parijs.

O'Toole, F. (2010). *Ship of Fools: How Stupidity and Corruption Killed the Celtic Tiger*. Londen: Faber & Faber.

Regling, K., & Watson, M. (2010). *A Preliminary Report on The Sources of Ireland's Banking Crisis*. Government of Ireland: Dublin.

Soden, M. (2010). *Open Dissent: An Uncompromising View Of The Financial Crisis*. Londen: Faber & Faber.

Verhagen, M. (2010). *Viering 65 jaar CPB Toespraak*. CPB: Rijswijk.

Wright en anderen (12.2010). *Strengthening the capacity of the department of finance. Report of the independent review panel*. Ministry of Finance Ireland: Dublin.

idee

sociaal-liberaal tijdschrift van de
Mr. Hans van Mierlo stichting

jaargang 32
nummer 3
juni 2011

idee verschijnt 6 x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

redactie
Constantijn Dolmans (voorzitter),
Annelou van Egmond, Corina Hendriks,
Laura Kaper, Mendeltje van Keulen,
Gijs van Loef, Frank van Mil, Arthur Olof,
Mark Sanders, Heleen Uijt de Haag,
Anthonya Visser

eindredactie
Corina Hendriks

aan dit nummer werkten mee
Els Borst, A. Bredenoord,
Jelmen Haaz, Martin Heemskerck,
Ulrike Flach, Walburg de Jong,
Eline van der Mast, Niek Roosdorp,
Eugène Sutorius, Sophie In 't Veld,
Gina Vasile, Peter-Paul Verbeek,
Michiel Verkoulen en Robert van Wijk

fotografie
Herman Wouters

illustraties
Erik Haverkort, Peter Welleman

concept
Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

ontwerp
de ontwerpvloot, Den Haag

druk
Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

uitgave en administratie
Mr. Hans van Mierlo Stichting
Hoge Nieuwstraat 30
Postbus 660, 2514 EL Den Haag
T. 070 356 60 66
www.mrhansvanmierlostichting.nl

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over voorwaarden en redactiebeleid kunt lezen op:
www.d66.nl/kennis/item/zelf_schrijven
of opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een jaarabonnement kost € 36 en voor studenten € 21 (een kopie OV-studentenkaart meesturen). Het abonnement gaat 1 januari in. U ontvangt bij het afsluiten van het abonnement € 6 korting per al verschenen nummer van de lopende jaargang. Opzegging voor 1 december.

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

Lente!?

De afgelopen weken hebben wezen hoe veelbelovend de lente kan zijn. Toch zijn die eideloze en zonnige voorjaarsdagen geen enkele garantie voor een mooie zomer. Dat hebben de afgelopen jaren wel aangetoond.

Niet alleen klimatologisch gezien is de lente verraderlijk, zeker ook in politiek opzicht. Neem de Arabische lente. Wat begon met vreedzame demonstraties voor vrijheid in Tunesië en Egypte, ging over in geweldadige botsingen tussen opstandelingen en de autoritaire regimes van landen als Libië en Syrië maar ook Bahrein en Jemen. De uitkomst is ongewis, al stelde Midden-Oosten-correspondent Geert van Langendonck onlangs dat het hoe dan ook een lange, hete zomer wordt. En daar heeft zelfs de vangst van Osama door Obama geen verandering in gebracht.

Tegelijk is in Europa de lente ver weg. Sterker nog, het is hartje winter in de Europese Unie. Dat heeft alles te maken met het feit dat na Griekenland en Ierland ook Portugal een miljardeninjectie uit het Europese noodfonds heeft gekregen. Een steunpakket van in totaal bijna 300 miljard euro aan drie partners in problemen is natuurlijk niet niks, ook al zijn het leningen. Het laat iedereen zien en voelen dat samenwerking ook

solidariteit betekent. En dat is allesbehalve een gemakkelijke boodschap.

Ook in Nederland waait door deze woelige wind een wolk voor de zon. Want het zo daadkrachtig begonnen kabinet worstelt steeds meer met zijn internationale opstelling en Europese houding. Dit onder druk van partijen als de SP en PVV die het liefst naar binnen kijken. Dat D66 onveranderd kiest voor een open blik, is voor mij een zwaluw die weliswaar nog geen zinderende zomer maakt maar die wel een sociaal-liberale lente aankondigt. En daarbij baseer ik me niet op onze virtuele zetelgroei, want (gunstige) peilingen zijn (glibberige) palingen. Nee, ik doel op de situatie dat het maatschappelijk klimaat haast naadloos aansluit op datgene waar onze partij voor staat.

Neem de individualisering. Sommigen willen hierin het gevaar zien van een anonimiserende samenleving maar het is vooral een trend die de eigen kracht en keuzevrijheid van mensen benadrukt. Zoals een van onze vijf richtingswijzers stelt. Of neem de meritocratie. Die maakt ontplooiing en kwaliteit belangrijker dan hiërarchie en afkomst. Wat wil een onderwijspartij nog meer? Dat de stand van het land D66 de wind in de rug geeft, is prettig. Maar daarmee zijn we er nog niet. Want om onze kansen te benutten, kunnen we een aantal dingen beter doen.

Allereerst ons eigen verhaal vertellen. Over het 'toekomstvast' maken van Nederland, zoals Jan Terlouw zou zeggen. Het hervormen van de zorg, de arbeidsmarkt, de woningmarkt. Maar evenzeer het behouden van de democratische rechtstaat en emanciperende verworvenheden. Dat vereist structureel schaven aan de inhoud. En aan de vorm. Want hoe we onze boodschap brengen, wordt steeds bepalender. Of we het leuk vinden of niet.

Het tweede hangt hiermee samen, namelijk nieuwe doelgroepen bereiken. Zodat naast internettende studenten en genuanceerde ambtenaren ook anderen op ons gaan stemmen. Zoals startende ondernemers en *young professionals*. Zoals kritische consumenten en huurders op een wachtlijst. Daarbij moeten we, ten derde, nog meer gebruik maken van de potentie die in onze partij aanwezig is. Dat betekent het land in, de telefoon aan en het internet op. Informatie verspreiden. Ervaringen uitwisselen. Kennis delen. Dat kost een hoop inzet en energie maar die betaalt zich dubbel en dwars terug. Daarover luidt mijn idee: hard werken is het grootste talent, zeker voor wie zijn potentie beter wil benutten.

Zo bezien vraagt de lente dus een lange adem. Om te voorkomen dat de zomer in een zucht aan ons voorbij gaat.

Kees Verhoeven
Tweede Kamerlid D66

De Gouden Kooi

idee

jaargang 32 nummer 4 juli/augustus 2011

Mr. Hans van Mierlo Stichting

- De Gouden Kooi
- 4 De welvaartsstaat en de Gouden Kooi
door Mark Sanders en Corina Hendriks [De noodzaak van een nieuwe sociaal-economische ordening]
- 8 Risico's? Liever niet!
door Daniel Alink [Over de spanning tussen vrijheid en zekerheid]
- 12 Demografische katers
door Kène Henkes en Harry van Dalen [De Gouden Kooi van de oudere werknemer]
- 17 feiten & cijfers
[De Gouden Kooi]
- 22 De Gouden Kooi van het pensioenstelsel
door Stefan Hut [Meer zekerheid over onzekerheid?]
- 26 Duwtje in de rug moet geen Gouden Kooi blijken
door Anita Vink [Werk-leertrajecten in Utrecht]
- 30 Vast in de olie
door Marijn Bosman [Over de Gouden Kooi van de traditionele energievoorziening]
- 35 Van nieuwe vrijheid tot Gouden Kooi
door Kees Verhoeven [De ongewenste gevolgen van decentralisatie in de ruimtelijke ordening]
- 40 Wonen in een Gouden Kooi
door Irene de Kok [De liberalisering van de particuliere huurmarkt]
- 45 Ambitieuze ondernemen kan niet in een kooitje
door Niels Bosma, Erik Stam en Mark Sanders
- 50 Legt de kip haar befaamde eieren ook in een Gouden Kooi?
door Jan Staman [Wetenschappelijke (on-) vrijheid]
- Boekrecensie
- 58 De cultuur van het nieuwe kapitalisme
door Thijs Kleinpaste
- Postbus 66
- 58 Nieuw pauperisme
door Coen Brummer [Oude liberale denkers over de nieuwe armenzorg]
- >> 29 Mous 39 Schuyer 62 Welleman 64 Mijn idee

De Gouden Kooi

themaredacteurs
Mark Sanders
en Corina Hendriks

Starters die nauwelijks kans maken op een eigen koopwoning, werklozen die maar moeilijk aan een baan komen: in de Nederlandse samenleving hebben *outsiders* het over het algemeen zwaar. Tal van regelingen en constructies beschermen de gevestigde *insider*. En dat is onwenselijk en onrechtvaardig, zo stelt D66 al jaren. De vraag die echter ook gesteld kan worden is of deze beschermde *insider* nu wel de echte winnaar is? Leeft deze *insider* niet in een kooi, een Gouden Kooi weliswaar, maar een kooi desalniettemin? En welke gevolgen heeft dit voor die mensen zelf, maar ook voor de samenleving als geheel? Dit nummer van *idee* gaat in op mogelijke negatieve (en vaak onbedoelde) gevolgen van beschermingsconstructies voor de mensen die worden beschermd. Welke prijs betalen deze mensen voor hun zekerheid en bescherming? Bijvoorbeeld in termen van vrijheid, creativiteit en eigen initiatief. En is dat erg? En wat moet D66, of de politiek in het algemeen, hiermee?

Na een algemene introductie van **Mark Sanders** en **Corina Hendriks** over de Gouden Kooi die de welvaartsstaat is geworden, opent sociaal psycholoog **Daniel Alink** dit nummer met een beschouwing van menselijk gedrag: veel meer dan in dominante rationale theorieën wordt veronderstelt, neigen mensen naar zekerheid, vaak ten koste van vrijheid. De overheid kan inspelen op deze *certainty bias* door het vertrouwen van mensen in instituties en regelingen te bevorderen. Het vervolg van dit nummer gaat in op verschillende Gouden Kooien waarin mensen zich kunnen bevinden en maar moeilijk uit kunnen komen. **Kène Henkes** en **Harry van Dalen** analyseren de veel besproken Gouden Kooi van de oudere werknemer. Veel oudere werknemers zitten hun tijd tot hun pensioen uit en werken vaak ongemotiveerd met een vast contract. Het is niet zozeer de ontslagbescherming die

volgens de auteurs moet worden aangepakt, als wel de arbeidsrelatie tussen werkgever en werknemer in algemene zin. Volgens **Stefan Hut** moet de werknemer ook in zijn goudomrande aanvullend pensioen de risico's van de vergrijzing weer meer zelf gaan dragen. **Anita Vink** bespreekt een concrete casus vanuit de D66-afdeling Utrecht: over hoe hulp aan werkloze jongeren in deze gemeente niet te laten verzanden in een Gouden Kooi waar ze nooit meer uitkomen.

Marijn Bosman kijkt naar een Gouden Kooi op een heel ander gebied: de energievoorziening. Zowel producenten als consumenten zitten volgens haar vast aan het gebruik van fossiele brandstoffen. We vinden het wel prettig zo, en de noodzaak om de kooi open te breken, wordt nog niet alom gevoeld. Tweede Kamerlid **Kees Verhoeven** bekritiseert het gebrek aan regie in het ruimtelijke orderingsbeleid dat uiteindelijk zal leiden tot een Gouden Kooi van vrijheid in een verrommelde ruimte. Terwijl Verhoeven de liberalisering in het ruimtelijk beleid van kanttekeningen voorziet, pleit **Irene de Kok** juist voor liberalisering van de particuliere huurmarkt. Veel mensen komen 'vast' te zitten in de sociale huursector omdat er nauwelijks aanbod is van woningen in de vrije sector.

Aan het eind van dit nummer bespreekt een aantal auteurs het bestaan van een Gouden Kooi in onze kennissamenleving. **Erik Stam** en **Niels Bosma** van de Universiteit Utrecht stellen dat talent en ambitieuze ondernemerschap in Nederland vaak in de kiem worden gesmoord door tal van regelingen. **Jan Staman** sluit dit nummer af met de, naar zijn mening, ongewenste opsluiting van de wetenschappelijke 'kip met de gouden eieren' in een Gouden Kooi.

Kortom, de Gouden Kooi is overal, en de neiging om hem onder druk van de veranderende omgeving alleen maar steviger dicht te maken, is een gevaar dat D66 moet onderkennen en bestrijden. Armoede en onzekerheid zijn ijzere ketens, maar wie zijn vrijheid vervolgens opgeeft om zich daarvan te vrijwaren heeft nog niets gewonnen.

De Nederlandse welvaartsstaat is een groot goed. Hij heeft individuen in staat gesteld om zich te ontwikkelen en te emanciperen. De vrijheid die de welvaartsstaat ooit bewerkstelligde lijkt echter steeds meer om te slaan in onvrijheid: regels en criteria sluiten mensen op in een Gouden Kooi van bescherming. Over de noodzaak van een nieuwe sociaal-economische ordening.

door Mark Sanders en Corina Hendriks

De welvaartsstaat en

De noodzaak van een nieuwe sociaal-economische ordening

Vrijheid is een centraal uitgangspunt voor een liberale partij als D66. Het individu moet zoveel mogelijk naar eigen inzicht zijn of haar leven mogen inrichten. Maar omdat we wel met 16 miljoen individuen in Nederland zijn, en in 2050 met 9 miljard op de aarde, kan die vrijheid niet absoluut zijn. Anderen hebben invloed op ons welbevinden, zoals wij dat op dat van anderen hebben. Die sociale wederkerigheid is de basis voor elke beschaving maar vereist ook dat de interactie tussen mensen volgens gezamenlijk gedeelde waarden, normen en wetten verloopt. Tot zover de open deuren. Zonder ordening geen vrijheid en geen welvaart. Maar wanneer wordt die ordening juist een belemmering, een Gouden Kooi?

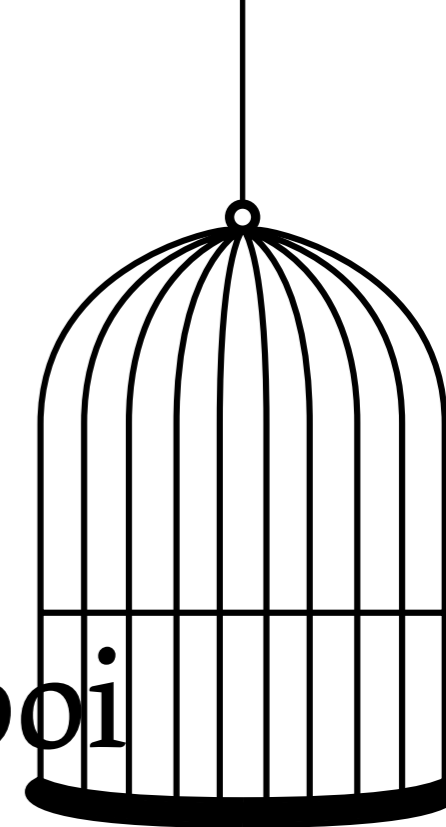
Ordnung muß sein?

De ordening van de samenleving kun je grofweg organiseren langs drie principes. Als je niets doet ontstaat tussen mensen spontane ordening. Dat zit er diep in bij de *homo sapiens*. Als je wilt samenwerken en vervolgens de resultaten van die samenwerking wilt delen met elkaar dan heb je vaak

‘regels van het spel’, we noemen ze instituties, nodig¹. Toen de mens nog in groepen van 15-50 volwassenen over de Afrikaanse savannes zwierf waren dergelijke instituties al volop van kracht. Het Bijbelse ‘wat gij niet wilt dat U geschied, doe dat ook een ander niet’ – en positief geformuleerd: *Do unto others as you would have them do unto you* – zijn krachtige basisregels in het intermenselijk verkeer. En omdat er geen externe dwang is, is alle interactie vrijwillig. Maar niet vrijblijvend. Sociale druk en wederzijdse afhankelijkheid stellen ook nu nog belangrijke beperkingen aan de individuele vrijheid, en dat is vaak maar goed ook.

Fukuyama (2011) beschrijft in zijn laatste boek uitvoerig hoe in de vroegste beschavingen deze groeps- en stamverbanden konden uitgroeien tot (proto)staten met een heuse bureaucratie. De overgang van het zwervende jagers- en verzamelaarsbestaan naar gevestigde landbouw en veeteelt maakte een schaalvergroting wenselijk en mogelijk. En daardoor verloor de oude wederkerigheid als ordeningsprincipe aan kracht.

de Gouden Kooi

In plaats daarvan kwam eerst een sterke man, die langzaam uitgroeide tot een koning met bijbehorende bureaucratie. De ordening binnen de bureaucratie volgt de logica van de dienstbevelen en plaatst mensen in een hiërarchie. Met de uitvinding van het schrift konden vervolgens geschreven bevelen uitgroeien tot wetten. Wet- en regelgeving zijn ook vandaag de dag de belangrijkste instrumenten van de overheid. Haar ordening is dan ook bureaucratisch te noemen, ook al zijn er in een moderne samenleving minstens zoveel rechten als plichten jegens die bureaucratie in wetgeving vastgelegd.

De laatste ster van het ordeningstrio is de markt. Misschien schokkend voor diegenen die dachten dat de vrije markt een spontane en natuurlijke ordening is die daarom altijd de voorkeur verdient, maar markten konden pas ontstaan toen het eigendomsrecht niet alleen door mensen wederzijds erkend werd, maar ook juridisch beschermd, beschreven en overdraagbaar was. Dat gebeurde (uiteraard) in de hoofdzakelijk agrarische samenlevingen als eerste met voedsel (consumptie) en

pas veel later met land (productiemiddelen). Voedselmarkten ontstonden zeer lokaal en als vanzelf uit ruilhandel. Maar het duurde nog millennia voordat producten en productiemiddelen ook echt vrij verhandelbaar waren en een markt met vrijwillige, anonieme transacties kon ontstaan. De perfecte markt bestaat wellicht nog steeds niet in de praktijk, maar eenmaal uitgevonden veroverde ‘de markt’ als ordeningsprincipe al snel de harten van de liberaal. Immers, het individu kan zijn eigen afweging maken, draagt alle gevolgen van zijn handelen zelf en heeft in een markt met niemand iets te maken. De ultieme vrijheid, goed geregeld.

Welvaartsstaat als liberaal project

De vrije markt liet echter al snel haar lelijke kanten zien. Het rauwe recht van de sterkste maakte plaats voor het recht van de rijkste; beiden voelden, ook voor de liberaal, even onrechtvaardig. Waar je als individu terecht kwam in de inkomensverdeling bleek maar zeer ten dele een vrije individuele keuze of verdienste. Het kapitalisme bracht veel welvaart voor de samenleving als geheel, maar

stelde individuen wel bloot aan veel meer risico's. Smith (1776) stelde al dat specialisatie bepaald werd door de omvang van de markt. En naarmate markten integreerden werden mensen dus meer en meer verleid en gedwongen om zich te specialiseren. Voeg daarbij Schumpeter's *creative destruction* – het proces waarbij er door innovatie steeds producten, bedrijven en daarmee banen bijkomen maar ook verdwijnen – en de kans wordt groot dat het individu vermalen wordt tussen de steeds sneller draaiende raderen van het systeem. Waar vroeger het beroep van vader op zoon werd doorgegeven, creëerde het kapitalisme een markt voor arbeid. De werknemer werd inwisselbaar en werkloosheid, armoede, ziekte en daarmee onvrijheid voor velen waren het gevolg. Ook liberalen konden niet volhouden dat de ongebreidelde marktwerking de grootste vrijheid voor de meeste mensen zou brengen.

Dat leidde vanaf het begin van de vorige eeuw in Europa, maar ook elders, tot de opbouw van wat we de welvaartsstaat of verzorgingsstaat zijn gaan noemen. Een aanvankelijk liberaal project met als doel om het individu te emanciperen. Om hem of haar in staat te stellen het eigen leven vorm te geven zonder daarbij door de samenleving als geheel, of de markt, in posities of situaties

‘De welvaartsstaat is van een liberaal project geworden tot een sociaaldemocratische maakbaarheidsdroom’

gedwongen te worden waaruit geen ontsnappen mogelijk leek. Liberalen zetten vol in op het toerusten van het individu middels onderwijs en verbeteringen in de volksgezondheid. Een stevige bodem onder het bestaan. In Nederland begon dat project met het beroemde Kinderwetje van de liberaal Van Houten. In de eerste decennia van de 20ste eeuw zijn met name de liberalen de trekkers

geweest en namen de sociaaldemocraten die rol pas (gedeeltelijk) over na de Tweede Wereldoorlog. De welvaartsstaat heeft zich langzaam ontwikkeld van een institutioneel kader dat aanvankelijk de markt beoogde te reguleren met ver- en gebodsbepalingen (verbod op kinderarbeid, leerplicht) naar een kader dat zich voornamelijk kenmerkt door wettelijk verankerde verplichte verzekeringen en vooral afdwingbare rechten (AOW, WW, WIA, huurbescherming etc.). De logica van de welvaartsstaat drong door op steeds meer terreinen. Iedereen die aan de criteria voldoet, heeft recht op een huis, een baan, een behandeling etc. en heeft toegang tot collectief verzekerde terugvalopties. Die bestaanszekerheid was wat mensen in Nederland en elders nodig hadden om de volgende sprong in de economische ontwikkeling te maken. Als je je geen zorgen meer hoeft te maken over de eerste levensbehoeften, dan ben je vrij en komt er tijd, ruimte en energie voor andere dingen. Steeds meer mensen konden zich steeds meer veroorloven en droegen op steeds slimmere manieren bij aan de gezamenlijke welvaart. En die werd via herverdeling ook nog eerlijk gedeeld. Maar zoals met alle succesvolle projecten zijn ook hier de resultaten uit het verleden een teleurstelling voor de toekomst.

Een Gouden Kooi?

De welvaartsstaat is van een liberaal project (emancipatie van het individu) geworden tot een sociaaldemocratische maakbaarheidsdroom (inrichten van een egalitaire samenleving). Met steeds meer individuele veiligheid en collectieve rechtvaardigheid verleidden (vooral sociaaldemocratische) politici de kiezer tot het inleveren van zijn eigen verantwoordelijkheid en vrijheid. De welvaartsstaat is een Gouden Kooi geworden. De tralies van de Gouden Kooi zijn de criteria die staat en samenleving opleggen aan het individu. De vrijheid die de liberalen met de welvaartsstaat beoogden, komt in het gedrang nu het individu door de bureaucratie wordt opgesloten in een koopkrachtplaatje of een doelgroep. Hoeveel vrijheid rest ons nog als ‘gerechtigden’? Zoals de kapitalistische arbeidsmarkt mensen kon opsluiten in onvrijheid en armoede, zo doet de socialistische welvaartsstaat dat nu op vele andere terreinen. Het enige verschil is dat de

ijzeren wetten van de markt zijn vervangen door de gouden tralies van de welvaartsstaat. Als je op zoek gaat naar Gouden Kooien, vind je ze overal. Op de woningmarkt, op de arbeidsmarkt, in het innovatie- en wetenschapsbeleid, in de kinderopvang, in de energievoorziening en zelfs in het ruimtelijk beleid (zie de respectievelijke artikelen in dit nummer). In deze Gouden Kooien hoef je niet te vrezen voor levensonderhoud en gezondheid, maar in ruil voor die veiligheid lever je wel een belangrijk deel van je vrijheid in. Is dat erg? Wij menen van wel. De vrijheid om je leven zelf in te richten, om zelf te bepalen wat voor jou wel of niet de moeite van het uit bed komen waard is, is niet alleen van belang vanuit het perspectief van het individu, maar ook vanuit het perspectief van de samenleving als geheel. De mondiale concurrentie dwingt ons tot het mobiliseren van ieders talent: de creativiteit en het ondernemerschap van vrije mensen zijn de zuurstof voor een moderne economie en een gezonde samenleving. We moeten natuurlijk niet terug naar vroeger, of vanwege boekhoudkundige problemen met de staatsbegroting met de botte bijl op de wortels van de welvaartsstaat gaan inhakken. Maar we moeten wel terug naar het liberale beschavingsproject.

Afsluitend

Hervorming is noodzakelijk maar lastig. Wat vroeger werkte, heeft gevestigde belangen en een geloof in de juistheid van de receptuur opgeleverd. En ook als het oorspronkelijke probleem is verdwenen houden de oplossingen vaak stand. We bewegen pas als het echt moet en houden vast aan instituties tot we gedwongen worden ze te heroverwegen. Of het al zover is valt te bezien. We doen altijd wel alsof ons het water aan de lippen staat, maar het gaat in Nederland nog steeds veel te goed voor een gevoel van urgentie. Er is wel onbehagen. Wij menen dat dit onbehagen veel te maken heeft met de sluipende onvrijheid die de Gouden Kooien van de welvaartsstaat met zich meebrengen. De behoefte aan veiligheid en voorspelbaarheid zit er echter voor veel mensen diep in. Vanuit de Gouden Kooi is het lastig om de vrijheid nog voor je te zien en een grote groep *insiders* ziet meer in restrictievere toegang tot de arrangementen van de welvaartsstaat en dus nog

meer criteria en onvrijheid. Over rechts wordt Nederland weer voor de hardwerkende Nederlanders en over links moeten de voorzieningen in ieder geval voor de ‘mensen die het echt nodig hebben’ toegankelijk blijven (bedenkt u er zelf de criteria maar bij).

‘In de Gouden Kooien van de welvaartsstaat hoef je niet te vrezen voor levensonderhoud en gezondheid, maar in ruil voor die veiligheid lever je wel een belangrijk deel van je vrijheid in’

Hoe nu verder? Leiderschap en politieke wil of toch maar Popperiaans *piecemeal social evolution* en hopen dat het goed komt? D66 gelooft niet in een *grand design* maar is ook te liberaal om deze grote opgave naast zich neer te leggen. Het probleem met institutionele hervorming is dat het zonder wenkend perspectief en dwingende historische redenen tot mislukken gedoemd is. Met kleine stapjes kom je ook tot je doel, maar het is goed om daarbij dat doel scherp voor ogen te hebben. In een samenleving waarin we een balans zoeken tussen veiligheid, rechtvaardigheid, betwistbaarheid en efficiëntie, betekent in beeld hebben waar de Gouden Kooi ons opsluit in het heden en verleden. Wij hopen dat deze *idee* daaraan een bijdrage kan leveren.

Mark Sanders en Corina Hendriks zijn redacteur bij *idee* en auteurs van ‘De Ordening op Orde’ (Mr. Hans van Mierlo Stichting 2011).

Noten

- Deze instituties hoeven niet per definitie ‘formeel’ te zijn (zoals wetten en regels). Er bestaan ook ‘informele’ instituties, meestal samengevat als waarden en normen.

Een risicovolle belegging of juist een veilige spaarrekening? Een vrije ZZP'er of een vaste baan? Onderzoek uit onder meer de sociale psychologie laat zien dat mensen vaak helemaal niet rationeel handelen en niet automatisch voor meer vrijheid voor henzelf kiezen. Er is sprake van een *certainty bias*: de neiging van veel mensen om zekerheid een onevenredig groot gewicht te geven. Dit vormt volgens sociaalpsycholoog Daniel Alink een belangrijke les voor de politiek. Mensen zijn bereid meer onzekerheid voor lief te nemen als ze er maar vertrouwen in hebben dat het uiteindelijk allemaal goed komt.

door Daniel Alink

Risico's? Liever niet!

Over de spanning tussen vrijheid en zekerheid

Tot op de dag van vandaag voeren rationele theorieën de boventoon in het denken over mens en maatschappij. In deze theorieën is een belangrijke rol weggelegd voor het menselijk denk- en redeneervermogen, ofwel de 'Ratio'. Dit denken overheerst al sinds de Verlichting, toen de vrijheid van geest een groot goed werd gevonden. Belangrijke keuzes werden geacht niet langer door de kerk te worden bepaald, maar iedereen kreeg de vrijheid zijn eigen denkvermogen in te zetten om zelf keuzes te maken en daar vervolgens naar te handelen. In recente jaren is er echter steeds meer aandacht voor minder rationele, of zelfs onderbewuste, processen die ten grondslag liggen aan menselijk gedrag. Er zijn sterke aanwijzingen dat onze keuzes vaak worden gemaakt op basis van andere motieven dan die door rationele theorieën

worden verondersteld, en dat we vrijheid wellicht minder belangrijk vinden dan zekerheid bij het maken van onze keuzes.

Rationele besliskunde

De wetenschap die zich bezighoudt met menselijk keuzegedrag is de besliskunde. Een belangrijk rationeel idee op dit gebied is dat men over het algemeen moet streven naar het maximaliseren van de waarde van gemaakte keuzes. Dit rationele denkbeeld lijkt inderdaad nogal voor de hand te liggen als men denkt aan bijvoorbeeld het opbouwen van pensioen; het is de bedoeling dat de totale waarde van een pensioen zo hoog mogelijk is op het moment dat je er recht op hebt. Als je dus moet kiezen tussen een spaarregeling met 3% rendement per jaar en een beleggingsrege-

ling met 6% rendement per jaar, dan lijkt de keuze makkelijk gemaakt. Echter, in het berekenen van de waarde van een bepaalde keuze komt ook vaak een element van kans of risico om de hoek kijken. Zo loopt een beleggingsplan het risico dat er in een gegeven jaar geen 6% rendement, maar 4%, 1% of zelfs een verlies van 5% geboekt wordt. Bij het berekenen van waarde moet dus ook altijd het element van kans worden meegenomen. Kans en waarde worden verenigd in het invloedrijke economische model van 'verwachte waarde'. Dit model houdt in dat de waarde van elke keuze of beslissing berekend kan worden door het vermenigvuldigen van de waarde van de uitkomst van de keuze met de kans dat die uitkomst bereikt wordt. Een eenvoudig voorbeeld: stel, je sluit een weddenschap af voor het opgooien van een munt. Als de uitkomst 'kop' is, win je één euro. Als de uitkomst 'munt' is, win je niets. De kans op 'kop' is 50%. De helft van de keren eindig je dus met één euro, maar de andere helft van de keren eindig je met niets. Gemiddeld gezien eindig je dus elke keer met 50 cent. Hoewel dit geen echte uitkomst kan zijn van de weddenschap, is de 'verwachte waarde' toch 50 cent. Vanuit economisch oogpunt is het dus interessant om deze weddenschap aan te gaan als hij je 49 cent of minder kost. Immers, elke keer als je 49 cent betaalt terwijl je 50 cent verwacht te winnen, maak je virtueel een winst van één cent. Het eenmalig meedoen aan deze weddenschap zou best tot verlies kunnen leiden, maar volgens de Wet van de Grote Getallen moet het veelvuldig meedoen aan zo'n weddenschap altijd tot winst leiden.

Certainty bias

De gevolgen van dit rationele model van menselijk gedrag lijken eenvoudig af te leiden. Bij elke keuze of beslissingsmogelijkheid weegt men simpelweg alle opties tegen elkaar af wat betreft kans en mogelijke uitkomst, en kiest vervolgens die optie met de hoogste verwachte waarde. Observaties uit de realiteit laten echter zien dat deze normatieve benadering van beslissingen vaak geen goede weergave is van werkelijk gedrag. Economen breken zich massaal het hoofd over de vele vormen van 'irrationeel gedrag' die de mens vertoont. Zo blijkt men over het algemeen altijd erg voorzichtig met geld; de grote meerderheid verkiest nog altijd

sparen boven beleggen, ondanks dat berekeningen hebben aangetoond dat op lange termijn beleggingen veel meer opleveren dan spaargelden, zelfs met incidentele crises meegerekend. Ook het afsluiten van verzekeringen lijkt geen rationeel gedrag; men betaalt altijd een maandelijkse premie terwijl de te verzekeren gebeurtenis (brand, een ernstig ongeluk) de meeste mensen bespaard blijft. Het feit dat verzekeringsmaatschappijen over het algemeen winstgevende ondernemingen zijn, houdt al automatisch in dat zij meer verdienen aan de premies dan dat zij uitkeren aan vergoedingen. Hoe is het dan toch mogelijk dat mensen zo massaal kiezen voor de ogenschijnlijk inferieure opties zoals sparen en verzekeren?

De Israëliische psycholoog en econoom Daniel Kahneman en zijn (helaas jong overleden) collega Amos Tversky onderzochten deze fenomenen in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw. Door middel van een aantal ingenieuze keuze-experimenten wisten zij het belang van *zekerheid* voor menselijk keuzegedrag aan te tonen. Dit is immers het aantrekkelijke aspect van zowel sparen als verzekeren; het zorgt voor een voorspelbare en controleerbare financiële toekomst in ruil voor een kleine economische opoffering. Kahneman en Tversky lieten zien dat deze hang naar zekerheid ook in beslissingen op kleinere schaal terugkomt. Zij vonden dat bij een keuze tussen bijvoorbeeld 85% kans op 100 euro en 100% kans op 80 euro de meerderheid kiest voor de zekere optie van 80 euro. Dit is in strijd met het eerder genoemde model van verwachte waarde, omdat de verwachte waarde van 85% op 100 euro 85 euro is, en dus eigenlijk verkozen moet worden boven 80 euro.

Het model van verwachte waarde, hoewel rationeel gezien de beste raadgever, blijkt dus niet altijd een goede beschrijving te geven van menselijk gedrag. Kahneman en Tversky kwamen tot de conclusie dat de mens over het algemeen handelt volgens de *certainty bias*: een neiging om zekerheid een onevenredig groot gewicht te geven. Later onderzoek liet zien dat deze neiging een sterk intuïtief en gevoelsmatig karakter heeft. Zo worden risico's vaak geassocieerd met een negatief gevoel, waardoor je ze wilt vermijden. Dit gevoel kan heel subtiel en zelfs onbewust zijn. In een

bekend onderzoek van Damasio werd gevonden dat mensen risico's vermeden op basis van bijna onmerkbaar zweetreacties in de huid, die duiden op een onbewust gevoel van angst. Het hoeft dus helemaal niet zo te zijn dat mensen risico's bewust uit de weg gaan; het lijkt er zelfs eerder op dat er een instinctieve aversie tegen bestaat.

‘Vrijheid lijkt een luxe. Pas als we een beetje zekerheid hebben over onze nabije toekomst kunnen we ons gaan oriënteren op nieuwe mogelijkheden en hier en daar een risicootje wagen’

Maatschappelijke consequenties

Deze ingebakken behoefte aan zekerheid komt tot uiting in veel sociaal-maatschappelijke dilemma's. Zo is het een belangrijke factor bij de beslissing om je baan op te zeggen en voor jezelf te beginnen, een huis te kopen terwijl je nog veilig in de sociale huur zit, en zelfs bij het nadenken over gezinsuitbreiding als de toekomst van je bedrijf onzeker is. Een gezamenlijk aspect van deze beslissingen is dat ze in sterke mate afhangen van de algemene of persoonlijke economische omstandigheden. Het lijkt logisch dat mensen in tijden van hoge werkloosheid minder snel hun baan opzeggen en bij onzekerheid over hun huidige baan niet graag duurder gaan wonen. Dat hierdoor op korte termijn de keuzevrijheid wat betreft een nieuwe baan of woning beperkt wordt, nemen we dan maar op de koop toe. Wat dat betreft lijkt vrijheid een luxe; pas als we een beetje zekerheid hebben over onze nabije toekomst kunnen we ons gaan oriënteren op

nieuwe mogelijkheden, en hier en daar een risicootje wagen. Beleggen in aandelen doen we in de regel pas als we er niet het geld voor de huur of de dagelijkse boodschappen voor hoeven gebruiken. We gaan voor ons plezier naar het casino om daar met bescheiden bedragen ons geluk te beproeven, maar (bijna) niemand zal het in zijn hoofd halen om aan de roulettetafel zijn hele spaarrekening in te zetten op 'rood'. Deze patronen doen zich ook voor bij grotere beslissingen zoals die over werk of woning; we hebben behoefte aan een bepaald basisniveau van zekerheid voordat we een nieuwe, onzekere stap wagen.

Met deze kennis in de hand kunnen we vele verschijnselen uit de maatschappij verklaren. Zo blijven mensen vaak hangen in banen die ze helemaal niet zo leuk vinden of waar ze voor hun gevoel maar weinig verdienen. Een oplossing voor beide problemen zou kunnen zijn om als ZZP'er voor jezelf te beginnen; een goed opgezet bedrijfje kan voor plezier en een mooi inkomen zorgen. Voor veel mensen is deze stap echter te risicovol; ze prefereren de zekerheid van een vast contract boven de onzekere toekomst als vrij ondernemer. Een ander verschijnsel is de sociale woninghuur. Men is weliswaar verzekerd van een relatief lage huur, maar een groter (en dus duurder) huis past misschien wel beter bij veranderende omstandigheden, zoals gezinsuitbreiding of een betere baan. Ook hier blijft men vaak lang hangen in de zekerheid van een goedkope woning, wat leidt tot ongewenst 'scheefwonen' en een moeizame doorstroming op de woningmarkt.

Herstel van vertrouwen

Met het oog op deze en andere problemen kan de politiek zijn voordeel doen met de kennis over onze zekerheidsbehoefte. Eigen verantwoordelijkheid en vrijheid? Ja, maar niet zonder een bepaalde mate van zekerheid. Een sleutelbegrip in deze context is *vertrouwen*. Bij veel recente gebeurtenissen die een risico betroffen, speelde vertrouwen een belangrijke rol; vertrouwen in banken bij de financiële crisis, vertrouwen in de voedselindustrie bij de EHEC-uitbraak en vertrouwen in kernenergie na de ramp in Fukushima. Bij al deze gebeurtenissen verloren de mensen hun gevoel van zekerheid, omdat hun vertrouwen in de betrokken instanties geschaad was. Het

extreme risicomijdende gedrag dat daaruit voortkwam had vervelende gevolgen; zo kocht niemand meer komkommers, ondanks vele berichten dat de Nederlandse exemplaren gewoon veilig waren.

Het bevorderen van vertrouwen kan een belangrijk instrument zijn om mensen een soort basisgevoel van zekerheid te bieden. Als het vertrouwen aanwezig is, voelen mensen zich niet alleen vrij om komkommers te kopen, maar ook om meer risico's te nemen op de arbeids- en woningmarkt. Onderzoek heeft aangetoond dat er een aantal voorwaarden bestaan voor het bevorderen en in stand houden van vertrouwen. Zo moet men over de capaciteiten beschikken die nodig zijn om risico's te beheersen. Dit kan de politiek bevorderen door bijvoorbeeld goed onderwijs en door het scheppen van een gunstig economisch klimaat. Een tweede voorwaarde is integriteit; er moeten eerlijke en transparante regels zijn. Een derde belangrijke voorwaarde is welwillendheid; de politiek moet laten zien dat men oog heeft voor de problemen en behoeften van de burger. Een

mogelijke uiting hiervan is de sociale zekerheid. Hiermee kan de politiek laten zien dat zij haar burger niet in de kou laat staan als het allemaal even wat minder gaat.

Afsluitend

Zowel in de wetenschap als in de politiek heerst nog steeds het idee dat mensen rationeel handelen en streven naar zoveel mogelijk individuele vrijheid. Onderzoek laat echter zien dat zekerheid een veel belangrijkere drijvende kracht is dan vaak wordt verondersteld. Het vergroten van de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, zoals het huidige kabinet tracht te doen, is een mooi streven. Maar de politiek moet de menselijke behoefte tot zekerheid niet te makkelijk opzij schuiven.

Daniel Alink is als onderzoeker verbonden aan de afdeling Sociale Psychologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij onderzoekt hoe mensen met risico's omgaan op basis van hun vertrouwen in publieke instituties.

‘Uitzitten’ tot je 62ste, 65ste of straks je 67ste. Veel oudere werknemers met een vast contract zijn ongemotiveerd als het gaat om hun werk. Een Gouden Kooi, waarbij nu alleen nog het pensioen de bevrijding biedt. Maar dat kan en moet anders, menen twee onderzoekers van het NIDI. Niet zozeer door de arbeidsmarkt te flexibiliseren, maar door werknemers deelgenoot te maken van het vergrijzingsrisico.

door Kène Henkens en Harry van Dalen

Foto: Herman Wouters

De Gouden Kooi van de oudere werknemer

Demografische katers

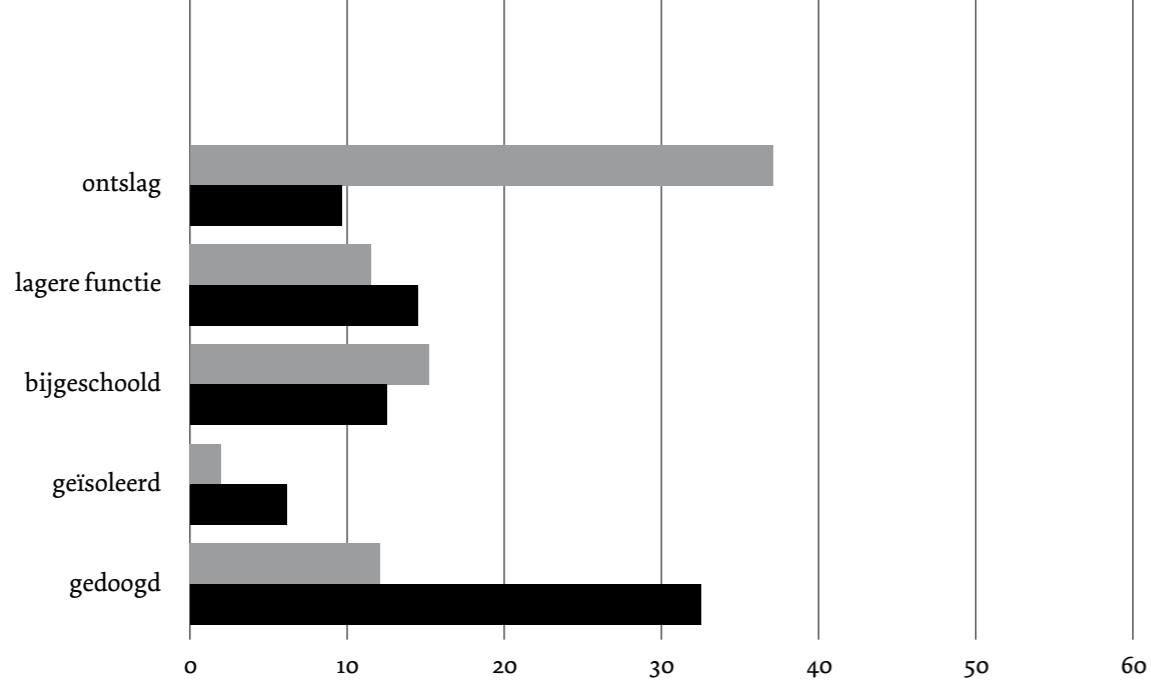
De vergrijzing gaat ook aan de arbeidsmarkt niet voorbij. Uitstroomregelingen waarlangs oudere werknemers tot voor kort massaal de arbeidsmarkt konden verlaten zijn ingeperkt of afgeschaft. Organisaties zullen daarom veel meer dan vroeger bevolkt worden door werknemers op leeftijd. Eén van de belangrijkste vragen is daarbij hoe we mensen tot aan het eind van hun loopbaan fris en breed inzetbaar kunnen houden. Wie de huidige arbeidsmarkt overziet zal zich realiseren dat dit geen sinecure is. De arbeidsmobiliteit is in vergelijking met andere landen laag, hetgeen een goede (her)allocatie van talenten in de weg staat. Uit nog niet gepubliceerd onderzoek van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) blijkt dat vele werknemers – jong en oud – dromen over ander werk dan het werk dat ze dagelijks doen. Meer dan één op de drie mensen denkt erover om zijn loopbaan een radicaal andere wending te geven. We moeten daarbij denken aan het beoefenen van een totaal ander beroep, een nieuwe opleiding starten of het afscheid nemen van het leven in loondienst en het opzetten van een eigen bedrijf.

Tussen droom en daad staan echter de bekende wetten van Elsschot in de weg en praktische bezwaren. Eén op de vijf mensen die droomt van

een carrièreswitch verwacht die ook binnen enkele jaren in de praktijk te brengen. De overgrote meerderheid ziet echter toch voornamelijk belemmeringen. En wie wat verder graaft in de belemmeringen die de geringe daadkracht verklaren, stuit op een breed palet van overwegingen, zoals gebrek aan geld, tijd of goede opleiding. Maar de belangrijkste sta in de weg blijkt het verlies aan de zekerheid die de huidige baan geeft. De oude baan en de daarmee gepaard gaande verworvenheden zijn een groot goed dat kennelijk moeilijk wordt losgelaten.

Een arbeidsmarkt waarin werknemers op grote schaal dromen van nieuwe mogelijkheden zonder ze in de praktijk te brengen spoort niet met de mooie vergezichten van management consultants en andere zelfbenoemde visionairs. Waar dat gebrek aan dynamiek onder meer toe kan leiden zien we bij oudere werknemers die mentaal afhaken. Moe van veranderingen om hen heen tellen zij de dagen tot hun pensioen dat echter steeds later ingaat. Interessant is dat werkgevers tot op heden het antwoord schuldig blijven op dit fenomeen. Alle mooie woorden over duurzame inzetbaarheid ten spijt staat het personeelsbeleid ten aanzien van ouderen nog in de kinderschoe-

Figuur 1a

Hoe wordt omgegaan met werknemers die ondermaats presteren (antwoorden van managers). Bron: LISS.

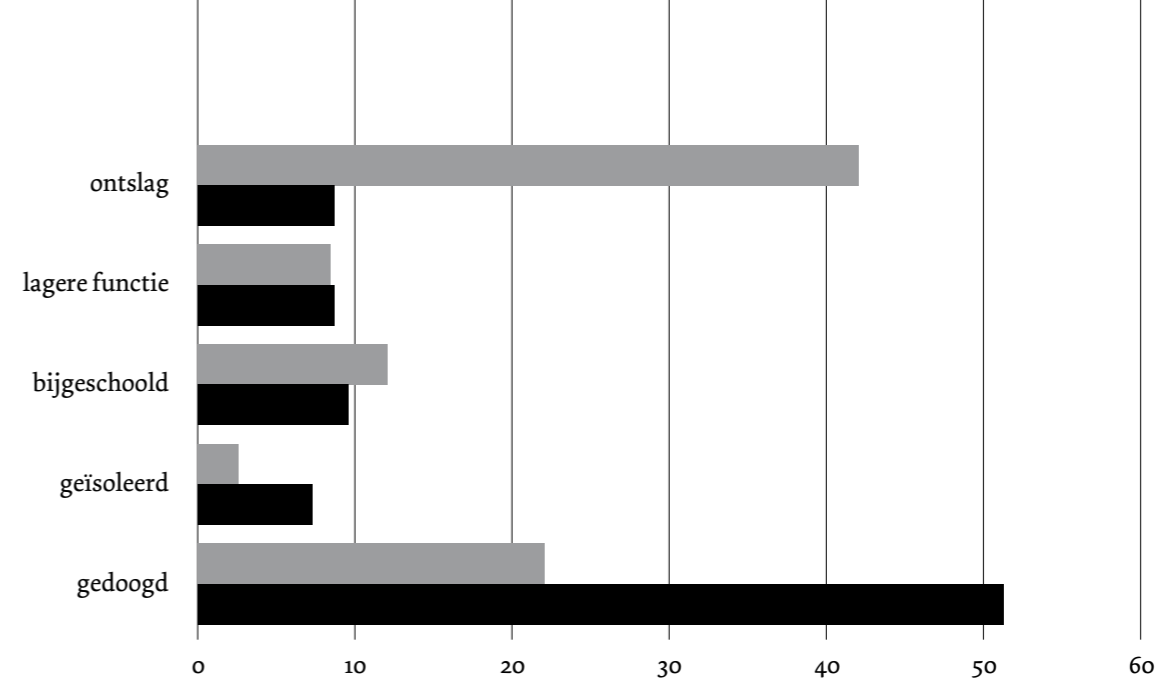
jongeren ■
ouderen ■

nen (zie figuur 1a en 1b). Het gangbare beleid duiden we in termen van ontziebeleid, waarin veel mag en weinig moet. Taakverlichting, extra vrije dagen, seniorenregelingen zijn nog altijd populair. Disfunctioneren wordt met de mantel der liefde bedekt en de ondermaats presterende oudere werknemer wordt weggepromoveerd of aan een bureau gezet waar hij of zij weinig kwaad kan doen. En dit ondanks de scheve gezichten bij jongere generaties werknemers die bij slechte prestaties ontslag tegemoet kunnen zien. Ziehier de gouden kooi van de oudere werknemer die pas ontsnapt bij het (vervroegd) pensioen.

Paradoxaal genoeg opent het vervroegde pensioen de deur naar de gedroomde buitenwereld en de onvervulde aspiraties op de arbeidsmarkt. Met de financiële steun van het vervroegde pensioen in de rug gaat een groeiende groep gepensioneerd weer aan de slag. In de periode 2002 tot 2007 nam het aandeel vervroegd gepensioneerd, dat weer actief werd op de arbeidsmarkt toe van 16 tot 23% (Van Dalen et al, 2009; Henkens et al., 2009). Deze ontwikkelingen laten zien dat werken op oudere

leeftijd geen straf is, maar dat er iets mis is met hoe instituties op de arbeidsmarkt functioneren.

De uitdaging in een verouderende arbeidsmarkt is nieuwe wegen te ontdekken die de dynamiek kunnen vergroten, zonder daarbij van het ene uiterste in het andere te vervallen. Het is verleidelijk om voor flexibiliteit en (dus) tegen zekerheid te pleiten omdat de problemen daarmee op papier verdwijnen. Een afbraak van sociale zekerheden kan van iedere werknemer een veredelde ZZP'er maken hetgeen ongetwijfeld zal leiden tot een arbeidsmarkt in beweging. Maar de sociale kosten (in termen van sociale en economische uitsluiting van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt) kunnen onverwacht groot zijn. Kwetsbare groepen – waaronder oudere werknemers – zullen in dat geval de consequenties ervaren van de gangbare negatieve beeldvorming ten aanzien van ouderen. Een blik over de grenzen leert dat deze negatieve beeldvorming in landen met andere instituties ook veel te wensen overlaat en lastig te veranderen is. Ouderen worden weliswaar geroemd om hun loyaliteit en betrouwbaarheid, maar dit weegt

Figuur 1b

Hoe wordt omgegaan met werknemers die ondermaats presteren (antwoorden van werknemers). Bron: NIDI.

jongeren ■
ouderen ■

geenszins op tegen hun gebrek om met nieuwe technologieën om te gaan, de geringe opleidingsbereidheid en flexibiliteit. Het is derhalve verstandig om veel meer werk te maken van het vergroten van duurzame inzetbaarheid van werknemers. Wie echter het onderzoek naar de kansen van ouderen op de arbeidsmarkt overziet zal tot de conclusie komen dat het een illusie is te denken dat daarmee het pleit van een hogere arbeidsdeelname van ouderen kan worden gewonnen.

Het is een idee fixe om te denken dat volledige flexibiliteit de economie ten goede komt. Doorschieten in flexibiliteit raakt niet alleen werknemers die laag in de pikorde van de arbeidsmarkt staan, maar ook de arbeidsorganisaties zelf. Laten we het eens tegendraads zeggen, het functioneren van arbeidsorganisaties is gebaat bij een zekere mate van voorspelbaarheid en inflexibiliteit. Organisaties kunnen immers worden opgevat als kleine samenlevingen, waarbinnen sociale cohesie een noodzakelijke voorwaarde is voor kennisuitwisseling, samenwerking en productiviteit. Dat gedijt nu eenmaal beter bij een organisatie die

‘De oude baan en de daarmee gepaard gaande verworvenheden zijn een groot goed dat kennelijk moeilijk wordt losgelaten’

tenminste bestaat uit een vaste kern van enige omvang. Maar ook voor de klanten is het van belang dat een organisatie een harde kern bevat. Wie een relatie aangaat met een bedrijf wil er op kunnen rekenen dat goederen en diensten geleverd worden zoals in het verleden. In een economie die steeds meer steunt op dienstverlening is dit een belangrijk gegeven. Werknemers die elk moment de wacht kan worden aangezegd, zullen op de loop gaan voor elk beter bod van de concurrent. Zij zullen wellicht investeren in hun eigen menselijk kapitaal, maar het belang

van de organisatie waarvoor men wordt ingehuurd zal op de tweede of zelfs derde plaats komen. De uitdaging in een vergrijzende arbeidsmarkt is om organisaties en instituties zodanig vorm te geven dat mobiliteit en dynamiek beter tot hun recht komen. De overheid lijkt voldoende werk verzet te hebben om instituties bij de tijd te bren-

‘Het expliciet maken van de relatie tussen werknemer en werkgever in termen van rechten en plichten is geen prettige bezigheid, maar het is de prijs van het jarenlang verwaarlozen van deze relatie’

gen en de vernieuwingskracht zal vooral vanuit organisaties en overkoepelende belangenorganisaties moeten komen. Een flexibilisering van de arbeidsrelatie zal daarbij centraal staan. Het gaat dan niet zozeer om de vraag hoe makkelijk deze kan worden beëindigd zoals in het debat over de hervorming van het ontslagrecht, maar veeleer om de vraag hoe meer flexibiliteit in bestaande arbeidsrelaties kan worden ingebouwd. Arbeidscontracten vertonen veel gelijkenissen met verzekeringscontracten. De meeste werknemers gaan maar al te graag een contract aan met bedrijven omdat zij het ondernemersrisico niet willen lopen. Door het betalen van een risicopremie ontvangen zij een vast salaris en een even vaste baan. De ondernemer is degene die het uiteindelijke risico loopt en is ook degene een deel van de winst kan toe-eigenen.

De kunst van een vergrijzende organisatie is om aanpassingsvermogen in arbeidscontracten in

te bouwen en werknemers deelgenoot te maken van het vergrijzingsrisico, een risico dat vooral tot uiting komt in het verschil dat kan ontstaan tussen productiviteit en arbeidskosten van werknemers. Dat kan op vele manieren, door het afkopen met geld van risico's tot het overeenkomen van verplichtingen in geval een werknemer structureel niet functioneert, zoals demotie en gedwongen mobiliteit binnen het bedrijf dan wel via het creëren van een interne arbeidsmarkt. Het expliciet maken van de relatie tussen werknemer en werkgever in termen van rechten en plichten is geen prettige bezigheid, maar het is de prijs van het jarenlang verwaarlozen van deze relatie. In tijden van een groeiende en jonge arbeidsmarkt konden veel arrangementen bedacht worden en gefinancierd worden door wat economen noemen het 'demografisch dividend'. Nu tijden van krimp en ontsparringen aanbreken en Nederland met een demografische kater te maken krijgt, is het tijd om daar naar te handelen ... tenzij men decennialang een hoofdpijndossier op zijn bord wil hebben.

Kène Henkens en Harry van Dalen zijn verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) en de Universiteit van Tilburg.

Referenties

Dalen, H.P. van, K. Henkens, B. Lokhorst & J. Schippers (2009). *Herintreding van vroeggepensioneerden*. Onderzoeksrapport 9-9-2009, Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.

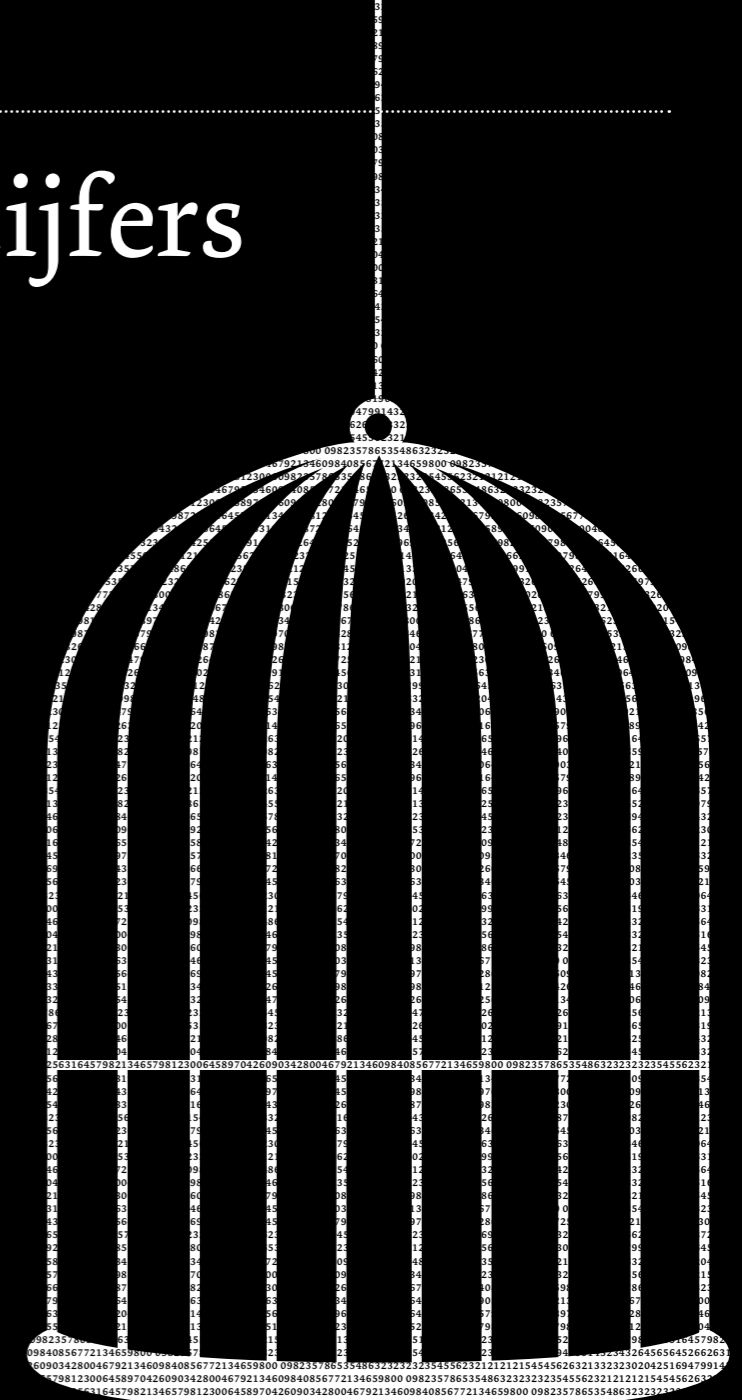
Dalen, H.P. van, K. Henkens & J. Schippers (2009). 'Beelden van de productiviteit van ouderen bij werkgevers en werknemers'. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 25 (1): 6-19.

Henkens, C.J.I.M. (2010). *Pensioen in beweging: over sociologische aspecten van langer werken*. Inaugurele rede, Tilburg: Universiteit van Tilburg.

Henkens, K., H.P. van Dalen & H. van Solinge (2009). *De vervagende grens tussen werk en pensioen; over doorwerkers, doorstarters en herintreders*. NIDI report nr. 78. Amsterdam: KNAW Press.

feiten & cijfers

samenstelling **Eline van der Mast**

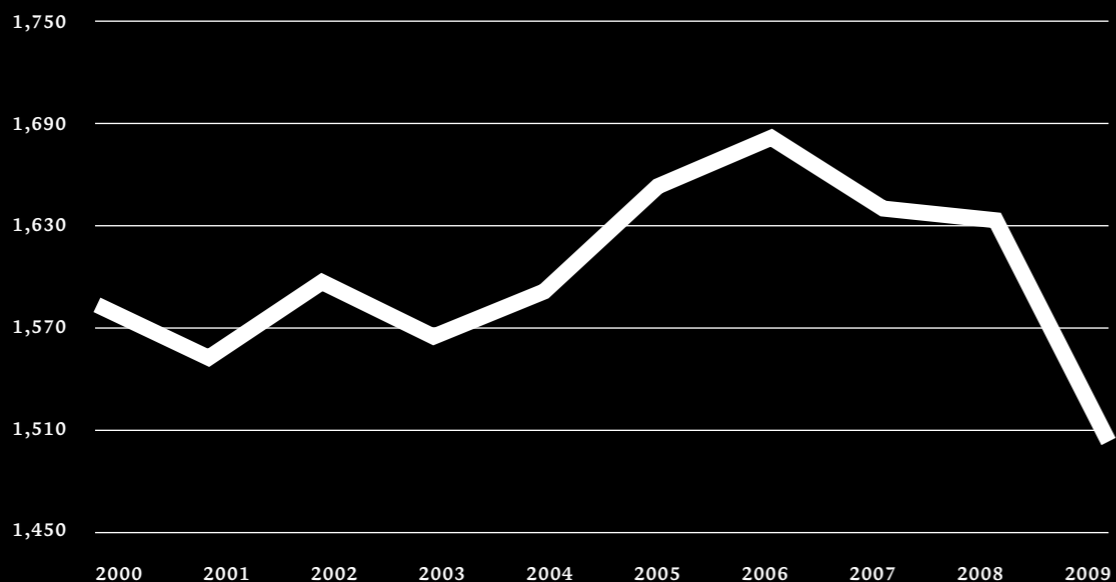
Gouden Kooi Wonen

In Nederland worden de huren relatief laag gehouden door regelingen en subsidies van de overheid. Dit kost jaarlijks € 14,5 miljard, waarvan slechts € 6,75 miljard terecht komt bij de huurders met lagere inkomens – de eigenlijke doelgroep. Door dit huurbeleid en de hypotheekregels zit er amper beweging in de woningmarkt. Mensen die beschermd zijn via subsidies en dus in een sociale huurwoning mogen wonen, komen vaak vast te zitten in hun huis zodra ze boven de € 33,000 gaan verdienen – het Europese maximum voor sociale huur. Op de vrije markt kunnen ze een woning niet betalen, en naar een andere sociale woning mogen ze niet. Door dit soort constructies ontstaat scheefwonen; mensen die goedkoop blijven wonen omdat ze geen woning kunnen

vinden binnen hun budget, starters die geen woning kunnen krijgen, en huiseigenaren die hun huis niet kunnen verkopen.

Vanaf 2009 waren er veel minder verhuizingen door de economische crisis. Vooral getrouwde stellen, een groep mensen die relatief vaak al een koopwoning heeft, verhuisden dat jaar minder. Ook mensen met een eigen koopwoning en een vaste baan, verhuisden minder vaak. Het blijkt dat werknemers met een eigen huis ongeveer half zo vaak verhuizen als werknemers die hun woning huren. Ze veranderen ook minder vaak van baan. Maar of minder arbeidsmobiliteit een direct gevolg is van meer woningvastheid is natuurlijk maar de vraag.

Aantal verhuizingen per jaar
x 1000

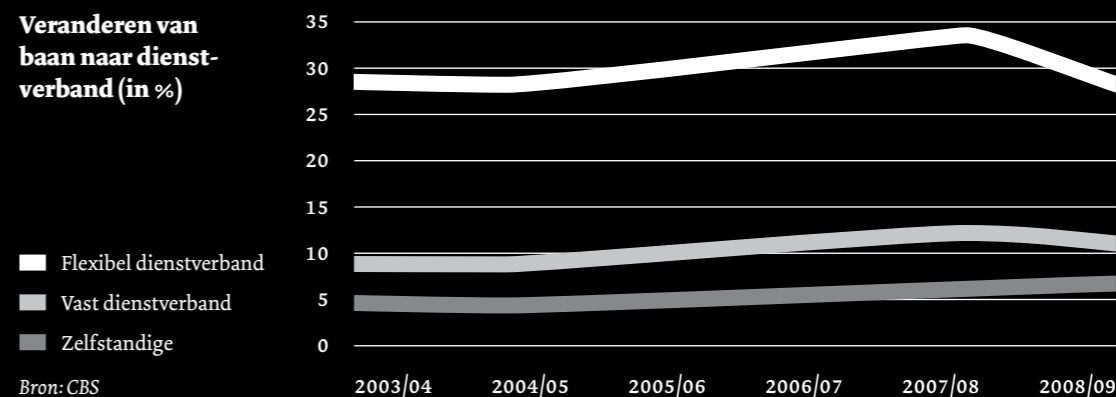

Gouden Kooi Werken

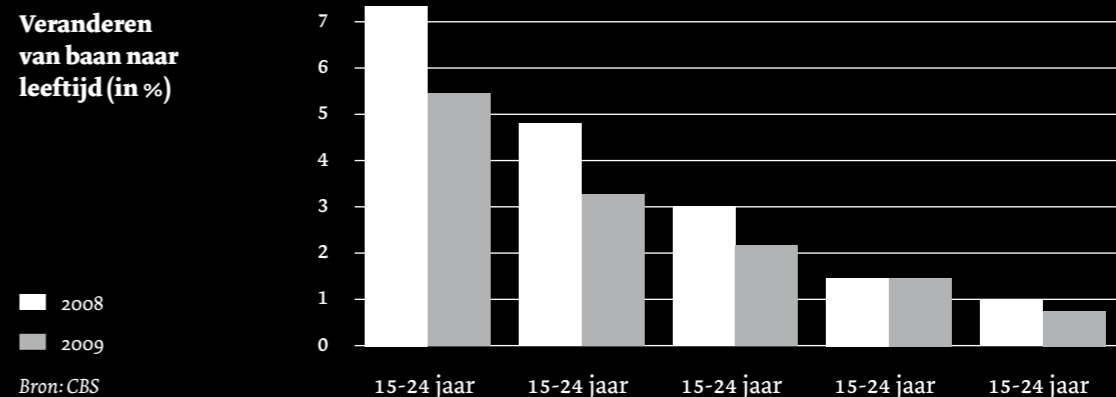
'Het nieuwe werken', en 'flexwerken'; een vast contract is zeker niet meer de enige arbeidsovereenkomst. Maar liefst 5,7 miljoen mensen hadden in het derde kwartaal van 2010 een vast contract, een daling van 1,9% ten opzichte van een jaar eerder. In hetzelfde kwartaal hadden 682 000 mensen een flexibel contract: een toename van 7,6% ten opzichte van het jaar daarvoor. Bij de groep 'flexwerkers' is het herstel van de economie het eerste zichtbaar. Flexwerkers zijn voornamelijk jongeren, studenten en vrouwen. Van baan veranderen, van beroep veranderen: de

kans hierop wordt kleiner in economisch mindere tijden. Zo wisselden tussen 2007 en 2008 880 000 mensen van beroep, tussen 2008 en 2009 nog maar 773 000. Van de mensen die van beroep veranderen, veranderen de meesten ook van werkring. Deze groep is wel afgenomen tussen 2008 en 2009: in deze periode wisselden 317 000 mensen van beroep binnen de eigen werkring en 455 000 van beiden. In 2007-2008 wisselden 538 000 mensen van beroep en werkring. Niet verrassend is dat met name mensen met een flexibel dienstverband en jongeren vaker van beroep wisselen.

Veranderen van baan naar dienstverband (in %)

Veranderen van baan naar leeftijd (in %)

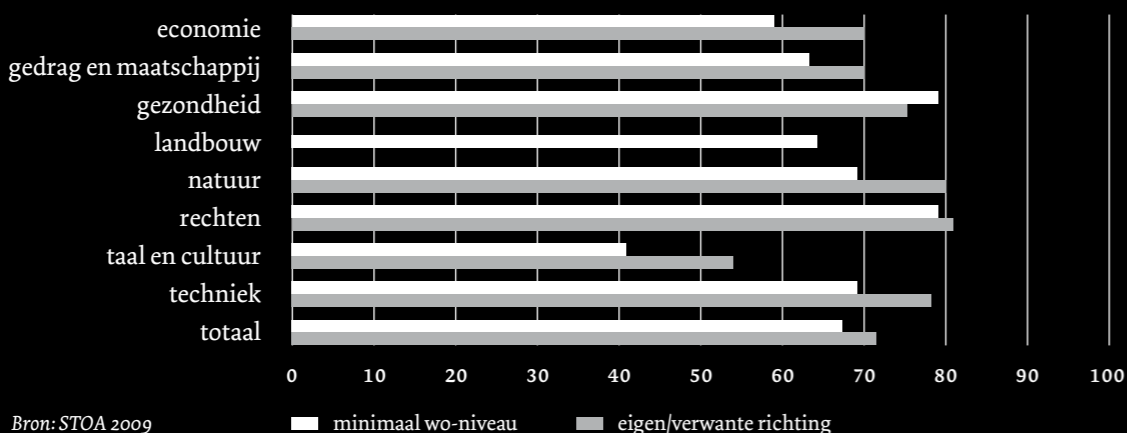

Gouden Kooi Opleiding

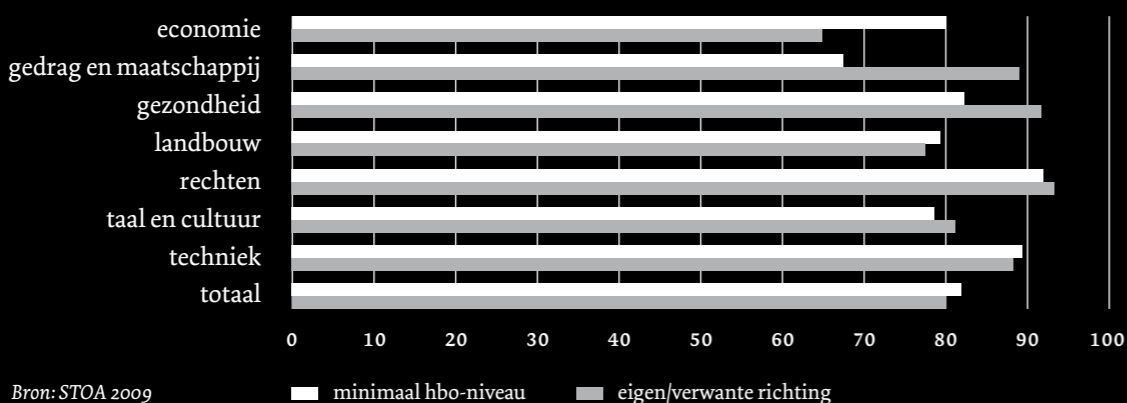
Het lijkt logisch dat hoe beter opgeleid je bent, hoe makkelijker je een baan krijgt. Gepromoveerde academici hebben dan ook vaker een vol-tijd baan dan niet-gepromoveerde academici. Maar eigenlijk houdt het daar op: MBO'ers hebben sneller een baan dan HBO'ers, en HBO'ers weer

sneller dan wo'ers. HBO'ers hebben een beter toegepaste opleiding en zijn makkelijker direct inzetbaar – wo'ers hebben vaker nog eerst behoefte aan werkervaring voor ze op hun eigen niveau kunnen worden ingezet.

Percentage afgestudeerde wo-ers uit 2007/08 met een baan op minimaal wo-niveau en in eigen/verwante richting

Percentage afgestudeerde hbo'ers uit 2007/08 met een baan op minimaal HBO-niveau en in eigen/verwante richting

Gouden Kooi Uitkeringen

In Nederland hadden eind februari 2011 262 000 mensen een ww-uitkering en 330 000 mensen een bijstandsuitkering. Uitkeringen zijn beschermingsconstructies, en er wordt vaak gezegd dat het moeilijk is om na een uitkering weer aan de slag te gaan.

Is dat ook zo? Het verschilt sterk per uitkering. De doorstroming van ww-uitkeringen is anders dan een bijstandsuitkering. De doorstroom in de ww-uitkeringen is vrij hoog; alleen in 2009 was de instroom hoger dan de uitstroom van de afgelopen vijf jaar.

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid probeert via re-integratietrajecten mensen weer aan 'regulier' werk te krijgen. Ze hebben hierbij voor 2011 het doel gesteld om 60% van de mensen die een traject volgen, weer aan het werk te krijgen. Hierbij is de invulling van een 're-integratietraject' breed genomen en 'uitstroom' is als de persoon in kwestie weer aan het werk gaat. De relevante uitkeringen zijn het hele gemeentebestuur. Hierbij is gebleken dat NUG'ers (niet-uitkeringsgerechtigden) en ww'ers het vaakst aan het werk gaan na een re-integratietraject.

In- en Uitstromen uit verschillende situaties

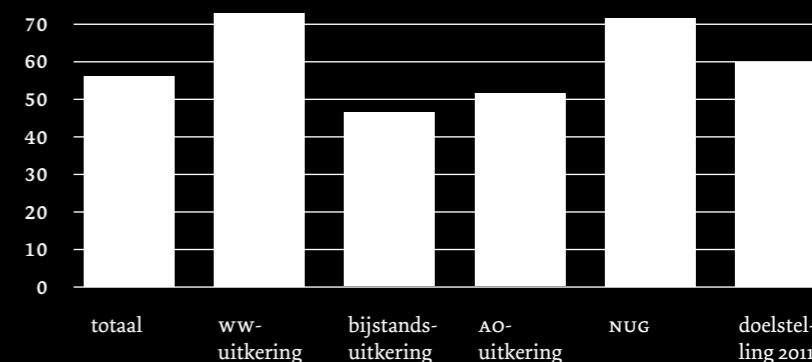
per 1000	instromen in			uitstromen uit		
	AO	ww	bijstand	AO	ww	bijstand
vanuit arbeid	21.9	52.8	15.9	12.9	55.9	35.9
ao		4.3	1.6		9.4	4.8
ww	1.7		3.8	1.1		0.8
bijstand	3.5	1.3		0.8	4.5	
andere uitkering	14.1	10.8	5	2.6	18	12
niets	10.3	3.4	25.2	1.9	10.8	15.5

Bron: CBS

Percentage uitkeringsperiode

Waarbij de desbetreffende persoon binnen 24 maanden na aanvang van de eerste re-integratieondersteuning met een baan is begonnen (2005)

Bron: CBS

Het Nederlandse pensioenstelsel werd jarenlang gerekend tot de beste in de wereld. De mythe van het waardevaste pensioen bij 65 blijkt echter voor velen een Gouden Kooi te zijn geweest. Nu het pensioenstelsel wordt aangepast als gevolg van de vergrijzing slaat de onzekerheid toe. Maar is dat wel zo slecht?

door **Stefan Hut**

De Gouden Kooi van het pensioenstelsel

Meer zekerheid over onzekerheid?

Welk inkomen krijgen we als we 'oud' zijn, klaar met werk en dus met pensioen? Veel mensen willen hier graag zekerheid over. De vraag is echter hoeveel voorspelbaarheid het pensioen nog biedt als we niets doen. Het recentelijk overeengekomen pensioenakkoord stelt als doel de risico's, baten en lasten helder en eerlijk te definiëren: meer zekerheid over onzekerheid.

Wat betekent dit echter voor de deelnemers van het pensioenstelsel? Dit artikel beschrijft de (on)zekerheid van het huidige pensioenstelsel, wat het recente pensioenakkoord hiermee wil doen en eindigt met wellicht de belangrijkste vraag in de huidige pensioenkwestie: hoe verdelen we de risico's over de verschillende generaties?

Het huidige pensioenstelsel: toenemende onzekerheid

Nederland heeft een uniek pensioenstelsel. Niet alleen vanwege het grote belang van de aanvullende pensioenen (tweede pijler), maar ook door de mate van risicodeling tussen de verschillende generaties die deelnemen aan het stelsel. Door de collectiviteit worden risico's met elkaar gedeeld en de verplichte deelname zorgt voor een brede dekking. Op deze manier staat het pensioen voor het merendeel van de deelnemers synoniem voor zekerheid. Het doel van het stelsel is dan ook om na pensionering de koopkracht die men tijdens de loopbaan heeft opgebouwd te behouden. Er is een balans ontstaan tussen

ambitie, zekerheid, solidariteit en kosten. De toenemende vergrijzing dreigt deze balans echter te verstoren, omdat de kosten flink oplopen. Niet alleen zorgt de vergrijzing voor hogere kosten door de verlenging van het aantal pensioenjaren bij de volgende generaties gepensioneerden, maar de verhoogde grijze druk maakt pensioenfondsen ook steeds kwetsbaarder voor veranderingen en schokken op de financiële markten, zoals de recente crisis heeft aangetoond.

Bij ongewijzigd beleid zijn de enige instrumenten om deze balans te herstellen het verhogen van de premie, korten op indexatie, of het verlagen van de nominale pensioenwaarde. Het laatste is niet iets wat tot op heden als wenselijk wordt beschouwd en daarom heeft er in de afgelopen jaren een flinke verhoging van de pensioenpremie plaatsgevonden. De premie heeft echter een dusdanig historisch hoog niveau bereikt, dat er in toenemende mate gebruik gemaakt wordt van het indexatie instrument om schokken op te vangen. Het resultaat is dat door gebrek aan compensatie voor inflatie de koopkracht van de gepensioneerden onverwacht aanzienlijk kan afnemen. De zekerheid en ambitie van het stelsel komt hiermee in het geding, want een pensioen dat niet meegroeit met de inflatie betekent voor veel werknemers slechts een half pensioen. Daarnaast heeft deze verschuiving van de premieverhoging naar het indexatie instrument belangrijke consequenties voor de verschillende generaties die deelnemen aan het pensioenfonds. Waar premieverhoging alleen voor rekening komt van diegene die bijdragen aan het pensioenstelsel, de werkenden, zorgt indexatiekorting voor een lagere koopkracht bij zowel huidige als toekomstige gepensioneerden (feitelijk de huidige werkenden). Niet alleen de werkenden maar ook de gepensioneerden dragen nu in toenemende mate de lasten van de vergrijzing.

De discussie rondom de betaalbaarheid van de aanvullende pensioenen is daarmee niet langer alleen van financiële aard, maar heeft ook belangrijke gevolgen voor het politieke domein. De rol van ouderen in de politiek zal in de toekomst verder groeien, zowel onder politici als onder kiezers. De impact van de vergrijzing op de risicoverde-

ling tussen de jongere en oudere generaties wordt daarmee een steeds belangrijker argument in de discussie rondom de pensioenen. Met name onduidelijkheid over de risico's en achteraf tegenvallende pensioenresultaten zijn belangrijke redenen voor het afnemende vertrouwen van deelnemers in het stelsel van aanvullende pensioenen.

Het pensioenakkoord: meer zekerheid?

Het stelsel van aanvullende pensioenen bevindt zich op dit moment in een impasse. De verworven zekerheden lijken ineens niet zo zeker en de verschillende generaties zijn met name bezorgd over hun eigen bijdrage en uitkeringen binnen het stelsel. Het resultaat is een Gouden Kooi, waarvan de sleutel ligt bij het zoeken naar oplossingen die voor alle deelnemers leiden tot heldere en eerlijke afspraken.

In theorie bestaan er verschillende oplossingen. In de eerste plaats kan de ambitie van het aanvullende pensioen verlaagd worden, door de pensioenuitkeringen terug te brengen van de huidige 70% van het (gemiddelde of eind) loon naar een lager percentage. Daarnaast kan de ambitie verlaagd worden door de pensioenleeftijd te verhogen om daarmee het aantal pensioenjaren terug te dringen. Ten tweede kan (een deel van) de pensioenuitkering resultaatafhankelijk worden gemaakt, door in plaats van de uitkering alleen de ingelegde premie vast te leggen. Bij deze zogenaamde premieovereenkomst (*Defined Contribution*, ofwel DC) is het pensioenresultaat afhankelijk van het beleggingsrendement. Wel wordt deelnemers vaak de mogelijkheid geboden om een keuze te maken tussen offensief of defensief beleggen, om zo het beleggingsrisico zelf te bepalen. Ongeacht deze keuze zal door dit type overeenkomst het risico echter voor een groter deel bij de deelnemer terecht komen. Voor een groeiend aantal pensioenregelingen is dit nu al het geval.

Het recentelijk overeengekomen pensioenakkoord bevat beide soorten maatregelen. Om de ambitie te verlagen gaat de pensioenleeftijd in 2020 naar 66 en in 2025 naar 67 jaar, dit geldt zowel voor de AOW als aanvullende pensioenen. Het is echter de vraag of deze verhoging per 2020 niet te laat komt. Het grootste deel van de babyboomgeneratie

Ontsnapt aan de klok

Er zijn momenten dat we ons ernstig zorgen maken. Dat we de slaap niet kunnen vatten omdat we piekeren over een pensioen, wat we niet hebben. Of over wat ons te wachten staat als een van ons arbeidsongeschikt raakt. Stel: een van ons krijgt een lamme arm, of erger, een attackje in de hersenen, ergens in de buurt van het taalcentrum. Dan zijn wij ver van huis. Letterlijk misschien zelfs, omdat we ons huis dan moeten verkopen.

Sinds jaren verdienen wij, schrijversechtpaar met de zorg voor drie kinderen, ons brood met het schrijven van artikelen, recensies, columns en boeken. Al jaren gaat dat goed. Het gaat eigenlijk steeds beter. We hebben vaste opdrachtgevers en mogen onze (creatieve) plannen op prominente plaatsen uitvoeren. Dat geeft een goed gevoel. We werken hard, gedisciplineerd, maar wel wanneer het ons schikt. Dikwijls is dat overdag, vaak ook 's nachts, op zon- en feestdagen, bij nacht en ontij. We worden door niets beschermd. Geen contract, geen wet, geen subsidie, geen financiële tegemoetkoming, niets. De erfenissen van onze ouders bieden misschien nog de meeste garantie. Daar staat tegenover dat we vrij zijn om de dag in te delen zoals we willen. Die vrijheid heeft ons voorgoed ongeschikt gemaakt voor een leven in een gouden kooi. Kantoren? Klokken? Wij kennen maar één klok: de biologische. Toen we voor onze eerstgeborene opvang zochten kwamen wij vanzelf uit bij een ouderparticipatierecherche. Zelf-doen was ook hier het motto. Beter had iets niet kunnen passen. Met ons curriculum vallen we vanzelf buiten de reguliere besognes. En gelukkig maar.

Daniëlle Serdijn

Journalist en literatuur recensent bij de Volkskrant

zal rond of net voor dit jaar met pensioen gaan. Voor hen zullen de maatregelen dus niet meer gelden, terwijl deze generatie een aanzienlijk aandeel heeft in de toenemende vergrijzing van de Nederlandse samenleving. Er ontstaat daardoor een discrepantie tussen demografische ontwikkelingen en de aangekondigde maatregelen. Daarnaast wordt de hoogte van (een deel van) de pensioenen niet meer gegarandeerd, waardoor de pensioenuitkering in toenemende mate afhankelijk wordt van investeringsresultaten en veranderingen op de financiële markten. Als gevolg van het huidige akkoord zullen pensioenfondsen waarschijnlijk risicovoller gaan beleggen, omdat hoge rendementen nu eenmaal samengaan met hogere risico's. Het is echter de vraag of dit voor alle deelnemers wenselijk is. Aan de andere kant wordt nu wel duidelijker gecommuniceerd aan de deelnemers dat resultaten kunnen tegenvallen en pensioenuitkeringen lager kunnen zijn dan verwacht.

Meer en langer werken

Naast deze maatregelen wordt in het akkoord ook aandacht besteed aan het faciliteren van arbeidsparticipatie van ouderen. Met name op dit vlak is nog veel te winnen. Het doel is om te zorgen voor grotere inzetbaarheid, scholing, arbeidsomstandigheden, mobiliteit, werkherhervatting en productiviteit onder ouderen. Een van de maatregelen is een 'mobiliteitsbonus' voor zowel werknemer als werkgever. De werkgever krijgt de bonus als hij/zij een 55-plusser in dienst neemt. Het betreft een afdrachtskorting, zodat de werkgever voor de 55-plusser minder loonbelasting en premies hoeft te betalen. Daarnaast ontvangt de werknemer een eenmalig geldbedrag om deze te verleiden van werkgever te wisselen. De maatregel lost echter slechts een deel van het probleem op. Andere belemmeringen voor de arbeidsparticipatie van ouderen lijken over het hoofd te worden gezien, zoals de verplichting tot doorbetaling van loon bij ziekte, een financieel bedrijfsrisico dat significant groter is bij 65-plussers.

Als laatste is bij de huidige pensioenafspraken onzekerheid over de verdeling van de risico's over de verschillende generaties een belangrijk punt. Doordat (een deel van) het pensioen niet meer

‘Het stelsel van aanvullende pensioenen bevindt zich op dit moment in een impasse. De verworven zekerheden lijken ineens niet zo zeker en de verschillende generaties zijn met name bezorgd over hun eigen bijdrage en uitkeringen binnen het stelsel’

gegarandeerd wordt, wordt het 'recht' op een pensioen vervangen door een 'gunst'. Voor huidige werkenden betekent dit grotere onzekerheid over de omvang van de pensioenuitkering in de toekomst. Daarnaast wordt aan de pensioenfondsen toegestaan om meer risico's te nemen door zelf te bepalen welke rekenrente wordt gebruikt om de financiële situatie van het fonds vast te stellen. Alhoewel voorstanders stellen dat dit zou leiden tot meer evenwicht binnen de fondsen, betekent het ook dat bij tegenvallende investeringsresultaten grote tekorten kunnen ontstaan. Op korte termijn kan een fictief hoog rendement nog wel leiden tot hoge pensioenuitkeringen bij huidige gepensioneerden, maar met name voor jonge huidige werkenden kunnen bij tegenvallende investeringsresultaten de pensioenbaten in de toekomst flink tegenvallen.

Het is dan ook de vraag in hoeverre individuen nog kunnen worden verplicht om deel te nemen (en dus te betalen) aan een pensioenregeling met een onzekere uitkomst. Nu het pensioenakkoord ervoor zorgt dat fondsen mogelijk meer beleggingsrisico's gaan nemen, zullen pensioenuitkeringen in toenemende mate onzeker worden. Door

het recente pensioenakkoord zal dus mogelijk de verplichte deelname aan het stelsel onder druk komen te staan.

Conclusie

Leidt het huidige pensioenakkoord dus tot meer zekerheid voor de verschillende generaties? Op dit moment is het antwoord op deze vraag niet unaniem positief. Hoewel het nieuwe akkoord de risico's, lasten en baten duidelijker lijkt te communiceren, blijft er grote onzekerheid over de impact van het akkoord op de verschillende deelnemende generaties. Een lichtpunt in de discussie is wel dat minister Kamp onlangs in een brief aan de Tweede Kamer heeft laten weten een onderzoek in te stellen door het CPB naar de verdeling van de risico's, lusten en lasten over de verschillende generaties. Om de Gouden Kooi van de pensioenen daadwerkelijk te kunnen verlaten, zal ook dit punt met voldoende overweging in het nieuwe pensioenakkoord moeten worden opgenomen.

Stefan Hut studeerde af op het Nederlandse pensioenstelsel aan de *University College* Utrecht.

Geen werk? Eerst nog maar wat leren. Het lijkt een goed idee. De gemeente Utrecht biedt jongeren zonder regulier werk een leerwerktraject aan met een redelijke stagevergoeding. Werk moet immers lonen. Maar het risico bestaat dat met deze trajecten de aansluiting op de arbeidsmarkt verloren gaat. Jongeren hebben ook een eigen verantwoordelijkheid om de regeling niet in een Gouden Kooi te laten veranderen.

door Anita Vink

Werk-leertrajecten in Utrecht

Duwtje in de rug moet geen Gouden Kooi blijken

Alle regelingen rondom armoedebeleid en uitkeringen hebben hetzelfde doel: ervoor zorgen dat mensen niet ongewild aan de zijlijn komen te staan, dat mensen mee kunnen blijven doen en dat er duurzaam wordt geïnvesteerd in hun kansen en toekomst. Om dat te bereiken zijn er in Nederland sinds de vorige eeuw diverse regelingen in het leven geroepen. Terecht, want niemand wil terug naar de tijd dat enkel de kerken verantwoordelijk waren voor de meest kwetsbaren in deze samenleving. Maar zoals al vaker is gebleken – in bijvoorbeeld de discussie rondom de WAO – kunnen goede bedoelingen verkeerd uitpakken. Uit de regeling stappen en regulier werk accepteren heeft dan een armoedeval tot gevolg. Daarmee wordt er een zogeheten Gouden Kooi rond de regeling geplaatst: de regeling afwijzen en zelf regie nemen gaat immers niet meer omdat de betrokkene er daarmee op achteruitgaat. Hoe kunnen we deze Gouden Kooi opheffen als het gaat om (kansarme) jongeren in de gemeente Utrecht?

Werken en leren

Op 1 oktober 2009 is de Wet Investeren in Jongeren (WIJ) in werking getreden. De wet geldt voor jongeren tot 27 jaar en heeft voor die groep het recht op bijstand vervangen door het recht op een werk-leeraanbod. Dit recht verplicht de gemeente om iedere jongere tot 27 jaar zonder opleiding of reële kans op werk, een werk-leeraanbod te doen. De wet is tot stand gekomen omdat keer op keer blijkt dat jongeren op de arbeidsmarkt het moeilijk hebben. Ze missen ervaring, soms zelfs opleiding en het is lastig in tijden van crisis om tussen de vaste kern van werknemers te komen. Daarnaast is uit diverse onderzoeken gebleken dat wie op jonge leeftijd aan de zijlijn terecht komt, er de rest van zijn leven last van heeft. Een gat in je cv. en je werkritme zijn zaken die lastig gerepareerd kunnen worden.

Jongeren gaan met het werk-leeraanbod aan de slag bij een interne of externe werkgever en doen zo werkervaring op. Op die manier wordt er duurzaam geïnvesteerd in de kansen van jongeren op de arbeidsmarkt. Hard nodig ook, want de vergrijzing komt eraan en dan is iedereen nodig op de arbeidsmarkt. Er ontstaat vervolgens wel de situatie dat jongeren moeten werken voor een

inkomen zonder dat ze daar extra op verdienen. Ze werken immers wel, maar ontvangen niet eens het minimale loon. In Utrecht is er daarom voor gekozen om aan een ieder die het werk-leeraanbod volgt een stagevergoeding toe te kennen. Dit is ongeacht hetgeen de jongere aan neveninkomsten heeft, ongeacht het inkomen van een partner, ongeacht de woonsituatie en ongeacht het eigen vermogen. Het recht op een werk-leeraanbod geldt immers voor iedereen, ook voor de mensen die geen recht zouden hebben op een bijstands-uitkering. De grondgedachte daarachter was en is dat werk moet lonen. Doordat de werkzaamheden beloond worden, zouden jongeren gestimuleerd worden om de werkzaamheden te verrichten.

Utrecht is een sociale stad. De stagevergoedingen zijn daarom niet laag. Het maakt ook niet uit voor hoeveel uur je het werk-leertraject ingaat: als het minimaal 24 uur per week is, ontvang je dezelfde stagevergoeding als iemand die 40 uur per week het werk-leertraject volgt. Dit kan met alle toeslagen oplopen tot bijna 1200 euro netto per maand. Gevolg: de invoering van de stagevergoeding heeft een enorm aanzuigende werking op jongeren die anders niet naar voren gekomen zouden zijn. Nu is dat op zichzelf niet erg: als je door dit systeem jongeren bereikt die je anders niet zou bereiken is dat heel waardevol. D66 Utrecht vindt investeren in jongeren belangrijk en heeft daarom in juni 2010 voor het behoud van de stagevergoeding gestemd. Wel is er gevraagd om een evaluatie van de wet en de uitvoering daarvan in Utrecht.

Dubbel beeld

De evaluatie kwam een maand geleden. Daaruit kwam een dubbel beeld naar voren. De jongeren waren positief over de stagevergoeding. Het gevoel te werken voor je inkomen is goed voor het zelfbeeld. Uit de evaluatie bleek echter ook dat de stagevergoeding volgens sommige professionals dusdanig hoog is dat jongeren niet gestimuleerd worden om werk te zoeken of, nog beter, terug te gaan naar school. En daar sta je dan als gemeente met je goede bedoelingen. Want een jongere kan niet eeuwig in een werk-leertraject blijven. Op een gegeven moment zullen ze in een reguliere baan aan de slag moeten of terug moeten naar school. Omdat de gemeente het traject betaald heeft, is

‘Een jongere kan niet eeuwig in een werk-leertraject blijven. Op een gegeven moment zullen ze in een reguliere baan aan de slag moeten of terug moeten naar school’

verder volledig onduidelijk of iemand genoeg verdien capaciteit heeft om zelf een eigen inkomen te verdienen. En op een gegeven moment is het zover dat je te oud bent om met behoud van studiefinanciering te studeren; dat je een te grote achterstand op de reguliere arbeidsmarkt hebt opgelopen. Kortom: dat het allemaal niet zo heeft uitgepakt als zou moeten. Zonde van het gemeenschapsgeld dat is geïnvesteerd in de trajecten. Maar vooral zonde voor de kansen van de jongere. De jongere die we zo hard nodig hebben in de toekomst.

Met de hoge stagevergoeding bestaat het gevaar dat er een Gouden Kooi kan worden gecreëerd. D66 heeft daarom in de gemeenteraad van Utrecht gevraagd om de effectiviteit van de trajecten en de effectiviteit van de stagevergoeding in kaart te brengen. Daarnaast heeft D66 nadrukkelijk gevraagd om de trajecten zo in te richten dat regulier werk altijd loont en er geen belemmeringen bestaan om je als jongere op de reguliere arbeidsmarkt te richten. Niets doen voor jongeren op de arbeidsmarkt is namelijk geen optie.

D66 heeft als laatste gevraagd om in de aanloop naar 1 januari 2013 met een uitgewerkt plan te komen over de uitwerking van de nieuwe Wet Werken naar Vermogen. Het is de taak van de gemeente om jongeren kansen te bieden opdat ze zich op de reguliere arbeidsmarkt kunnen bewegen. Dat doe je allereerst door jongeren vanaf dag 1 te wijzen op hun eigen verantwoordelijkheid en door de voordelen van het traject te promoten. Wie deelneemt aan een traject komt in een werkritme terecht en vergroot de kansen op de arbeidsmarkt. Daar mag de gemeente best

in investeren. Investeren in jongeren is namelijk investeren in de toekomst. Maar van de jongere mag ook iets verwacht worden: eigen verantwoordelijkheid en de wil om op eigen benen te staan. Het is één van de grote uitdagingen waar we als gemeente het komende jaar voor staan: nieuwe wet- en regelgeving met minder financiële middelen zo vormgeven dat zij doen waar ze voor bedoeld zijn: mensen kansen bieden zonder ze op te sluiten in een Gouden Kooi.

Anita Vink is D66-raadslid in Utrecht met in haar portefeuille Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Mous Natuurlijke momenten

Mijn moeder is negentig jaar en hoort niet meer zo best. Gelukkig bestaan er gehoorapparaten en die gebruikt ze dan ook al een jaar of tien. Die dingetjes zijn prijzig, maar de verzekeraar vergoedt ongeveer een kwart van de aanschafprijs. Eens in de zoveel tijd brengen wij een bezoekje aan de audicien, dan wordt een slangen-tje vervangen of het toestel een beetje anders ingesteld, al naar gelang de klacht. Opvallend is, dat wij het laatste jaar telkens – nog vóór wij de reden van onze komst kunnen uitleggen – worden verblijd met de mededeling dat mijn moeder ‘recht’ heeft op een nieuwe hoorprothese. Men bedoelt daarmee dat de verzekering aan de aanschaf van een nieuwe een bijdrage zal leveren. En zo is bij mijn moeder langzaam de boodschap binnengedruppeld dat zij met verouderde spullen in haar oren loopt.

Tot ons gezin horen twee eeuwig hongerige en dorstende jongens van 18 en 20, dus is onze koelkast permanent en rijkelijk gevuld met allerlei levensmiddelen. Vele daarvan zijn verpakt en op die verpakking staat een datum. Meestal met de aanduiding ‘tenminste houdbaar tot’. Als de heren, ondanks hun toch wel erg traag ontwikkelende frontaalkwab, feilloos en in één oogopslag constateren dat die datum is bereikt, laten zij dat voedsel voor wat het is en kiezen iets anders. Het liefst zouden zij het ter plekke in de vuilnisbak mikken, want langzaam is bij hen de boodschap binnengedruppeld dat die tijdsaanduiding staat voor ziekmakend bederf.

Oude moeders en jonge jongens zijn wellicht gehandicapt door hun leeftijd, maar zeker geen uitzondering op de gemiddelde consument. Arbowetgeving en afschrijving op kantoormeubilair en computers; de steeds maar vernieuwde versies van hetzelfde: van wasmiddelen tot mobieltjes; we leven met een permanent gevoel van achterlijkheid als we niet toegeven aan de dwang om bij te blijven. In het buurthuis kunnen we een cursus volgen om te leren omgaan met onze nieuwste gadgets. Gesubsidieerd uiteraard. En dan nog de mode; iemand heeft uitgerekend dat bij onverhoedse sluiting van de kledingmagazijnen de gemiddelde Nederlander nog vier jaar goed gekleed kan blijven, schoon en heel. In dat geval hoop ik maar dat er nog een schoenmaker of naaister te vinden is.

Ik zou heel graag anders consumeren. Zintuiglijker. Gewoon, iets aanschaffen, inruilen of vervangen op het moment dat de noodzaak zich aandient. Omdat de ham zurig ruikt, mijn schoenen stuk zijn, of mijn camera gestolen. Of omdat er iets is uitgevonden dat omslachtige werkjes gemakkelijker maakt. Op een natuurlijk moment. Mij niet afvragen hoe ontevreden ik ben zonder inloopdouche of interactieve tv. Ik ben dol op luxe en comfort, heb daartoe een sterke neiging en daartegen geen enkel moreel bezwaar. Maar als ik iets aanschaf omdat het te koop is zonder dat ik voordien de behoefte voelde, krijg ik een soort welvaartskeer. Nog verzaagd door het besef hoe weerzinwekkend mijn luxeprobleem is. Als asociale babyboomer voel ik mij gevangen in een gouden kooi door de kwelgeest van deze tijd. Gelukkig kan ik overleggen met mijn therapeut of gaan mediteren bij mijn nieuwe Boeddha.

Marijke Mous

Dat onze fossiele brandstoffen eindig zijn, beseft (bijna) iedereen. Toch blijkt het niet makkelijk om een echte duurzame energievoorziening tot stand te brengen. Producenten en consumenten zitten, rijden, wonen, tot nu toe wel lekker met de 'oude' brandstoffen. Een Gouden Kooi, die mensen zelf kunnen en moeten doorbreken.

door **Marijn Bosman**

Vast in de olie

Ontsnappen uit de Gouden Kooi van de traditionele energievoorziening

'Kernenergie is aantoonbaar gevaarlijk, veilig, schoon vervuilend, goedkoop en duur tegelijk' schrijft Rob Wijnberg op 26 april jl. in *NRC Next*. In zijn artikel reflecteerde de hoofdredacteur op de kernenergie-discussie. Die discussie vindt volgens hem voornamelijk op het verkeerde vlak plaats. In plaats van een technologische 'wellesnietes-discussie', zou hij liever een debat zien over het soort maatschappij dat we nastreven. En het energiesysteem dat daarbij hoort. Alle retoriek van de vrije markt ten spijt, is onze traditionele wereld van energievoorziening namelijk sterk hiërarchisch, ontransparant en gecentraliseerd opgebouwd. In het artikel daagt hij de lezers uit zich een wereld voor te stellen waarin massaal is overgeschakeld op zonnepanelen, windmolens en biogas: 'Willen we een maatschappij die gedomineerd blijft door logge overheden en het grote geld, of willen we een maatschappij die burgers daar juist van bevrijdt?', vraagt Wijnberg zijn le-

zers. In dit artikel verken ik de huidige situatie, de structuren van macht en regelgeving die als Gouden Kooi een doorbraak naar een radicaal ander systeem in de weg zit. Een systeem waarbij mensen, consumenten, een veel dominantere rol spelen.

Weinig spelers, veel macht

Wereldwijd halen we meer dan 85% van onze energievoorziening uit fossiele brandstoffen. Kolen, gas en vooral olie geven ons hedendaagse leven vorm. We zijn verbonden door elektriciteitskabels, boorputten, pijpleidingen en raffinaderijen. Olierivaten zijn de grondstof voor tal van materialen, zoals asfalt, smeerolie, gasolie, kerosine, benzine en lpg (autogas). De afhankelijkheid hiervan wordt groter, omdat de wereldbevolking en welvaart groeien. Niet alleen in China en India rijden er meer mensen in een auto, het aantal auto's in Nederland groeit ook al jaren gestaag. Daarbij zijn huishoudelijke

apparaten met de jaren veel zuiniger geworden, maar is het gemiddelde energieverbruik per huishouden alsnog sterk gestegen. Uit onderzoek van *De Volkskrant* (1 juni 2011) blijkt bovendien dat – ondanks de Europese reductiedoelstellingen – Nederlandse bedrijven gemiddeld 13% meer CO₂ zijn gaan uitstoten in 2010 dan in 2009. Samen vattend, de hele infrastructuur van de moderne wereld is op fossiele brandstoffen afgestemd: we drijven er niet alleen onze voertuigen mee aan, maar verwarmen er ook onze huizen mee, wekken er onze stroom mee op. En dat wordt alleen maar meer. Vast zitten we.

Het goud van de kooi blijkt wel uit de schatting van het *Foreign Affairs Magazine* dat er geen industrie is die meer spendeert aan lobbyactiviteiten in Washington dan de energiesector. Niet zo gek, want in de rij van de tien grootste economieën ter wereld (36 van de 100 grootste economieën ter wereld zijn overigens geen land maar multinational) staan zes energiebedrijven. De besluitvormingsmacht van die kleine groep energiebedrijven gaat ver. Ze beslist over oorlog en vrede in olierijke regio's, zoals de inval in Irak. Ze vertegenwoordigt cruciale belangen bij het al dan niet interveniëren in gewelddadige conflicten (wel in Libië, niet in Syrië). Ze behoort tot de grootste inkomensbronnen van Arabische dictators en Amerikaanse presidentskandidaten. Onze energievoorziening wordt dus vormgegeven door een klein aantal spelers op de markt. Die zes grote oliemaatschappijen en enkele tientallen staten en staatsbedrijven trekken aan de touwtjes. Samen zijn dat een kleine 500 eigenaren die wereldwijd bepalen hoeveel energie voor wie, wanneer en tegen welke prijs beschikbaar zal zijn.

Vast in regels en subsidies

Omdat de olievoorraad eindig is, het ons afhankelijk maakt van andere landen en omdat het gebruik ervan allerlei problemen oplevert voor ons klimaat, hebben we een alternatieve oplossing nodig. Daar zijn veel mensen het mee eens. Het EU-beleid voor energie en klimaat is gericht op 14% van alle energie uit duurzame bronnen en 20% reductie van de CO₂-uitstoot. Momenteel zit Nederland pas op 4%. Tijd voor actie zou je denken. Een duurzame energietransitie lijkt

echter maar moeilijk van de grond te komen. Ook hier zitten we vast. Vast in bestaande regelgeving die met name de gevestigde energiemarkt in stand houdt.

'De huidige energievoorziening is een Gouden Kooi; het blijkt maar moeilijk om over te stappen op een radicaal ander, transparant en duurzaam bestel met een hoofdrol voor individuele zelfbeschikking van burgers'

Om bedrijven te stimuleren hun CO₂-uitstoot te beperken heeft de Europese Commissie het Emissie Handel Systeem opgezet (ETS). Dit betekent dat elk bedrijf rechten cadeau krijgt om een bepaalde hoeveelheid CO₂ de atmosfeer in te sturen. De hoeveelheid is gebaseerd op de door de bedrijven zelf verwachte uitstoot. De zwaarst vervuilende bedrijven ontvangen volgens de logica van het ETS derhalve de meeste emissierechten. Een bedrijf kan de emissierechten ook kopen op een veiling. Ondanks dat dit een transparante methode van vraag en aanbod lijkt, is dit een nogal onevenwichtige boeldag wanneer je te maken hebt met bedrijven die rijkere economieën zijn dan de meeste landen op de wereld. Uit een rapport van het Internationaal Energieagentschap (IEA) blijkt dan ook dat grote industriële bedrijven als het oliebedrijf Shell en staalconcern ArcelorMittal (in 2009 beide al verantwoordelijk voor de meeste uitstoot ter wereld) in 2010 hun uitstoot verder zagen groeien. Dus zelfs een beleidsmaatregel die bedoeld is om duurzaam energiegebruik te stimuleren, leidt weer tot nieuwe voordelen voor de gevestigde vervuilende industrie.

Foto: Herman Wouters

Er bestaan ook overheidsmaatregelen die direct tegen de doelstelling van een CO₂-arme energievoorziening ingaan, blijkt uit een recent onderzoek door Ecofys en CE Delft in opdracht van Eneco en Triodos Bank. Het rapport concludeert dat de overheid het eindgebruik van energie (gedomineerd door fossiele energie) in 2010 steunde met € 4,6 miljard, onder andere met belastingkortingen en -vrijstellingen voor grootverbruikers van energie. Daarbij is van belang op te merken dat de Nederlandse energiebelasting is opgezet volgens een degressief systeem: je betaalt minder energiebelasting als je verbruik hoger is. Bij de productie van energie ging in 2010 ook (iets) meer overheidsgeld naar fossiele energiebronnen en kernenergie (bijna € 1,4 miljard) dan naar her-

nieuwbare energiebronnen (€ 1,3 miljard). Dat is onlogisch omdat nieuwe technieken vaak extra kosten moeten maken om hun infrastructuur op te zetten. Zo is wind op zee nog relatief duur omdat *offshore* windturbines zelf opdraaien voor de kosten van het aansluiten op het elektriciteitsnet, terwijl kolencentrales deze meerkosten niet hebben. Schokkend? Opgeteld besteedde de overheid via de 53 overheidsingrepen in 2010 € 5,8 miljard uit de schatkist aan fossiele energie tegenover € 1,5 miljard aan hernieuwbare energie. Beleidsvernieuwing ten behoeve van innovatie blijkt daarom nodig. Maxime Verhagen heeft hierop als minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie tien zogenaamde 'topsectoren' geïdentificeerd. Voor elke topsector is een

'trekker' aangewezen. Opvallend is dat twee van de tien trekkers een achtergrond hebben als topman bij Shell: de trekker van topsector Chemie, en de trekker van topsector Energie. Jeroen van der Veer (trekker Energie) is onder andere beroemd geworden door zijn relativering van de noodzaak tot energietransitie. In 2008 verwierp hij in een interview met NOVA alle visionaire voorspellingen dat in 2050 de helft of meer van de energie duurzaam wordt opgewekt: 'Tegen die tijd is hoogstens 30% van de energie duurzaam', stelde Van der Veer. 'Dat komt vooral, doordat de vraag naar energie onverminderd stijgt'. Een bijzondere keus voor een sectorboegbeeld, aangesteld om een innovatieve energie-industrie in Nederland op poten te zetten. Verhagen gaf aanvankelijk zelfs aan dat hij

niet van plan was tussentijds te rapporteren aan de Tweede Kamer over hoever hij op weg was met de Europese CO₂-reductiedoelstelling. In 2020 zouden we het vanzelf wel merken.

Verantwoordelijkheid voor de volgende generatie

De huidige energievoorziening is een Gouden Kooi; het blijkt maar moeilijk om over te stappen op een radicaal ander, transparant en duurzaam bestel met een hoofdrol voor individuele zelfbeschikking van burgers. Een kleine groep spelers houdt een duurzame transitie tegen (het druipt immers tegen hun belangen in), en bestaande regelgeving en subsidies geven energiebedrijven en consumenten nauwelijks prikkels om produc-

Ontsnapt aan Nederland

Vrijheid blijheid, zo luidt de uitdrukking, maar ondanks het feit dat we 'vrij' zijn in Nederland, had ik toch het gevoel er een gevangene te zijn. Dus vertrok ik in 2002 naar Zuid-Afrika om te kijken hoe het er daar aan toe ging. Naast de weergaloze natuur rond de stad Kaapstad, is het met name het gevoel van vrijheid dat me hier zo aantrekt.

Een groot deel van mijn gevoel van vrijheid hier heeft te maken met het gebrek aan de typisch Nederlandse regeltjesdrang. In Zuid-Afrika kan veel. Zo kan ik in mijn verroeste gifgroene auto genaamd 'Green Mamba' rondtuffen zonder airbag. Surfen kan ik waar ik maar wil, zoals gewoonlijk op de golven in een baai die niet zonder reden 'haaibaai' is genoemd. Vrijheid betekent dat ik een 'braai' kan houden zonder mijn burens drie weken van te voren in te lichten. In Zuid-Afrika bepaal je dat zelf wel even. En dat is heerlijk én irritant tegelijkertijd. Ik weet namelijk dondersgoed wat de keerzijde is. Het betekent ook dat mijn, o zo gezellige burens een wild feest kunnen geven op een doordeweekse nacht. Mijn partner werkt geregeld tot middernacht met boor en zaag aan zijn zelfgemaakte vliegtuig. Maar dat beetje geluid vinden mijn burens een kleinigheid...

Omdat er minder 'Nederlandse verantwoordelijkheid' is, vind je hier ook meer chaos, minder organisatie. Eerlijk gezegd, vind ik dat wel fijn. Als ik hier spontaan een weekendje weg wil, zijn er een dag van te voren mensen voor te porren. Dat zal in Nederland niet zo snel gebeuren. De doorsnee-Nederlander weet al in februari waar hij in augustus op vakantie gaat. Ik vind het leven een stuk relaxter als je niet volgens je agenda leeft en achter afspraken aanholt. Het is genieten van het moment hier in Zuid-Afrika en niet teveel nadenken over de toekomst. Die komt wel, daar hoeft je niets voor te doen. Life is full of surprises in Zuid-Afrika en ik houd ervan!

Hedwich Tulp

woont in Muizenberg, Kaapstad

tie en gebruik te veranderen en verduurzamen. Terwijl die prikkels juist zo nodig zijn. Want het blijkt moeilijk voor de contemporaine generatie, het huidige electoraat, om zich goed in te leven in wat de problemen zullen zijn van de toekomst. Daarnaast lijkt ons democratisch systeem niet gericht op het stimuleren van verantwoordelijkheid van publieke en private besluitvormers voor de volgende generatie. Hetzelfde geldt voor de toerekenbaarheid van de besluiten die tijdens een vorig tijdperk genomen zijn. Verhagen heeft een bewezen lange adem in de Haagse politiek, maar het is toch waarschijnlijk dat hij in 2020 geen minister meer zal zijn.

Ontsnapping?

Maar hoe dan wel deze Gouden Kooi op te breken? Het toenemend bewustzijn van burgers die wel verantwoordelijkheid voelen voor de wereld van de volgende generatie leidt tot de opkomst van tal van burgerinitiatieven, waar burgers in samenwerking met lokale bedrijven gezamenlijk hun eigen energie opwekken. Zoals een consortium van boeren in Gelderland, die samen een windmolenpark willen neerzetten. Of bijvoorbeeld de lokale duurzame energiebedrijven in Lochem en in Zutphen, opgezet als coöperatie en dus eigendom van de leden. Ik zie ook een oplossing in transparanter overheidsbestuur. Recent bleek bijvoorbeeld dat juist nu de subsidie voor particulieren voor zonnepanelen is stopgezet, deze meer verkocht worden. Ondernemers die zonnepanelen verkopen werden geïnterviewd in het *Financiële Dagblad* (2 mei 2011) en verwachten een groei in het aantal aanvragen. Hun aanname is dat een particulier nu – zonder ingrijpen van de overheid – weet wat hij betaalt, wat hij ervoor terugkrijgt en wat de terugverdientijd is. Controleerbaar en voorspelbaar voor de individuele burger.

Marijn Bosman (1981) werkte mee aan het ELDR project 'A Liberal Roadmap To Energy Transition', geïnitieerd door D66 in samenwerking met de Zweedse Centerpartiet en de Britse Liberal Democrats. Daarnaast werkt zij als adviseur duurzame ontwikkeling bij CREM.

Het ruimtelijke ordeningsbeleid in Nederland gaat op de schop. Een combinatie van deregulering en decentralisatie leidt tot een 'geliberaliseerde ruimte' waar de burger het weer voor het zeggen krijgt. Maar het gevaar is groot dat die vrijheid verwordt tot een gouden kooi van chaos en verrommeling.

door **Kees Verhoeven**

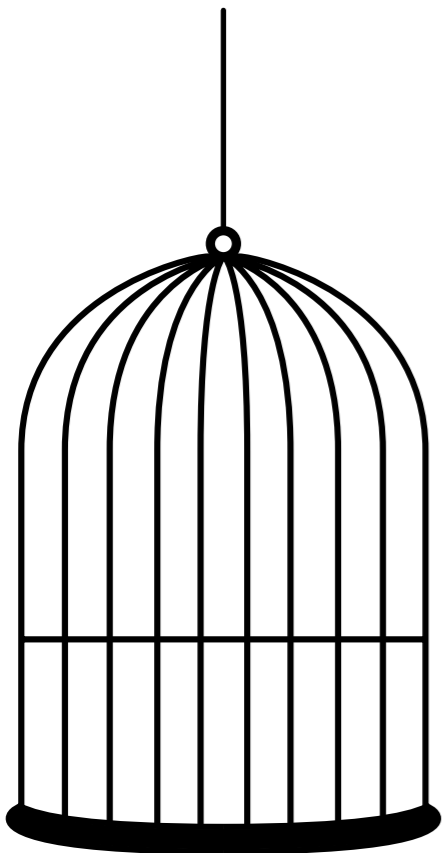
De ongewenste gevolgen van decentralisatie in de ruimtelijke ordening

Van nieuwe vrijheid tot Gouden Kooi

Het kabinet haalt de stofkam door tal van planologische procedures: meer dan zestig wetten, honderd maatregelen van bestuur en honderden regelingen worden gesaneerd tot één wet. Daar is weinig mis mee. Want momenteel is inderdaad sprake van overdaad aan knellende bureaucratie in de vorm van inflexibele bestemmingsplannen, rigide wetgeving en tegenstrijdige voorschriften. Bovendien heeft de jarenlange traditie van strikte ruimtelijke ordening en rijksplanologie gezorgd voor bestuurlijk hobbyïsme als de landschappanorama's van oud-minister Kramer. Zorgelijk is wel dat de deregulering tevens dekmantel is voor een bedenkelijk soort decentralisatie. Want behalve in knellende procedures worden ook in de richtinggevende Rijkstaken op

het gebied van ruimtelijke ordening aan lagere overheden uitbesteed. Waar het Rijk voorheen verantwoordelijk was voor een ruimtelijke toekomstvisie op Nederland, komt de ontwikkeling en uitvoering van bouw- en bestemmingsplannen nu bij gemeenten te liggen. Met provincies in een soort coördinerende rol. Dit terugtrekken van het Rijk betekent met de vergaande liberalisatie van de ruimte dat er een ruimtelijke anarchie gaat ontstaan. In de praktijk gaan niet de lagere overheden of de burgers, maar grote marktpartijen de inrichting van Nederland bepalen. Het is voor onderling concurrerende gemeenten en provincies immers lastig om tegenspel aan de krachtige commerciële belangen te bieden en voor individuele burgers betekent het afbouwen

‘Als we in ogenschouw nemen dat de ruimte in ons land een (schaars) publiek goed is, dan is meteen evident dat bij het beheer ervan een coördinerende rol van de centrale overheid nodig is’

van procedures en bureaucratie vooral minder mogelijkheden voor inspraak of rechtsgang. Heel daadkrachtig allemaal, maar ten behoeve van wie ook alweer?

Liberalisatie als geloofsartikel?

Liberalisatie en marktwerking zijn voor D66 vaak bruikbare uitgangspunten voor beleid. Zo pleiten we bijvoorbeeld voor huurliberalisatie (marktconforme huren voor wie dat kan betalen) en arbeidsmarktliberalisatie (versoepeling van het ontslagrecht). Toch trekt onze partij ook grenzen. In de publicatie ‘Ordering op Orde’ geeft de Mr. Hans van Mierlo Stichting duidelijk aan dat markt en bureaucratie elk hun eigen plek hebben in de ordening van Nederland en dat niet dogmatisch voor meer of juist minder markt gekozen moet worden. Dat hangt maar net af van het probleem. We bevinden ons op dat punt met de SER (2010), haar voorzitter Alexander Rinnooy Kan (VK 07-06) en de WRR (2000) in goed gezelschap. Daar denkt dit kabinet anders over. Zeker voor minister Schultz lijkt liberalisatie een geloofsartikel te zijn. In geen geval mag van het heilige pad worden geweken, ook niet als dat in de praktijk misschien verstandiger is. Neem het openbaar vervoer in de grote drie steden. De minister wil de gemeenten Amsterdam, Rotterdam en Den Haag verplichten om hun OV aan te besteden, overigens om een bezuiniging van 120 miljoen euro binnen te halen. Verplicht opgelegde liberalisatie. Taalkundig gezien onmogelijk, maar wel beleid dat geschreven staat.

Maar terug naar het (afschaffen van het) Ruimtelijk Beleid. Het moet gezegd, op het gebied van de ruimtelijke ordening is liberalisatie een trend die teruggaat tot de laatste Nota Ruimtelijke Ordening (2004). Maar met de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte gaat dit kabinet in de hoogste versnelling. In deze nota domineert het afschaffen van procedures en afschuiven van taken om zo maximaal ruimte te bieden aan economische groei. Maar van een samenhangende ruimtelijke visie op het Nederland van de toekomst is – afgezien van de nationale speerpuntprojecten mainports, brainports & greenports – geen sprake meer.

Dat de minister bij de presentatie over België

sprak als gidsland is illustratief voor de richting waarin ook de minister denkt. Blijkbaar is liberalisatie het doel en is elk gevolg daarvan aantrekkelijk, zelfs de kakofonie van bouwsels en door lintdorpen opgeknipte natuur van onze Zuiderburen. Nu kun je natuurlijk liberalisatie gemakkelijk verwarren met liberalisme. Maar elke liberaal weet dat grenzeloze vrijheid geen vrijheid is. En dat je de verantwoordelijkheid daar moet neerleggen waar ook de belangen eerlijk gewogen kunnen worden. Vrijheid is mooi, maar vrijheid zonder regels onttaardt in een anarchie waarin het recht van de sterkste geldt en die het individu eerder opsluit dan bevrijdt.

Wat mij betreft is D66 wel consequent in haar sociaal-liberalisme. Dat wil zeggen dat we in dit geval liberaliseren tot het niet meer sociaal is. Als we in ogenschouw nemen dat de ruimte in ons land een (schaars) publiek goed is, dan is meteen evident dat bij het beheer ervan een coördinerende rol van de centrale overheid nodig is. Alleen op dat niveau kunnen de belangen eerlijk worden gewogen en kan, democratisch gelegitimeerd, de schaarse ruimte worden toegewezen aan concurrerende gebruikers. Daarbij wegen we de belangen van toekomstige generaties en minder koopkrachtige gebruikers eerlijk tegen commerciële en private belangen af. De ruimte is van ons allemaal en deze Regering ‘geeft Nederland nu terug’ aan maar een zeer beperkte groep ‘Nederlanders’. Op het terrein van het ruimtelijk beleid pleit ik daarom voor een Rijksoverheid die wel richtinggevend blijft en de landsinrichting centraal aanstuurt. Want juist door alles vrij te geven, verandert de vrijheid van sommigen in een gouden kooi voor velen. Waaruit door alle gebouwde rotzooi niet meer valt te ontsnappen. In het navolgende illustreer ik mijn stelling aan de hand van twee concrete thema’s die de komende jaren de discussie over de ruimte zullen domineren.

Leegstand: een zeepbel die zijn voetsporen nalaat

Om te zien wat er gebeurt als commercie het enig leidende principe wordt in de ruimtelijke ordening is de kantorenmarkt in Nederland zeer geschikt. Lokale overheden hebben al veel bevoegdheden, en commerciële belangen krijgen

volop de ruimte. Zeker in economisch moeilijke tijden concurreren lokale overheden met elkaar. Om bezoekers, bedrijven en bewoners binnen te halen. Zo heeft elke gemeente zijn eigen city slogan (‘Allemaal Almere’, ‘Drenthe doet wat met je’, et cetera) en wil elke wethouder zijn eigen woningbouwlocatie of bedrijvenparkproject realiseren, meestal zonder te kijken naar wat er in de buurgemeente gebeurt. Dat ruimtelijke ongelukken dan niet denkbeeldig zijn, bewijst de huidige situatie op de kantorenmarkt.

Daar staat zeven miljoen vierkante meter kantoor leeg en dit zal tot 2015 verdubbelen zodat maar liefst 25% van de totale voorraad leeg komt te staan. De oorzaak ligt in tegenwoordige trends als het nieuwe werken en een dalende beroepsbevolking waardoor steeds minder kantoren nodig zijn. Maar de door perverse prikkels verzichte markt pakt dit signaal niet op: terwijl een nieuwe auto duurder is dan een tweedehands vehikel, is een nieuw kantoor goedkoper dan het gebruiken van bestaande panden. Dit omdat grote marktpartijen de gemeenten onder druk kunnen zetten om nieuwe bouwgrond voor een spotprijs te verstrekken. Want als een verstandige wethouder eens weigert dan zoekt de ontwikkelaar een gemeente die wel wil luisteren.

Door de combinatie van decentralisatie en liberalisatie is een zeepbel ontstaan van steeds meer lege kantoren met steeds minder waarde. En omdat de vastgoedsector niet afwaardeert, is het niet alleen meer een esthetisch probleem van bakstenen blokkendozen in het open weiland maar ook een financieel-economisch risico in de vorm van overgewaardeerd vastgoed in de boeken van banken en beleggers. Maar het kabinet laat dit gewoon aan zich voorbijgaan. Zelfs nu de vastgoedsector zelf om regie roept doet het kabinet een ideologisch correcte stap terug. Blijkbaar moet het eerst echt mis gaan voordat decentralisatie op zijn merites wordt beoordeeld.

Krimp: een helicopterview op het voorzieningenniveau

Naast financiële en economische mechanismen hebben ook maatschappelijke en demografische ontwikkelingen hun weerslag op de openbare ruimte. Na de verpauperende probleemwijken (Krachtwijken) van het vorige kabinet is het nu

de beurt aan de ontvolgende Krimpgebieden. Het probleem in delen van Zeeland, Limburg, Friesland en Groningen is dat er steeds minder mensen zijn en daarmee minder draagvlak voor tal van voorzieningen. Dat geldt voor publieke functies als scholen, bibliotheken, ziekenhuizen en openbaar vervoer maar ook voor particuliere zaken zoals woningen, winkelcentra en bedrijfsruimte. Op zich is dit fenomeen prima hanteerbaar. Bijvoorbeeld door het samenvoegen van gemeenten of schoolinstellingen om de nodige massa te behouden. Ook kunnen zorgverleners zich specialiseren zodat de kwaliteit van hun product op peil blijft. Omdat de reisafstand daarmee wel toeneemt, dienen openbaar vervoerverbindingen niet alleen op commerciële rentabiliteit maar ook op maatschappelijke waarde te worden beoordeeld.

‘Vrijheid is mooi, maar vrijheid zonder regels onttaardt in een anarchie waarin het recht van de sterkste geldt en die het individu eerder opsluit dan bevrijdt’

Zo'n integrale aanpak vraagt wel om een actieve rol van het Rijk. Maar opnieuw redeneert Den Haag vanuit on gepaste decentralisatie, ditmaal door het bij de provincies in kwestie neer te leggen. Zo dreigt het krimpproces onvoldoende te worden begeleid. Wie dat schouderophalend liberaal noemt, vergeet de sociale consequenties. Namelijk dat jonge mensen in de periferie geen goede opleiding krijgen en wegtrekken, waarmee je het probleem versterkt. De oude mensen blijven achter met beperkte toegang tot zorg, politie of justitie. Wie dit jaar op vakantie het Franse achterland weer bezoekt moet voor de grap maar eens kijken wat dat kan betekenen.

Conclusie

De thema's leegstand en krimp laten zien dat bij liberalisatie van de ruimte goed rekening gehouden moet worden met sociale grenzen. De samenleving heeft als geheel, naast het individu in dit geval een terechte zorg over de inrichting van onze ruimte. Die ruimte delen we en is een ondeelbaar publiek goed. Dat wil niet zeggen dat de overheid alles dicht moet timmeren met eeuwigdurende procedures, maar je mag er ook als overheid niet je handen aftrekken. Maar juist dat gebeurt nu wel omdat de ingezette deregulering wordt gekoppeld aan een vergaande decentralisatie, die vooral zijn ingegeven door de wens tot geldbesparing en taakafschuiving. En zo kan het gebeuren dat twee op zich goede instincten van de minister in combinatie leiden tot een sociaal-liberale nachtmerrie. Nu een overkoepelende visie en centrale kaders worden losgelaten krijgt de markt het voor het zeggen in onze openbare ruimte. Op de plekken waar dat leidt tot wildgroei en verrommeling verrijzen goudgerande gevangenissen. De vrijheid van grote marktpartijen sluit de 'hardwerkende Nederlander' op in een gouden kooi. Binnen is het goed spullen (ver)kopen maar van buiten niet meer om aan te zien.

Kees Verhoeven is Tweede Kamerlid voor D66 met onder andere ruimtelijke ordening in zijn portefeuille.

Referenties

Hendriks, C., M. Sanders en A. van Witteloostuijn (2011). *Ordering op Orde*, mr. Hans van Mierlo Stichting, Den Haag.

Rinnooy Kan, A. (2011). Gaat het om 'de markt' dan krijg je verwarring, *Volkscrant* 06-07-2011.

SER (2010). *Overheid en Markt: Het Resultaat telt!* SER-advies aan de Tweede Kamer 2010-01, Den Haag.

WRR (2000). Het borgen van publiek belang, adviezen aan de regering, nr. 56, Sdu, Den Haag.

Schuyer De vrije vogel en zijn kooien

De vraag of de mens een vrije wil heeft, is een vraag die al eeuwen wordt gesteld. In de 17e eeuw – om een laat voorbeeld te noemen – schrijft de dichter Jacob Westerbaen een Gelegenheids-gedichtje over het ongemak van platvoeten. Dit is de aanleiding tot een uitvoerige polemiek in gedichten. Hem wordt verweten dat hij de platvoeten niet tot een onderdeel maakt van de predestinatieleer. Dat is de leer die stelt dat alles – ook platvoeten – door God is voor beschikt en dat de mens daar geen invloed op heeft. De aanhangers van deze leer – en dat was in het gereformeerde Nederland een meerderheid – worstelden vervolgens wel met de vraag hoe het dan mogelijk was dat God verbolgen was over de paradijselijke zonde van het eten van de appel. Dat leidde tot uiterst ingewikkelde theologische constructies. Eeuwen later schrijft de dichter Bloem in het gedicht 'Aanvaarding' de volgende strofe:

*Want ik wist door een keuze verloren
Ieder ander verlokken bestaan.
Ik heb dan ook niets verkoren.
Maar het leven is voort gegaan.*

Eddy Schuyer

D66 is de partij die haar politiek program baseert op de eigen verantwoordelijkheid van mensen en op basis daarvan de inrichting van de samenleving vorm wil geven. Het lijkt er hierbij op dat men ook uitgaat van de vrije wil van de mensen. Maar bestaat die vrije wil wel? Ik denk dat daarover nog te praten valt. Het alternatief tegenover de opstelling van D66 is dat men de samenleving inricht door een beslissende invloed

te geven aan iets anders dan het individu. Dat kan zijn door middel van een religieus aspect of door een wereldlijke overheid die de regels stelt, ook daar waar daarvoor geen noodzaak is.

De schrijver Simon Vestdijk schreef in een reeks van jaren aan een achtdelige autobiografie over zijn leven tot aan het einde van zijn studententijd. Een van de delen heet: 'De vrije vogel en zijn kooien'. Het meervoudig aspect is van een scherpe observatie. Anders gezegd: de vrije mens komt in zijn leven telkens weer de grenzen van die zogenoemde vrijheid tegen. Die grenzen zijn lang niet altijd van buiten af waarneembaar, ze komen ook van binnen uit de mens zelf. En zoals de dichter Bloem leert: niet kiezen is ook geen oplossing want dan kiest de tijd. Natuurlijk is het altijd beter als de mens zelf kiest en instanties als Overheid, Kerk, Vakbonden en wat er meer is, dat niet voor de mens gaan doen. Maar de gedachte dat kiezen in alle vrijheid en zonder invloed van externe, en zeker ook bij het individu zelf liggende factoren kan, is een illusie. De idee dat de keuze beperkt wordt door een gouden kooi is een te materialistische interpretatie. Economische factoren spelen zeker mee in keuzes en beperken de bewegingsvrijheid. Maar er speelt nog heel veel meer en daarbij zijn zeker factoren te bedenken die van meer invloed zijn dan economische. 'Want ik wist door een keuze verloren'. Het kan niet mooier gezegd worden. Kiezen begrenst vrijheid en de keuze zelf is ook niet in volle vrijheid te realiseren.

Foto: Herman Wouters

De meeste Nederlanders wonen in een Gouden Kooi: in een koopwoning met hoge verhuiskosten, of in een sociale huurwoning, waarbij doorstromen moeilijk is, en bij uitstromen de prijs of kwaliteit vaak hard zakt. In beide gevallen zijn mensen aan hun huis gekluisterd. Daarentegen biedt huren in de vrije sector bewoners flexibiliteit. Helaas worden particuliere huurwoningen steeds schaarser in Nederland. De Gouden Kooi kan worden opengebroken door het beleid van huurprijsregulering los te laten voor de particuliere huursector.

door Irene de Kok

Wonen in een Gouden Kooi

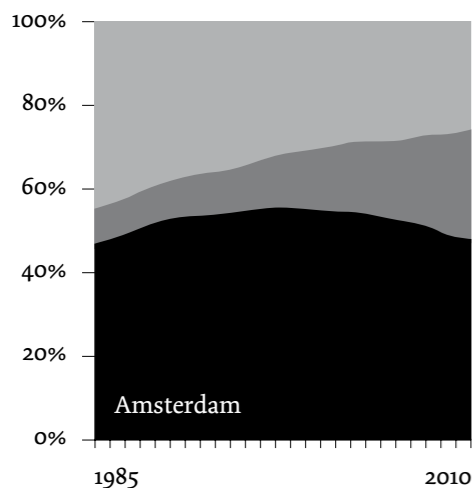
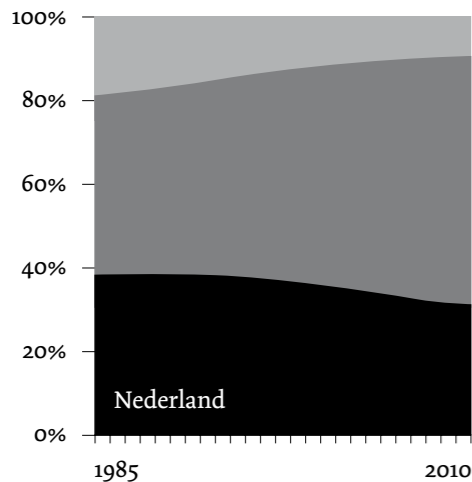
De liberalisering van de particuliere huurmarkt

Particuliere huurwoningen beginnen langzamerhand een zeldzaamheid te worden: het aantal neemt in de tijd alleen maar af (zie figuur 1a). Dit is niet zozeer het resultaat van de vraag uit de markt, maar grotendeels het gevolg van een beleid van huurprijsregulering. Dit werkt aanbod verlagend en prijsverhogend. In dit artikel betoog ik dat het hoog tijd is om de particuliere huurmarkt te liberaliseren.

Huidige situatie: puntenstelsel

De overheid reguleert de huurprijs van particuliere huurwoningen door middel van het zogenaamde woningwaarderingsstelsel, ook wel bekend als het puntenstelsel. Met het woningwaarderingsstelsel kan de kwaliteit van de woning (grootte, voorzieningen en dergelijke) in punten worden uitgedrukt. Elk puntentotaal kent een maximale huurprijsgrens. Dit is de kale huurprijs, dus

zonder gas, water en elektriciteit (VROM, 2010). Zo wordt de maximale kale huurprijs beperkt, ongeacht de locatie van de woning. Dit betekent dat voor vergelijkbare appartementen in Assen en Amsterdam dezelfde maximale huurprijs geldt. In deze maximale huurprijs is dus niet de economische waarde van de woning verwerkt. Dit betekent dat op gewilde locaties de maximale huurprijs volgens het woningwaarderingsstelsel onder de prijs ligt die de men bereid is te betalen in de markt. Omdat de (potentiële) verhuurder deze economische waarde wel heeft betaald met de koop van de woning, is de kans groot dat zijn kosten hoger liggen dan de prijs die hij mag vragen. Hierdoor zal hij niet de woning te huur aanbieden. Het aanbod aan particuliere huurwoningen is dan laag, lager dan wenselijk. De Huurcommissie ziet toe dat dit beleid wordt uitgevoerd. Binnen een half jaar kan een huurder

Figuur 1a en 1b

Voorraad woningen naar eigendom.
Bron: Syswov (2011).

naar de Huurcommissie toestappen om een huur te eisen conform het woningwaarderingstelsel. Met terugwerkende kracht dient de verhuurder de teveel betaalde huur terug te betalen. Voor huurders in steden met relatief hoge prijzen per m² biedt dit de mogelijkheid om zeer goedkoop te wonen. Illustratief is het verhaal uit de nrc.next (april 2011) van ene T.D. Hoolwerf die zijn appartement onderverhuurde in Amsterdam Zuid aan een jong stel van dubbelverdieners zonder kinderen voor 1.150 euro per maand. Die prijs was gebaseerd op zijn hypotheeklasten. Vervolgens

zijn zij naar de Huurcommissie gestapt, die heeft bepaald dat zij slechts 525 euro diende te betalen, met terugwerkende kracht. Terecht stelt de verhuurder in deze zaak vast dat zijn huurders helemaal niet in aanmerking komen voor een sociale huurwoning, maar wel voor een dergelijke prijs zijn pas verbouwde appartement hebben mogen bewonen. In dit geval dekte de maximale huurprijs volgens het woningwaarderingstelsel niet de hypotheeklasten van de verhuurder. Waardoor verhuur niet aantrekkelijk is en zelfs verliesgevend is. De prijs die de Huurcommissie heeft vastgesteld staat niet in verhouding tot de economische waarde van de woning, zoals vrijwel elk appartement in populaire wijken in Amsterdam (nrc.next, april 2011). En andersom: waarom zou iemand die zich bij lange na niet zo'n woning als koper zou kunnen veroorloven, dit wel als huurder moeten kunnen?

Kortom, als gevolg van dit woningwaarderingstelsel is het niet rationeel om woningen te verhuren in de vrije sector, op plaatsen met een relatief hoge WOZ-waarde. Hier neemt het aantal particulier verhuurde woningen af. Zoals bijvoorbeeld in de gemeente Amsterdam (figuur 1b). De principiële vraag die hieruit voortvloeit is: is het wenselijk dat het aanbod particuliere huurwoningen afneemt, in plaats van een relatief hoge WOZ-waarde? Of vice versa: is het wenselijk om een groter aandeel particuliere huurwoningen te hebben?

Voordelen particuliere huurwoning

Wonen in een particuliere huurwoning heeft een aantal voordelen. Ten eerste kan de woningconsumptie aangepast worden aan de behoefte, tegen lage transactiekosten. Want men hoeft geen grote belastingafdracht te doen zoals bij koop (overdrachtsbelasting), en is niet verantwoordelijk voor het vinden van een volgende huurder. Deze flexibiliteit biedt de mogelijkheid om een woning te kiezen vlakbij de plek waar je vaak bent (onderwijs, werk), waardoor je reiskosten minimaliseert. Op grote schaal kan dit bijvoorbeeld de filedruk verminderen. Tegelijkertijd wordt het mogelijk om vaker te verhuizen ten behoeve van je carrière. Ten tweede biedt de particuliere huurmarkt kansen aan (jonge) mensen die wellicht nog geen koopwoning kunnen krijgen, omdat hun inkomen

wél toereikend, maar nog onzeker is, omdat zij bijvoorbeeld een tijdelijk arbeidscontract hebben. Ook voor ZZP'ers geldt die, zij hebben een meer onzekere inkomenspositie. Hierdoor zal het bedrag wat zij mogen lenen lager zijn, en/of de rente dit zij moeten betalen hoger. Ten derde biedt de flexibiliteit van een huurwoning mensen de ruimte om samen een huishouden te vormen, zonder daar groot financieel commitment aan te moeten geven, zoals bij een hypotheek. Gedacht kan worden aan vrienden, om een stel dat wel wil gaan samenwonen, maar het (voorlopig nog) te risicovol vindt om aan een koopwoning vast te zitten. Kortom, wonen in particuliere huurwoning biedt de bewoner flexibiliteit.

Momenteel staat in de Tweede Kamer een voorstel ter discussie waarbij de overheid het woningwaarderingstelsel gaat aanpassen, opdat er enige differentiatie komt in huurprijzen op basis van locatie. Het voorstel is dat op basis van de WOZ-waarde maximaal 25 punten extra mogen worden toegekend aan een woning. Dit komt neer op een verhoging van de maximale huurprijs met ongeveer 100 euro bij 25 punten. In het geval van T.D. Hoolwerf zou dit slechts een marginaal verschil hebben gemaakt. In plaats van dat hij 45,7% van zijn hypotheeklasten had mogen doorberekenen aan zijn onderhuurders, zou dit maximaal 54,3% zijn geworden. Kortom, dit is slechts een doekje voor het bloeden.

Er kan worden geconcludeerd dat de kunstgreep om de huurprijzen laag te houden in de particuliere huursector een contraproductief effect heeft. Het minimaliseert het aanbod op de meest gewilde plekken, en leidt in de praktijk, mede door het schaarse aanbod juist tot hoge huurprijzen. Voor mensen met een kleine portemonnee biedt de sociale huursector al een oplossing. Echter, de overige groep mensen die graag huurt, heeft baat bij een bij een groter aanbod aan particuliere huurwoningen tegen marktprijzen. Het loslaten van de huurprijs regulering van particuliere huurwoningen zou een concrete oplossing zijn.

Tussenkop

Om bovenstaande negatieve effecten op de particuliere huurwoningmarkt op te lossen, is het voor de hand liggend om het woningwaarderingstelsel

‘De kunstgreep om de huurprijzen laag te houden in de particuliere huursector heeft een contraproductief effect. Het minimaliseert het aanbod op de meest gewilde plekken, en leidt in de praktijk, mede door het schaarse aanbod juist tot hoge huurprijzen’

niet meer van toepassing te laten zijn op de particuliere huurwoningen maar nog wel op sociale huurwoningen. Dit is zeker een liberale oplossing. De vraag is of het ook een sociale is. Het antwoord hierop hangt af van wat voor groepen worden bevoordeeld of benadeeld. Wat zal het resultaat zijn van loslaten van het woningwaarderingstelsel? Het loslaten van het puntenstelsel betekent dat verhuurders aan vrije prijsvorming kunnen doen, zonder rekening te houden met het risico dat huurders een lage kale huur afdwingen bij de Huurcommissie. Verhuurders zullen de prijs zo hoog maken, opdat zij een huurder kunnen vinden voor de woning. Als verhuurders een portefeuille hebben zullen zij wellicht een bepaald niveau van (frictie) leegstand daarbij moeten hanteren, maar het ligt voor de hand dat in de krappe woningmarkt van Nederland die zelden hoog op zal lopen. In dat geval kan de verhuurder gemakkelijk zijn prijs laten dalen. Na verwachting zullen de prijzen doorgaans hoger zijn dan voor een sociale huurwoning. Maar deze twee sectoren hebben dan ook een verschillende doelgroep! Het is juist goed dat zij complementair zijn aan elkaar. Maar wat betekent dit voor de mensen die

Ontsnapt aan een carrière

‘Waarom laat je een goed betaalde, perfecte baan schieten? Een directeur van een grote multinational verdient toch perfect. Ideale secundaire arbeidsvoorwaarden, aanzien en over carrière perspectieven valt ook niet te klagen. Je moet wel gek zijn om dat eraan te geven en voor jezelf te beginnen!’ Dat heeft een grote bank mij laten weten na het indienen van een verzoek om een ondernemingsstartkrediet. Nee, deze bank heeft mij toen niet geholpen om de perfecte baan in te ruilen voor het ondernemerschap.

Er zijn meer mensen die niet begrijpen dat er naast geld en status meer nodig is om een baan waardevol maken: respect voor alle collega's, het geloof in eigen kunnen, het niet meer afhankelijk zijn van idiole regeltjes en vooral het niet mee willen doen in het hypocriete spel om hoger op te komen. Dat zijn voor mij de redenen geweest om met die baan te stoppen. Het ondernemerschap heeft mij de gelegenheid gegeven te proberen geld te verdienen op mijn manier, met respect voor medewerkers en de klant. Ik ben ontsnapt aan de gouden kooi van de carrière. Mijn huidige nog steeds groeiende bedrijf, telt inmiddels 27 medewerkers en veel trouwe klanten. We werken in een goede sfeer en met een concept dat ik zelf heb bedacht. En dat blijft elke dag uitdagend en stemt mij tot tevredenheid. Natuurlijk heeft de bank deels gelijk gehad: mijn inkomen is de eerste jaren fors gedaald, maar het behaalde eindresultaat is dat meer dan waard geweest.

Peter Kluiters

Vennoot MBV en PKT

momenteel een particuliere huurwoning huren, onder of op de maximale huurprijs die de Huurcommissie bepaalt aan de hand van het woningwaarderingssysteem. Voor alle gebieden waarin dit conform of boven de marktprijs ligt, maakt dit geen enkel verschil. Voor alle gebieden waar de marktprijs hoger ligt, maakt dit wel een verschil. Een deel van hen kan zich echt niet meer veroorloven; de kans is echter groot dat zij wel voldoen aan de voorwaarden van een sociale huurwoning. Het andere deel kan zich wel meer veroorloven, maar de overheid dwingt de verhuurder hun huur te subsidiëren. Vergeleken met vergelijkbare huishoudens met hogere woonlasten is dit niet eerlijk, zij worden gediscrimineerd. Dat er voor de sociale huurwoningen een puntenstelsel bestaat, is legitiem. De mensen die zo van woonruimte worden voorzien, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Maar de particuliere huursector mag wat meer vrijheidsgraden kennen, want mensen zijn hierbij niet gedwongen om in te gaan op de gevraagde huurprijs en aangeboden woning.

Irene de Kok heeft Economie gestudeerd en is werkzaam in de vastgoedsector. Ze is lid van de werkgroep Ruimte & Mobiliteit van de Jonge Democraten.

Referenties

ABF research (2009). ‘Woningvoorraad gegevens Syswov 2009’, H.J. den Otter, januari 2011, ABF Research Delft, r2010-0005HO.

CBS Statline (2011). ‘Bestaande koopwoningen naar COROP en grote gemeenten; prijsindex 2005=100’, geraadpleegd in juni 2011.

D66 (2011). ‘Resolutie woningmarkt’, Thema-afdeling Economie, Mr. Hans van Mierlo Stichting (voorheen Kenniscentrum) en programmawerkgroep.

De Kok (2010). ‘Dual earner households stick to their home. Moving behaviour of couples within and between municipalities compared in the Netherlands (1990-2010)’, Masterscriptie Economics & Geography, Universiteit Utrecht.

Nrc.next (2011). ‘Ik word bestolen door mijn huurders’, Opinie, donderdag 14 april 2011, sectie: Overig, pagina 14, auteur: T.D. van Hoolwerff

Syswov (2011). Woningvoorraad – eigendom – 1985-2010 – Gemeente Amsterdam, Nederland. Geraadpleegd in juni 2011: http://syswov.datawonen.nl/quickstep/qsbasic.aspx?cat_open_code=c1&var=var10001,var10010,var10019,var10028,var10037

VROM (2010). ‘Huurbeleid 2010 – 2011’, Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening & Milieu.

Het lijkt zo lekker vrij: voor jezelf beginnen met een eigen bedrijf. En dat is het ook vaak. Toch zitten Nederlandse ondernemers nog vaak gevangen in een Gouden Kooi. Verschillende instituties en regels belemmeren veel ondernemers om hun ambities verder uit te breiden, en om echt innovatief te ondernemen.

door **Niels Bosma, Mark Sanders en Erik Stam**

Ambitieuus ondernemen kan niet in een kooitje

‘Ondernemerschap’ wordt alom beleden als de weg naar kennisintensieve waardecreatie. Het wordt in de EU gezien als de motor voor innovatie en economische groei en is in de EU 2020-strategie tot topprioriteit verklaard. Ook het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw, en Innovatie (EL&I) preekt dit evangelie met veel overtuiging. Het verhaal heeft dan ook een ijzersterke logica. Opkomende economieën als China en India zijn niet te verslaan op (arbeids)kosten en we moeten dus met nieuwe en betere goederen en diensten komen als we ons overeind willen houden in de mondiale economie. Innovatie moet er komen dus. Maar hoe?

Ondernemen = innovatie?

Er is uiteraard volop onderzoek gedaan naar de oorsprong en aard van innovatie en sinds de jaren '80 is steeds duidelijker geworden dat er in innovatieprocessen een soort taakverdeling bestaat. Aan de ene kant de relatief kleine groep grote multinationale ondernemingen, die in grote R&D laboratoria wetenschappelijke doorbraken omzetten in bruikbare goederen en diensten maar vooral bestaande goederen en diensten steeds beter en efficiënter maken. En aan de andere kant een grote groep kleine ondernemingen en ondernemers die in de waardeketen enerzijds nieuwe, experimentele goederen en diensten inbrengen

en anderzijds allerlei nieuwe toepassingen bedenken van bestaande kennis, goederen en diensten. De groep kleine innovatieve ondernemingen lijkt vooral in het westen aan belang te winnen en dat inzicht heeft er vervolgens toe geleid dat ondernemerschap in de breedste zin van het woord – het voor eigen rekening en risico een onderneming drijven – haast synoniem is geworden voor innovatie en groei. Volgens EL&I heeft zich de afgelopen jaren in Nederland een stille ondernemerschaprevolutie voltrokken. In een ingezonden brief in het FD¹ roemt minister Maxime Verhagen het feit dat Nederland tegenwoordig heel goed scoort wanneer gekeken wordt naar het aantal werkende Nederlanders dat zijn of haar brood als zelfstandig ondernemer verdient – zelfs ten opzichte van de Verenigde Staten. Maar het ene ondernemerschap is het andere niet. Tegelijkertijd constateert de minister – op basis van diverse databronnen – ook dat Nederland op het gebied van snelle groeiers en van innovatief en ambitieus ondernemerschap nog achterblijft.² Hierop aansluitend zet de minister zijn beleid uiteen en ventileert hij de overtuiging dat er meer ambitieuze ondernemers zullen komen.

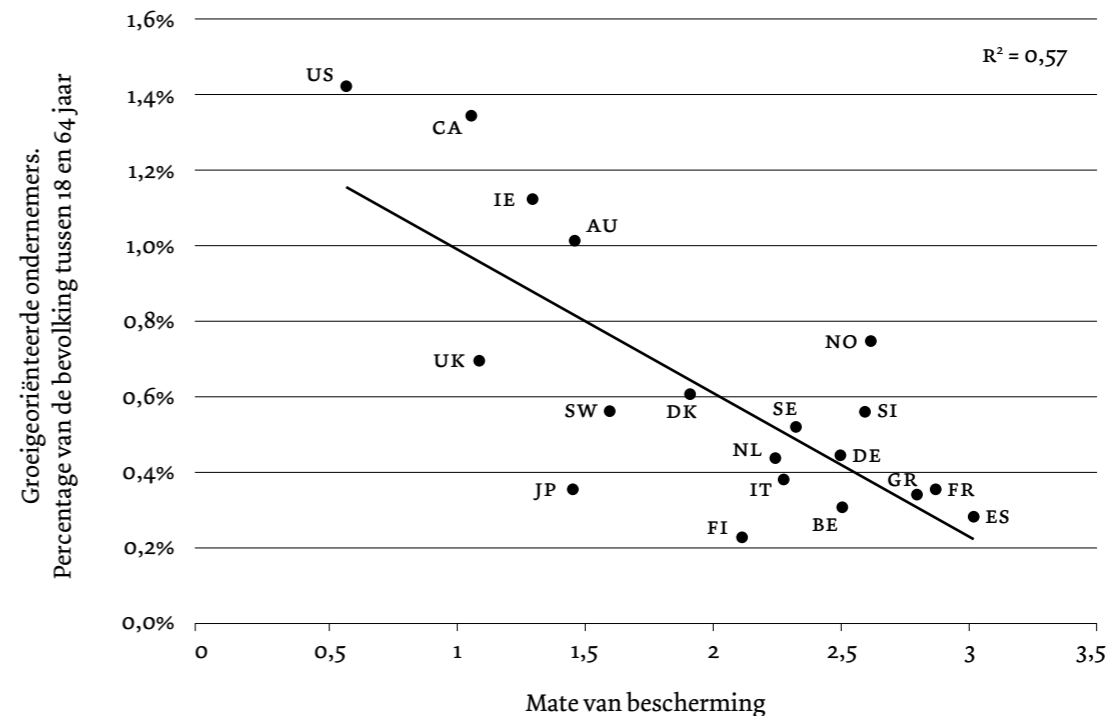
‘Het innovatiebeleid zou niet gericht moeten zijn op het losmaken of stimuleren van talent maar op het wegnemen van drempels en het open zetten van Gouden Kooien’

Maar hoewel goed beleid begint met ambitie, is nog niet helemaal duidelijk wat de minister kan doen om hier beleid op te voeren. Ondernemersambitie kun je niet aanleren, je kunt het niet met subsidie aanjagen of met fiscale voordelen

stimuleren en al helemaal niet wettelijk afdwingen. Ambitie is in die zin *cheap talk*. Iedereen is ambitieus als je daarmee minder belasting hoeft te betalen, een subsidie krijgt of celstraf ontloopt. De wapens uit het standaard arsenaal van de overheid: voorlichting, educatie, subsidie, belasting en wetgeving zijn dan ook min of meer machteloos. En toch is er wel iets te zeggen over de weg naar meer ambitieus ondernemerschap. Onderzoek heeft aangetoond dat groeigeoriënteerd en innovatief ondernemerschap te verwachten valt van jonge, hoog opgeleide mannen met rijke ouders.³ Maar die correlatie is natuurlijk geen basis voor beleid, want zelf uit die kleine doelgroep is het percentage nog steeds erg klein. Het beleid zou niet gericht moeten zijn op het losmaken of stimuleren van talent maar op het wegnemen van drempels en het open zetten van ‘gouden kooien’.

De rol van instituties

Ondernemend gedrag komt in alle samenlevingen voor, maar het hangt van de instituties in een samenleving af op welke wijze en in welke mate dit gedrag in praktijk wordt gebracht. Zo bepalen de rechtsbescherming van contracten en de potentiële (netto) opbrengsten van zelfstandig ondernemen in hoge mate of mensen hun ondernemende talenten inzetten voor productief ondernemerschap of voor bijvoorbeeld lobby activiteiten en andere vormen van ‘rent seeking’.⁴ Instituties bepalen ook in hoeverre mensen hun innovatieve talenten gaan ontplooiën als zelfstandig ondernemer of als werknemer binnen een bedrijf. Formele instituties op het terrein van arbeid bepalen bijvoorbeeld de ‘opportunity cost’ van (zelfstandig) ondernemen (wat je er voor moet opgeven in termen van baanbescherming, sociale zekerheid en pensioen), terwijl informele instituties (cultuur) de wenselijkheid van zelfstandig en/of groeigeoriënteerd ondernemerschap bepalen. Het bewijs dat deze, en andere, instituties van doorslaggevend belang zijn voor de mate waarin een samenleving zijn ondernemend talent weet te mobiliseren komt stukje bij beetje boven water. Het onderzoek staat hier nog in de kinderschoenen, maar figuur 1 laat bijvoorbeeld zien dat ontslag- en werknemersbescherming een sterk negatieve correlatie heeft met het percentage groeigeoriënteerde ondernemers in een land.⁵

Figuur 1

Relatie ontslag- en werknemersbescherming t.o.v. groeigeoriënteerde ondernemers

Als zeg de vs de positie van haar werknemers even goed zou beschermen als Spanje dan daalt het aandeel ambitieuze ondernemers er met $2.5 \times 0.04\% = 0.1\%$. Dat lijkt weinig totdat je beseft dat de totale hoeveelheid ambitieuze ondernemers in de vs op dit moment met 1.4% het hoogste in de Westerse wereld is en een dergelijke daling voor een land als Spanje een halvering impliceert.

De verklaring voor deze negatieve correlatie kan zitten in het feit dat ondernemers niet graag mensen willen aannemen als zij te goed beschermd zijn en dus hun groeiambities temperen, maar het is ook goed mogelijk dat hoge bescherming maakt dat minder mensen de stap naar een onzeker bestaan als zelfstandige durven maken.⁶ Hier

sluit de gouden kooi van de beschermde baan de ambitieuze ondernemer dus op. Een gerelateerde formele institutie waarvan in wetenschappelijk onderzoek is aangetoond dat het negatieve gevolgen heeft voor (innovatief) ondernemerschap is het concurrentiebeding, een onderdeel van het arbeidscontract waardoor de werknemer na het verlaten van zijn werkgever gedurende een periode niet voor een concurrerende organisatie mag werken. Hierdoor kan de werknemer worden beperkt in zijn vrijheid om voor zichzelf te beginnen (zie Stam en Nootboom 2011). Deze institutie is vooral belemmerend voor potentiële spin-offs, die juist bestaande kennis, vaardigheden en netwerken op een nieuwe manier toepassen (Klepper 2009).

Ook instituties als het intellectueel eigendomsrecht (IPR) lijken systematisch van invloed op het aandeel groeigeoriënteerde ondernemers. Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat zwakke IPR-bescherming leidt tot een hogere groeiambitie bij hoog opgeleide ondernemers, terwijl juist sterke IPR-bescherming de groeiambities van ondernemers met veel eigen vermogen aanjaagt.⁷ Ook hier bestaat een duidelijke gouden kooi. In het eerste geval moet de ondernemer zelf zijn kennis vermarkten en kan hij niet volstaan met het nemen van een paar licenties. Dat dwingt tot verdere innovatie en zelfgefinancierde groei. En het maakt ook dat uiteindelijk de uitvinder-ondernemer zelf profiteert (of faalt natuurlijk). In het tweede geval is het juist toegang tot voldoende kapitaal die de groeiambitie bepaalt en dreigt het gevaar dat de uitvinder-ondernemer zich laat opsluiten in een gouden kooi van licentie-inkomsten terwijl een 'professionele' puur winstgedreven ondernemer er met de gouden eieren vandoor gaat. Strengere IPR-bescherming maakt het vermarkten van ideeën mogelijk en lokt dus wel groeigeoriënteerd ondernemerschap uit, maar misschien het verkeerde?

Institutionele hervorming

Welke instituties ook uiteindelijk het best blijken te zijn, ze zijn altijd per definitie lastig te veranderen. Ze zijn namelijk doorgaans over een langere periode tot stand gekomen en gevestigde belangen houden ze in stand. Over het ontstaan van instituties zijn boeken vol geschreven en we kunnen ruwweg vier visies onderscheiden. De *efficiënte instituties* benadering stelt dat instituties opkomen wanneer ze sociaaleconomisch efficiënt zijn (zoals het Nederlandse 'polderen' wel is verbonden aan de noodzaak om gezamenlijk de dijken te onderhouden). De *conflict* benadering stelt dat instituties worden opgelegd door dominante groepen (zoals bijvoorbeeld Karl Marx stelde dat eigendomsrecht het belang van de kapitalisten diende). De *ideologische* benadering stelt dat geloofspraktijken juist leidend zijn (zoals Weber die stelde dat protestantisme aan de basis lag van bijvoorbeeld spaarzin). En tenslotte is er de *evolutionaire* benadering die stelt dat instituties, net als organismen, evolueren en dat uiteindelijk die instituties overleven die zich in de evolutionaire concurrentie staande kunnen houden (zoals Francis Fukuyama beschrijft

hoe uit de intense militaire concurrentie tussen Chinese staten een meritocratie uiteindelijk de aristocratie verdrong). In elke institutie vind je waarschijnlijk elementen van elke visie terug maar al deze instituties zijn uiteindelijk mensenwerk en we kunnen ze dus ook zelf aanpassen. Dat is wel een proces van langere adem en zeker niet gemakkelijk. Maar als we begrijpen hoe instituties werken en weten wat we willen, dan is het gericht veranderen van instituties een duurzamer vorm van economisch beleid dan de bovengenoemde traditionele instrumenten van sociaaleconomisch beleid (Stam en Nooteboom 2011).

In de geest van dit nummer pleiten wij er dan ook voor om de gouden kooien in het Nederlandse institutionele landschap open te zetten en te beginnen met doordenken welke oneigenlijke afwegingen een (goede) ondernemer in Nederland ertoe doen besluiten om zijn groeiambities in te tomen. Een gemakkelijk eerste doelwit is natuurlijk de ontslag- en werknemersbescherming. Die moet niet alleen worden hervormd omdat het starters en outsiders buitensluit, maar ook omdat het talentvolle insiders ervan weerhoudt om hun talent met

nog meer ambitie in te zetten voor zichzelf en de samenleving. Ook op het gebied van intellectueel eigendom is een genuanceerder verhaal te vertellen dan het 'meer is beter' van de gevestigde industrie. En het zogeheten concurrentiebeding in veel arbeidscontracten dient per direct te worden verboden. Daarnaast dient de Nederlandse overheid natuurlijk de gunstige randvoorwaarden voor groeigeoriënteerd ondernemerschap te bewaken. Daartoe dient zij beleid in te zetten in de hele ondernemerschapketen.

We noemen dat integraal ondernemerschapbeleid en het is erop gericht om de overgang van burger naar ondernemer, van ondernemer naar ambitieus ondernemer en van ambitieus ondernemer naar producent van waarde aan te jagen en te vergemakkelijken. Concreet zou daarvoor niet een versnipperd fiscaal- en subsidiebeleid ten aanzien van gevestigd midden- en kleinbedrijf, zelfstandig ondernemers, starters en innovatoren gevoerd moeten worden, maar een integraal 'levensloop bestendig' ondernemerschapbeleid dat voor ondernemers en bedrijven van eerste idee tot opschalen naar wereldmarktspeler de relevante ondersteuning biedt en de institutionele kaders herinricht.

Niels Bosma, Mark Sanders en Erik Stam zijn als economen werkzaam bij de Universiteit Utrecht.

Noten

- 1 Maxime Verhagen (2011) Revolutie in Ondernemerschap, Het Financiële Dagblad, 28 april 2011.
- 2 Zie bijvoorbeeld EIM (2011), Trendstudie MKB en ondernemerschap, en GEM (2011), Global Entrepreneurship Monitor 2010 Global Report.
- 3 Bogaert, S., N. Bosma, N. Edwards, F. Jaspers, J. de Jong, E. Stam en A. van Witteloostuijn (2011), *Ambitious Entrepreneurship: A review of the state of the art*, Mimeo. p. 77.
- 4 W.J. Baumol, R.E. Litan en C.J. Schramm (2007), *Good capitalism, bad capitalism, and the economics of growth and prosperity*, Yale University Press.
- 5 GEM (2011), Global Entrepreneurship Monitor 2010 Global Report.

- 6 Bosma, N. and J. Levie (2010). *Global Entrepreneurship Monitor: 2009 global report*, Global Entrepreneurship Research Association.
- 7 Autio, E. and Z. Acs (2010). Intellectual property protection and the formation of entrepreneurial growth aspirations. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 4(3), 234-251.
- 8 Het belang van 'de juiste' ondernemer wordt nog eens onderstreept in een experiment (Weitzel et al. (2010)) waarbij zelfverkleerde ondernemende talenten werden gescheiden naar creatieve en management kwaliteiten. Wat bleek? De laatste groep kneep onschuldige en weerloze slachtoffers (de klant?) genadeloos uit, terwijl de creatieve ondernemers in hun morele gedrag niet te onderscheiden waren van gewone mensen en veel terughoudender waren.

Referenties

- Autio, E. and Z. Acs (2010). Intellectual property protection and the formation of entrepreneurial growth aspirations. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 4(3), 234-251.
- Bosma, N. and J. Levie (2010). *Global Entrepreneurship Monitor: 2009 global report*, Global Entrepreneurship Research Association.
- Bogaert, S., N. Bosma, N. Edwards, F. Jaspers, J. de Jong, E. Stam en A. van Witteloostuijn (2011). *Ambitious Entrepreneurship: A review of the state of the art*. Mimeo.
- Baumol, W., R. Litan en C. Schramm (2007). *Good capitalism, bad capitalism, and the economics of growth and prosperity*. Yale University Press.
- EIM (2011), *Trendstudie MKB en ondernemerschap*, EIM, Zoetermeer.

GEM (2011), *Global Entrepreneurship Monitor 2010 Global Report*. Global Entrepreneurship Research Association.

Klepper, S. (2009) Spin-offs: A review and synthesis. *European Management Review* 6, 159-171.

Stam, E. en Nooteboom, B. (2011) Entrepreneurship, Innovation and Institutions. In: Audretsch, D., Falck, O. & Heblich, S. (eds) *Handbook of Research on Innovation and Entrepreneurship*. Cheltenham: Edward Elgar. pp. 421-438.

Verhagen, M. (2011). Revolutie in Ondernemerschap. *Het Financiële Dagblad*. 28 april 2011.

Weitzel, U., D. Urbig, S. Desai, Z. Acs, M. Sanders (2010), 'The Good, the Bad, and the Talented: Entrepreneurial Talent and Other-Regarding Behavior', in: *Journal of Economic Behavior and Organization*, doi: 10.1016/j.jebo.2010.02.013.

Net als veel andere sectoren, wordt 'de wetenschap' geacht zich efficiënter en doelgerichter te organiseren. Op zich niets mis mee. Maar het ideaal van wetenschappelijke vrijheid verhoudt zich slecht tot deze 'wie betaalt, bepaalt'-houding. Wat blijft er over van het wetenschappelijk verlichtingsideaal in een Gouden Kooi?

door Jan Staman

Legt de kip haar befaamde eieren ook in een Gouden Kooi?

Wetenschappelijke (on-)vrijheid

Wetenschappers benadrukken graag hun verlichtingsidealen en wijzen vervolgens op het bijzondere karakter van het wetenschappelijk onderzoek: het onvooringenomen verwerven van inzicht en het zoeken naar waarheid; onderzoek waarbinnen de waarheidsvinding is ingebed in een geordende, transparante praktijk waarin tegenspraak, controle, herhaling en methodische zuiverheid tot de belangrijkste waarden worden gerekend. En dat allemaal omwille van de vooruitgang, niet alleen in termen van welzijn en welvaart maar ook in termen van mondigheid en morele vooruitgang. Niets minder dan het streven naar een betere wereld dus. Daar gaat het nog steeds om.

De kip met de gouden eieren

Momenteel relativeren politici dit verlichtingsideaal en ook de academische vrijheid. Maar de wetenschapspraktijk kan eigenlijk niet zonder. De wetenschap maakt haar belofte van vooruitgang alleen waar met de ongemakkelijke combinatie van vrijheid van handelen met publiek geld. Het is niet goed wanneer de wetenschapsagenda wordt bepaald door derden, niet door de markt en evenmin door de staat. Natuurlijk zijn instellingen waarin fundamenteel onderzoek wordt uitgevoerd ingebed in bepaalde sociale praktijken zoals landbouw of gezondheidszorg en vanzelfsprekend vindt er afstemming in die netwerken plaats. Maar die instellingen hebben wel de oude academische vrijheid nodig om te kunnen floreren. En in het netwerk weet iedereen wat die instelling waard is. Letterlijk wat de waarde van die instelling is voor het floreren van het gehele netwerk.

De staat moet wel de publieke middelen verschaffen en er is eigenlijk maar één criterium waaraan de bijdrage van de staat behoort te voldoen. De middelen moeten zodanig zijn dat de wetenschap en de vorming van onze toekomstige generaties een excellent niveau bereikt en daar ook blijft. Pas als je ruim met voer strooit legt de kip haar gouden eieren. En zeker niet elk ei is van goud. Je strooit in een hok vol scharrelende kippen waar onder enkelen gouden eieren leggen. Onderzoek is inherent een onzekere onderneming. Op voorhand de kansrijkste kippen selecteren verkleint de kans op onverwachte successen. De resultaten uit het verleden geven natuurlijk geen garantie voor de toekomst, maar zouden wel vertrouwen mogen geven.

Geef de wetenschap dus middelen en vrijheid en zij bevrijdt u van mythen en vooringenomenheid. Zij levert groei van kennis en technologie en dus ook welzijn, welvaart en morele vooruitgang. De wetenschap vormt daarnaast nieuwe generaties van hoogopgeleide burgers die, gevormd in de waarden van de wetenschapspraktijk, de toekomst veilig kunnen stellen. Die praktijk heeft nu al enkele eeuwen vruchten afgeworpen. En doet dat nog steeds. We gaan nu zelfs weer een stapje verder. De nieuwe belofte is nu dat de wetenschap ook bestuurders en politici zal invoeren

in de wereld van de *evidence based policy* en hen daarmee zal behoeden voor fouten, vooringenomenheid en blunders. De kip belooft niet alleen gouden eieren maar bij tijd en wijle levert ze dus ook prachtexemplaren.

Een Gouden Kooi?

Toch is niet alles zoals het was in het kippenhok of de kooi. De belangenbehartigers van de wetenschap beroepen zich op overtuigende argumenten wanneer zij om meer geld vragen. De Nederlandse wetenschap behoort immers al bij de wereldtop. We komen slechts wat geld tekort. Maar voor die ruimere middelen levert ze wel vrijheid in. Op het eerste gezicht is er dus niets mis met de kooi. Dankzij die kooi scoren we zo hoog. Maar die kooi zou toch wel eens behoorlijk in de weg gaan kunnen zitten als we haar steeds kleiner maken.

Er dat gebeurt momenteel, met name door het ingrijpen van de staat. De staat is komen opdagen met een nieuwe invalshoek voor de bevordering van wetenschap en technologie en voor de vorming van nieuwe generaties. Tegenwoordig – EU-breed – zeggen we graag dat het noodzakelijk is om in wetenschap en onderwijs excellentie na te streven omdat we anders het onderspit zullen delven in de sterk veranderende wereldorde waarin zich nieuwe economische machten vormen die allen stuk voor stuk investeren in wetenschap, technologie en vorming van nieuwe generaties. Kortom, wij gaan eraan als we niet hetzelfde doen. Nederland zit gevangen in een *rat race*.

Deze zorg over de snel veranderende wereldorde en het gevaar het pleit te verliezen als we niet investeren gaat al langere tijd gepaard met een heel ander beeld van de wetenschapspraktijk. Dit hedendaagse concept van de kennissamenleving is gebaseerd op angst, niet op de klassieke verlichtingsidealen. Niet voorop staat de dienstbare open, haast belangeloze en afstandelijke wetenschapspraktijk met die zo belangrijke publieke taak. Een praktijk waarvan de vruchten als vanzelf aan samenleving, openbaar bestuur en markt toevallen. Nee, in de nieuwe logica dringt het beeld van een wetenschapsbedrijf zich op. Een bedrijfstak die doelgericht innovatie moet versterken,

dienstbaar moet zijn aan de markt maar dat ook doelgericht en efficiënt slepende maatschappelijke en bestuurlijke problemen moet oplossen. De vruchten vallen ons burgers en bestuurders niet als vanzelf als manna uit de wetenschappelijke hemel toe. Nee, de wetenschappers moeten hun kennis gaan 'valoriseren'.

De zogeheten topgebieden illustreren die ontwikkeling. Het onderzoek moet doelgericht gepland en efficiënt uitgevoerd worden en daarnaast geëvalueerd op zijn effecten voor economie en samenleving. Wetenschap wordt dus doelgericht en het krijgt daarmee per definitie het karakter van technologie. En we moeten het daarbij hebben van nieuwe combinaties tussen wetenschappelijke en technologische disciplines. Van daaruit ontstaan de echte transities in onze samenleving en in onze markten. En van daaruit worden nieuwe oplossin-

gen voor slepende maatschappelijke problemen gegenereerd. Daar moeten in het wetenschaps- en technologiebeleid dus de accenten worden gelegd. Men formuleert concrete verwachtingen voor concrete socio-economische terreinen. En nee, niet de wetenschappers zelf maar wetenschap, bedrijfsleven en staat formuleren samen (maar wie betaalt bepaalt) de programma's en geven aan wat er vervolgens moet gebeuren. De financiering van het onderzoek kan niet op de oude voet voortgaan. Die financiering is geen wetenschapsinterne aangelegenheid meer en ook de kwalitatieve beoordeling van de resultaten zal daarmee veranderen.

Weg van de angst

Veel gaat er veranderen. Ja, er komt meer geld. Er zijn meer AIO's en universiteiten financieren meer en meer uit zogenaamde derdegeldstroommiddelen, maar de klassieke bronnen voor de weten-

'Op de wetenschappelijke vrijheid wordt inbreuk gemaakt, want we zijn blijkbaar het vertrouwen in de kippenren verloren en plaatsen onze wetenschappers liever in een, nog steeds vergulde, legbatterij'

schap drogen op. KNAW en NWO verdelen onder politiek-maatschappelijke druk een toenemend deel van de onderzoeksmiddelen via programma's en universiteiten worden steeds afhankelijker gemaakt van die middelen. Op de vrijheid wordt inbreuk gemaakt, want we zijn blijkbaar het vertrouwen in de kippenren verloren en plaatsen onze wetenschappers liever in een, nog steeds vergulde, legbatterij. Het is dan ook alleszins begrijpelijk dat de belangenbehartigers van de wetenschap met veel energie het belang van het zogenaamde fundamentele onderzoek benadrukken. Maar nog belangrijker is dat ze de onderliggende angst effectief bezweren en het vertrouwen in de verlichte wetenschap herwinnen door de aloude idealen naar voren te brengen. Want een wetenschap gebaseerd op angst ziet de gouden tralies van haar kooi snel knellend worden.

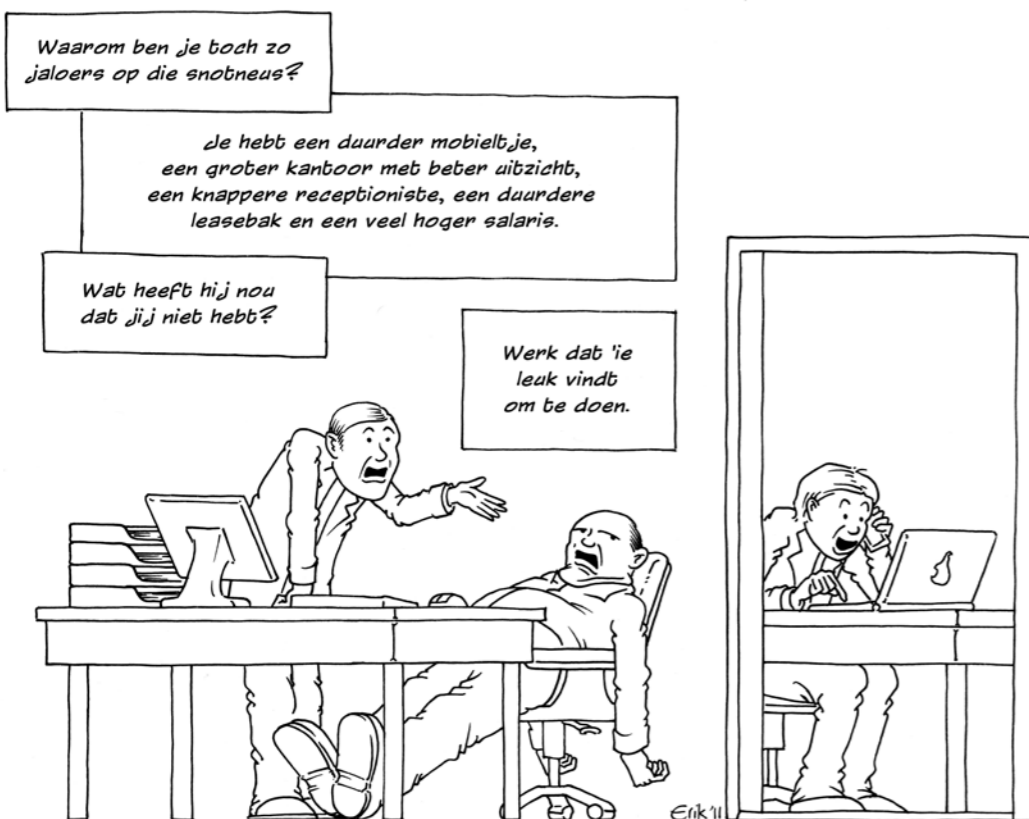
Mijn pleidooi is derhalve de wetenschap ruimte te gunnen maar er wel voor te zorgen dat ze heel goed is ingebed in de sociale praktijk en ook mede verantwoordelijk wordt gesteld voor het floreren van die praktijk. Ik hoop dat er in de topgebieden op die manier met het wetenschappelijk onderzoek wordt omgegaan. De kracht van het concept topgebied is de vorming van sterke gemeenschappen en institutionele arrangementen. We moeten daarbij experimenteren met de academische vrijheden en ons voortdurend de vraag stellen hoe het fundamentele onderzoek het best kan bijdragen aan het floreren van de sector en de samenleving als geheel. Geen taboe op het reilen en zeilen van het onderzoek. Op kortere termijn leidt al dat valoriseren wellicht tot meer (in-

mentele) innovatie, maar door je verlichte geesten steeds minder vrijheid te gunnen jaag je ze op den duur naar de plekken waar academische vrijheid en middelen voor onderzoek nog wel samengaan.

Beter dan China?

En dat zou wel eens op onverwachte plekken het geval kunnen zijn. Onlangs was ik in China op bezoek bij de organisaties die het wetenschapsbeleid in China bestuderen, het beleid ondersteunen en die de evaluaties van de wetenschapsprogramma's doen. In de oude communistische traditie worden ook daar langjarige programma's voor wetenschap en technologie gemaakt. En ook daar gaat niet alles vanzelf. Interessant hoe men ook daar zoekt naar interessante werkvormen tussen *top-down* en *bottom-up*. In China mengt men de academische vrijheid met de voordelen van een heldere centrale sturing door ambities te stellen maar wel aan wetenschappers over te laten hoe die ambities in te vullen. De gevolgen zijn zichtbaar. China doet het goed in de verschillende lijstje en het doet het steeds beter. China experimenteert en geeft als nieuwe wetenschapsnatie op geheel eigen wijze vorm en inhoud aan haar wetenschaps- en technologiebeleid en we doen er goed aan om op dit punt maar eens met hen in zee te gaan. In ons beider belang. En het zou mij niet verrassen dat we samen tot de conclusie komen dat de metafoer van de gouden kooi die steeds meer naar gevangenschap verwijst, ons niet verder helpt en moet verdwijnen.

Jan Staman is directeur van het Rathenau Instituut.

BOEKRECENSIE

In *De Cultuur van het Nieuwe Kapitalisme* beschrijft Richard Sennet de nieuwe manier van werken: van vakmanschap naar netwerken. Werknemers zijn 'bevrijd' uit de Gouden Kooi van de traditionele arbeidsrelatie. Maar dit brengt voor veel mensen onzekerheid met zich mee. En de gevolgen van die onzekerheid uit zich ook in cultuur en politiek, meent Thijs Kleinpaste.

door Thijs Kleinpaste

DE CULTUUR VAN HET NIEUWE KAPITALISME

In *What's the matter with Kansas* vraagt de Amerikaanse publicist Thomas Frank zich af wat er toch aan de hand is met zijn thuisstaat Kansas. Kansas is al decennia lang hofleverancier van de meest conservatieve leden van het Amerikaanse Congres en in de staat zelf domineren de Republikeinen alle takken van de overheid. In 1999 werd de evolutietheorie uit de schoolboeken geschrapt (later weer teruggedraaid) en de strijd tegen het homohuwelijk is in Kansas 'gewonnen' door een amendement op de grondwet van de staat. Frank analyseert feilloos de dynamiek van de Amerikaanse *culture wars*, de stille burgeroorlog die Amerika verscheurt en die de *values* van het *heartland* lijnrecht tegenover die van 'elitaire snobs' uit de verstedelijkte, welvarende staten aan de Oostkust en in Californië zet. Maar zo scherp als zijn analyse is, zo ongrijpbaar is voor hem de vraag

hoe het toch komt dat, terwijl de Republikeinen met hun beleid de economische infrastructuur van het overwegend agrarische Kansas om zeep hielpen, de bevolking van die staat steeds fanatieker achter diezelfde partij ging staan. Zagen ze niet dat ze voortdurend tegen hun eigen economische belang stemden? Hoe kon het dat jaar na jaar de *suburbs* verder verpauperden, maar dat abortus en het homohuwelijk de politieke agenda domineerden?

Misschien zonder het te weten geeft Richard Sennett in *De Cultuur van het Nieuwe Kapitalisme* het begin van een antwoord op die vraag. Sennett beschrijft de geleidelijke verandering die het arbeidsbestaan in de 20ste eeuw heeft doorgemaakt. De centrale these van Sennett is dat de mens onder het nieuwe kapitalisme over het algemeen niet vrijer is geworden. De ont-

De cultuur van het Nieuwe Kapitalisme
Richard Sennett, vertaling 2007
ISBN 9789029079211
J.M. Meulenhoff, Uitgeverij
Prijs €18,95

manteling van het 'sociaal-kapitalisme' veroorzaakte sociale ontwrichting, met grote gevolgen voor de cultuur en politiek. Een antwoord op de vraag die Frank stelt, maar ook op vragen waar wij in Nederland ons momenteel mee geconfronteerd zien.

Tegen het eind van de 20ste eeuw werd het militair-kapitalistische en bureaucratische systeem van Bismarck en Weber vervangen door een nieuwe vorm van werken. Weber's piramide, waarin hiërarchische verhoudingen bekend waren en iedereen zijn positie wist, was weliswaar een Gouden Kooi, maar bood tegelijkertijd zekerheid. De piramide werd echter vervangen voor een flexibeler netwerk, gestoeld op de gedachte dat medewerkers zich moesten ontwikkelen. Vrij naar Sartre was de beroepsbevolking 'gedoemd zich te ontplooien'. Sennett stelt dat

deze ontwikkeling zorgde voor een verstoring van traditionele verhoudingen en arbeidsrelaties. Kennis, kunde en loyaliteit gingen verloren en moesten plaats maken voor 'potentie', de mogelijkheid om in de toekomst goed te zijn. In plaats van het opbouwen van kennis (vakmanschap) werd het aanpassen aan nieuwe situaties (potentiële kennis) de nieuwe norm voor goede werknemers. Het nieuwe kapitalisme is volgens Sennett op die manier verantwoordelijk voor een gevoel van vervreemding en het 'spook van de overbodigheid', omdat maar een kleine groep mensen over de capaciteiten beschikt om te gedijen in deze nieuwe economische orde. Hij wil daarom dat de overheid burgers hun gevoel van nuttigheid teruggeeft, bijvoorbeeld door meer deeltijdbanen (hij noemt Nederland als voorbeeld), en het door de overheid laten betalen van vrijwilligerswerk.

Sennett's observaties kunnen ons helpen een waterscheiding, die ook in Nederland steeds zichtbaarder wordt, te begrijpen: die tussen stad en ommeland. De meest recente verkiezingsuitslag schetst een verontrustend beeld van onze eigen Hollandse variant van de *culture wars*. Op de uitslagenkaart lichtte tussen het groen, blauw en donkerblauw van CDA, VVD en PVV stedelijke gebieden rood op, de kleur van de PvdA (en GroenLinks en D66). Alleen in Noordoost-Nederland is het ommeland ook rood. Stedelijke gebieden zijn over het algemeen aanmerkelijk progressiever dan de gebieden daaromheen. In veel steden leunt het stadsbestuur stevig op partijen die 'zin hebben in de toekomst'. Afdelingen van partijen die landelijk een behoudender karakter hebben, zoals bijvoorbeeld de VVD, passen zich niet zelden aan de lokale omstandigheden aan. De Amsterdamse VVD bijvoorbeeld wordt niet geheel onterecht door partijgenoten elders gezien als progressieve buitenboordmotor.

Maar wat heeft dit met de economie te maken? In zekere zin vervangt de stad de rol die de bedrijfspiramide had in het sociaal-kapitalisme. Waar kennis zich vroeger concentreerde in de bedrijfspiramide, is die nu te vinden in de steden. De stad is de nieuwe werkvloer voor werknemers uit de netwerkgeneratie. Zonder hiërarchie, maar met een indrukwekkend arsenaal aan kennis, die vaak zonder al teveel moeite gevonden kan worden in bedrijfsverzamelgebouwen en vestigingen van de Coffee-Company. Maar de f jnmazige infrastructuur van de stad is niet overal en de nieuwe economie werkt dus niet overal hetzelfde. Terwijl grote delen van Nederland klappen kregen hield de economie van Amsterdam, ook tijdens de crisis, positieve groeicijfers. Maar in het ommeland heerst een andere economische realiteit. Op dat punt doet de analyse van Sennett pijn. De Gouden Kooi die ervoor zorgde dat je veertig jaar voor dezelfde baas werkte en bij je afscheid een gouden horloge kreeg komt niet terug, maar het kapitalisme van de korte termijn,

zoals Sennett het kenschetst, biedt veel mensen onvoldoende geborgenheid.

De economie heeft zo direct effect op de *condition humaine* van een land. Materiële druk wordt voor een deel omgezet in culturele symboliek, schrijft Sennet. Stad en ommeland groeien, in culturele zin, steeds verder uit elkaar. Voor stedelingen die floreren in de nieuwe economische orde zijn Europa en de wereld interessante nieuwe uitdagingen, voor anderen is dezelfde ontwikkeling in potentie een bedreiging van hun baanzekerheid. Dat is waar het populisme in beeld komt. De zorgen van veel mensen zijn namelijk niet zozeer, zoals Maxime Verhagen denkt, *terecht*, maar wel *oprecht*. In de nieuwe economische realiteit biedt het vertrouwde van de eigen cultuur een veilig onderkomen.

Natuurlijk is de economie niet de bron van alle onrust, maar de effecten ervan mogen niet worden onderschat. Als Randstadpartij bij uitstek moet D66 dit ter harte nemen. Het pleidooi voor het versoepelen van het ontslagrecht bijvoorbeeld is op lange termijn goed voor iedereen, maar zorgt op korte termijn voor frictie. Het belooft precies het type werknemer die zich volgens Sennett wel redt, maar zeker niet representatief is voor een groot deel van de beroepsbevolking. Dit kabinet doet niets om de economische zorgen van veel mensen te verlichten en is daarmee in immateriële zin wel een correctie op de jaren '90, maar in materiële zin niet. Het onbehagen wordt geprolongeed, op bijna Kansas-achtige manier. D66 moet zich dit aantrekken. De netwerkgeneratie redt zich wel, maar we moeten ervoor waken dat de insiders van toen niet de outsiders van nu worden.

Thijs Kleinpaste studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is deelraadslid in Amsterdam Centrum.

POSTBUS 66

Sinds Engeland in de loop van de zeventiende eeuw diverse *Poor Law Acts* introduceerde en armenzorg daarmee tot overheidstaak maakte, zijn liberale denkers verdeeld over de vraag in hoeverre de staat verplichtingen heeft tegenover haar hulpbehoevende burgers. Met name in de negentiende eeuw ontstond zich een debat over publieke bijstand tussen liberalen van verschillend plimage. Anno 2011 verkeert de verzorgingsstaat in crisis en worden de verantwoordelijkheden van de staat opnieuw gedefinieerd. Wat valt er te leren van een blik op het verleden?

door **Coen Brummer**

Nieuw pauperisme

Oude liberale denkers over de nieuwe armenzorg

Wie een boek van Charles Dickens of Victor Hugo heeft gelezen weet dat het leven in de negentiende eeuw niet altijd gemakkelijk was. Het probleem van het 'pauperisme', de industriële armoede in de Europese steden, was wijd verspreid. Aan het einde van de negentiende eeuw leefde een kwart van de Engelse populatie rond of onder het bestaansminimum. Naar schatting 10% van de bevolking werd als 'zeer arm' gezien en 15 tot 20% van de bevolking had net genoeg geld om te overleven. De Engelse situatie was niet uniek in Europa. In Nederland behoorden ongeveer twee miljoen mensen tot de werkende klasse, waarvan 500.000 personen op streng rantsoen leefden. Geen wonder dus dat de vraag welke verplichtingen de staat heeft tegenover haar burgers in deze

periode in de belangstelling stond. Moet de overheid bijspringen als het individu het niet redt?

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd bestond de armenzorg in de Europese steden uit een combinatie van filantropische en kerkelijke initiatieven, vaak aangevuld met het verrichten van arbeid in werkhuizen. De omslag naar publieke voorzieningen voltrok zich het eerst in Engeland, dat in 1598 de *Poor Laws* introduceerde door middel van de *Poor Law Act*. De rest van Europa volgde later: in Nederland laaide na de omwenteling van 1795 een debat op over de implicaties van de scheiding van kerk en staat voor de veelal kerkelijk georganiseerde armenzorg. Maar toen Thorbecke's armenwet in 1854 in het parlement

werd behandeld was deze ontdaan van het beleid dat de kerk tegen de borst stuitte, waardoor de armenzorg lange tijd uit handen van de overheid bleef. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw voerde Otto van Bismarck diverse volksverzekeringen door in Duitsland, en Zwitserland waagde zich in 1893 aan een nationaal gecoördineerd systeem van bijstand (en ging erdoor failliet).

Deze opkomst van de publieke bijstand en het probleem van het pauperisme bleven niet onbesproken. Diverse liberale denkers schreven over het beleid dat uiteindelijk zou uitmonden in de hedendaagse verzorgingsstaat. Net als tegenwoordig verschilden zij van mening over de vraag hoe ver de verantwoordelijkheid van de overheid strekt. Onder hen bevonden zich twee grote namen uit de brede liberale traditie: de conservatief-liberale Alexis de Tocqueville (1805 – 1859) en de meer progressief-georiënteerde John Stuart Mill (1806 – 1873). Wat valt er te leren van hun analyses? Snijden hun argumenten in de tegenwoordige tijd nog hout? En wat leert het ons over de liberale politieke filosofie?

Perverse prikkels

Alexis de Tocqueville is waarschijnlijk het meest bekend vanwege zijn magnum opus *De la démocratie en Amérique* (1835, 1840), een werk dat hij schreef naar aanleiding van zijn reis door de Verenigde Staten in 1831 – 1832. In 1833 vertrekt de Franse jurist opnieuw, ditmaal naar Engeland. In Engeland wordt Tocqueville geconfronteerd met het pauperisme. Het paradoxale gegeven dat in één van de rijkste landen ter wereld een grote hoeveelheid mensen veroordeeld was tot armoede laat hem niet meer los en in de twee jaren na zijn reis werkt hij zijn ideeën hierover uit. Dit resulteerde in 1835 in een korte verhandeling: *Mémoire sur le paupérisme*, oorspronkelijk een voordracht voor het Koninklijk Academisch Genootschap van Cherbourg.

In zijn *Mémoire* beschrijft hij hoe de slechte leefomstandigheden in de Engelse steden niet voortkomen uit een gebrek aan armenzorg, maar juist uit een overdaad daaraan. Het feit dat de bijstand in Engeland een absoluut recht was, ontnam de mens de prikkeling om in zijn eigen onderhoud te voorzien. Volgens Tocqueville komt dit doordat

mensen werken om twee redenen: enerzijds werkt de mens om in primaire levensbehoeften te voorzien, anderzijds om zijn levensomstandigheden te verbeteren. Iedereen wil arbeid verrichten om te overleven, maar slechts een klein deel van de burgers is bereid te werken om zijn levensomstandigheden te verbeteren. Het mislukken van de Engelse armoedewetgeving, aldus Tocqueville, komt doordat wettelijke bijstand de primaire motivatie om te werken wegneemt. Een verbetering van de armoedewetgeving zal onhaalbaar zijn, denkt Tocqueville. Als de strengere wetten eenmaal bestaan zal er namelijk geen inspecteur te vinden zijn die genadeloos kan oordelen bij het aanzien van zoveel misère. Het mislukken van de wetgeving is daarom onvermijdelijk: 'Les lois auront déclaré que la misère innocente sera seule secourue, la pratique viendra au secours de toutes les misères.'¹

Daarnaast ziet Tocqueville in het recht op bijstand nog twee bedreigingen voor de samenleving. Het beknot mensen dusdanig in hun vrijheid dat het vergeleken kan worden met het middeleeuwse lijfeigenschap van de horige. Zodra iemand afhankelijk is van de lokale overheid voor zijn levensonderhoud zal een andere gemeente deze persoon liever zien gaan dan komen. De vrijheid om een andere vestigingsplaats te zoeken (wat eventueel zelfs zijn kans op een zelfstandig inkomen zou kunnen vergroten!) wordt hem hiermee ontnomen. Doordat stedelijke autoriteiten een waarborg zullen verlangen van een nieuwe inwoner dat hij geen beroep zal doen op de bijstand ontnemt de armoedewetgeving, aldus Tocqueville, zelfs mensen die *eventueel in de toekomst* armlastig zullen worden de kans zich te verplaatsen. Dit effect wordt versterkt doordat er in landen met een systeem van publieke bijstand vrijwel geen particuliere liefdadigheid is.

Uiteindelijk vreest Tocqueville zelfs *une révolution violente*, waarin de armen op gewelddadige wijze de rijken van hun eigendom zullen beroven. Dit komt doordat wettelijke bijstand de aalmoes van haar moraliteit berooft; het verbreekt de banden tussen arm en rijk. Tocqueville is om deze reden juist een voorstander van particuliere liefdadigheid; de arme zal zich door de gift dankbaar

opstellen tegenover zijn weldoener. De weldoener voelt zich door zijn gift verbonden met het lot van de persoon en zelfs met de hele arme klasse.

Aan het einde van de *Mémoire sur le paupérisme* kondigt Tocqueville een tweede deel aan, waarin hij zegt met specifieke oplossingen voor het armoedeprobleem te komen. Na zijn dood zijn er slechts een tiental pagina's met aantekeningen gevonden die hierover spreken. De oplossingen zijn vooral gericht op het aanleren van eigen verantwoordelijkheid aan de paupers en op betrokkenheid vanuit de *civil society*. Zo speelt hij kort met de gedachte arbeiders een belang te geven in de fabriek waar zij werken. Een andere potentiële oplossing is het aanleren van spaarzaamheid door middel van een lokaal opgezet spaarbankenstelsel, waar de fabrieksarbeider leert hoe het is om kapitaal te beheren en verantwoordelijkheid voor zijn eigen omstandigheden te nemen.²

Onderwijs en geboortebeperving

Er zijn weinig onderwerpen waar John Stuart Mill zich niet mee bezig heeft gehouden. Naast bijdragen aan de logica, wetenschapsfilosofie en politieke filosofie, heeft hij zich vier decennia bezig gehouden met aan armoede gerelateerde vraagstukken. Veel van zijn gedachten over armoede werkte hij uit in zijn *Principles of political economy* (1848), een werk dat de jonge wetenschap van de politieke economie wilde toepassen op maatschappelijke vraagstukken. Hierbij putte hij inspiratie uit *An Essay on the Principle of Population* (1798) van de Engelsman Thomas Malthus. In het essay concludeert Malthus dat de hoeveelheid beschikbare levensmiddelen de grootte van een populatie bepaalt. Mill zag in Malthus' theorie een reden om tegen de publieke bijstand te zijn, omdat de massa hierdoor niet beperkt werd in haar voortplantingsgedrag. De massa zou juist zelfdiscipline moeten worden bijgebracht op dit gebied, zo meende Mill.

Mill deelt de angst van Tocqueville dat individuen afhankelijk worden van de staat, maar hij is bereid tot concessies. Zo is hij van mening dat wanneer mensen sterven van de honger principiële filosofische opvattingen vervallen en hulp geboden is. Ook meent hij dat de staat een verantwoor-

delijkheid heeft om ieder mens een acceptabele startpositie te geven, bijvoorbeeld door middel van onderwijs. Net als Tocqueville spreekt Mill de rijken aan op hun verantwoordelijkheid, maar hij vraagt geen liefdadigheid, omdat dit in morele en praktische zin onverstandig zou zijn. Volgens Mill is hulp van particulieren namelijk ofwel te overvloedig, ofwel te mager. Dit is voor Mill, die in de traditie van het utilitarisme staat, een groot bezwaar. Liever ziet Mill private liefdadigheid als aanvulling op de mogelijke publieke bijstand. Want, zo redeneert hij, de overheid kan geen onderscheid maken tussen de armen die tegen hun wil arm zijn, en zij die het te danken hebben aan een lakse levenshouding. Private filantropen zijn juist in staat om de onschuldigen van een extra bijdrage te voorzien.

Maar Mill vraagt meer. Hij verwijt de rijken kortzichtigheid omdat zij de armen geen goede opleiding geven, in een tijd waarin de macht van het volk groeit. Dit brengt hem er zelfs toe te hopen dat 'anti-property doctrines'³ populair worden onder de massa, zodat de rijken inzien dat hun onwil de armen te onderwijzen een gevaarlijke fout is. Ook zorgt een goede opleiding ervoor dat de armen zelf leren inzien welke keuzes verstandig zijn. Ze zouden leren begrijpen dat zelfdiscipline hen zou helpen richting een welvarender toekomst, bijvoorbeeld door minder kinderen te nemen.

Op korte termijn accepteert Mill met tegenzin de noodzaak van publieke bijstand, waarbij het vooral gaat om het vinden van balans. Mensen zouden niet mogen sterven van tekorten, maar evenmin moeten zij weldadig kunnen leven. Zo is het risico klein dat men ten onrechte gebruik maakt van bijstand. Dat Mill toch voor publieke bijstand op korte termijn kiest komt voort uit zijn idee dat een mens altijd hoop op een betere toekomst moet hebben: 'When the condition of any one is so disastrous that his energies are paralyzed by discouragement, assistance is a tonic, not a sedative: it braces instead of 'deadening' the active faculties.'⁴

Op lange termijn ziet Mill meer in een permanente oplossing in Malthusiaanse zin: Pauperisme

wordt veroorzaakt door lage lonen, die veroorzaakt worden door het overvloedige aanbod van arbeid. Wanneer de arbeidersklasse besluit minder kinderen te krijgen, zullen de lonen door de werking van de markt vanzelf stijgen, zo meent Mill. Ook voor de generatie die hiermee tussen wal en schip raakt heeft hij een oplossing. Een generaal pardon van staatswege moet de huidige generatie uit hun misère ontheffen. De lijn tussen utilistische en utopische ideeën is soms dun, zo bewijst Mill.

Lessen voor vandaag

Terug naar de eenentwintigste eeuw. Overal in Noordwest-Europa staat de verzorgingsstaat onder druk. Op korte termijn dwingt de financiële en economische omstandigheden nationale overheden tot forse bezuinigingsmaatregelen, waarbij de sociale zekerheid een voor de hand liggende optie is: in 2008 besloegen de kosten van de sociale zekerheid in de Eurozone gemiddeld 27,46% van het BBP.⁵ Op middellange termijn wordt de verzorgingsstaat bedreigd door factoren van demografische aard: Europa vergrijsst. Momenteel worden de kosten van één gepensioneerde betaald door vier werkenden. In 2050 zullen er twee werkende Europeanen tegenover één gepensioneerde staan. Het systeem van een overheid die van wieg tot graf zorg draagt voor de burger is hiermee een onbetaalbare fantasie geworden.

Hoe kunnen de, in dit artikel behandelde, reuzen uit de liberale traditie ons helpen om een liberale positie tegenover dergelijke problemen te bepalen? Ondanks hun meningsverschillen op diverse punten, kunnen de werken van Mill en Tocqueville de liberalen van vandaag helpen zich op drie belangrijke punten te onderscheiden van hun socialistische en sociaaldemocratische opposanten. De eerste les die getrokken kan worden is dat liberale denkers zich nooit dogmatisch mogen tonen in hun oplossingen. Een conservatief-liberaal als Tocqueville speelde openlijk met de gedachte arbeiders een aandeel te geven in de fabriek waar zij werkten, terwijl maatregelen van deze aard eerder bij de socialistische zijn te verwachten. Mill toonde zich soms nog utopischer in zijn oplossingen, bijvoorbeeld met zijn voorstel een hele generatie paupers uit hun armoede te onthef-

fen, maar ook hij was wars van dogmatiek in zijn denken. In het hedendaagse debat zien we vaak dat échte hervormingen gedwarsboemd worden door politieke correctheid, verworven rechten en heilige huisjes. Het is dan ook de historische taak van liberalen om hiertegen in opstand te komen. Een tweede les, die al ruim weerklank heeft gevonden in het tegenwoordige debat, is de nadruk op het verschaffen van een goede startpositie voor iedere burger. Met name Mill legt terecht nadruk op het feit dat de enige structurele verbetering van de zelfredzaamheid van het individu het verhogen van zijn opleidingsniveau is. Hoewel elke denker en politicus zijn mond vol heeft van het belang van onderwijs, laat de bereidheid hier in praktijk middelen voor vrij te maken nogal eens te wensen over.

Een derde les die liberalen kunnen trekken uit het verleden is dat zij, wellicht meer dan tegenwoordig gebeurd, rekening moeten houden met de aard van de mens. Met name de links- of progressief-liberalen zijn geneigd in hun mensbeeld aan te sluiten bij de socialistische en sociaaldemocratische, waardoor zij voorbij gaan aan de gevoeligheid die mens nu eenmaal heeft voor de perverse prikkels die uitgaan van een toegankelijk en relatief comfortabel systeem van sociale zekerheid. Een hogere drempel en beperktere duur zouden de sociale zekerheid ten goede komen. Liberalen hebben een historische verantwoordelijkheid hiervoor te pleiten.

Coen Brummer volgt een researchmaster 'history and philosophy of science' en werkt als freelance journalist / onderzoeker. In 2011 studeerde hij af in politieke geschiedenis (MA, Universiteit Utrecht) op een scriptie over negentiende-eeuwse politieke filosofie.

Noten

- 1 Tocqueville, *Mémoire sur le paupérisme* (1835, 2006), p 19.
- 2 Tocqueville, *Second mémoire sur le paupérisme* (2006) p 16 - 17.
- 3 J.S. Mill, *Principles of Political Economy* (London 1965), p 179.
- 4 Ibidem, p 961.
- 5 Eurostat, online op: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00098>

Welleman

idee

tijdschrift van de
Mr. Hans van Mierlo Stichting

jaargang 32
nummer 4
juli/augustus 2011

idee verschijnt 6 x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

redactie

Constantijn Dolmans (voorzitter),
Annelou van Egmond, Corina Hendriks,
Laura Kaper, Mendeltje van Keulen,
Gijs van Loef, Frank van Mil, Arthur Olof,
Mark Sanders, Heleen Uijt de Haag,
Anthonya Visser

eindredactie

Corina Hendriks

aan dit nummer werkten mee

Daniel Alink, Niels Bosma, Marijn Bosman,
Coen Brummer, Harry van Dalen,
Kène Henkens, Stefan Hut, Thijs Kleinpaste,
Peter Kluiters, Irene de Kok, Eline van der Mast,
Daniëlle Serdijn, Erik Stam, Jan Staman,
Hedwich Tulp, Kees Verhoeven, Anita Vink

fotografie

Herman Wouters

illustraties

Erik Haverkort, Peter Welleman

concept

Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

ontwerp

de ontwerpvloot, Den Haag

druk

Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Hoge Nieuwstraat 30
Postbus 660, 2514 EL Den Haag
T. 070 356 60 66
www.mrhansvanmierlostichting.nl

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over
voorwaarden en redactiebeleid kunt u lezen op:
www.d66.nl/kennis/item/zelf_schrijven
of opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een jaarabonnement kost € 36 en voor studenten
€ 21 (een kopie ov-studentenkaart meesturen).
Het abonnement gaat 1 januari in.
U ontvangt bij het afsluiten van het abonnement
€ 6 korting per al verschenen nummer van de
lopende jaargang. Opzegging voor 1 december.

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

De Gouden Burcht

Er waren eens ... 12 kastelen waarvan de families met elkaar ruilhandel dreven. Ieder kasteel maakte unieke producten, waar bij de buren veel vraag naar was. Alhoewel de 12 families allen een eigen dialect spraken, slaagde men er toch in op een eenvoudige manier onderling te communiceren, want waar een gedeelde wil is, is een weg. De 12 kastelen waren heel verschillend gebouwd, sommige waren van steen, andere van hout, leem of bamboe. Het onderhoud van de kastelen was een belangrijke zaak, want een kasteel moet veilig zijn anders komt de productie in gevaar.

In het grootste kasteel woonde een alchemist die ontdekte hoe je goud kunt maken en hij vertelde dit op een dag aan kasteelheer Ruben. Toen de raad van de 12 kasteelheren de volgende keer bijeenkwam deed Ruben – die de belangrijkste kasteelheer was - een revolutionair voorstel: om de wederzijds profijtelijke productie en ruilhandel voor altijd veilig te stellen, deden de 12 er goed aan één gouden kasteel te bouwen dat voortaan onderdak zou gaan bieden aan de families van de 12 kasteelheren. Elke familie kreeg zijn

eigen donjon, kasteel, behuizing, binnenplaats en ophaalbrug en elke familie moest zijn eigen deel van het kasteel onderhouden. Dit laatste was erg belangrijk, slecht onderhoud zou de veiligheid van de hele burcht ondermijnen, als de zwakke schakel in een keten. De kasteelheren spraken met elkaar plechtig af dat allen het onderhoud tot in de puntjes zouden verzorgen. De formule om goud te maken werd verspreid en zo gezegd, zo gedaan, er werd in drie jaar een prachtige gouden kasteel gebouwd. De families betrokken allemaal hun eigen deel en een tijd van ongekende voorspoed brak aan. De ruilhandel floreerde en het onderlinge burenbzoek nam een grote vlucht. Er was geen noemenswaardig taalprobleem, want er ontwikkelde zich tussen de 12 families als vanzelf een gulle breedspraak.

Ieder jaar kwam de raad bijeen om de successen te delen. Alhoewel de 12 jaarlijks verslag deden van het gedane onderhoud, verslapt de aandacht hiervoor enigszins in de euforische stemming die zich van allen had meester gemaakt. De jaarlijkse raad werd stevast met een groot feest afgesloten. Dit ging zo een aantal jaren goed, totdat het gerucht ontstond dat Jorgos bij zijn onderhoud stiekem zand in het goud had verwerkt. Maar Jorgos ontkende veront-

waardigd en met veel drama. De raad besloot desalniettemin dat er toezicht op het onderhoud moest komen. Het volgende jaar kwamen twee problemen aan het licht. Niet alleen had het toezicht toch bewijs gevonden voor het zandmengen bij Jorgos, ook constateerde het dat Paolo zijn goud aanlegde met een mengsel van kiezels en leem. De volgende raad was dan ook een stuk minder gezellig dan gebruikelijk. Wantrouwen stak de kop op en ondanks het feit dat er plechtige beloftes over het onderhoud werden gedaan, gingen de kasteelheren ditmaal in een ruzieachtige sfeer uit elkaar. Het feest werd dit jaar overgeslagen. Korte tijd later verspreidde razendsnel het gerucht dat bij de donjon van Giuseppe plotsklaps een aantal goudstaven naar beneden waren gevallen. En bij Jorgos was een nieuwe zandvoorraad gevonden. Er werd een spoedraad bijeengeroepen. Na een fel debat nam de raad ondanks tegensputteren van Giuseppe en Paolo een ingrijpend besluit: Jorgos werd uit het gouden verbond gezet. Onder direct toezicht van de raad werd een gouden verstevigingsring tegen de binnenmuur van Jorgos aangebouwd. Met een ceremoniële plechtigheid werd de verbanning van Jorgos' familie bezegeld. Een gulden plakkaat siert nu de nieuwe binnenmuur. Gegraveerd staan de woorden: Wees goudeerlijk!

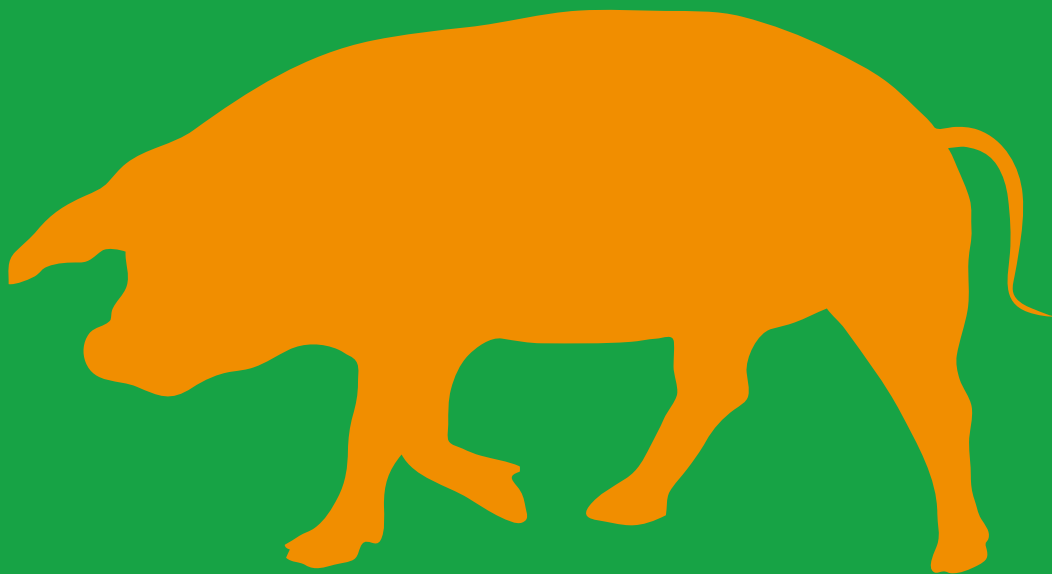
Gijs van Loef

Wethouder, adviseur, publicist

**De politiek
van het eten**

idee

3 De politiek van het eten

door Thijs Kleinpaste, Marijn Bosman en Corina Hendriks [inleiding op het thema]

4 Food Fight!

door Ad van Vugt, Thijs Kleinpaste en Corina Hendriks

8 Voedselzekerheid

door Niek van Dijk [waarom toegang tot wereldmarkten wel/niet belangrijk is]

14 Klooien met genen

door Hidde Boersma [de voedselcrisis en genetische modificatie van gewassen]

18 Veel(belovend) vlees

door Rik van Dijk [de mogelijkheden van het kweken van vlees]

22 Gezond eten met weinig geld?

door Berber Kramer [de opkomst van 'welvaartsziekten' in ontwikkelingslanden]

26 feiten&cijfers

[de politiek van het eten]

30 Ik eet, dus ik ben

door Annelou van Egmond [eten en identiteit]

34 De vrijheid om te eten wat je wilt?

door Floris van den Berg [vlees eten als morele keuze]

38 De symboliek van de varkensflat

door Meta Berghauser Pont

42 Food in the City

door Sebastiaan Capel en Ivar Manuel [de veranderende relatie tussen stad en ommeland]

Boekrecensie

46 De hongerige stad

door Floor Meijer [hoe voedsel ons leven vormt]

Postbus 66

50 Goed, beter, best...

door Ton Monasso [tussen middelmaat en excellentie]

>> 13 Mous 45 Schuyer 54 Welleman 56 Mijn idee

Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral. Met deze zin liet Bertold Brecht zien wat wij mensen het meest belangrijk vinden: eerst willen we eten, en pas daarna kijken we verder naar kwesties van goed en kwaad. Maar is deze scheiding tussen moraliteit en eten wel zo makkelijk te maken? Het lijkt zo eenvoudig en vrij van politiek gekrakeel: het eten dat 's avonds op je bord ligt. Een lekkere pastasalade, een zalmsoep of een stukje biefstuk. We denken er niet altijd over na, maar er is heel wat voor nodig om ons eten, zoals wij het eten, te maken. Er zijn heel veel mensen bij betrokken. Eten is politiek: sommige mensen winnen, anderen verliezen, en onder in de voedselketen zijn dieren en planten vaak de grootste verliezers.

Dit nummer van *idee* bespreekt de verschillende manieren waarop eten politiek is, en stelt de vraag wat de overheid met eten te maken zou moeten hebben. Is eten iets van mensen onderling, of is eten een dusdanig belangrijke publieke zaak dat de staat er zich tegen aan moet bemoeien? In het openingsartikel gaan een ethica, politica en ondernemer met elkaar in gesprek over de voedselproblematiek. De D66-parlementariër **Stientje van Veldhoven** meent dat het grootste probleem is dat de prijs van voedsel niet realistisch is: het is te goedkoop. Ondernemer **Peter Klosse** benadrukt dat voedsel over veel meer dan geld gaat. En ethica **Marjolein Burgerhout** voorziet de keuzevrijheid van de consument van een kanttekening: bij vrijheid komt ook verantwoordelijkheid voor het voedsel dat je eet.

Vervolgens wordt de 'politiek van het eten' vanuit verschillende invalshoeken bekeken. **Niek van**

Dijk beargumenteert dat internationale vrijhandel niet de enige, en zeker niet de beste weg is naar meer voedselzekerheid voor mensen in ontwikkelingslanden. **Hidde Boersma** ziet een grote rol weggelegd voor genetisch gemodificeerd voedsel bij de oplossing van de voedselproblematiek. **Rik van Dijk** gaat nog een stapje verder dan genetische modificatie: zelfgemaakt 'kweekvlees' heeft volgens hem veel potentie. De paradox van het voedselprobleem in de wereld is dat sommige mensen te weinig eten hebben, en anderen juist te veel. Overgewicht en obesitas zijn groeiende problemen. Maar niet alleen in het welvarende Westen, zo betoogt **Berber Kramer**. Ook in ontwikkelingslanden nemen 'welvaartsziekten', zoals hoog cholesterol, hart- en vaatziekten, snel toe. Ongezond eten is vaak goedkoop, en staat met name vaak op het menu van mensen die weinig te besteden hebben. Wat je eet, zegt vaak iets over de sociale klasse waar je in bent opgegroeid, of je land van herkomst, zo analyseert **Annelou van Egmond**.

Dit nummer van *idee* sluit af met een drietal artikelen over de productie van voedsel: de landbouw en veeteelt. **Meta Berghauser Pont**, de geestelijk moeder van de varkensflat, legt uit wat het idee achter de flat ooit was, en waarom de intensieve veehouderij in huidige vorm onhoudbaar is. **Floris van den Berg** meent dat de intensieve veehouderij niet alleen onhoudbaar is, maar moreel verwerpelijk. Het eten van vlees past volgens hem niet in een liberaal mens- en samenlevingsbeeld. **Sebastian Capel** en **Ivar Manuel** sluiten af met een verkenning van een nieuw fenomeen: stadslandbouw!

Wat je eet is een persoonlijke keuze. Of toch niet? Wat als mensen te weinig, onveilig of ongezond voedsel binnenkrijgen? Of wat als onze consumptie negatieve gevolgen heeft voor onze leefomgeving, voor mens, plant en dier? Voedsel vormt een maatschappelijk vraagstuk, waarbij zowel mensen, producenten als overheid een verantwoordelijkheid hebben. Eten doen we niet alleen.

themaredacteuren **Thijs Kleinpaste, Marijn Bosman en Corina Hendriks**

4

We leven met bijna 7 miljard mensen op aarde; halverwege deze eeuw zal dit aantal zijn gestegen naar 9 à 10 miljard. Hoe kunnen we al deze monden voeden? De grote vragen als het gaat om onze voedselvoorziening zijn: wie krijgt wat, wanneer en waarom? Hiermee is voedsel een politiek vraagstuk. Een gesprek met een politica, ethica en ondernemer over de politiek van het eten.

door Ad van Vugt, Thijs Kleinpaste en Corina Hendriks

Food fight!

Een gesprek met een politica, ethica en ondernemer

‘Wie is verantwoordelijk voor wat? Is het de burger, de producent of de overheid’. Ethica Marjolein Burgerhout poneert de kernvraag als het gaat over de politieke en ethische kant van de voedselvoorziening: wie doet wat en waarom? Welke belangen en afwegingen spelen een rol bij de voedselvoorziening? Wanneer en op welke wijze mag, en moet, de staat zich met voedsel bemoeien? En wat is de rol van consumenten en producenten? Deze vragen zijn voorgelegd aan D66-politica Stientje van Veldhoven (o.a. Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit), ondernemer Peter Klosse (eigenaar van Hotel Gastronomique De Echopot, oprichter van de Academie voor Gastronomie en Lector Gastronomy aan Stenden University) en ethica Marjolein Burgerhout.

Waarde van voedsel

Allereerst de vraag wat nu eigenlijk het voedselprobleem is? Volgens Van Veldhoven zijn de twee grootste vraagstukken waar we ons de komende jaren mee geconfronteerd zien de volgende: de ongelijke verdeling van voedsel in de wereld – in

het Westen eten we te veel, in arme landen te weinig – en de impact van voedselproductie op het milieu. ‘Ik geloof niet dat de hoeveelheid voedsel het probleem is. Er is genoeg voor iedereen. In de westerse wereld hebben we genoeg eten, maar wordt er veel verspild. Het echte onderliggende probleem is dat voedsel een irreële prijs heeft. De milieu- en andere gerelateerde kosten zijn niet doorberekend in de prijs. Voedsel is te goedkoop. Groenten die in kassen worden gekweekt, zijn goedkoop omdat de kosten voor CO₂-uitstoot niet worden meegenomen. Bij vlees is het nog erger. Niet alleen is de CO₂-uitstoot bij vlees nu nog gratis, maar ook ruimtegebruik, dierenwelzijn etc. kent geen prijs. Nou ja, gratis is het natuurlijk niet. Via belastingen betalen we voor het herstel en compensatie van ecologische schade. Maar dat zit niet direct in de prijs’. Ondernemer Klosse kan ten dele zich vinden in deze analyse. Volgens hem staat financiële *efficiency* teveel centraal in onze voedselvoorziening. ‘Dit heeft tot gevolg dat waarden zoals de

kwaliteit van het voedsel en dierenwelzijn onder druk zijn komen te staan’. We zijn volgens hem vergeten dat het bij voedsel niet alleen om een brandstof gaat. Voedsel heeft ook een esthetische (smaak) en sociale functie. Daarnaast kan voedsel ook een rol spelen in de gezondheidszorg. Deze andere functies van eten worden nogal eens over het hoofd gezien, merkt Klosse op. De verschillende waarden, functies en belangen rondom voedsel vormen volgens ethica Burgerhout de kern van het voedselvraagstuk. Mensen moeten voortdurend afwegen wat het meest belangrijk is; we kunnen de aarde – natuurlijke grondstoffen – maar eenmaal gebruiken. We kunnen niet alles tegelijk maken en opeten. ‘De dilemma’s van de voedselindustrie zijn waanzinnig complex. Er komen nogal wat onlogische dingen in voor. Voor één eenheid vlees heb je soms wel tien eenheden graan nodig. Als je dan kijkt naar de voedselschaarste op sommige plekken op de wereld, dan kun je dan maar beter brood bakken in plaats van vlees produceren’.

‘In vrijheid boodschappen doen is kopen waar je zin in hebt. Maar dit kun je vanuit de ethiek geen ethisch gedrag noemen. Mensen nemen dan namelijk geen verantwoordelijkheid. Pas als je weloverwogen kiest neem je verantwoordelijkheid’

Foto: Herman Wouters

We moeten dus keuzes maken. Minder vlees eten ligt voor de hand, volgens Klosse. ‘De toename van de wereldbevolking zal, in combinatie met de schaarste van ruimte, onze mogelijkheden beperken om zoveel vlees te blijven eten als we nu doen. De opbrengst per hectare is gewoon te laag vergeleken met de productie van plantaardig eiwit. Maar in plaats van vlees komen er dan mogelijk wel plantaardige “biefstukken” met een goede smaak voor in de plaats!’.

Morele keuzes

Een keuze maken is makkelijker gezegd dan gedaan. Op basis waarvan maken we dan die keuzes? Volgens Van Veldhoven is de keuze uiteindelijk een morele. ‘Alhoewel het doorrekenen van milieu- en andere kosten in de voedselprijs een heel “objectieve” manier van ingrijpen lijkt, zit er natuurlijk wel een morele afweging achter: het is volgens mij rechtvaardig als alle kosten in de prijs worden meegenomen. Dit is een basismoraliteit, een gedeelde moraliteit, die we samen hebben gedefinieerd in de samenleving’.

Dit roept uiteraard de vraag op wat die basismoraliteit omvat, en hoe we deze invullen. Burgerhout: ‘Voor mensen zijn er basisrechten zoals het recht op voedsel, onderdak en veiligheid. Hierover bestaat consensus’. Maar de reikwijdte van deze rechten is voortdurend onderhavig aan debat. Een dilemma, van cruciaal belang bij het voedselvraagstuk, is of dit soort basisrechten ook voor dieren zouden moeten gelden. ‘Voor dieren zou je misschien ook zo’n standaard kunnen ontwikkelen. Dat je dieren niet mag martelen, geen pijn mag doen. Dat dieren niet zijn gemaakt om binnen opgesloten te zitten’. Volgens Burgerhout biedt de filosoof Peter Singer handvaten om over dit dilemma na te denken. ‘Peter Singer, een echte utilist, zegt in feite: “Pijn is slecht, dieren kunnen pijn voelen, dierenleed is dus ook slecht.” Het doden van een levend wezen moet je volgens hem zeer ernstig nemen’.

Buiten deze basismoraliteit is de keuze om wel of niet een dier te doden en te eten, wel of niet de leefomgeving te belasten, uiteindelijk een persoonlijke. Het stemt Van Veldhoven hoopvol dat steeds meer mensen beseffen dat de aarde niet gratis is, en daar vervolgens ook naar handelen. Deze keuze kun je mensen echter niet opleggen: ‘Van mij hoeft niet iedereen vegetariër te worden. Deze keuzevrijheid is de essentie van het sociaal-liberalisme’. Burgerhout plaatst wel een kanttekening bij deze keuzevrijheid. ‘Het interessante aan vrijheid en keuzevrijheid is altijd dat je er verantwoordelijkheid bij krijgt. Dat is onvermijdelijk. Het lijkt er echter op alsof vandaag de dag vrijheid vooral begrepen wordt als ‘doen waar je zin in hebt’. In vrijheid boodschappen doen is kopen waar je zin in hebt. Maar dit kun je vanuit de ethiek geen ethisch gedrag noemen. Mensen nemen dan namelijk geen verantwoordelijkheid. Pas als je weloverwogen kiest neem je verantwoordelijkheid. Je niet verdiepen in de achtergrond van je voedsel is dus de vrijheid nemen, zonder de verantwoordelijkheid te accepteren. Duurzaamheid draait volledig om bewustwording en het realiseren van de gevolgen van je gedrag, om daar vervolgens je keuzes op af te stellen’.

Van Veldhoven meent dat mensen niet altijd de ‘juiste’ keuze kunnen maken omdat ze geen idee hebben van de echte prijs van het voedsel dat ze eten. Informatie – over prijs en kwaliteit – is daarom van cruciaal belang voor het nemen van een goede beslissing. In dit verband maken Klosse en Burgerhout zich zorgen. De ethica spreekt over de ‘onwetendheid van de consument’: ‘Consumenten weten vaak nauwelijks wat ze kopen, en wat er in de producten zit’. En Klosse spreekt over de ‘vervlakking’ van hoe de mens met zijn voeding omgaat: ‘Vaak weet hij niet eens waar het vandaan komt, hoe het gemaakt wordt en zelf bereiden is er vaak ook niet bij.’ Deze onwetendheid zit een afgewogen morele keuze in de weg.

Rol van de overheid

Dit betekent volgens Klosse dat er in ieder geval een rol is weggelegd voor de overheid in het verstrekken van goede informatie. Dat doet de overheid momenteel niet altijd. ‘Het Voedingscentrum [gefinancierd door de Nederlandse overheid, red.] lijkt wel een spreekbuis van de industrie’. Meer onafhankelijke informatie is volgens hem nodig, ook in het onderwijs. ‘Daarbij gaat het niet om gezonde of ongezonde producten. Alles dat op de markt is voldoet op zich aan de eisen. Het gaat om een goed of slecht dieet, een goede of slechte levensstijl en daar hoort kennis bij van wat je eet’. De consument moet hierbij altijd ook zijn eigen verantwoordelijkheid nemen. ‘Weet wat je eet en besteedt tijd aan je voeding. Vijftig jaar geleden besteedden we nog uren per dag aan voeding, nu zijn het minuten’.

Ook Burgerhout meent dat op het vlak van bewustwording een rol voor de overheid is weggelegd. ‘Wat de situatie zo ontzettend ingewikkeld maakt, is de grote hoeveelheid verschillende informatie. De vleesbond wil zo ongeveer dat je elke dag biefstuk eet. Welke informatie is nog waarachtig? Die bewustwording, de feiten over eten, dat mag er wat mij betreft echt wel doorgedrukt worden. Ook al willen we het niet weten, het is toch belangrijk. Anders kun je net zo goed in Disneyland gaan wonen.’

De rol van de overheid gaat echter verder, met name ook aan de productiekant. Van Veldhoven ziet dat veel bedrijven steeds bewuster bezig zijn met de gevolgen van hun productie voor de leefomgeving. Maatschappelijk verantwoord ondernemen is niet meer de uitzondering. ‘Het probleem is wel dat de markt momenteel nog te gefragmenteerd is om de milieukosten standaard mee te nemen in de verkoopprijs’. Voor veel bedrijven is het niet makkelijk om te kiezen voor duurzaamheid, zo meent ook Burgerhout. ‘In

sommige markten is veel concurrentie en moet er toch gewoon brood op de plank’. Bovendien, zo vult ondernemer Klosse aan, hebben bedrijven er belang bij om eenzijdige informatie te geven gericht op het verkopen van zogenaamd ‘goede producten’. Om de kosten realistischer te maken en om tegenwicht aan de markt te bieden, is een overheid nodig, menen allen.

Van Veldhoven: ‘De overheid moet de prijs van voedsel beïnvloeden. Niet door te bepalen hoeveel het moet zijn, maar door grenzen en normen te stellen. Daarbinnen moet dan de productie gebeuren’. Naast regels en normen stellen, kan de overheid ook bijdragen aan een realistischer prijs door het belastingstelsel te vergroenen. Niet de toegevoegde waarde op een product moet worden belast, maar de vervuiling. Burgerhout wil nog wel een stapje verder gaan: ‘Misschien zou er een beperking moeten komen op de vleesproductie. Of laat zo’n stuk vlees maar 25 euro kosten, dan laten mensen het wellicht vaker liggen. Misschien is dat het wel waard. Vlees is eigenlijk heel goedkoop, dat is een vreemde gedachte. Het belangrijkste blijft: als we het probleem willen oplossen, dan moeten we ons op meerdere pijlers tegelijk richten. Bewustzijn, het sturen van de markt, het opwerpen van beperkingen.’

Politieke agenda

De uiteindelijke oplossing voor de voedselproblematiek zal subtiel maar daadkrachtig moeten zijn, meent Burgerhout. Het moet een prioriteit worden op de politieke agenda. ‘Politici moeten zeggen: “Dit is een probleem en dat gaan we oplossen.” Dat zou al winst zijn.’ Dat is volgens Van Veldhoven dan ook de opdracht aan de politiek. ‘Dit is wat de politiek kan en mag doen. De maatschappij – mensen onderling verenigd in bijvoorbeeld politieke partijen – bepalen wat we belangrijk vinden en welke keuzes we maken. De overheid kan dat afdwingen met regels en normen’.

Ad van Vugt is ondernemer.

Thijs Kleinpaste studeert geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is deelraadslid namens D66 in Amsterdam Centrum.

Corina Hendriks is eindredacteur van *idee*.

Van de ongeveer 1 miljard ondervoede mensen in de wereld leeft het merendeel in rurale gebieden. Er is sprake van een wrange tegenstrijdigheid: het zijn juist de producenten van voedsel – de boeren – die het minste voedsel tot hun beschikking hebben. Door velen wordt ‘internationale vrijhandel’ genoemd als dé weg voorwaarts. Het zou arme boeren de kans geven om geld te verdienen met hun waar in het Westen. In dit artikel betoogt Niek van Dijk dat het belang van internationale vrijhandel wordt overschat.

door **Niek van Dijk**

Voedselzekerheid

Waarom toegang tot wereldmarkten wel/niet belangrijk is

Probeer je in te leven in de volgende, reële situatie: je bent een gemiddelde boer in Sub-Sahara Afrika. Je stuk landbouwgrond is niet groter dan een halve hectare. Je kennis van landbouw is sterk verouderd. Leningen bij de bank krijg je niet, want je kan niet bewijzen dat de grond van jou is. Tot overmaat van ramp heb je jouw enige koe moeten slachten omdat de oogst van vorig jaar is mislukt. Vraag jezelf dan af: zou volledige toegang tot westerse markten mij helpen? Er zijn twee antwoorden mogelijk. De boer zal geneigd zijn om ‘nee’ te zeggen. Waar hij momenteel behoefte aan heeft is een lening, zodat hij kan investeren. En kennis, zodat hij het optimale uit zijn land kan halen. Deze zaken hebben in principe niets met internationale vrijhandel te maken. Maar deze vraag kan zeker ook met ‘ja’ beantwoord worden. Het product van de boer wordt ook in het Westen gegeten en geproduceerd. De boer produceert

tegen een lagere kostprijs. Echter, doordat de westerse boer door zijn overheid wordt gesteund, is zijn prijs uiteindelijk vaak lager en prijst hij het product van de arme boer uit de markt. De vraag of internationale vrijhandel doorslaggevend is voor het veiligstellen van voedselzekerheid is helaas niet op eenduidige wijze te beantwoorden. Export naar Europa, de vs of China is wellicht het einddoel, maar de weg ernaar toe is vaak veelbelovender via de regionale markt.

Vrijhandel in theorie en praktijk

Men hoeft geen briljant econoom te zijn om te begrijpen dat wereldwijde vrijhandel *in theorie* het hoogste goed is ter bevordering van economische ontwikkeling, en daarmee ook van voedselzekerheid. Vrijhandel is een voorwaarde voor internationale verdeling en specialisatie, en hiermee voor Smith's *division of labor* – de basis voor economi-

sche groei. Deze zienswijze werd afgelopen juni weer eens uitgedragen toen de ministers van Landbouw van de G20 voor het eerst in de geschiedenis bijeenkwamen. Het succesvol afronden van de huidige WTO-onderhandelingsronde, de zogeheten Doha-ronde, werd door hen essentieel geacht voor een ‘stabiel, voorspelbaar, en belemmeringsvrij handelssysteem dat ervoor zorgt dat voedsel en landbouwgoederen meer vrijelijk verdeeld worden over de wereld’.¹ Zo logisch als dit klinkt, zo moeilijk lijkt dit in de praktijk te realiseren. Internationale vrijhandel is nog een verre, vage droom. Ondanks tien jaar onderhandelen, lijkt een succesvolle afronding van de Doha-ronde op korte termijn onhaalbaar. In december is er weer een ministeriële bijeenkomst, maar de directeur van de WTO typeerde de onderhandelingen in juli jl. nog als ‘verlamd’.² Er lijkt een patstelling te zijn ontstaan tussen machtsblokken als de G33, de Cairns Group – een organisatie van negentien belangrijke landbouwexporterende landen – de EU en de vs. De belangen lopen, ook tussen westerse landen, flink uiteen, en de verschillende blokken lijken vooralsnog nauwelijks bereid toe te geven aan de eisen van anderen. Daarnaast hebben de landbouwministers in Parijs ook een gevoelig punt onberoerd gelaten: de afschaffing van exportsubsidies. Alle

‘Het belang van internationale handel voor voedselzekerheid moet niet worden overschat. Waar bij industriële goederen 50% van de wereldwijde productie wordt verhandeld, is dit voor voedsel slechts 25%’

mondiale machtsblokken kijken naar elkaar om te zien wie de eerste stap zet, bang dat ze te vroeg zijn en daardoor economisch schade oplopen. Een modern potje blufpoker, maar met grote gevolgen voor de internationale vrijhandel.

Belemmeringen

Door deze vastgelopen WTO-onderhandelingen is er in de praktijk nog steeds nauwelijks sprake van echte vrijhandel. Wanneer een producent uit een ontwikkelingsland voedsel naar een westerse markt wil exporteren, kan hij (of zij) op verschillende wijzen geconfronteerd worden met belemmeringen. Tarifaire handelsbelemmeringen zoals exportsubsidies, importheffingen of -quota's, en inkomens- of productiesteun, vormen al decennia een struikelblok voor internationale vrijhandel. Aan de hand van de productie van sinaasappels licht ik deze belemmeringen kort toe. Allereerst kan een lokale producent worden geconfronteerd met concurrentie van geïmporteerde westerse sinaasappels op zijn eigen lokale of nationale markt. Als gevolg van exportsubsidies door westerse overheden kunnen sinaasappels vaak onder lokale kostprijs worden aangeboden, waardoor lokale producenten uit de markt worden geprijsd. Dit treft met name producenten die (nog) te klein zijn om te exporteren en afhankelijk zijn van lokale markten. Mocht de sinaasappelproducent er wel in slagen een productie te realiseren die export naar het Westen tegen een concurrerende prijs mogelijk maakt, dan kan het zijn dat hij importheffingen moet betalen over zijn product. Hierdoor kan zijn product dusdanig duur worden dat het niet meer concurrerend is met de prijzen op de westerse markt. Ook kan het zijn dat er quota ingesteld zijn voor het product. Verder kan het zo zijn dat westerse sinaasappelkwekers hun producten tegen lagere prijzen kunnen aanbieden als gevolg van mogelijke inkomens- of productiesteun. Andere handelsbelemmeringen die in toenemende mate relevant worden, zeker voor de landbouw, zijn zogeheten non-tarifaire belemmeringen. Deze komen vooral tot uiting in bepaalde (kwaliteits)eisen aan de producten zelf, bijvoorbeeld in verband met voedselveiligheid of duurzaamheid. Ze worden niet alleen gesteld door overheden, maar ook in toenemende mate door private partijen. Een voorbeeld

Graan en goud

Wij in het Westen hebben genoeg te eten. Zoveel eten zelfs, dat we per jaar tientallen kilo's goed eten weggooien per persoon. Ooit volgt op deze hoogmoed een val, zo leert ons een oude Nederlandse legende over een rijke vrouw uit Stavoren. Vanaf de elfde tot en met de achttiende eeuw was Stavoren een welvarende handelsstad. De rijkdom werd verkregen door handel over zee met landen rond de Oostzee. Volgens de legende leefde er eens een vrouw die door haar handelsvloot zo rijk was geworden, dat haar huis vloeren van goud en muren van zilver had. Desondanks was ze ontevreden. Ze wilde zeker weten dat ze het meest kostbare goed dat er op de wereld bestond in haar bezit had. Ze beval een van haar schippers om dit voor haar te regelen, maar toen hij na een aantal maanden weer terug kwam had hij enkel graan bij zich. De vrouwe was woest, maar de schipper vertelde haar dat dit volgens hem het meest kostbare op de wereld was. Gewoon simpel eten.

De vrouwe was zo boos dat ze de schipper beval om het graan in zee te dumpen. Toen ze boos wegstormde, werd ze aangeklampt door een arme, oude vrouw. Deze vrouw smeekte haar of ze het graan aan de armen wilde geven in plaats van het in zee te dumpen. De vrouwe keek haar minachtend aan en liep weg. Toen voorspelde de oude vrouw dat als de rijke vrouwe het graan in zee zou storten, de rijke vrouwe aan de bedelstaf zou eindigen. De rijke vrouwe lachte haar uit en gooide haar gouden ring in zee. Ze zei: 'Net zo min als dat ik die ring terugkrijg, zal ik aan de bedelstaf eindigen'. Een aantal maanden later vond de vrouwe tijdens het eten van een vis haar ring terug in die vis. Vanaf dat moment vergingen al haar schepen en eindigde ze uiteindelijk aan de bedelstaf.

hiervan is de zogeheten GlobalGap-standaard. Deze kwaliteitsstandaarden hoeven overigens niet per definitie een belemmering te vormen voor de handel. Het stellen van kwaliteitseisen kan een impuls vormen voor verbetering en professionalisering in de gehele keten. Ook de sterk groeiende middenklasse in ontwikkelingslanden verlangt in toenemende mate meer voedsel van hoge kwaliteit.

‘Markten zijn de noodzakelijk impuls voor verdere ontwikkeling van voedselproductie, maar deze markt hoeft niet meteen internationaal te zijn’

Bilateraal alternatief?

Met de internationale vrijhandel is het dus nog niet zo best gesteld. Het trage verloop van de Doha-rondes heeft de aandacht verlegd naar meer bilateraal georiënteerde handelsverdragen. Daarnaast heeft het ervoor gezorgd dat de discussie over preferentiële handelssystemen in volle hevigheid wordt gevoerd. Dit zijn handelsakkoorden waaronder bepaalde landen – vaak ontwikkelingslanden – worden vrijgesteld van specifieke verplichtingen of juist meer markttoegang toegekend krijgen dan anderen. Studies tonen echter aan dat getwijfeld kan worden aan de effectiviteit van bestaande preferentiële systemen zoals de Cotonou-overeenkomst en het *Everything But Arms* initiatief.³ Dit kan meerdere oorzaken hebben. Zo produceren sommige economieën zo weinig dat ze überhaupt geen voedsel kunnen exporteren. Tevens worden de preferenties vaak aan een paar producten toegekend die slechts een zeer klein deel van de volledige export beslaan. Ook kan het toestaan van enige importrestricties door ontwikkelingslanden nadelige gevolgen hebben voor regionale economische integratie.

De (super) marktbelemmeringen

Ons voedsel legt een lange weg af van ‘veld naar vork’. Veel verschillende mensen zijn betrokken bij de productie en distributie van ons eten. Ons voedsel komt van over de hele wereld en bedrijven uit verschillende landen zijn hierbij van elkaar afhankelijk. Handelsketens worden steeds langer, complexer en internationaler. Toch gaat niet al het voedsel vrij de wereld over: naast de traditionele marktbelemmeringen zoals het tarief of invoerquotum, zijn er ook de zogenaamde non-trade belemmeringen. Hieronder vallen uiteenlopende zaken als eisen aan voedselveiligheid, dierenwelzijn en duurzaamheid. Voor producenten uit ontwikkelingslanden zijn het in toenemende mate deze (vaak) private eisen die de export van voedsel, in het bijzonder naar Europa, bemoeilijken.

Zo hebben de meeste Europese importeurs van groenten en fruit striktere hygiëneregels dan wettelijk in de Europese Unie is vereist met betrekking tot voedselveiligheid. Tevens accepteren veel Europese supermarkten lagere maximale concentraties van gifstoffen op groente en fruit dan als gezond wordt gezien door de EU. Naast voedselveiligheid is er in Nederland, net als in de rest van Europa, ook steeds meer aandacht voor de sociale gevolgen en milieueffecten van de productie van ons voedsel. Om duurzame en eerlijke productie en handel te garanderen zijn er ook op dit gebied verschillende certificeringen ontwikkeld.

De gedachte bij al deze private certificeringen en keurmerken is dat zij kunnen bijdragen aan transparantie van de markt voor afnemers. Het mes snijdt hierbij aan

Meer in het algemeen zou de vraag veel vaker moeten worden gesteld in hoeverre het internationaal handelsbeleid de sleutel vormt tot meer voedselzekerheid. Het belang van deze handel moet in kwantitatieve zin niet worden overschat. Waar bij industriële goederen 50% van de wereldwijde productie wordt verhandeld, is dit voor voedsel slechts 25%. Dit is voor een groot deel ook nog eens verwerkt voedsel in plaats van primaire producten. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de handel in rijst, één van de belangrijkste *staple crops* ter wereld. Van de totale wereldwijde rijstproductie wordt slechts 5 tot 7% internationaal verhandeld.⁴

In een recente speech bracht WTO-directeur Lamy het belang van internationale handel als volgt onder woorden: ‘Handelsbeleid [...] kan niet elke uitdaging in de landbouw beantwoorden. Niet in de minste plaats omdat handel uiteindelijk niet veel meer is dan een transmissieriem tussen vraag en aanbod’.⁵ Ook de speciale rapporteur voor het recht op voedsel van de Verenigde Naties, Olivier de Schutter, gaf in 2009 aan dat we ‘het overmatige vertrouwen op internationale handel voor de realisatie van voedselzekerheid moeten beperken’.⁶

>>

twee kanten: een keurmerk maakt het voor consumenten mogelijk om bewuster te kiezen en tevens biedt het voor de producent mogelijkheden om zich te onderscheiden. Een keurmerk combineert informatieoverdracht met een (idealiter onafhankelijk) kwaliteitsoordeel. In tegenstelling tot de wettelijke eisen, kunnen de gebruikte certificeringen sterk verschillen per EU-land. Zo zal in het Verenigd Koninkrijk worden gevraagd naar een andere certificering dan in Duitsland of Frankrijk. Alhoewel voedselveiligheid en – kwaliteit lijkt te worden gewaarborgd door deze certificeringen, is er ook een keerzijde. Door al deze certificeringen wordt het steeds moeilijker voor producenten uit ontwikkelingslanden om te voldoen aan de eisen. Ze hebben meerdere certificeringen nodig om niet volledig afhankelijk te zijn van één afnemer of een bepaalde afzetmarkt. Het verkrijgen van de benodigde certificeringen is bureaucratisch en zorgt voor een grote kostenpost. Mocht een producent erin slagen om aan alle eisen te voldoen, dan blijkt vaak dat de verkoopprijs de extra kosten niet eens altijd dekken. Want ondanks de hogere eisen blijven de prijzen voor de producent gelijk.

Het garanderen van kwaliteit en duurzaamheid van onze voedselproductie is van groot belang. Wel moeten de (negatieve) externe effecten van de productie van ons voedsel goed worden weerspiegeld in de prijzen. Dan levert het de producenten, ook in ontwikkelingslanden, ook nog wat op. Maar dat moeten de consumenten natuurlijk wel willen betalen.

Jan-Willem Knippels

Consultant bij ProFound, Advisors in Development.

Achterhaalde discussie?

Terwijl er door politici wordt gediscussieerd over handelsbeleid, gaat de maatschappelijke werkelijkheid gewoon verder. In de periode tussen de start van de Doha-onderhandelingen in 2001 en 2009 bedroeg de groei in landbouwproductie in de verschillende regio's in Sub-Sahara Afrika tussen de 20 en 25%, een forse stijging ten opzichte van voorgaande decennia.⁷ De export van deze producten gaat nog steeds voor het grootste deel naar Europa, maar is ook in toenemende mate gericht op andere, veelal opkomende, economieën. De kracht en potentie van de eigen landbouwsystemen in Sub-Sahara Afrika lijken dan ook de basis voor de weg voorwaarts. Deze weg kan in belangrijke mate versterkt worden door het stimuleren van regionale handelsakkoorden.

Markten vormen de noodzakelijke impuls voor verdere ontwikkeling van voedselproductie, maar deze markt hoeft niet meteen internationaal te zijn. Sterker nog, lokale, regionale en nationale marktontwikkeling zijn voor veel voedselproducenten misschien wel de noodzakelijke opstappen naar de internationale markt. Een goed voorbeeld

hiervan is de toetreding van Burundi, een van de meest voedselonzekere landen ter wereld, tot de *East African Community*. De verwachting is dat deze integratie belangrijke positieve effecten zal hebben voor de Burundese economie.⁸ Het verschil in concurrentiekracht op deze regionale markten is minder groot, waardoor landen meer op eigen tempo economisch kunnen ontwikkelen. Ook kunnen ze gezamenlijk werken aan verbetering van de randvoorwaarden voor productie, zoals onderwijs, infrastructuur, toegang tot financiering, wetgeving en landeigendom. Op deze manier kan de volgende stap naar de wereldmarkt, dat uiteindelijk het liberale einddoel is, meer op eigen tempo van economische ontwikkeling worden gemaakt.

Niek van Dijk is beleidsmedewerker bij het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. Hij studeerde Beleid en Bestuur in Internationale Organisaties aan de Rijksuniversiteit Groningen en heeft eerder onder andere gewerkt voor UNCTAD en het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel.

1 Ministerial Declaration G20 Agriculture Ministers, 22-23 juni 2011 Paris, http://agriculture.gouv.fr/IMG/pdf/2011-06-23_-_Action_Plan_-_VFinale.pdf

2 <http://ictsd.org/i/news/bridgesweekly/111353/>

3 OECD, Focus Issue 3: Africa and International Trade, 2007, <http://www.oecd.org/dataoecd/53/48/39759627.pdf>

4 Lamy, Pascal, International Trade – A Vital component of the food security picture, http://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl203_e.htm

5 Lamy, Pascal, International Trade – A Vital component of the food security picture, http://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl203_e.htm

6 De Schutter, O., International trade in agriculture and the right to food, november 2009, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/06819.pdf>

7 Eigen berekeningen op basis van informatie uit FAostat, <http://faostat.fao.org>

8 GTZ, EAC, Study of the impact of Burundi's membership of the East African Community (EAC) Common Market, <http://tinyurl.com/3f2t3q1>

Mous

Een hapje en een drankje

Nog niet zo lang geleden werden in een Haarlems wijkcentrum Afghaanse asielzoekers vertrouwd gemaakt met de Nederlandse manier van leven. Daartoe werd hen een maaltijd voorgezet van oer-Hollandse signatuur: hutspot met klapstuk. Dapper en beleefd aten de vluchtelingen de prut, misschien wel dankbaar voor zoveel historisch besef: de wortel komt immers oorspronkelijk uit Afghanistan. Wat hen bevreedde was de duidelijke afkeer die de jeugdige medewerkers en stagiaires voor dit feestmaal aan de dag legden. Want het jongvolk kende het gerecht nauwelijks en beoordeelde het als tamelijk oneetbaar. En dan eet je het dus niet. Dan schuif je je bord met vertoon van afgrijzen van je af. Heel ongemanierd in bijna iedere cultuur, maar wel reuze Nederlands dus.

Dit voorval deed mij beseffen dat met elkaar eten niet automatisch tot verbroedering leidt. Natuurlijk had het wijkcentrum goed begrepen welke elementaire rol voedsel, en alles wat daarmee samenhangt, speelt in de omgang tussen mensen. Over de hele wereld wordt het aanbieden van etenswaar beschouwd als een teken van gastvrijheid; door het stillen van de eerste levensbehoefte denkt men de gast op zijn gemak te stellen om vervolgens ongehinderd door honger of dorst toe te kunnen komen aan een gedachtenwisseling. Ook het bedrijfsleven koestert die overtuiging, getuige de veelvuldige zakenlunches en -diners, vaak overgoten met ijsbrekende dranken en ook wel – voor de vervulling van een andere levensbehoefte – de beschikbaarheid van vrouwelijk schoon. Of met het belang dat medewerkers

hechten aan de aanwezigheid van een kantine op het werk. Toch lijkt dit alles eenvoudiger dan het is. De dis biedt ook de gelegenheid elkaar sociaal te plaatsen. Want tafelmanieren doen een boekje open over de maatschappelijke plek van de eter. En over de hele wereld wordt om de culturele verschillen in etiquette bij de maaltijd gegniffeld. We lachen wat af om het smakken en boeren van Chinezen. Onbehoorlijk. Zoals zij het bijzonder lomp vinden om bij toasten je glas hoger te heffen dan dat van je gast.

Kortom, de poging om elkaar beter te leren kennen door samen te eten, kan heel goed slagen, maar net zo goed leiden tot vervreemding. Eten trekt aan en eten stoot af. Spruitjeslucht, vetzakken en schapenoog. In de zestiger jaren at Vanessa Redgrave aan een koninklijk diner in de film *Camelot* een peertje. Dat deed zij zó verleidelijk dat zij niet alleen Camelot maar ook de mensen in de bioscoopzaal het klamme zweet bezorgde. De verleidende kracht van eten kan zelfs hele gemeenschappen op het verkeerde been zetten: zie 'Babette's Feast' of 'Chocolat'. Daar doe je niks tegen als dooie visjesvreter of als melkmuil. Laat staan als politiek bestuurder. Van Agt en Wiegel wisten aan hun beruchte dinertje in 'Le Bistrot' de grootse verkiezingsoverwinning van Den Uyl om zeep te helpen. Twee smulpapen die de calvinist met zijn eeuwige broodje kroket het nakijken gaven. En meer recent hielp een etentje of diner – daarover werd nog in de rechtszaal ruzie gemaakt – het proces tegen Wilders aan gort. Want met Bram is het kwaad kersen eten.

Marijke Mous

Foto: Herman Wouters

De voedselcrisis en genetische modificatie van gewassen

Klooien met genen

door Hidde Boersma

Televisiebeelden van uitgehongerde mensen gaan al decennia de wereld over, maar nog steeds zijn we niet dichterbij een oplossing van het voedselprobleem. We hebben meer en beter voedsel nodig. Genetische modificatie van gewassen kan een uitkomst bieden, maar stuit op veel weerstand. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat het armere smaldeel van de wereld de vruchten plukt van de *gene revolution*?

Met het geweld van de krediet-, beurs- en schulden crisis die het nieuws beheersen, is de voedselcrisis in 2011 een beetje naar de achtergrond verdwenen. Er sijpelt wel wat informatie over de honger in de Hoorn van Afrika onze huizen binnen, maar het zijn vooral Jan Kees de Jager, Standard & Poor en de AEX die de kranten vullen. Het maakt het vooruitzicht echter niet anders: volgens een dit jaar gepresenteerd rapport van Oxfam Novib zullen de wereldvoedselprijzen de komende twintig jaar verdubbelen, een ontwikkeling die de winst die de afgelopen decennia op het gebied van armoedebestrijding is geboekt wel eens te niet zou kunnen doen. Vooral India en Afrika ten zuiden van de Sahara zullen er de dupe van zijn. De oplossing zal – naast een betere verdeling van het al beschikbare voedsel – moeten komen van de productie van meer en hoogwaardiger voedsel. Dat is echter geen sinecure. Meer land gebruiken is een optie, maar dat gaat ten koste van de toch al kwetsbare natuur. Een beter alternatief is het verhogen van de opbrengst per hectare, gecombineerd met een hogere oogstzekerheid. Implementatie van moderne biotechnologische technieken, met name genetische modificatie, kan hier een belangrijke bijdrage aan leveren.

Gemodificeerde gewassen

Genetisch modificatie is het aanpassen van de genetische informatie van een gewas met behulp van moleculairbiologische technieken om zo een verbeterde variant te ontwikkelen. Ertegenover staat het klassieke kruisen, dat ingezet wordt met hetzelfde doel. Het grote voordeel van genetische modificatie is dat het veel sneller en gericht is dan kruisen. Aanpassingen omvatten vaak het gericht inbrengen van nieuwe genen, afkomstig van een variant van dezelfde soort, maar soms ook van een volledige andere plant, of zelfs van andere organismen zoals bacteriën.

Er zijn op dit moment in de wereld twee genetische gemodificeerde gewassen goedgekeurd voor de markt: de eerste is soja dat resistent is voor het bestrijdingsmiddel glyphosfaat, waardoor bij gebruik van het middel alleen het onkruid en niet het gewas wordt vernietigd. De tweede is maïs met daarin een gen dat een bacteriële gifstof produceert, waardoor insecten die de plant aanvreten het loodje leggen en er minder van het gewas ver-

loren gaat. In Europa is deze maïssoort zelfs het enige gentechgewas dat op de akkers staat. Er is echter een aantal gewassen ontwikkeld, die de weg naar de markt nog niet heeft afgelegd. Rijst dat langere tijd onder water kan overleven zonder te rotten, bijvoorbeeld, waardoor overstromingen

‘Genetisch modificatie is het aanpassen van de genetische informatie van een gewas met behulp van moleculairbiologische technieken om zo een verbeterde variant te ontwikkelen. Ertegenover staat het klassieke kruisen, dat ingezet wordt met hetzelfde doel’

minder destructief zijn voor de oogst. Of droogteresistente tarwe dat juist in woestijngebieden uitkomst kan bieden. Sorghum – een grassoort – dat resistent is tegen ziektes en tarwe dat zouttoleranter is en dus in brakke gebieden kan groeien. Het zijn dit soort ontwikkelingen die in ontwikkelingslanden het verschil kunnen maken.

‘Geklooi met genen’

Ondanks het technologische en wetenschappelijke succes bevindt genetische modificatie zich in zwaar weer. De hoofdoorzaak daarvan is een irrationele kruistocht die Greenpeace, Milieufederatie en aanverwante milieuorganisaties voeren tegen de techniek. Volgens de milieuorganisaties is genetische modificatie ‘geklooi met genen’ en

leidt het tot onnatuurlijke, en daarmee tot voor het milieu en de mens gevaarlijke gewassen. Het verontrustende is dat de milieuorganisaties een grote invloed op het beleid hebben, vooral in Europa, terwijl hun beweringen wetenschappelijk geen hout snijden. Ondanks al de biologen die ze in dienst hebben, lijken ze niet te beseffen dat genetische modificatie weinig anders is dan een geavanceerde en snellere manier van kruisen, met dezelfde resultaten.

‘Door de eeuwen heen zijn alle gewassen volledig genetisch aangepast door de mens, zonder dat het varianten opleverde die schadelijk voor mens of milieu zijn geweest’

Want kijk eens naar een huidige maïsplant en vergelijk deze met een originele? Of een wilde aardbei met een gekweekte? Door al het kruisen is de genetisch opmaak van de huidige gewassen geenszins te vergelijken met de oorspronkelijke. Door de eeuwen heen zijn alle gewassen, (en ook dieren) volledig genetisch aangepast door de mens, zonder dat het varianten opleverde die schadelijk voor mens of milieu zijn geweest. De angst voor moderne technieken wordt nog irreëler als men bedenkt dat in het midden van de vorige eeuw zaden gebombardeerd werden met radioactieve straling om zo mutaties op te wekken die leidden tot sneller groeiende, grotere en voedzamere varianten. Het klinkt gevaarlijk, maar ook dit levert geen enkel gezondheidsrisico op. Er is dan ook geen enkele wetenschappelijke basis voor de bewering dat genetisch gemodificeerde planten een groter gevaar zouden vormen voor mens en milieu dan conventionele varianten. Dat wordt ondersteund door tientallen publicaties in vooraanstaande wetenschappelijke

tijdschriften als *Nature* en *Science*, die laten zien dat er van verhoogde risico's geen sprake is. Ook angstscenario's zoals mogelijke uitwisseling van eigenschappen met naburige wilden planten missen elke grond. Dat blijkt onder andere uit de resultaten die de tientallen hectares al geplante genticgewassen hebben opgeleverd. En waarom zou het ook? In bossen naast de legio maïsvelden in Nederland zijn nog nooit planten gevonden die dezelfde onnatuurlijke snelle groei laten zien omdat ze genetische informatie hebben overgenomen van een maïsplant, dus waarom zou het uitwisselingsrisico bij genetisch gemodificeerde maïs opeens anders zijn?

Monopolies

De invloed van milieuorganisaties laat zich echter tot hoog in de beslissingsboom gelden. Mede door hun lobby staan de risicoanalyses die gedaan moeten worden voor de introductie van een genetische gemodificeerd gewas in geen verhouding tot die van klassieke varianten. De introductie van genticgewassen heeft iets weg van het meer dan tien jaar durende traject dat medicijnen moeten ondergaan. Niet alleen remmen die uitgebreide risicoanalyses de introductie, het gevolg is ook dat weinig bedrijven het zich kunnen veroorloven om genticplanten te ontwikkelen en te introduceren: de ontwikkelingskosten zijn simpelweg te hoog om te dragen. Het resultaat van de invoering van deze excessieve procedures is dat er maar enkele spelers op de genetisch gemodificeerde zadenmarkt zijn. Het is cynisch dat juist datgene waar milieuorganisaties altijd zo tegen ageren – de monopoliepositie van de grote agrochemiebedrijven – in de hand wordt gewerkt door hun acties en lobby zelf.

Het gevolg van die monopoliepositie is een hoge prijs en een slechte bereikbaarheid van de zaden voor boeren in ontwikkelingslanden. De bedrijven met de grootste marktposities op de zadenmarkt bedienen zich van agressieve verkooptechnieken, die maar weinig bijdragen aan de verlichting van armoede en honger in ontwikkelingslanden. Het is jammer dat de milieuorganisaties bedrijfsvoering en biotechnologische techniek niet uit elkaar kunnen houden, want hun strijd tegen sommige zaadgiganten zelf valt te billijken. Zo verplicht het Canadese Monsanto bijvoorbeeld

boeren die hun zaden kopen een contract te tekenen dat ze elk jaar een nieuwe lading aanschaffen. Dat is voor westerse boeren niet zo'n probleem – zij zaaien meestal jaarlijks nieuwe zaden. De meer traditionele praktijken in ontwikkelingslanden zijn echter nog gebaseerd op het achterhouden van zaden van de vorige oogst om die opnieuw in te zaaien. Monsanto verstoort met hun bepalingen dus de traditionele werkwijze van de boeren, en maakt ze afhankelijk van hun product. Volgens Monsanto verdedigen ze daarmee hun eigendom en dat is in beginsel hun goed recht. Patenten zijn er niet voor niets. Ook varianten die ontwikkeld zijn door middel van kruisen zijn onderhevig aan octrooirecht. Zonder dit recht zou innovatie nog veel trager lopen dan dat het nu al doet. Het zou echter wel eens nuttig kunnen zijn om stil te staan bij de vraag of nakomelingen van een gepatenteerd zaad aan dezelfde rechten onderhevig moeten zijn. Mag je boeren verbieden om 'tweedegeneratiezaden' te zaaien, omdat de 'ouders' daarvan gepatenteerd waren?

Patent op leven

Die discussie valt binnen de grotere vraag over in hoeverre leven te patenteren valt. Het eerste patent op leven werd al in 1906 afgegeven op adrenaline: overigens alleen op de geïsoleerde variant en niet zolang het nog in het lichaam zit. De opkomst van genetica in de jaren '90 van de vorige eeuw en de daaropvolgende massapatentering van genen (20% van het menselijke arsenaal aan genen is onderdeel van een octrooi), heeft echter een brede ethische discussie over de wenselijkheid van octrooiëring van leven aangewakkerd. De discussie bereikte vorig jaar een hoogtepunt met de rechtszaak tussen het Amerikaanse biotechnologiebedrijf Myriad Genetics en een consortium artsen en onderzoekers. Myriad Genetics bezit de rechten op de bekende borstkanker veroorzakende genen BRCA1 en BRCA2, en elk bedrijf dat een diagnostische test op die genen ontwikkeld moet daarvoor een licentiebedrag aan het Amerikaanse bedrijf betalen. Vorig jaar verwierp een Amerikaanse rechtbank het patent, omdat 'DNA onderdeel is van de wetmatigheid van de natuur.' In juli 2011 werd deze uitspraak echter nietig verklaard door het hooggerechtshof. De verwachting is dat er nog meer rechtszaken zul-

len worden uitgevochten, waardoor de status van patent op leven vooralsnog in het ongewisse blijft. Ook in de plantenbiotechnologie zijn er ontwikkelingen die het bezit op leven aan banden legt. Zo zijn er verschillende landen, waaronder India en Brazilië, die de terminator techniek verboden hebben. Met die techniek werd het mogelijk om planten te ontwikkelen waarvan de zaden sowieso niet konden ontkiemen, waardoor afhankelijkheid werd afgedwongen. De huidige contracten zijn een alternatief om dat alsnog te doen.

Een versoepeling van het patentrecht op leven zou een eerste stap in de goede richting zijn om betere bereikbaarheid van zaden voor ontwikkelingslanden te faciliteren: boeren die eenmaal een lichter hebben gekocht, zouden mogen doorzaaien (en kweken) met nakomelingen van hun eerste zaden. Het initiële patentrecht moet wel blijven bestaan: zaadbedrijven heb het goed recht om hun miljoeneninvestering terug te verdienen, helemaal nu de kosten om varianten te ontwikkelen zo hoog zijn. Boeren zouden bovendien hun tweedegeneratiezaden niet mogen verkopen aan andere boeren: dat zou de doodsteek zijn voor zaadproducenten. Een tweede manier is het verlagen van de zaadprijzen door het terugdraaien van de wurgende invloed van milieuorganisaties op de vereiste risicoanalyses. De ontwikkelingskosten kunnen flink naar beneden als er geen disproportionele risicoanalyses meer verplicht zouden worden gesteld. Een korter en makkelijker introductietraject zal de prijs aanzienlijk doen dalen. Een derde manier behelst simpelweg liefdadigheid. Hightech-technologie is helaas *a priori* een dure aangelegenheid. Net als bij medicijnen, is de bereikbaarheid vaak afhankelijk van geld van donoren. Als universiteiten, andere kennisinstellingen of particulieren met behulp van charitatief geld, genetische varianten kunnen ontwikkelen, kunnen die goedkoper op de markt worden gebracht. Een soort Bill and Melinda Gates Foundation voor gentic is onmisbaar willen ontwikkelingslanden maximaal de vruchten kunnen plukken van de huidige biotechnologische mogelijkheden.

Hidde Boersma is gepromoveerd moleculair bioloog en freelance wetenschapsjournalist.

Een hamburger uit een reageerbuis? Een worstje uit het lab? Volgens voorstanders van het zogeheten 'kweekvlees' komt de tijd er snel aan waarin ons vlees niet meer afkomstig is van een grazende koe, maar gemaakt wordt in een laboratorium. Het onderzoek is veelbelovend, maar staat nog in de kinderschoenen. Veel geld is nodig. Overheden en bedrijven lijken echter niet geïnteresseerd. Jammer, meent onderzoeker Rik van Dijk. Kweekvlees vormt een grote kans voor de agrosector in Nederland. En voor het milieu.

door Rik van Dijk

Veel(belovend) vlees

De mogelijkheden van het kweken van vlees

Vlees: voor het overgrote deel van de bevolking is het een belangrijk onderdeel van elke maaltijd. De meeste mensen vinden vlees erg lekker. Daarnaast bevat het belangrijke eiwitten en voedingsstoffen die maar moeilijk op een andere manier binnen te krijgen zijn. Toch was het pas na de Tweede Wereldoorlog dat men in Nederland vlees toevoegde aan de dagelijkse maaltijd. Vlees was daarvoor slechts weggelegd voor een rijke elite; voor de armere bevolking beperkte vlees zich tot feestelijke gelegenheden. Actieve overheidssteun voor de agrarische sector, die veel mensen werk verschafte, zorgde ervoor dat dagelijkse consumptie van vlees bereikbaar werd voor een breed publiek.

Toch is er de laatste jaren veel discussie over de vraag of het wel zo verstandig is om zoveel vlees te eten als wij, westerse consumenten, doen. De productie van vlees heeft immers een grote impact op onze wereld. Zo is volgens de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties,

de FAO, veeteelt na de energiesector de meest vervuilende industrie ter wereld. Met 18% van alle broeikasgasuitstoot is het bijvoorbeeld veel vervuilender dan de transportsector. Verder is er erg veel vruchtbare grond nodig voor de veestapel. Een derde van al het land op aarde is hier nu voor in gebruik. Tot slot kan vlees een groot negatief effect hebben op de volksgezondheid. Hoewel vlees *an sich* een gezond voedingsmiddel is, draagt overmatige vleesconsumptie bij aan overgewicht, met alle gezondheidsrisico's van dien. Inmiddels zijn er meer dan 1 miljard mensen op aarde met overgewicht. Dat zijn er meer dan het totaal aantal chronisch ondervoede mensen.

Deze problematiek heeft geleid tot een actieve zoektocht naar alternatieve eiwitten die mogelijk vlees kunnen vervangen en toch kunnen zorgen voor voldoende belangrijke voedingsstoffen. Een compleet nieuwe, veelbelovende technologie die past in de trend van eiwitverduurzaming is het zogeheten opkweken van vlees in het laborato-

rium: kweekvlees. Kweekvlees wordt gemaakt uit stamcellen die uit levende dieren gehaald kunnen worden. Daaruit worden vervolgens spieren, vlees dus, opgekweekt buiten het lichaam van het dier. Tot voor kort onmogelijk, maar inmiddels een van de mogelijke oplossingen voor het vleesvraagstuk.

Kweekvlees avontuur

Het idee achter kweekvlees is oud. Al in 1932 beschreef Winston Churchill in zijn boek *Thoughts and adventures* een wereld waarin de mens geen volledig dier meer hoefde te houden, en slachten, puur voor het vlees. In die wereld zouden we vlees simpelweg kweken zonder afvalproducten, dierenleed, vervuiling en landgebruik. Toch heeft dit idee sindsdien weinig bijval gekregen. Dit kwam pas toen de geestelijk vader van de huidige kweekvleesontwikkeling, Willem van Eelen, zich er actief voor ging inzetten. In 2005 werd met financiering van de Nederlandse overheid een groot multidisciplinair onderzoeksproject gestart waarbij meerdere Nederlandse universiteiten betrokken waren. Meerdere aspecten die van belang zijn bij het kweken van vlees kwamen aan bod. En met succes. Kleine reepjes gekweekte spierweefsels waren het resultaat en kweekvlees was een feit. Dit grote project bracht de Nederlanders bovendien aan de top van het wetenschappelijke veld.

De voordelen die aan kweekvlees worden toegeschreven zijn zo groot. Zo heeft kweekvlees volgens een onderzoek van onder andere Joost Teixeira de Mattos, professor aan de Universiteit van Amster-

'Kweekvlees wordt gemaakt uit stamcellen die uit levende dieren worden gehaald. Daaruit worden vervolgens spieren, vlees dus, opgekweekt buiten het lichaam van het dier'

dam, tot wel 98% minder land nodig dan conventioneel vlees. Ook het energieverbruik en de uitstoot van broeikasgassen kunnen drastisch worden teruggebracht; respectievelijk met 65% en 95%. Ook op het gebied van de volksgezondheid kan

Politieke blunders?

'Ich bin ein Berliner', zei John F. Kennedy op 26 juni 1963 tijdens een toespraak in West-Berlijn. Hij drukte hiermee zijn verbondenheid met het 'vrije volk' uit. Hij voelde zich 'Berlijner'. In Amerika, en daarna in andere landen, werd in de media gezegd dat hij een fout had gemaakt in het Duits. Er werd gesteld dat hij had moeten zeggen: 'Ich bin Berliner'.

Met 'ein Berliner' zou Kennedy hebben verwezen naar een Berlijnse lekkernij, de Berliner bol. Dit is een van de bekendste 'fouten' tijdens een grote politieke toespraak. Echter, de fout blijkt geen fout. In het Duits kun je beide zinnen gebruiken. Dus zowel met als zonder 'ein' is grammaticaal en cultureel correct. In Berlijn wordt de bol nooit 'Berliner' genoemd. Dat gebeurt alleen buiten Berlijn. Binnen Berlijn wordt het gewoon een 'Pfannkuchen' genoemd. Kennedy had het dus bij het juiste eind! Er is nog een incorrecte mythe over een bekende uitspraak over eten: 'Laat ze dan brioche eten!' Dit is een uitspraak die vaak wordt toegedicht aan Marie-Antoinette, de beroemde vrouw van Lodewijk XVI. Zij zou dit gezegd hebben toen ze hoorde van de broodrellen die uiteindelijk leidde tot de Franse Revolutie. De quote is echter afgeleid van een zin uit *Bekentnissen* van Jean-Jacques Rousseau. Hij bekende dat hij een keer een lekkere wijn op zijn kamer had, en dat hij daar brood bij wilde. Maar omdat hij zich probeerde te gedragen als een man van stand, had hij het gevoel dat hij niet zo maar een gewone bakkerij binnen kon lopen. Op dat moment herinnerde hij zich een prinses die, toen ze had gehoord dat 'de boeren geen brood hadden', had gezegd 'laat ze dan brioche eten!' Toen besloot hij dat hij wel een banketbakkerij binnen kon lopen en heeft hij een gebakje gekocht. Deze passage gaat over een gebeurtenis die volgens Rousseau in 1736 plaatvond. Marie-Antoinette werd in 1755 geboren. Ze was dus minstens 19 jaar te jong voor deze uitspraak.

veel winst worden behaald. Een efficiënter energiegebruik betekent dat er minder voedingsstoffen nodig zijn voor dezelfde hoeveelheid vlees. Minder pesticiden en waterverbruik bij voedergewassen zijn het gevolg. Ook is er geen antibiotica meer nodig wanneer kweekvlees in een goed gecontroleerde omgeving wordt vervaardigd. Door de afwezigheid van dieren behoort ook de uitstoot van fijnstof tot de verleden tijd. Als klap op de vuurpijl kan door een betere verhouding tussen spier- en vetweefsel het vetgehalte veranderd worden waardoor het vlees een stuk gezonder kan zijn.

'Wetenschappers schatten de kosten die nodig zijn voor het doorontwikkelen van kweekvlees naar een marktklaar product op 50 tot 100 miljoen euro. Veel geld, maar in 2012 zal er bijvoorbeeld meer dan 60 miljard euro worden uitgegeven aan landbouwsubsidies'

Dit alles heeft een kostenbesparend effect. En niet alleen wordt de vleesproductie goedkoper, ook de maatschappelijke kosten door de neveneffecten zullen afnemen. De IUCN, de internationale koepelorganisatie voor milieubescherming, heeft uitgerekend dat een onveranderde afname in biodiversiteit de wereldgemeenschap jaarlijks 50 miljard dollar kost. Het Landbouw Economisch Instituut (LEI) heeft daarnaast ooit uitgerekend dat de maatschappelijke kosten van de vleesproductie in Nederland alleen al ruim boven de 2 miljard euro per jaar liggen.

Tenslotte ziet Mark Post, betrokken bij het onderzoek namens de Universiteit in Eindhoven, en inmiddels verbonden aan de Universiteit van Maastricht, nog een kans. Vleesvervangers, zoals de vegaburger, bestaan weliswaar al veel langer, en zijn wellicht verder ontwikkeld dan kweekvlees, maar ze worden maar door een kleine groep mensen gegeten. Minder dan 5% van de Nederlandse bevolking eet vegetarisch, en mensen die niet vegetarisch eten raken maar zelden dergelijke vervangers aan. Mensen hebben blijkbaar behoefte aan echt vlees op hun bord. Kweekvlees voldoet aan die eis.

Een kwestie van geld?

De argumenten ten faveure van kweekvlees liggen voor het oprapen. Toch is het moment van consumptie nog ver weg. Er moet nog veel onderzoek worden gedaan. En dat kost geld. Betrokken wetenschappers schatten de kosten die nodig zijn voor het doorontwikkelen van kweekvlees naar een marktklaar product op 50 tot 100 miljoen euro. Veel geld, maar – om dit bedrag in perspectief te plaatsen – volgens de Europese begroting zal er in 2012 bijvoorbeeld meer dan 60 miljard euro worden uitgegeven aan landbouwsubsidies. In de huidige context van bezuinigingen lijkt investering in onderzoek naar kweekvlees echter geen prioriteit te zijn. Dit ondanks de nota die voormalig minister Verburg in 2009 schreef (gecontinueerd door de huidige staatssecretaris Bleker) waarin zij de ambitie uitte dat Nederland binnen vijftien jaar wereldleider zou zijn in de ontwikkeling van duurzame eiwitten. Er is op dit moment geen geld beschikbaar voor verder onderzoek naar kweekvlees. Het hierboven beschreven multidisciplinair onderzoeksproject eindigde in 2009. Sindsdien is het onderzoek naar kweekvlees op een laag pitje komen te staan. Er is nog wel een onderzoek bezig dat ingaat op voorkeuren van consumenten. Een onderzoek dat volgens betrokken wetenschappers te vroeg komt omdat het consumentenproduct er niet is. Het is immers nog niet mogelijk om op grote schaal vlees te kweken. Op dit moment is er nog maar één project actief waarbij daadwerkelijk vlees gemaakt gaat worden. De eerder genoemde Mark Post gaat in opdracht van een Amerikaanse filantroop een echt stuk kweekvlees maken. Deze kweekvlees-hamburger

moet aantonen dat kweekvlees dichterbij is dan we denken. Ook moet het de aandacht opnieuw op kweekvlees gaan vestigen, zodat de middelen beschikbaar komen om de technologie verder te ontwikkelen. Naast dit Nederlands/Amerikaanse project is er alleen nog in Amerika een onderzoeker bezig met een technische vraag rondom kweekvlees: stamcelproductie. Ook dit project is niet gefinancierd door een overheid, maar door een NGO, de PETA (*People for the Ethical Treatment of Animals*).

Nederland koploper?

Waar moet het geld en initiatief dan wel vandaan komen? De Nederlandse overheid heeft aangegeven dat er investeringen vanuit het bedrijfsleven moeten komen. Maar uit gesprekken gevoerd met mogelijk betrokken bedrijven en investeerders komt naar voren dat het voor velen nog te vroeg is om in te stappen. Een investering op dit moment heeft geen verwacht rendement op de korte tot middellange termijn, omdat de ontwikkeling nog te lang zal duren. De economische kansen voor kweekvlees zijn nu nog niet direct aanwezig. Echter, in de toekomst kan kweekvlees in zijn huidige vorm gaan concurreren met de markt van het verwerkte vlees, zoals hamburgers en worsten; 40% van de totale vleesmarkt. Als we de kiloknalerprijs van €3,99 per kilo gebruiken komt dit neer op ongeveer 400 miljard euro nu, en 800 miljard euro over 40 jaar. Een kansrijke markt dus waar heel veel geld in omgaat. Gezien de voordelen en mogelijke opbrengsten van kweekvlees, is het opmerkelijk dat zowel het bedrijfsleven als de overheid langs de kant staan bij de ontwikkeling van dit product. Kweekvlees is een grote kans voor de sterke agrosector in Nederland. In Nederland is een sterke beweging richting het verduurzamen van de vleessector. Maar zelfs als we in Nederland, of zelfs in heel Europa, ons vlees duurzaam gaan produceren, blijft de veehouderij een probleem op wereldschaal vormen. Kweekvlees is een *echt* duurzaam alternatief voor vlees.

Rik van Dijk is als onderzoeker werkzaam bij Polre, een onderzoeks- en adviesorganisatie op het gebied van duurzaamheid.

We eten te veel en te ongezond. Met een verhoogde bloeddruk, te hoog cholesterol en vergrote kans op hart- en vaatziekten als gevolg. Vaak worden dit soort kwalen gezien als typische welvaartsverschijnselen. Maar ook in veel ontwikkelingslanden vormen ze in toenemende mate een probleem. Voor zowel arme als rijke landen is gezonder eten daarmee van groot belang. Het bevorderen hiervan is niet eenvoudig, met name bij mensen die weinig te besteden hebben.

door Berber Kramer

De opkomst van 'welvaartsziekten' in ontwikkelingslanden

Gezond eten met weinig geld?

De avond voor mijn derde reis naar Nigeria dit jaar ren ik nog even snel naar de Albert Heijn met een inmiddels traditionele boodschappenlijst: een voorraad appels, bouillon, Sultana's en groenten. Dit alles gaat rechtstreeks mijn koffer in, op de groenten na – hier geniet ik van alsof het mijn allerlaatste gezonde avondmaal is. Niet onterecht. De komende weken zal ik weinig fruit en groenten zien. Het ontbijt in Nigeria bestaat uit ei, worstjes en – voor de liefhebber – soep met rondrijvende brokken vlees en bot. Voor de lunch staat gebakken rijst met vette kip op het menu. Tot slot wordt er 's avonds bij het diner vooral vlees geserveerd, met drie blaadjes dorre sla en een klodder mayonaise. En dan heb ik nog het geluk in een hotel te zitten, want buiten de hoteldeur is groente helemaal ver te zoeken. Zo'n eetpatroon komt mijn gezondheid, maar ook de volksgezondheid in het algemeen, uiteraard niet ten goede. Ongezond eten gaat gepaard met

een verhoogd risico op chronische ziekten zoals diabetes en hart- en vaatziekten. Dit geldt nu vooral in rijkere landen, maar deze 'welvaartsziekten' worden ook in toenemende mate relevant voor ontwikkelingslanden, waar steeds meer tabak, alcohol en eten rijk aan vet of suiker wordt geconsumeerd.¹ Arme mensen hebben vaak een eenzijdig dieet, waar veel vette producten aan toegevoegd worden wanneer zij iets meer te besteden hebben. Nu al zijn hart- en vaatziekten daar de belangrijkste doodsoorzaak, en in de toekomst zal dit naar verwachting alleen maar toenemen. Het stimuleren van een gezond eetpatroon is daarom van cruciaal belang, zeker ook in ontwikkelingslanden waar publieke zorg van lage kwaliteit is en private zorg vaak onbetaalbaar. Is men in ontwikkelingslanden voldoende bewust van de risico's van ongezond eten, en wat moet er gebeuren om meer arme mensen daar aan een gezond dieet te krijgen?

Foto: Herman Wouters

Gezondheid doet er toe

Op het gebied van gezonder eten in arme landen is tot nu toe nog weinig specifiek onderzoek gedaan. Wel bestaan er studies naar preventie voor andere – vaak met armoede geassocieerde – ziekten. Deze studies laten zien dat het bevorderen van preventie makkelijker gezegd is dan gedaan. Arme gezinnen investeren vaak te weinig in hun gezondheid, ook wanneer de preventieve oplossingen voor het oprapen liggen. Er wordt zelfs geschat dat 63% van de sterfgevallen van de kinderen onder vijf jaar voorkomen had kunnen worden met simpele gezondheidsproducten zoals geïmpregneerde klamboes, het toevoegen van chloor aan water of vaccinaties.²

Geven deze mensen dan niet om hun gezondheid of die van hun kind? Integendeel. Mensen die in extreme armoede leven spenderen een groot deel van hun geld aan gezondheidszorg. Gemiddeld wordt 5% van het maandelijks budget op het

‘Het probleem is niet hoeveel arme mensen aan gezondheid uitgeven, maar waar ze het geld aan besteden. Geld gaat vaker naar dure zorg in plaats van goedkope preventie’

platteland van India aan zorg uitgegeven, voor Pakistan, Panama en Nicaragua is dit 3 tot 4%. De kosten voor een serieuze ziekte kunnen oplopen tot 26 keer het maandelijks huishoudbudget per persoon.³ En dat terwijl veel van deze huishoudens

onder de armoedegrens leven. Het probleem is dus niet *hoeveel* arme mensen aan gezondheid uitgeven, maar *waar* ze het geld aan besteden. Geld gaat vaker naar dure zorg in plaats van goedkope preventie. Lees: gezonder eten en meer bewegen. Waarom gaan mensen in ontwikkelingslanden niet vaker voor deze laatste optie?

Ongezonder eten in ontwikkelingslanden

Een eerste, en wellicht voor de hand liggende, reden waarom weinig (arme) mensen gezond eten is dat ze zich niet bewust zijn van de risico's van ongezond eetgedrag. Zo blijkt uit een studie op het platteland van Nigeria, waar bijna een vijfde van de ouderen een ernstige vorm van hypertensie – een hoge bloeddruk – heeft, een kwart van de respondenten niet te weten wat het is. Slechts 11% wist een methode te noemen waarmee een te hoge bloeddruk voorkomen kan worden. Daarnaast was het overgrote merendeel – 92% – van de populatie met een te hoge bloeddruk zich hier niet van bewust.⁴ Pas wanneer mensen weten dat de kans op ziekte wordt verminderd door bepaalde producten vaker te laten staan, kunnen ze een goede overweging maken in hun eetpatroon. Net als in meer welvarende landen, speelt voorlichting dus een belangrijke rol in het voorkomen van gezondheidsproblemen. Maar als mensen voldoende kennis zouden hebben over hun slechte eetgewoonten, zou het probleem dan zijn opgelost? Dit is niet het geval. Allereerst is het niet altijd makkelijk om gezond te leven in armere

landen omdat gezond eten nu eenmaal vaak duurder is dan ongezond eten – of helemaal niet verkrijgbaar, waar ik in Nigeria een aantal keer mee geconfronteerd ben. Ten tweede, is het een algemene menselijke kwaal om acties voor ons uit te schuiven waarvan we weten dat we dit eigenlijk niet zouden moeten doen. Goede voornemens in de vorm van 'vanaf morgen...' hebben we allemaal, ook in ontwikkelingslanden.

Ten derde, gaat gezond eten (of eigenlijk de gevolgen daarvan) vaak in tegen het schoonheidsideaal van mensen in enkele, vooral Afrikaanse, ontwikkelingslanden. Terwijl vrouwen in Europa en de VS hun uiterste beste doen om vooral op maatje 38 – liever nog 36 – te blijven, hoeft iemand in Afrika niet gek op te kijken wanneer hij of zij gecompimenteerd wordt met een hoger gewicht. Sterker nog, tot voor kort was het een gebruik in bepaalde Nigeriaanse stammen om een vrouw na haar huwelijk vet te mesten. Na drie maanden stapte zo'n vrouw als een kiloknaller de deur uit. Haar man werd op zijn schouders geklopt omdat hij blijkbaar goed voor zijn vrouw had gezorgd! Gegeven deze diverse redenen om juist vaak ongezonder te leven, hoe kunnen we dan gezond eten aantrekkelijker maken? Werken de oplossingen die in rijkere landen worden geprobeerd ook in armere landen?

Rijk en ongezond

De eetproblematiek in rijke landen verschilt natuurlijk sterk van de problematiek in arme landen

als gevolg van culturele, sociale en economische verschillen. Alhoewel meer mensen in rijke landen bewust lijken te zijn van de gezondheidsrisico's van ongezond eten, is het ook hier niet altijd aantrekkelijk om gezonde producten te kopen. Nog steeds is goedkoop eten vaak ongezond eten. Overheid en verzekeraars ontwikkelen wel plannen om ongezond eten duurder te maken. Een overheid zou gezond eten kunnen subsidiëren of een *fat-tax* – een accijns op ongezonde producten – kunnen invoeren. Daarnaast zouden verzekeraars die in willen zetten op preventie kortingen kunnen geven op gezond eten, hun premie verhogen bij een ongezondere leefstijl, of de behandeling van hart- en vaatziekten voor een deel onderbrengen in aanvullende pakketten. In ontwikkelingslanden is het succes van de eerste optie sterk afhankelijk van de aanwezigheid van veel en gezond voedsel. Het duurder maken van eten ligt niet voor de hand in landen waarin aan voedsel en besteedbaar inkomen gebrek is. Aan de tweede oplossingsrichting zitten ook nogal wat haken en ogen. In ontwikkelingslanden met kwalitatief lage zorg zijn verzekeringen niet populair: wanneer medicijnen niet gratis meegegeven worden, operaties slechts tot een maximum worden vergoed of er een eigen bijdrage gevraagd wordt, loopt een huishouden de kans dat ze geld uitgeeft aan zowel een verzekering als extra ziektekosten. In het algemeen moet niet teveel verwacht worden van dit soort financiële maatregelen; mensen laten

zich niet alleen beïnvloeden door hun portemonnee, maar ook door gemak en sociale normen. Ook al zou er een overvloed aan groente, fruit en ander gezond eten zijn, mensen moeten zich wel bewust zijn van de voordelen van een gezond menu. Voorlichting en de aanwezigheid van betere producten hebben daarmee dus de potentie gezonder eten te bevorderen zonder de invoering van belastingen of subsidies. Daarnaast kan er bijvoorbeeld veel bereikt worden door alleen al de presentatie van eten te veranderen zoals Thaler en Sunstein in hun bestseller *Nudge* aangeven (keuzearchitectuur). Door in schoolkantines te experimenteren met de locatie van gezondere of ongezondere producten, wisten de scholen de consumptie van artikelen met 25% te verhogen of verlagen. Een drastische verandering, zeker gezien het feit dat alles gewoon verkrijgbaar bleef; slechts de plek werd gevarieerd.

Maar verleidingen blijven altijd bestaan. Zo ook voor mij. En dus, wanneer ik mijn koffer weer volgooi met gezonde producten, belanden er op het laatste moment toch nog even een pak stroopwafels en een doosje *Steekpenningen* naast de zak met appels.

Berber Kramer is promovenda aan het Tinbergen Instituut en de Vrije Universiteit Amsterdam en coördineert onderzoek rondom zorgverzekeringssystemen in Nigeria, Tanzania en Kenia. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel.

- 1 Yach, D, et al. (2004). 'The global burden of chronic diseases: overcoming impediments to prevention and control'. *Jama*. 2 juni 2004; 291(21):2616-2622.
- 2 Dupas, P. and J. Robinson (2010). 'Why Don't the Poor Save More? Evidence from Health Savings Experiments'. *NBER Working Paper No. 17255*.
- 3 Abhijit V. Banerjee and E. Duflo (2011). 'Chapter 3 Low-Hanging Fruit for Better (Global) Health?' In: *Poor Economics. A radical rethinking of the way to fight global poverty*. PublicAffairs: New York, USA.
- 4 Van der Gaag, J. J. Lange, T. Akande, B. Kramer, e.a. (2010). *Impact Evaluation of HIF-supported Health Insurance projects in Nigeria: Baseline Report*. Amsterdam Institute for International Development, <http://www.aiid.org>

‘Terwijl vrouwen in Europa en de VS hun uiterste beste doen om vooral op maatje 38 – liever nog 36 – te blijven, hoeft iemand in Afrika niet gek op te kijken wanneer hij of zij gecompimenteerd wordt met een hoger gewicht’

feiten & cijfers

Eten en onze leefomgeving

Voor het produceren van ons eten, maken we gebruik van onze leefomgeving. Afhankelijk van ons dieet wordt het milieu in meer of mindere mate belast. Eén van de manieren om de duurzaamheid van ons gebruik te duiden is onze *Ecological Footprint* (collectief of individueel): een getal dat aangeeft hoeveel 'aarde' we per jaar nodig hebben om onze levensbronnen op houdbare wijze voort te brengen en CO₂-emissie te absorberen. In 2007 zaten we op 1,5 planeet Aarde; met doorgezette trends in 2030 op 2 Aardes. Als iedereen een gemiddeld Amerikaans consumptiepatroon volgde, zouden we nu al op 5 Aardes zitten. Het eten van vlees is een grote boosdoener omdat er zoveel

grondstoffen voor nodig zijn. Sinds de jaren '70 van de vorige eeuw is meer dan een vijfde van het regenwoud in de Amazone gekapt, waarvan Greenpeace schat dat zo'n 80% wordt gebruikt voor veeteelt (ook veevoer). Volgens de VN wordt zo'n 30% van 's werelds ijsvrije land gebruikt voor vleesgerelateerde zaken, en zo'n 20% van de broeikasgasemissie komt voor rekening van de wereldveeteelt. Er kunnen 22 mensen per jaar per hectare gevoed worden met aardappelen – tegenover 1 persoon met rundvlees. Volgens greentimes.eu is de CO₂-uitstoot van een gemiddelde vegetarische maaltijd zo'n 750 gram. Met een biefstuk van 200 gram is de uitstoot 7500 gram.

Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking

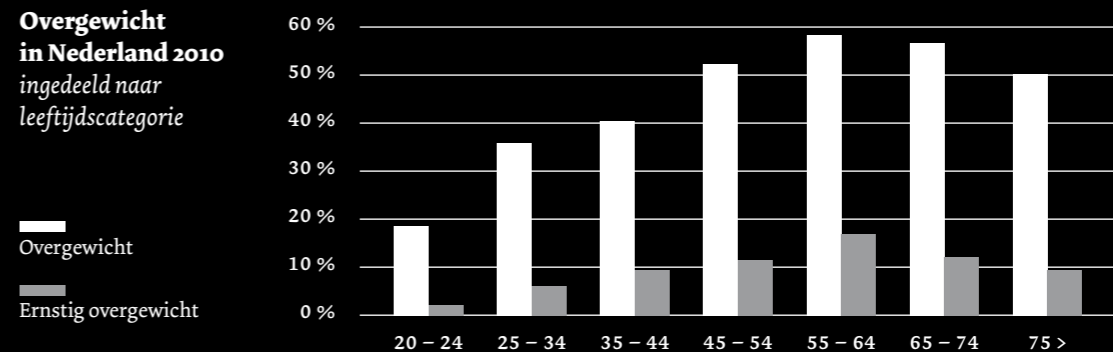

Eten en overgewicht

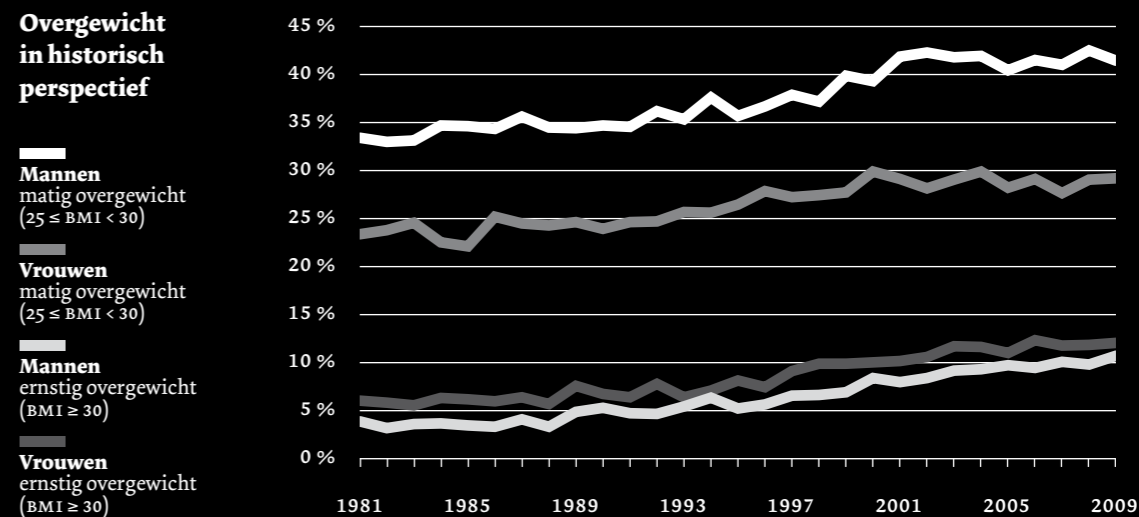
We worden met zijn allen steeds dikker. Maar waarom? Meer en ongezonder eten, natuurlijk. Maar ook door minder voor de hand liggende redenen: een onderzoek uit 2010 naar de relatie tussen obesitas en *supercenters* wees uit dat één Walmart in de buurt per 10.000 mensen obesitas met 2,3% verhoogt, en daarmee het gemiddelde BMI (*Body Mass Index*) met 0,24 verhoogt. In 2010 sinds eind jaren '80 meer dan 10% van de obesitas veroorzaakt hebben in de vs. Niet alleen leidt overgewicht tot overbelasting van het individuele lichaam, maar ook tot overbelas-

ting van het collectieve gezondheidsstelsel: zwaardere mensen doen vaak een groter beroep op zorg. Zwaarlijvigheid kost de zorg meer dan rokers: ze blijven, in tegenstelling tot rokers (bij *gematigd* overgewicht) even lang leven als de slankere mens, maar hebben meer zorg nodig. Per jaar maken we in Nederland zo'n € 505 miljoen aan directe kosten door ernstig overgewicht. De Raad voor Volksgezondheid en Zorg schat de indirecte kosten door arbeidsongeschiktheid en ziekteverzuim op zo'n € 2 miljard per jaar. Aan preventie wordt ongeveer € 13 miljoen uitgegeven (RIVM 2007).

Overgewicht in Nederland 2010 ingedeeld naar leeftijdscategorie

Overgewicht in historisch perspectief

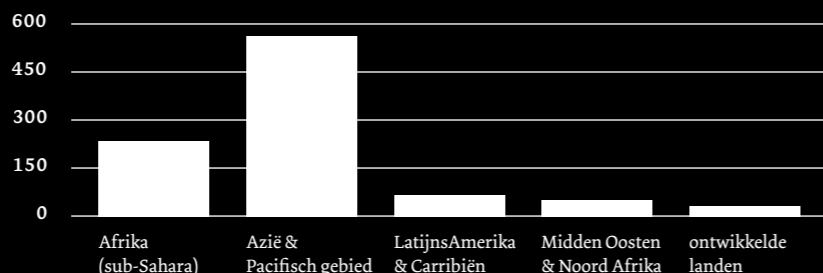

Eten en honger

Naast overgewicht hebben we – paradoxaal genoeg – ook een honger- en ondervoedingsprobleem in de wereld. Volgens de FAO (VN) hebben 925 miljoen mensen niet genoeg te eten. Dat is meer dan de opgetelde bevolkingaantallen van de EU, de VS en Canada. Het grootste deel van de mensen die honger hebben leeft in een plattelandsomgeving, en vaak werken ze zelfs in de voedselproductie;

bijvoorbeeld als visser of landwerker in dienst van anderen. In Bangladesh, China, DR Congo, Ethiopië, India, Indonesië en Pakistan woont tweederde van de mensen met honger. Meer vrouwen (60%) dan mannen hebben honger. Volgens de FAO produceert de wereld genoeg voedsel om iedereen adequaat te voeden. Er is dus wel genoeg voedsel, maar het komt niet bij iedereen terecht.

Mensen met honger per werelddeel in miljoenen

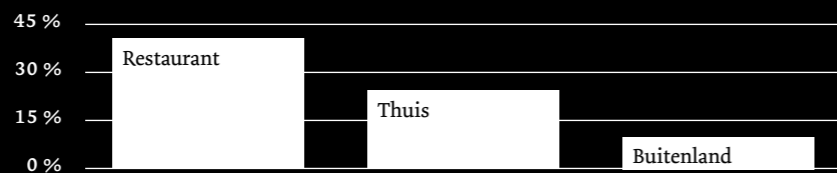
Bron: FAO

Eten en ziekte

Iets verkeerd gegeten hebben we allemaal wel eens gehoord. Maar over het algemeen is het voedsel in Europa redelijk veilig. Ondanks voorzorgsmaatregelen eten we nog steeds wel eens voedsel dat ons ziek maakt. Salmonella is in Nederland de vaakst gevonden oorzaak, en op de tweede plaats afwisselend het norovirus en Campylobacter. Alhoewel we 'voedselvergiftiging' vooral associëren met exotische vakanties, eten we vooral in het restaurant of thuis iets wat niet zo goed valt. Het publieke debat over voedselveiligheid laait op regelmatige basis op na ziekte-uitbraken zoals MKZ, Q-koorts en, recentelijk, EHEC. Mede

veroorzaakt door open grenzen, intensieve veeteelt en grootschalig gebruik van antibiotica en pesticiden op vee en in de landbouw, zijn deze ziekte-uitbraken niet altijd te voorkomen. Deze ziektes zijn niet alleen een bedreiging voor de volksgezondheid, het kost ook heel veel geld. Hoewel bijvoorbeeld de EHEC-bacterie geen Nederlandse bron had, hebben Nederlandse groentetelers ruim 30 miljoen kilo komkommers, tomaten en paprika moeten vernietigen. De Q-koorts uitbraak in 2009 heeft zo'n 23 miljoen gekost aan schadevergoedingen op basis van 45.000 geruimde geiten.

Bron ziektegevallen gemeld aan de GGD

Bron: GGD

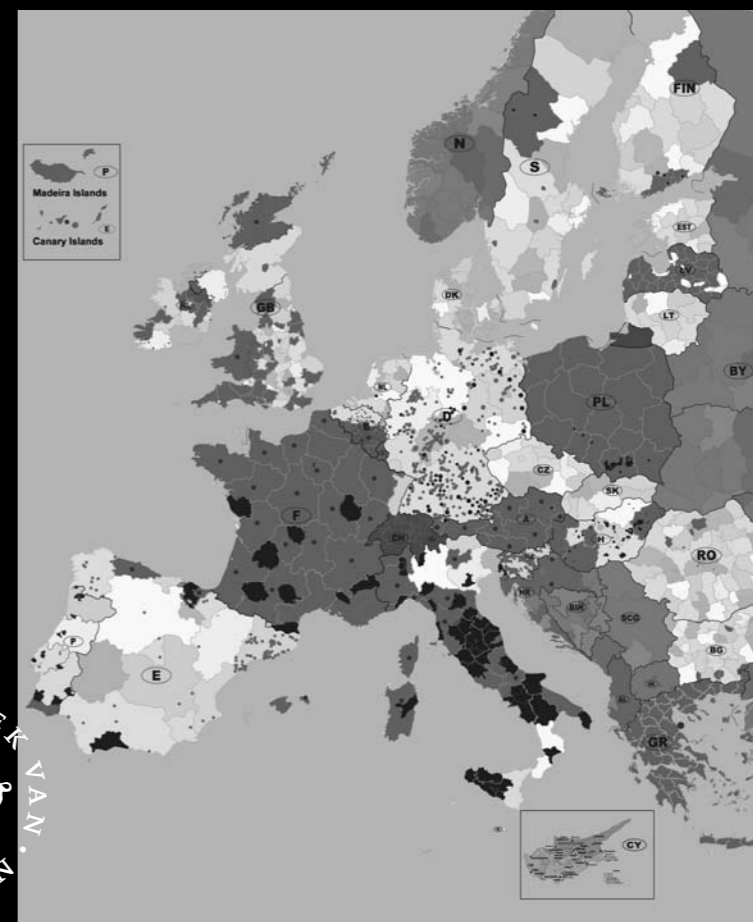
Nepeten?

Genetisch gemodificeerd voedsel roept al jaren veel discussie op. Mensen vinden het eng om dit 'nepeten' te eten. Gek genoeg weten weinig mensen wanneer ze nu precies gemodificeerd voedsel eten, ook al staat het verplicht op het etiket vermeld. Er zijn in Nederland 18 soorten GM-/gentech-voedsel te verkrijgen. Hiervan worden slaolie, halvarine, margarine en zoutjes het meest verkocht. Naast deze 18 eindproducten zit er in de gehele voedselproductieketen veel genetisch gemodificeerde ingrediënten. Toevoegingen worden vaak geproduceerd met behulp

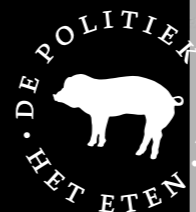
van gemodificeerde bacteriën zoals ascorbinezuur (Vitamine C), gluten, enzymen, smaakversterkers, aspartaam, citroenzuur en cellulose. En gewone eieren, melk en vlees zijn afkomstig van dieren die grotendeels worden gevoed met gemodificeerde maïs en soja. Door de Europese Commissie zijn momenteel 40 gentech-gewassen toegestaan, maar op veel plaatsen is het door de lokale overheid verboden omdat er tegenstrijdige berichtgeving bestaat over de gezondheid en schade ervan. In Nederland is alleen in Nijmegen de verbouwing van gentech-voedsel verboden.

Gentech-vrije gebieden in de EU

- Gentechvrije regio
- Gentechvrije provincie
- Regio's aangesloten bij de GMO-free Regions Network
- Gentechvrije gemeentes
- Niet-EU

Bron: gmo-free-regions.org

Toon me uw ijskast en ik zeg u wie u bent. Wat we eten is een persoonlijke keuze. Maar toch zegt eten ook veel over welke culturele achtergrond we hebben en tot welke sociale klasse we behoren. En maken mensen voortdurend een ‘verkeerde’ keuze – vreemd, vies of ongezond – dan wordt het ‘persoonlijke’ ineens ‘politiek’. Dan wordt eten een steen des aanstoots.

door Annelou van Egmond

Ik eet, dus ik ben

eten en identiteit

Eten is iets heel persoonlijks, de herinnering aan de smaak of de geur van eten uit je jeugd is heel indringend. Mensen kunnen eindeloos experimenteren tot ze de smaak van ‘de gehaktballen van hun moeder’ precies kunnen reproduceren. Toen ik zelf in de jaren '90 van de vorige eeuw in New York woonde, tipten Nederlandse collega's bij de Verenigde Naties elkaar als er ergens bij een bakker op Manhattan ‘echt volkoren brood’ was gesignaleerd. Mensen die al jaren in een ander land woonden, konden kennelijk toch maar met moeite wennen aan die slappe witte boterhammen. In dit artikel analyseer ik wanneer deze persoonlijke voedselkeuzes politiek worden. Culturele verschillen in eetgewoonten lijken op het eerste gezicht gemakkelijker geaccepteerd te worden dan sociale verschillen. Maar deze grens is rekbaar omdat de twee sferen nogal eens in elkaar overlopen.

Culturele verschillen

Wat iemand eet, zegt vaak veel over de cultuur waarin die persoon is grootgebracht. Culturele (groeps-) identiteit is een flexibel begrip, en is

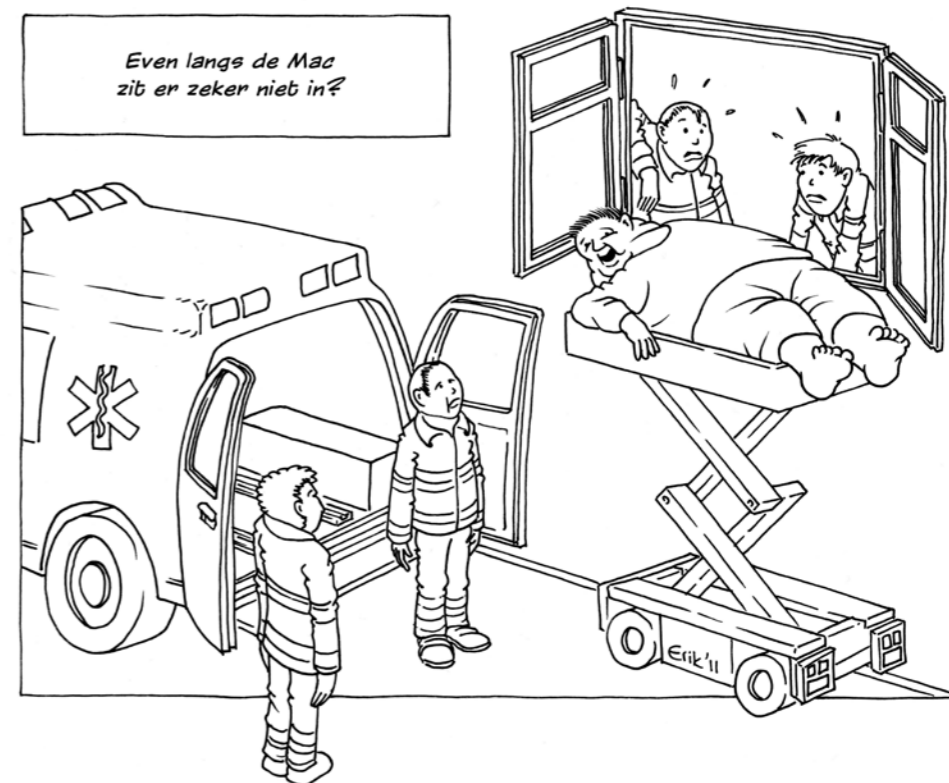
opgebouwd uit allerlei elementen. Een eigen ‘keuken’ hoort daar vaak bij. Mensen die emigreren laten hun voorliefde voor bepaalde ingrediënten en bereidingswijzen niet zomaar achter in het thuisland. En dat leidt wel eens tot wrevel, ook in Nederland. De vroegste onmin over de multiculturele samenleving ontstond dan ook door ‘vreemde etensluchtjes’ in het trappenhuis. We schrijven de jaren '70. En daarmee liep Nederland een halve eeuw achter op de Verenigde Staten. Daar was in de jaren '10 en '20 van de vorige eeuw al protest gerezen tegen de eetgewoonten van (Joodse) migranten uit Midden en Oost Europa: ‘One of the biggest battles over assimilation occurred a century ago in New York City and the battleground was food. Politicians, public health experts and social reformers were alarmed by what they saw as immigrants’ penchant for highly seasoned cooking. They used too much garlic, onion and pepper. They ate too many cured meats and were too generous with condiments... No immigrant food was more reviled than the garlicky, vinegary pickle. Pungent beyond all civilized standards,

toxic to both the stomach and the psyche’ (*New York Times*, 3 augustus 2011) Mensen die andere dingen eten dan wijzelf – dat stelt de tolerantie pas echt op de proef! Maar is een ingrediënt of gerecht eenmaal geaccepteerd dan vergeten we razendsnel wat de herkomst is en wordt het onderdeel van onze eigen cultuur. Iedere Franse kleuter eet braaf *couscous* op de crèche, iedere Amerikaanse tiener weet dat een schoollunch vaak uit een *slice of pizza* bestaat en iedere Britse student begrijpt dat een avondje stappen alleen geslaagd is als er *curry* wordt gegeten. Zijn Nederlandse leeftijdsgenoot haalt liever ‘een vette bek’ in de vorm van een broodje *shoarma*. Dit zijn relatief platte voorbeelden. Van een culinair hoger niveau is wellicht de Australische keuken; een werkelijk fenomenale smeltkroes van de mediterrane, de Aziatische en de traditioneel Engelse keuken die inmiddels met grote trots naar de landen van herkomst uitgedragen wordt als een soort *Boomerang Cuisine*. Als eten inderdaad persoonlijk is en vooral zijn beslag krijgt achter de eigen voorkeur – waar

bemoeien we ons dan mee? We verwachten, en eisen, dat een ieder die zich in Nederland bevindt zich houdt aan de Nederlandse wetten en regels. Het is niet toegestaan minderjarige meisjes te onttrekken aan de leerplicht en/of uit te huwelijken; het is niet toegestaan mensen te discrimineren of zelfs fysiek te bedreigen vanwege hun seksuele geaardheid; het is niet toegestaan met meer dan één partner tegelijk getrouwd te zijn. Als mensen met een niet-Nederlandse achtergrond al van mening zouden zijn dat dit allemaal wel moet kunnen dan moeten ze dat in Nederland toch opgeven. Maar ze mogen eten wat ze willen, tenminste binnen de wettelijke grenzen. Het felle debat over ritueel slachten van de afgelopen maanden toont overigens aan dat de grenzen van de culturele culinaire diversiteit, en tolerantie, wel degelijk ter discussie staan.

Sociale verschillen

Niet alleen mensen met een andere culturele achtergrond, maar ook met een andere sociale achtergrond houden er verschillende eetgewoon-

Voedselgevecht

Rosbeefs go home. Oftewel, Britten bemoei je niet met de inval in Irak! Deze leuze werd in 2003 door Fransen op een Brits oorlogsmonument in Frankrijk gespoten. De term 'rosbeefs' is een spottende verwijzing naar de Britten die stamt uit 1850. Het 'rosbeefs' van de vandalen was, volgens de BBC, een poging tot vertalen van het Franse 'rosbif' naar het Engels. 'Rosbif' is een afgeleide van Engelse 'roasted beef', gebraden rundvlees, dat volgens het stereotype veel gegeten wordt door de Britten. Dit oude 'scheldwoord' werd nu weer gebruikt omdat er in dezelfde tijd ook een conflict tussen Frankrijk en Groot-Brittannië speelde over een Franse boycot van Brits rundvlees.

Het fenomeen, dat de ene natie de andere denigrerend beschrijft aan de hand van een stereotype, een culinair gebruik, is niet iets wat alleen door de Fransen wordt gedaan. Zo noemen de Britten bijvoorbeeld de Fransen 'frogs'. Dit is een verwijzing naar de Franse gewoonte om kikkerbilletjes te eten. Een ander voorbeeld is de bijnaam die de Duitsers kregen rond de Eerste Wereldoorlog. In die tijd werd er vaak naar een Duitser verwezen met de term 'kraut'. Deze term is afgeleid van het Duitse woord voor zuurkool, 'sauerkraut', wat als stereotype, Duitse maaltijd werd beschouwd. Maar waardoor worden deze namen denigrerend? Jonathan Green, auteur van *Cassell's Dictionary of Slang*, vertelt dat het denigrerende termen zijn omdat er een negatief waardeoordeel over de smaak van de natie vanuit gaat. De culinaire gewoonten van de Fransen om kikkerbilletjes te eten, wordt door de Britten als een afwijkende, en dus slechte, smaak beschouwd. *Food fight!!*

ten op na. Dat is eveneens niet nieuw. Kijk nog maar eens goed naar het schilderij *De Aardappelters* van Vincent van Gogh... Ook in films en op de televisie is het duidelijk: rijke mensen eten kaviaar en drinken champagne en arme mensen eten bruine bonen. Dit beeld is gechargeerd maar er is inderdaad een aantoonbaar verschil tussen de eetgewoonten van mensen met een redelijk inkomen en mensen met een laag inkomen. Dat is niet alleen in Nederland zo maar in de hele wereld. In de westerse wereld is dat verschil, even los van specifieke ingrediënten of recepten, terug te brengen tot een verschil in vet-, suiker- en

‘Mensen met geld eten verse groenten en fruit, volkorenbrood, weinig vlees, olijfolie en drinken halfvolle melkproducten en mensen met weinig geld eten weinig groenten en fruit, en veel witbrood, gefrituurd eten en drinken frisdranken’

zoutgehalte. Mensen met geld eten verse groenten en fruit, volkorenbrood, weinig vlees, olijfolie en drinken halfvolle melkproducten, en mensen met weinig geld eten weinig groenten en fruit, en veel witbrood, gefrituurd eten en drinken frisdranken. Ook dit is kort door de bocht maar iedere docent op een basisschool kan je vertellen welke kinderen een appeltje meekrijgen van thuis en welke kinderen een zakje chips. De vraag is of we even tolerant zijn over deze sociale verschillen als over culturele verschillen? Het lijkt er niet op. Het grote probleem bij sociale verschillen in eetgewoonten is dat armere klassen vaak ongezon-

der leven. Een dagje te vet, te zoet of te zout eten kan geen kwaad maar enkele decennia, te beginnen bij de vroegste jeugd, leven op een dergelijk dieet leidt tot serieuze gezondheidsproblemen. Obesitas en de daarbij horende gewrichtsklachten en bewegingsbeperkingen, hart- en vaatziekten, diabetes, hoog cholesterol en hoge bloeddruk zijn hier voorbeelden van. Statistieken wijzen uit dat een ongezonde leefstijl tot chronische ziekten leidt die zich vroeg(er) aandienen en uiteindelijk resulteert in vroeg(er) overlijden. Hoewel gezondheidsproblemen voor de patiënt zelf altijd het meest belastend zijn, is er ook een maatschappelijk component omdat de kosten als gevolg van arbeidsongeschiktheid en voor behandeling en begeleiding slechts zeer ten dele neerslaan bij de patiënt in kwestie. Omdat de maatschappelijke kosten hoger zijn is ongezond eten vaak niet alleen een persoonlijke keuze, ingegeven door armoede en onwetendheid, maar ook een gemeenschappelijk probleem. En dus gaan we ons als samenleving bemoeien met zo iets persoonlijks als eetgewoonten.

Moeten we nu ingrijpen bij slechte eetgewoonten ingegeven door sociale verschillen, en moeten we tolerant zijn bij culturele diversiteit? Een simpel antwoord hierop is helaas niet te geven omdat er een relatie bestaat tussen culturele en sociale verschillen ten aanzien van eetgewoonten. Cynisch genoeg nemen mensen met een relatief hoog inkomen de relatief gezonde elementen uit de verschillende etnische keukens graag over terwijl de migranten met een laag inkomen juist de ongezonde elementen uit onze westerse keuken lijken te omarmen. Yuppen smullen van vetarme en vleesloze sushi, zelfgemaakte pasta met vongole en een mooie Thaise noedel salade met limoen en verse koriander. Tegelijkertijd koken nieuwe Nederlanders vooral met feestdagen, zoals Ramadan, hun heerlijke authentieke gerechten en vallen zij op doordeweekse dagen steeds meer terug op hamburgers, pizza en frites. Dat is pas echt een multicultureel drama!

Culinaire bemoeizucht

Het persoonlijke – voedselkeuze – wordt dus steeds vaker politiek. En dat wordt niet zonder slag of stoot geaccepteerd. Mensen verzetten

zich met verve tegen de culinaire bemoeizucht. Toen de voorzitter van de Raad voor de Volksgezondheid en de Zorg vorig jaar suggereerde om ongezond eten duurder te maken en gezond eten daarmee relatief goedkoper, door de media *Vet-tax* gedoopt, ontspan zich meteen een fel digitaal debat. ‘Waar bemoeit die Rien Meijerink zich mee?’ was nog wel de meest beleefde bijdrage. Sympathisanten van de Tea Party in de VS richten hun ongenoegen op Michelle Obama die in de tuin van het Witte Huis een moestuin heeft aangelegd waar kinderen van Washingtonse scholen kunnen wieden en leren over gezond eten. Zij stellen dat *life style related illnesses* helemaal niet bestaan, net als *global warming*, en hekelen de ‘marxistische voedsel propaganda’ van de First Lady. De komende jaren is nog heel wat ruzie over gezond en ongezond eten te verwachten waarmee de waarschuwing ‘Food Fight!’ ineens een heel andere betekenis krijgt.

Hoe zou een overheid hier mee om moeten gaan? Ik pleit vooral voor de *carrot* en niet voor de *stick*. Dus geen dwang in de vorm van ge- en verboden maar juist verleiding. De in het laatste verkiezingsprogramma van D66 voorgestelde Kiloknallertax is hiervan een prima voorbeeld. Zorg ervoor dat niet-duurzaam geproduceerd, en relatief vetrijk vlees duurder is dan de duurzame en magere variant. Verleid bovendien niet alleen de consumenten maar ook de aanbieders zodat in winkels de gezondere optie veel makkelijker te vinden is dan de ongezonde. Mensen mogen best af en toe dingen eten en drinken die minder goed voor ze zijn maar daar moeten ze dan wel een beetje moeite voor doen en de maatschappelijke kosten ervan moeten vertaald worden in de prijs. Dan is het nog steeds een individuele keuze maar die zal dan vaak anders uitvallen dan nu. Het is goed om te vertrouwen op de eigen kracht van mensen maar het is ook goed om rekening te houden met de belangrijkste motivaties van mensen: gemak, genot, gewin. Als gezonder voedsel makkelijker te vinden is, en ook nog goedkoper is, dan merken we vanzelf dat het vaak ook veel lekkerder is!

Annelou van Egmond is redacteur van *idee*. In 2010 was zij finalist van Masterchef in Nederland.

Het liefst zien we ze vrij rondlopen, blij in de wei. Grazende koeien, scharrelende kippen, en wroetende varkens. Maar in de werkelijkheid leven miljoenen dieren in Nederland binnen

en op elkaar in hokken. De intensieve veehouderij staat echter onder druk, zowel economisch, maatschappelijk als politiek. Meta Berghauser Pont, de geestelijk moeder van de varkensflat, pleit voor een fundamentele ommezwaai in de Nederlandse veehouderij. Het moet 'natuurlijker'. Filosoof Floris van den Berg gaat een flinke stap verder: het eten van vlees is moreel verwerpelijk en moet worden verboden.

Vlees eten als morele keuze

De vrijheid om te eten wat je wilt?

Het leed dat we dieren aandoen is een blinde vlek in ons moreel bewustzijn, meent filosoof Floris van den Berg. Niet het vermogen tot redeneren, maar het vermogen tot lijden is bepalend voor de reikwijdte van het liberale niet-schaden beginsel.

door Floris van den Berg

Foto: Herman Wouters

Veel mensen houden van dieren, en eten ze ook. Het toebrengen van leed aan dieren voor consumptie is in onze samenleving geïstitutionaliseerd. De laatste decennia is dit verder geïntensiveerd en vergroot, zodat wij thans niet alleen met 17 miljoen mensen in Nederland wonen, maar ook met tientallen miljoenen dieren – koeien, kippen, varkens, geiten etc. – in de intensieve veehouderij. Beeldmateriaal van de intensieve veehouderij komt met genoeg regelmaat in de media, zodat iedereen weet kan hebben van de barre omstan-

digheden waaronder dieren leven. Weinig mensen lijken dit echt te willen en het is ook niet noodzakelijk – we verhongeren niet indien dierlijke producten van het menu worden geschrapt – dus waarom blijven we dan toch zo vasthouden aan de intensieve veehouderij?

Blinde vlek

Een belangrijke reden is dat dierenleed een blinde vlek is in ons moreel bewustzijn. De filosoof Peter Singer was een van de eersten die dit onder

de aandacht bracht. In 1975 publiceerde hij het boek *Animal Liberation*. Dat boek stond aan het begin van het langzame emancipatieproces voor dierenwelzijn en dierenrechten. Singer noemt de discriminatie op basis van (dier)soort speciesisme ('soort-isme'). Dat wil zeggen dat een wezen op grond van de soort wel (in het geval van de homo sapiens) morele status heeft, of niet (in het geval van alle andere dieren). Singer betoogt dat speciesisme gelijk staat met andere vormen van discriminatie zoals racisme en seksisme. Het vergt een omslag in het denken dat de mens een dier onder dieren is, en niet automatisch vanwege het mens-zijn moreel boven de andere dieren verheven is.

‘Het vergt een omslag in het denken dat de mens een dier onder dieren is, en niet automatisch vanwege het mens-zijn moreel boven de andere dieren verheven is’

De vraag is welke aanknopingspunten het sociaal-liberalisme heeft in het debat over dierenwelzijn. Neem als startpunt de ideeën van filosoof John Stuart Mill. Een van de belangrijkste liberale grondprincipes, zoals voor het eerst expliciet vermeld door Mill in diens werk *On Liberty* (1859), stelt: 'Alles is geoorloofd zolang anderen geen schade wordt toegebracht'. De primaire taak van de overheid is, volgens Mill, te voorkomen dat mensen anderen schade berokkenen. Dit is de taak van politie en justitie. Daarnaast mag de overheid zelf niet onnodig de vrijheid van individuen inperken. Inperking van de vrijheid van het individu is alleen geoorloofd om anderen te beschermen. Een voorbeeld hiervan zijn snelheidslimieten die zijn

bedoeld om verkeersongelukken, dat wil zeggen schade aan anderen, te voorkomen. Het niet-schaden principe van Mill is in eerste instantie van toepassing op mensen die op een bepaald moment in een staat wonen. In zijn geval Engelsen aan het eind van de 19de eeuw.

Het is echter arbitrair om de morele reikwijdte van het liberale niet-schaden principe in te perken tot alleen mensen. De Engelse filosoof en leermeester van Mill, Jeremy Bentham, beargumenteerde dat het criterium om te bepalen wie morele status heeft niet het vermogen tot redeneren is (anders zouden baby's en mentaal gehandicapten er buiten vallen), maar het vermogen tot lijden. *Can they suffer?* Dat is het cruciale criterium om te bepalen wie er morele status heeft. Er zijn meer wezens naast mensen die kunnen lijden: de meeste (gewervelde) dieren bijvoorbeeld.

Biologen komen met steeds meer bewijs dat zeer veel diersoorten kunnen lijden, ook vissen. Als we het niet-schaden principe uitbreiden voor niet-menselijke dieren, krijgen we het volgende: 'alles is geoorloofd zolang je mensen en andere dieren geen schade berokkent'. Neem als voorbeeld kannibalisme. Je mag geen andere mensen eten. Dat is een geaccepteerde norm. Als we op dit voorbeeld het niet-schaden principe toepassen dan volgt dat als je een mens eet, je (meestal) die persoon (en diens naasten) schade berokkent. Hieruit volgt dus dat kannibalisme, indien er sprake is van schade aan anderen, verboden is. Maar hoe zit het dan met vlees eten? Door het eten van een dier, is een dier gedood, en bovendien heeft dat dier niet zelden ernstig geleden in de intensieve veehouderij. Er is zodoende sprake van schade aan het dier. Hieruit volgt dat dieren eten, volgens het liberale niet-schaden principe, niet is toegestaan, mits de morele reikwijdte is uitgebreid volgens Benthams argumentatie.

Bewijslast

Met het schadebeginsel van Mill en Bentham in gedachten is het goed te beseffen dat de morele bewijslast om iets te doen dat mogelijk schade aan anderen toebrengt, ligt bij degenen die daar graag naar willen handelen. Thans is het in de samenleving zo dat de bewijslast bij de vegetariërs en veganisten ligt. Maar het is voor een liberaal

zeer verdedigbaar om van vleeseters te verlangen dat zij *beyond all reasonable doubt* aantonen dat hun gedrag geen schade aan anderen toebrengt. Er bestaan een aantal terugkerende argumenten om het eten van vlees en de intensieve veehouderij te rechtvaardigen.

Een eerste argument luidt dat de mens van nature een vleeseter is. Op dat natuurlijkeheidsargument is echter wel het een en ander af te dingen. Wie zijn heil zoekt in dit argument kan ook stoppen met tandenpoetsen en wc-papier gebruiken; die zijn immers ook niet natuurlijk. Een tweede argument luidt dat een gezond dieet niet zonder dierlijke producten kan. Dat is niet zo. Het is in Nederland anno nu heel goed mogelijk om gezond (en lekker) vegetarisch, en zelfs veganistisch, te eten. Dat geldt ook voor sporters en kinderen. Een derde argument is economisch van aard. Veeboeren zouden op grote schaal hun baan kwijtraken. Dat laat echter buiten beschouwing dat diezelfde boeren er ook voor kunnen kiezen om in dat geval extensieve biologisch-organische akkerbouw te gaan bedrijven.

Een vierde argument probeert het lijden van dieren te verzachten door diervriendelijke producten – scharrelvlees bijvoorbeeld – voor te stellen. Dat is al beter dan producten uit de intensieve veehouderij, maar miskent de weerbarstige realiteit: 95% van alle dierlijke producten komt uit de intensieve veehouderij. Het is daarnaast nog maar de vraag of diervriendelijker diervriendelijk genoeg is. Dieren worden immers nog steeds gedood voor consumptie en voor het milieu blijft veeteelt erg vervuilend. Naast schade bij dieren is er nog ook schade aan het milieu door intensieve veehouderij. Het voedsel voor dieren in de intensieve veehouderij wordt grotendeels geïmporteerd uit landen als Brazilië. De grootste reden voor ontbossing in Brazilië is de aanwas van monoculturen voor veevoer. Wie vlees eet, eet dus ook regenwoud op. Het gebruik van antibiotica bij boerderijdieren kan leiden tot resistente superbacteriën, die een reëel risico vormen voor de volksgezondheid. De wereldbevolking blijft toenemen en tegelijkertijd gaan steeds meer mensen dierlijke producten eten. Dat leidt tot een toenemende druk op het milieu. Een van de makkelijkste manieren om de wereld voor toekomstige generaties te behouden is te stoppen met het eten van vlees en vis.

Politieke tolerantie

Het vergt een nieuwe blik op de samenleving om te zien dat er iets fundamenteel mis is met de manier waarop wij met dieren omgaan. In mijn ogen is het wel of niet eten van vlees een *morele* keuze. Politiek en juridisch is er niets verkeerd met het eten van vlees, terwijl dit vanuit moreel oogpunt – zo heb ik hierboven betoogd – verkeerd is. Er is dus een dissonantie tussen *politieke* en *morele* tolerantie. De Partij voor de Dieren is (momenteel) de enige politieke partij die deze dissonantie tussen politiek en ethiek agendeert en zodoende onder andere pleit voor de afschaffing van de intensieve veehouderij.

Wat moet er nu gebeuren? De overheid zou de intensieve veehouderij moeten afschaffen, en de import en export van dieronvriendelijke producten moeten verbieden. Maar veel belangrijker nog zijn de individuele keuzes die mensen – ondernemers, consumenten en politici – voortdurend maken. Iedereen kan dagelijks meerdere keren kiezen om ofwel onderdeel te zijn van het probleem en daarmee medeverantwoordelijk te zijn voor het leed en de schade die de intensieve veehouderij veroorzaakt; ofwel je maakt de keuze om deel van de oplossing te zijn, door geen dieronvriendelijke producten te consumeren. Iedereen kan – bedrijven, restaurants, supermarkten, consumenten – een morele keuze voor een betere en diervriendelijke wereld maken. Vegetarisme, en beter nog veganisme, is geen wonderlijke hobby, maar een morele opdracht, juist ook vanuit sociaal-liberaal perspectief.

Floris van den Berg is (milieu)filosoof en doceert aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde o.a. 'Filosofie voor een beter wereld' dat eind 2011 in Amerika in Engelse vertaling zal verschijnen.

De Nederlandse intensieve veehouderij knapt uit haar voegen, meent Meta Berghauser Pont. Eind jaren '90 ontwierp ze een varkensflat als oplossing. Alhoewel de politieke discussie zich vervolgens richtte op de flat, bleef de essentie onderbelicht: we moeten de productieketens sluiten en aansluiting vinden bij bestaande ecosystemen. De veehouderij terug naar de natuur.

door Meta Berghauser Pont

De symboliek van de varkensflat

De afgelopen honderd jaar zijn we steeds meer vlees gaan eten. Eind 19^e eeuw aten we in Nederland nog 'maar' 33 kilo vlees per persoon per jaar, nu kunnen we ons zo'n 87 kilo veroorloven. En dat terwijl we minder van ons inkomen aan voedsel – en dus vlees – besteden. Dat we ons de consumptie van deze *kiloknallers* niet eeuwig kunnen veroorloven, daar begint iedereen het wel over eens te worden. De problemen in de landbouw en veeteelt stapelen zich op. Maar hoe we het in de toekomst anders moeten doen en wat de economische en ruimtelijke effecten hiervan zullen zijn weten we niet.

In dit artikel richt ik me op de problemen in de intensieve veehouderij, en specifiek in de varkenssector. Eind jaren negentig ontwierp ik, als aankomend architect, een nieuwe varkenshouderij, inclusief varkensflat, als oplossing voor veel problemen in de intensieve veehouderij. De varkensflat werd als symbool van verandering omarmd door de sector zelf, maar werd ook

verguisd door tegenstanders van de intensieve veehouderij. Door de heftige maatschappelijke en politieke emoties die varkensflats – en later de megastallen – oproepen, verdween de essentie van de flat echter naar de achtergrond: het sluiten van de hele productieketen.

Veel met weinig

Om de problemen in de varkenssector goed te kunnen begrijpen, is het van belang enkele relevante ontwikkelingen in de landbouw en veeteelt in zijn geheel voor ogen te hebben. Sinds de jaren '50 van de vorige eeuw is de landbouw in Nederland erg veranderd. Ruilverkavelingen, sterke mechanisatie, en import van goedkoop diervoer zijn maar drie aspecten van een zeer complex verhaal over het rationaliseren van de landbouw. Ruimtelijk gezien bleef het areaal landbouwgrond in de periode 1950-2000 nagenoeg gelijk, maar de omvang van akkerbouwbedrijven en de hoeveelheid dieren in de intensieve veehouderij groeiden

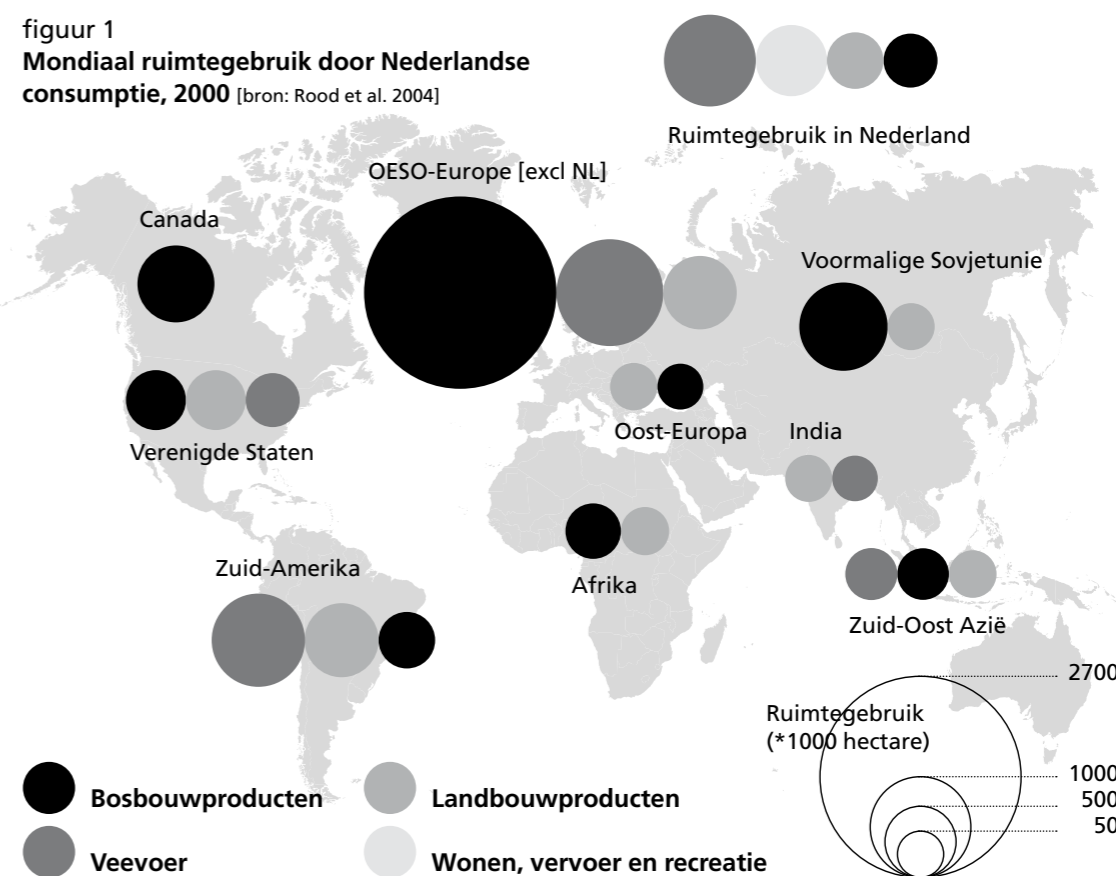
extreem. De varkenssector bijvoorbeeld groeide uit van een nevenactiviteit op de boerderij tot een industrie die weinig meer van doen heeft met de romantiek van het boerenleven. De varkensstapel groeide van nog geen 2 miljoen varkens verdeeld over 271.000 bedrijven in 1950 tot ruim 12 miljoen varkens verdeeld over slechts 7.000 bedrijven vandaag.

De landbouw is in Nederland de afgelopen jaren dus, net als veel andere industrieën, veel efficiënter geworden. Dat uit zich onder meer in het bedrag dat we kwijt zijn aan voedsel en vlees. In Amerika werd in 1950 nog 20% van het inkomen aan voedsel besteed, nu is dat slechts 10% (Heinberg 2007). En de werkgelegenheid in de primaire landbouw is gedaald. In Nederland bijvoorbeeld tot slechts een schamele 3% van de beroepsbevolking. Verder daalde de netto toegevoegde waarde van de landbouw door stijgende kosten en dalende opbrengsten.

Ecologische voetafdruk

De rationalisatie binnen de landbouw heeft voor veel problemen gezorgd. Als we ons hier voor de eenvoud richten op de intensieve veehouderij dan zien we enkele nijpende problemen. Allereerst is er het mestoverschot. Het mestoverschot wordt veroorzaakt door een toename en intensivering van de veeteelt en het gebruik van kunstmest in de akkerbouw. De balans tussen de productie van mest en het gebruik ervan is daardoor verstoord. En door het uitrijden van teveel mest komen steeds grotere hoeveelheden voedingsstoffen (nutriënten) via de mest in de bodem en het oppervlaktewater terecht. Dit heeft weer een verstoring van de ecosystemen en een aantasting van de biodiversiteit tot gevolg (PBL 2011). Ten tweede vergroot de vele veetransporten en de hoge varkensdichtheid de kans op het overbrengen van dierziektes. Veetransport is de grootste risicofactor voor insleep van varkenspest, zo blijkt

figuur 1
Mondiaal ruimtegebruik door Nederlandse consumptie, 2000 [bron: Rood et al. 2004]

Salade uit Bulgarije ... uh ... Servië

Een salade gemaakt van tomaten, komkommer, ui, pepers en witte, gepekeld kaas. Daar een dressing van olijfolie of zonnebloemolie overheen en je hebt een heerlijke Bulgaarse salade. Of is het toch een Servische salade? Want beide volken claimen het als een typisch nationaal product. In een aflevering van het VPRO-programma 'De slag om Brussel' wordt de rol van de Europese Unie in dit 'conflict' belicht. De Bulgaren willen, als lid van de EU, namelijk de Shopska Salata officieel laten registreren bij de EU als typisch Bulgaars streekproduct. De Serven kunnen hier niets tegen doen omdat ze geen lid zijn van de EU. Maar als het de Bulgaren lukt om deze salade als streekproduct te registreren en de Serven willen vervolgens toetreden tot de EU, dan moeten de Serven ook accepteren dat de Shopska Salata uit Bulgarije komt. Dat betekent dat er in Servië dan geen Shopska Salata meer mag worden verkocht. Door EU-regelgeving zou in Servië, door toetreding tot de EU, een deel van de Servische cultuur 'verboden' worden.

Alleen EU-lidstaten kunnen een product bij de EU registreren. Daardoor hebben dus de bedrijven in de EU-lidstaten een voordeel ten opzichte van de bedrijven in andere landen. Een ander goed voorbeeld hiervan is de regelgeving rondom de benaming van wijn. Doordat namen zoals Champagne door de EU beschermd worden, hebben wijnen van buiten de EU een nadeel wat betreft marketing. Ook al zijn sommige Zuid-Afrikaanse wijnen alleen door kenners van echte Champagne te onderscheiden, toch mogen ze de naam Champagne niet gebruiken voor marketingdoeleinden binnen de EU. Hoezo vrije markt?

uit onderzoek. We weten allemaal wat er gebeurde toen de varkenspest uitbrak in 1997. Tijdens de pest zijn 11 miljoen biggen geruimd en ze zijn niet de enige: bij de Mond- en Klauwzeercrisis in Nederland (2001) eindigden bijna 300.000 gezonde runderen in grijpers en tijdens de vogelpest in 2003 werden ruim 30 miljoen kippen gedood.

Deze problemen spelen dicht bij huis. De Nederlandse veeteelt heeft echter ook gevolgen voor andere plekken op de wereld. Op figuur 1 is te zien dat het ruimtegebruik voor de veevoerproductie zich niet tot Nederland beperkt. En daarin staat deze sector niet alleen. De Nederlandse ecologische voetafdruk, net als die van veel andere westerse landen, is erg groot. Deze voetafdruk wordt gebruikt om in een getal uit te drukken hoeveel ruimte een mens nodig heeft om zijn consumptieniveau jaarlijks te kunnen handhaven. De ecologische voetafdruk van Nederland is ruim zes hectare grond per persoon terwijl we maar één hectare per persoon tot onze beschikking hebben. Dit is geen houdbare situatie en wordt nog problematischer als we denken aan het groeiende consumptieniveau in bijvoorbeeld China. Kijkend naar de varkenssector alleen komen we tot eenzelfde conclusie. Als we het voer voor de varkens die Nederlanders jaarlijks consumeren in Nederland zouden produceren is 4.290 km² landbouwgrond nodig (Berghauser Pont 1997). Dat is 50% van het totale areaal akkerbouwgrond in Nederland.

Toekomst van de varkenssector

De grote vraag is natuurlijk hoe we om moeten gaan met dit tekort aan ruimte en de grote ecologische voetafdruk. We kunnen nog efficiënter gaan produceren zodat er meer rendement uit dezelfde grond kan worden gehaald. Maar gezien de bovenstaande problemen rondom kunstmest, ziektes en de gevolgen voor de biodiversiteit, moeten we ons serieus afvragen of daar de toekomst ligt. Welke andere oplossingen zijn er te bedenken? Na het uitbreken van de varkenspest in 1997 is er – noodgedwongen – nagedacht over de toekomst van de varkenssector in Nederland. De drie mogelijkheden die toen genoemd werden zijn: [1] het verplaatsen van de gehele sector naar landen met een 'gunstiger' vestigingsklimaat, [2] Nederland als kraamland, en [3] een herstructurering van de

sector waardoor het mogelijk is deze in Nederland te handhaven. De eerste oplossing lost de problemen met de veehouderij natuurlijk niet op, maar verplaatst deze slechts. De tweede oplossingsrichting richt zich op een specialisatie van Nederland in het fokken van biggen. De biggen worden vervolgens in een ander land met een 'gunstiger' vestigingsklimaat afgemest. Dat ook hier het milieu en de varkens zelf geen beter perspectief geboden wordt, heeft geen uitleg nodig. De derde optie lijkt op het eerste gezicht de meest toekomstbestendige. Bij deze optie mag de sector in Nederland blijven groeien, maar binnen een nieuw kader van regels die zijn vastgelegd in de reconstructiewet (invoering 2002). Deze wet zorgt ervoor dat Nederland in verschillende zones wordt ingedeeld. Aan de ene kant zijn er landbouwontwikkelingsgebieden waar de sector mag groeien – inclusief megastallen en varkensflats – en extensiveringgebieden waar de intensieve veehouderij juist wordt geweerd. Deze extensiveringgebieden fungeren als bufferzones bij het uitbreken van een nieuwe varkenspest (of andere ziekte) zodat een snelle verspreiding ervan beperkt kan worden. In essentie lost ook deze oplossingsrichting de problemen niet op. Deze herstructurering past nog steeds binnen het intensieve model, waarvan de economische, ecologische en sociale grenzen bereikt zijn. We moeten naar een ander model waarbij onze landbouw veel nauwer aansluit bij bestaande ecosystemen.

Permacultuur

Echte herstructurering begint bij het sluiten van de productieketen, een voorstel dat ik al in 2007 lanceerde. Gesloten productie betekent een bedrijf waar het fokken van biggen, het afmesten van varkens, het slachten, het verwerken van mest en het verbouwen van het veevoer gebundeld worden. De gedachte achter de gesloten productieketen heeft parallellen met de denkbeelden binnen de biologische landbouw en permacultuur. Permacultuur is een begrip dat in de jaren '70 van de vorige eeuw in Australië is ontwikkeld om oplossingen te vinden voor een groot aantal problemen die de industriële monocultuur landbouw met zich meebrengt. Centraal staat hierbij het nabouwen van een functioneel ecosysteem. Naast het sluiten van de keten van vleesproductie is ook het mengen met

andere productieketen belangrijk binnen het gedachtegoed van permacultuur. Zo boots je de natuur na en profiteer je van natuurlijke mechanismen om bijvoorbeeld dierziektes te voorkomen of energie-uitwisseling mogelijk te maken. Door voor onze voedselproductie meer uit te gaan van in de natuur bestaande ecosystemen, zoals binnen de permacultuur wordt gedaan, kan de veerkracht enorm toenemen. Ik zie daarin een toekomst waar varkens weer buiten rondlopen en onderdeel worden van de gehele kringloop van de menselijke voedselproductie en -consumptie.

'Het antwoord dat de consument niet meer wil betalen voor zijn varkenshaas kan niet langer een excuus zijn voor het uitstellen van maatregelen'

Het daadwerkelijk omvormen van de huidige intensieve veehouderij naar landbouw die bouwt op de principes van permacultuur is ingewikkeld. Er zijn tal van regelingen nodig die het boeren mogelijk maakt om over te stappen. De politiek zal een duidelijke keuze moeten maken. Niet alleen als het gaat om productie, maar ook als het gaat om consumptie. Het antwoord dat de consument niet meer wil betalen voor zijn varkenshaas kan niet langer een excuus zijn voor het uitstellen van maatregelen. Gecombineerd met het geven van voorlichting over vleesproductie, is bijvoorbeeld een vleestax een stap in de goede richting.

Meta Berghauser Pont is architect en urbanist.

Literatuur

Berghauser Pont, M.Y. *een agrarische strategie; varkenscomplex in de Randstad*, afstudeerproject, 1997, Technische Universiteit Delft.

Heinberg, R. (2007). *Peak Everything. Waking up to the Century of Decline in Earth's Resources*. Clearview Books, Canada.

Melk van een koe? Tomaten van een plant? Het beeld dat stedelingen nauwelijks nog weten waar hun eten vandaan komt, klopt niet helemaal meer, menen stadsgeograaf Sebastiaan Capel en bioloog Ivar Manuel. Waar vroeger het ommeland de stad van voedsel voorzag, wordt er steeds meer voedsel in de stad zelf verbouwd. Over tomaten en paprika's in kantoorpanden.

door **Sebastiaan Capel & Ivar Manuel**

Food in the City

De veranderende voedselrelatie tussen stad en ommeland

De relatie tussen stad en ommeland, of zelfs platteland, is er vaak een van strijd. De stedelingen versus de plattelanders. Maar beide gebieden hebben elkaar ook altijd nodig gehad. Met name als het gaat om voedsel. De markt in de stad is van oudsher een uiting van een directe relatie tussen stad en ommeland. De Grote Markt, maar ook Kalvermarkt, Beestenmarkt of Botermarkt. Bijna elke stad heeft wel een markt met één van deze namen. Vooral toen de steden begonnen te bloeien en centrum werden van macht en handel, functioneerde de stad als marktplaats voor de omgeving. Boeren boden hier hun producten aan voor stedelijke consumptie. De stad bood op haar beurt de boeren uit de omgeving functies die zij zelf niet hadden, zoals ambachtslieden en vertier, of bescherming tegen aanvallen. Deze directe relatie tussen stad en ommeland is in de laatste eeuwen sterk veranderd. De lokale markt van weleer, bestaat niet echt meer. Maar toch is lokale of regionale voedselvoorziening niet verdwenen. Sterker nog, het komt terug.

Afstand tot eten

Het lijkt wel of tegenwoordig steeds meer geldt 'wat goed is, komt van ver'. De schappen van supermarkt en groenteboer bevatten een exotische verzameling: appels uit Israel, tomaten uit Spanje, sperziebonen uit Kenia en Tanzania, en asperges uit Griekenland. Allemaal producten die we hier ook kunnen telen. Maar omdat ze van ver komen kunnen ze het hele jaar door aangeboden worden. Heeft letterlijke afstand al gezorgd voor een zwakke relatie tussen voedsel en consumenten, de bio-industrie heeft daar nog een figuurlijke afstand aan toegevoegd. Beelden van megastallen, kippen en kuikens in legbatterijen en hormonaal opgepompte kalveren hebben van veel mensen vegetariërs gemaakt. Gecombineerd zorgen deze ontwikkelingen ervoor dat stedelingen de herkomst van hun eten nauwelijks meer kennen. Voor sommige stadskinderen is het niet meer vanzelfsprekend dat melk geproduceerd wordt door koeien, dat bonen van een plant komen en dat fruit aan de bomen groeit. Soms

krijgen de 'bleekneusjes' uit de stad zelfs georganiseerd de kans om te genieten van het buitenleven: een beter voorbeeld van een verstoorde relatie tussen mensen en voedsel is er niet. Vreemd is die 'afstand' tot ons voedsel echter niet. Het telen van eigen groenten bijvoorbeeld heeft lange tijd het beeld van hippies in tuinbroeken opgeroepen. Denk aan de heerlijk Engelse serie *The Good Life* uit de jaren '70, waar Tom en Barbara Good, moe van het jachtige leven, besluiten om zelfvoorzienend te worden. Die wens om zelfvoorzienend te zijn ging natuurlijk om eten, maar ook om kleding, brandstof en gereedschap. De praktische problemen die dit met zich meebracht stond garant voor een succesvolle TV-serie, maar creëerde ook een blijvend beeld van moestuinen als hippieachtige bezigheid.

Bewustwording?

Deze afstandelijke relatie tussen (stads-)mensen en voedsel is echter wel aan verandering onderhevig. Die kentering is vooral te zien bij de stedelingen in het ontwikkelde Westen. De hierboven geschetste anonieme massaproductie is minder aantrekkelijk geworden. Consumenten willen weer weten waar hun eten vandaan komt en hoe het is geproduceerd. Waar vroeger een beetje lacherig werd gedaan over Max Havelaar-koffie, is het nu doodnormaal te vragen of de boeren in Zuid-Amerika wel genoeg betaald krijgen. En kijk niet vreemd op als er in een restaurant gevraagd wordt of de tonijn wel 'dolfijn-vriendelijk' gevangen is. Deze trend van bewust en duurzaam omgaan met de leefomgeving, en dus ook met producten die geconsumeerd worden, slaat steeds meer aan. In de grote Nederlandse steden schieten de biologische supermarkten bijvoorbeeld als paddenstoelen uit de grond. Het 'geitenwollensokkengehalte' dat eerst bij reformwinkels hoorde is helemaal weg. Kijk naar de nieuwe supermarktketen Marqt dat steeds meer vestigingen opent in steden. Zij proberen zoveel mogelijk groenten, fruit, vlees en andere producten uit de omgeving aan te bieden. En ze zijn niet te beroerd om 'groenten met knobbels' te verkopen. Op een kleinschaliger niveau is de vraag naar biologische markten enorm gegroeid en worden er zelfs *underground*-markten georganiseerd. Dit zijn onofficiële markten op tijdelijke plekken waarvan de bezoekers via Facebook

en andere social media worden aangetrokken. Op deze manier groeien stad en ommeland via de voedselketen weer naar elkaar toe. Op dit moment heeft duurzaam en lokaal geproduceerd eten nog een erg elitair en yupperig imago, maar de acceptatie gaat snel. Zo promoot supermarktketen c1000 ook dit soort eten prominent in de winkels met houten kratjes met groenten en fruit. Bovendien heeft duurzaam en bewust omgaan met eten een sterke relatie met de gezondheid en welvaartsziekten als diabetes en obesitas. Gezondheid gaat iedereen aan.

Stadse groenten

De laatste jaren is het verbouwen van groenten in de stad aan een enorme opkomst bezig en begint het zelfs hip te worden. De toekomst van de productie van voedsel ligt daarom misschien wel volledig in de stad. Moestuinen op volkstuincomplexen straalden vroeger een kneuterigheid en burgerlijkheid uit waar de stedelijke kosmopolieten zich maar weinig door aangetrokken voelden. Maar nu heet het *city-farming* en is het hip en happening. Het zijn niet alleen meer speciaal opgezette volkstuinen, waar de groenten verbouwd worden. Ook op balkons, daktuinen en zelfs op braakliggend terrein groeien nu de kruiden, sla, knolrapen, wortels en paprika's. De moestuin van vroeger is opeens modern en hip geworden. Tom en Barbara Good zijn de jaren '70 ontgroeid! Het gaat hier natuurlijk om kleinschalige initiatieven die de grote systemen van voedsel-distributie over de wereld niet in gevaar brengen, maar de trend is duidelijk. Mensen willen weten waar hun eten vandaan komt. Wat is dan beter dan weten dat je het in je eigen tuin hebt verbouwd?

Deze trend in het zelfverbouwen van voedsel sluit aan bij de revival van het wonen in de stad. Waar in de jaren '80 vrijwel iedereen die het maar even kon veroorloven de stad ontvluchtte, trekt de stad de laatste decennia juist steeds meer mensen aan. Deze mensen maken een bewuste keuze om in steden te wonen en zijn bereid daar offers voor te brengen. Want in de stad krijg je nu eenmaal minder vierkante meters voor je euro en is het drukker dan in een kleine gemeente. Laat staan dat je je auto (of twee auto's) voor de deur kwijt kan. Maar je krijgt daar als stadsbewoner ook veel voor terug in de vorm van een hoog voorzieningsniveau.

Vooral de hogeropgeleiden en *creatieven* hebben de stad herontdekt en zorgen ervoor dat een stad als Amsterdam na een periode van krimp inmiddels weer groeit in inwonertal. Bovendien zorgen zij voor een levendigheid, juist ook in de buurten buiten het centrum. Econoom Richard Florida heeft in diverse boeken deze *creative class* en hun wensen beschreven. Voor economische groei is hun aanwezigheid van groot belang, zo wordt nu algemeen verondersteld. Juist deze groep voelt zich aangesproken en aangetrokken door een stedelijke sfeer met culturele voorzieningen, horeca en een openbare ruimte die ruimte biedt voor ontmoetingen. Een stad zoals Jane Jacobs, pleitbezorgster van een levende en levendige stad, die voor ogen had. Daarin passen moestuinen, boerenmarkten en groenten op een dakterras prima.

Door de hernieuwde trek naar de stad en een directere relatie tussen stad en ommeland, wordt het groen rond de stad weer belangrijker, juist voor die stadsbewoners. Zij willen namelijk kunnen genieten van het groen en zien wat daar groeit en leeft. Zoals een oude D66-campagneslogan luidde: 'Iedere Amsterdammer moet binnen een kwartier fietsen een koe in de ogen kunnen kijken en de zon op haar natte neus zien glinsteren'. Daarom is het van belang de groene ruimte rondom steden in stand te houden en deze zodanig in te richten dat het een functie heeft. Daar wordt in eerste instantie aan recreatie gedacht, maar voedselvoorziening kan hier ook een functie hebben in de vorm van kleinschalige akkerbouw. Op die manier wordt ook verrommeling van dit gebied, door te bouwen in het groen rond de stad voorkomen. Want hoeveel golfbanen heeft een stad nou echt nodig...?

‘Moestuinen op volkstuincomplexen straalden vroeger een kneuterigheid en burgerlijkheid uit waar de stedelijke kosmopolieten zich maar weinig door aangetrokken voelden. Maar nu heet het *city-farming* en is het hip en happening’

Autarkie voor de stad?

De stad en het ommeland worden dus steeds meer met elkaar verbonden, net als in de tijd toen de steden als marktplaatsen fungeerden. En de volgende stap is ook al gezet: het *indoor* verbouwen van groente en fruit. Door technologische ontwikkelingen is het mogelijk om in een geconditioneerde ruimte groente en fruit te kweken. Er wordt nu gewerkt aan een manier om dit zo vorm te geven dat het in container-formaat kan gebeuren. Zo kunnen de *indoor* verbouwde groenten geëxporteerd worden. Dat is de wereld, of eigenlijk de voedseldistributieketen, op z'n kop: de stad voorziet het ommeland van voedsel. In Amsterdam zijn ondernemers al bezig een geschikt leegstaand kantoor te vinden (www.de-groentenuitamsterdam.nl). Als dit allemaal lukt, is hiermee de band tussen stad en ommeland als het gaat om voedsel opnieuw doorbroken, maar nu omdat voedsel in de stad zelf geproduceerd wordt! Wellicht heeft de stad het ommeland, of dat nu de directe omgeving is of een land aan de andere kant van de wereld, uiteindelijk helemaal niet meer nodig en gaat de stad gewoon voor haar eigen eten zorgen; de stad als autarkisch op het gebied van voedsel. Dat klinkt als een vreemde fantasie, maar wie had ooit verwacht dat je tomaten en paprika's in een kantoorpand kon verbouwen?

Sebastiaan Capel is stadsgeograaf, en **Ivar Manuel** is bioloog. Beiden zijn gemeenteraadsleden voor D66 in Amsterdam en daar respectievelijk woordvoerder Economische Zaken en Wonen en woordvoerder Groen, Milieu en Duurzaamheid.

Schuyer Minder Kamerleden

Het kabinet heeft overeenkomstig de afspraak in het regeerakkoord een wetsontwerp ingediend dat de verlaging van het aantal Eerste en Tweede Kamerleden regelt. Aangezien dit wetsontwerp alleen via een grondwetswijziging realiteit kan worden, behoeft men geen helderziende te zijn om te beseffen dat het de eindstreep niet zal halen, zoals de CDA'er Jan Schinkelshoek het formuleerde. De argumentatie bij het wetsontwerp (de trap van bovenaf schoonvegen!) is van dien aard, dat een serieuze politicus er ook nauwelijks tijd aan zal besteden. En dat is toch te betreuren.

Uit elke peiling blijkt dat een zeer grote meerderheid – soms wel van 80% – van de bevolking wel wat ziet in het verminderen van het aantal Kamerleden. Als dit wetsontwerp alleen maar wordt afgeschoten zonder er serieus bij stil te staan dan is dat weer een gegeven dat de kloof tussen de politiek en de burgers zal verbreden. Niet te ontkennen valt immers dat er door de komst van een vierde bestuurslaag – Europa – en door een constante uitbreiding van gemeentelijke en regionale taken de positie van het parlement ter discussie staat en daar hoort de omvang van dat parlement bij betrokken te worden. D66 zou er verstandig aan doen om de discussie niet uit de weg te gaan. Bijvoorbeeld door de discussie uit te breiden met de vraag of het niet hoogst noodzakelijk is de positie van het parlement te versterken. Een kleiner parlement zou bespreekbaar kunnen, en naar mijn mening moeten zijn, als dat gepaard gaat met een gelijktijdige uitbreiding van de ondersteuning van dat

parlement. Hetgeen tot een duidelijk democratische versterking kan leiden. Als het geld dat bespaard wordt door het voorstel van vermindering van het aantal Kamerleden wordt ingezet voor versterking van de ondersteuning van dat parlement, dan lijkt me dat een bespreekbaar voorstel. Natuurlijk moet die versterking er komen voor het gehele parlement en niet per fractie. Versnippering werkt contra productief.

Als die versterking er is dan kan er permanent onderzoek komen naar de effecten van wetgeving. Wat er wordt onderzocht is dan een kwestie van het vinden van een parlementaire meerderheid voor een voorstel. De ervaring met parlementair onderzoek en parlementaire enquêtes laten een aantal dingen duidelijk zien. Ten eerste leidt het tot grote aandacht van de media en het publiek. Ten tweede leidt het met regelmaat tot aanpassing van beleid. Er worden lessen getrokken uit fouten. Een permanente situatie waarbij het parlement onderzoek doet naar gevolgen van beleid zal er ook toe leiden dat het niet meer gaat over welk poppetje moet aftreden maar over hoe we het beleid beter tot uitvoering kunnen brengen. Het is hoog tijd dat het parlement wordt versterkt ten opzichte van het grote ambtelijke apparaat dat de regering ter beschikking staat. Als de discussie over de omvang van het parlement op deze manier gevoerd zou worden, is er reden om ook het aantal parlementsleden in discussie te brengen. Naar mijn mening is een goed toegerust parlement van 100 Tweede Kamerleden en 50 Eerste Kamerleden dan te verkiezen boven een parlement waarbij er wel meer Kamerleden zijn maar de mogelijkheden om de regering te controleren op vitale aspecten in feite vrijwel onmogelijk is.

Eddy Schuyer

Iedereen moet eten. Ook mensen in de stad. Deze relatie is zo alledaags dat we er nauwelijks bij stilstaan. En toch zou dat wel moeten, vindt de Londense architect Carolyn Steel. Haar boek *Hungry City* (2008) laat zien dat voedsel bepaalt hoe wij bouwen, wonen en leven. Onlangs verscheen een Nederlandse vertaling.

door Floor Meijer

DE HONGERIGE STAD HOE VOEDSEL ONS LEVEN VORMT

In *De hongerige stad* verbindt Carolyn Steel haar twee grootste passies: 'voedsel' en 'architectuur'. Die combinatie klinkt misschien vergezocht, maar blijkt al snel uiterst krachtig. Steel maakt aannemelijk dat onze wereld altijd al is vormgegeven door voedsel. We hoeven maar naar steden te kijken om het tastbare bewijs te zien. Van oudsher wordt hun omvang en stratenplan direct beïnvloed door de beschikbaarheid van voedsel. Sterker nog, steden konden slechts bestaan bij de gratie van hun vermogen om de eigen inwoners te voeden. En die vaardigheid vereiste van meet af aan een ijzeren greep op het voedselproducerende achterland.

Aan het begin van de 21ste eeuw is aan deze praktijk weinig veranderd. Alleen de schaal waarop de stedelijke honger de rest van de aarde beïnvloedt, is oneindig veel groter. Nu de halve wereldbevolking stadsbewoner is en het achterland zich over de hele wereld uitstrekt, hebben steden een grotere ecologische voetafdruk

dan ooit. Ze slurpen voedselkilometers en hun voortdurende vraag naar grote hoeveelheden goedkoop voedsel heeft een industrieel voedselstelsel gecreëerd dat berust op monocultuur en bio-industrie. De snel toenemende verstedelijking zal de druk op hulpbronnen alleen maar verder opvoeren. Volgens Steel ontstaat hiermee een onhoudbare situatie. Om te voorkomen dat onze planeet volledig uitgeput raakt, zullen we een nieuw, duurzaam stedenbouwkundig model moeten bedenken. En in dat model zullen we onze omgang met voedsel radicaal moeten herzien.

Waar is het precies mis gegaan tussen de steden en hun voedsel? Steels analyse is simpel: door de massale verstedelijking en industrialisering zijn stadsmensen vervreemd geraakt van de natuur, van het land en dus van hun eten. Omdat het productieproces van voedsel zich volledig buiten ons blikveld afspeelt, zijn we ons niet meer bewust van wat we eigenlijk eten. We

De hongerige stad

Carolyn Steel
Nederlandse vertaling 2011

ISBN 978-90-5662-805-5
Rotterdam: Nai Uitgevers
Prijs €19,95

stoppen onze supermarktkarretjes vol producten waarvan we ons niet meer afvragen waar, door wie en onder welke omstandigheden ze zijn geproduceerd. Dit maakt ons tot speelbal in de handen van de voedselindustrie, een handjevol door commercie gedreven multinationals wier activiteiten zich langs de gehele voedselketen – van gen tot supermarktschap – afspelen. Het spectrum van onderwerpen dat Steels boek beslaat is uiterst breed. Klimaatverandering, verlies van biodiversiteit, *peak oil*, kapitalisme, wereldhandel, obesitas, ondervoeding, dierenleed; voedsel blijkt al deze mondiale troebelen op een complexe manier met elkaar te verbinden. Ook Steel zelf toont zich in haar inleiding verbaasd door de reikwijdte van haar onderwerp. Zij zag voedsel tijdens haar jarenlange onderzoek uitgroeien tot *hot topic* en kon naar eigen zeggen geen radio of televisie aanzetten zonder weer een aantekening te moeten maken. Het resultaat laat zich lezen als verslag van een

persoonlijke ontdekkingstocht kriskras door Groot-Brittannië. Steel neemt de lezer mee naar een appelfestival in het graafschap Kent, naar een voedseldistributiecentrum in Crick, naar Borough Market in Londen en naar de keuken van het Savoy hotel. Haar verhaal bouwt ze om deze persoonlijke belevenissen heen. In zeven hoofdstukken volgt ze letterlijk de weg die ons voedsel aflegt, van het platteland naar regionale distributiecentra, via de stedelijke markten en supermarkten naar onze keukens en tafels en van afvalbak en riool naar vuilverbrandingsovens en waterzuiveringsinstallaties. Hierbij besteedt ze veel aandacht aan de vraag 'hoe het zo gekomen is'. Een groot deel van haar relaas beschrijft de historische relatie tussen stad en voedsel. Dankzij Steels persoonlijke, toegankelijke en interdisciplinaire benadering heeft *De hongerige stad* de potentie om een groot publiek aan het denken te zetten over een uiterst relevant en actueel thema. 'Wie dit boek leest, stopt nooit

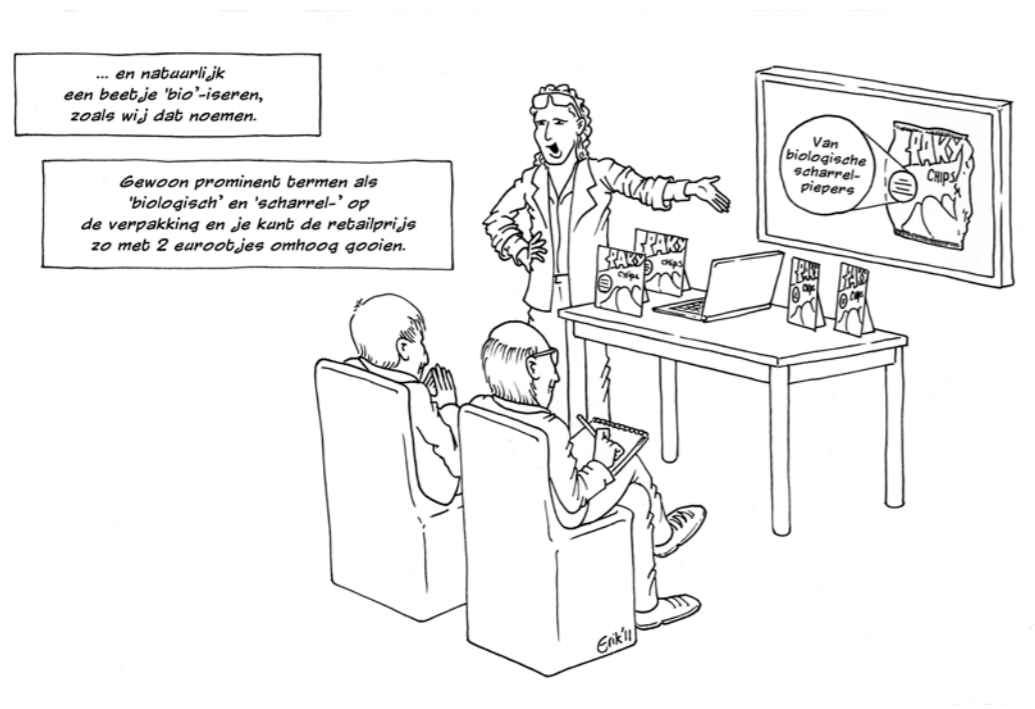
meer iets gedachteloos in zijn mond', vermeldt de uitgever op de kaft. Dat zou uiteraard een mooie verdienste zijn. De kracht van Steels werk zit hem vooral in het geheel van de compositie die zij als een vernuftig architect opbouwt. Het bouwwerk zelf is nieuw, de individuele bouwstenen zijn dat niet. Vaak gaat het om bekende casussen die door het tempo van Steels proza wat ongenueanceerd en anekdotisch overkomen. Opvallend is ook haar luchtige toonzetting, een stijl die in de slordige Nederlandse vertaling niet goed uit de verf komt.

Bijna onvermijdelijk is dat de lezer na 300 pagina's vol huiveringwekkende misstanden met een hopeloos gevoel achterblijft. Is er wel een uitweg uit de bestaande situatie? Ook Steel lijkt daaraan te twijfelen. In haar afsluitende hoofdstuk komt ze met 'kleine antwoorden' – en zelfs die hebben een utopische klank. We moeten voedsel weer een centralere plek toebedelen, zegt ze. In onze eigen levens, maar ook in de wijze waarop we de steden van de toekomst gaan inrichten. In de beoogde *food revolution* zullen overheden vol-

gens Steel niet het voortouw nemen. Die hebben zichzelf lang geleden buiten spel gezet door de verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening over te dragen aan de levensmiddelenindustrie. Nee, verandering zal moeten komen van de consumenten.

Maar is dat realistisch? Doen mensen die gewend zijn geraakt aan prijzen waarin de werkelijke kosten niet verdisconteerd zijn nog vrijwillig afstand van goedkoop voedsel? Trekken ze van supermarkt naar boerenmarkt? Stappen ze over op biologisch? Leggen ze een moestuin aan en gaan ze weer *from scratch* koken? In de stimulering van dit hoogst wenselijke gedrag zal de overheid toch op zijn minst een rol moeten spelen. De introductie van een kiloknallertax lijkt me een aardig begin.

Floor Meijer is historicus en blogt op www.hungryhistorian.wordpress.com over de geschiedenis van eten en eetcultuur.

POSTBUS 66

D66 wil, of hoopt, dat iedereen het beste uit zichzelf haalt. Sommigen noemen dat ook wel uitblinken of excelleren. Maar kan iedereen dat wel? En zijn we met deze wens niet een partij voor *the happy few* in plaats van voor de gemiddelde Nederlander? Ton Monasso bespreekt wat excelleren eigenlijk is, en wat de politiek in het algemeen en D66 in het bijzonder er wel of niet mee moet.

door Ton Monasso

Goed, beter, best...

Tussen de middelmaat en excellentie

Begrippen als uitblinken en excelleren zijn het afgelopen decennium weer salonfähig geworden. De egalitaire Nederlandse cultuur van voorheen heeft met Balkenende-II een kleine maar merkbare correctie ondergaan richting differentiatie, beloning-naar-werken en waardering voor bijzondere prestaties. Een duidelijke belichaming daarvan was Laurens Jan Brinkhorst die als minister van Economische Zaken de ‘zesjescultuur’ wilde bestrijden en Nederlanders opriep ‘hun kop boven het maaiveld uit te steken’. De oprichting van het Innovatieplatform moest talent een duwtje in de rug geven, en sindsdien is het aantal ‘talentenklasjes’ in het hoger onderwijs hand over hand toegenomen. Sociaal-liberalen hebben een prestatieveld met meer reliëf altijd aantrekkelijk gevonden. Maar wat trekt ons daar precies zo in aan, en welke vraagstukken brengt het met zich mee?

Een relatief begrip

Excelleren duidt in het dagelijks taalgebruik op een proces, een activiteit, waarbij mensen of

organisaties een zo goed mogelijke prestatie neerzetten. Maar goed is niet voldoende: het gaat erom tot een prestatie te komen die andere of anderen overtreft. Een excellente keeper houdt ballen tegen die vrijwel iedereen had gemist. En een excellente wetenschapper brengt creativiteit mee die anderen in de luwte zet. De prestatie wordt dus altijd afgezet tegen een omgeving, en daarmee is excellentie een relatief begrip. Bedoelen we met een excellente leerling de beste van de klas, van de school of de volgende Nobelprijswinnaar? Is Fanny Blankers Koen minder excellent nu haar sprinttijden zijn verbeterd? Excelleren kan iemand niet zomaar, maar komt voort uit zowel talent als hard werken. Er zijn maar weinig voorbeelden van talenten die uitblinken zonder daar iets voor te hoeven doen. Als het speelveld maar groot genoeg is, zal er altijd concurrentie zijn van talenten die ook nog eens hard hebben gewerkt. Omgekeerd geldt ook dat je met hard werken alleen niet snel een excellente prestatie neer zult zetten, omdat er altijd getalenteerden zijn die door even hard te zwoegen verder komen.

Excellentie is dus ook niet voor iedereen weggelegd. Het uitstijgen boven iets of iemand anders impliceert ten minste dat er sprake is van een zichtbare afwijking, en ook dat maar weinigen erin slagen om dat te doen. Er moet vooral een contrast zijn met ‘de middelmaat’. Die middelmaat is geen puntbegrip. Een zesje is middelmatig, maar een 6,5 ook. Een 7 als het moet, en soms een 8. Excellentie begint niet op een vaste plek, maar in ieder geval daar waar iemand duidelijk afstand neemt van de grijze massa: de prestatie van de meesten.

Een sociaal-liberaal begrip

Onder sociaal-liberalen wordt excellentie vaak opgerekt: het ‘boven jezelf uitstijgen’, of ‘het beste uit jezelf halen’ valt dan binnen bereik. Dan gaat het vooral om de wijze waarop individuen hun talenten benutten of hun sociale omgeving ontstijgen. Het lijkt verwarrend om het e-woord hiervoor te gebruiken, maar onzuiver is het niet. Een vmbo-drop-out die zichzelf heeft herwonnen, kan een excellentere prestatie neerzetten dan

een vwo’er die met twee vingers in zijn neus zijn diploma haalt. In een eerlijke vergelijking zouden de omstandigheden mee moeten tellen, net zoals het meisjeselftal van tienjarigen niet in hetzelfde klassement staat als de betaalde ploeg van Ajax. De bijzondere waardering van excellentie onderscheidt sociaal-liberalen van andere politieke stromingen. Liberalen willen individuen zo min mogelijk beperken in hun vrijheid, en daartoe behoort ook de vrijheid om te excelleren. Sociaal-liberalen hanteren een brede definitie van vrijheid. Zij vinden dat niet alleen klassieke vrijheden – vooral het recht met rust gelaten te worden door anderen en de overheid – van waarde zijn. Juist ook de vrijheid om jezelf te ontwikkelen en te excelleren wordt hoog aangeschreven. Klassiek-liberalen leggen vooral de nadruk op de economische kant van excellentie – een markteconomie stimuleert relevante excellentie als vanzelf. Sociaal-liberalen kijken ook naar vormen van excellentie die door de markt niet volledig gewaardeerd worden. Culturele of wetenschappelijke excellentie zijn daar voorbeelden van.

‘Het uitstijgen boven iets of iemand anders impliceert ten minste dat er sprake is van een zichtbare afwijking, en ook dat maar weinigen erin slagen om dat te doen. Er moet vooral een contrast zijn met “de middelmaat”’

Deze focus op excellentie past in een sociaal-liberaal samenlevingsbeeld dat kan worden samengevat met de term ‘meritocratie’: een maatschappijordening waarin individuen beloond worden op hun merites, op hun verdiensten. Een meritocratie plaatst een goede persoonlijke prestatie in een maatschappelijk kader, en waardeert de prestatie zowel cultureel als economisch positief: de besten mogen letterlijk en figuurlijk ‘betaald’ worden voor hun bijdrage. Economisch gezien kunnen bijzondere prestaties een disproportioneel goede invloed op de welvaart hebben. Als iedere farmaceut apotheker was geworden, hadden we dan ooit aidsremmers gehad? Sommige sectoren zouden niet eens bestaan zonder excellentie. Als de eredivisie van het vaderlandse voetbal bestond uit voetballers met het balgevoel van ondergetekende, zouden Feyenoordfans liever gaan breien op zondagmiddag. Evenmin is het een genot om naar valse zangers (het gros der mensheid) te luisteren. Excellente prestaties kunnen ook het gemiddelde omhoogtrekken door te inspireren. In de televisiestrijd om de nieuwe Evita faalden velen halverwege, maar ze zijn wel verder gekomen dan wanneer er geen iconische prestaties waren geweest.

Spanningsveld: waar blijft de middelmaat?

De continue druk om te presteren heeft echter ook een keerzijde. De socioloog Richard Sennett

beschrijft een aantal daarvan in zijn boek *De Cultuur van het Nieuwe Kapitalisme*. De voortgezette arbeidsdeling, de druk om flexibel te zijn en de lat steeds hoger te leggen zorgen ervoor dat steeds meer mensen mentaal uitgeput raken en soms vervreemden van hun werk. Voor iedereen – juist ook voor de goed presterenden – geldt dat voor de verwachte prestaties soms andere gelukselementen moeten wijken. Een excellente pianist of sporter is vaak iemand die er keihard voor getraind heeft, dit ten koste van andere levensdoelen. Daarnaast zien sociaal-liberalen vaak over het hoofd dat excellentie niet kan bestaan zonder middelmaat. D66 heeft het niet zo op de middelmaat, maar niet iedereen kan de eerste viool spelen in een orkest. Ons laatste verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer (2010) constateert dat er veel goede, maar weinig excellente studenten zijn. Als dat zo is, dan gaat de vlag uit bij menig egalitair ingestelde partij, maar bij ons wekt het ongenoegen. Wie zich afzet tegen die middelmaat geeft daarmee aan dat excellentie geen vies woord is en dat presteren mag. Maar waar blijven dan de ‘gewone, middelmatige’ Nederlanders in ons wensbeeld?

Een middelmatige prestatie is voor veel mensen het maximaal haalbare, maar daarmee halen zij toch vaak het beste uit zichzelf? Door met *dédain* over de middelmaat te spreken, keren we weer terug bij Sennett. ‘Mislukkelingen’ krijgen

weinig genade, en een gemiddelde prestatie zal door niemand geroemd worden. Een dergelijke culturele omgeving leidt misschien wel tot het tegenovergestelde van wat de bedoeling was: als excellentie niet binnen bereik is, is er ook geen motivatie meer om beter te worden? Sociaal-liberalen moeten zichzelf dus de vraag stellen in hoeverre, en wanneer, excellentie belangrijker is dan een goede middelmaat. Hoe eerlijk is het om excellent talent te belonen, terwijl niet iedereen een gelijke kans heeft om dat talent te ontwikkelen. En in hoeverre waarderen we ook hard werken op zich, zelfs als dat economisch gezien weinig oplevert? Een hoogleraar die voor twee dagen per week is aangesteld, verdient nog altijd meer dan een ervaren bouwvakker die vijf dagen aan de bak moet. Hoe ver moeten we ingrijpen in ‘ongelijke beloning’ met instrumenten als het minimumloon en het aftoppen van topsalarissen? Vinden we dat wenselijk?

Een rol voor de overheid?

Een ander terugkerend politiek vraagstuk is in hoeverre de overheid excellentie moet stimuleren. Volstaat het om barrières weg te nemen, of is er meer nodig? De eerdergenoemde maatschappelijke baten – het inspireren van allen, inclusief de middelmaat, culturele en sportieve prestaties en wetenschappelijke doorbraken – zouden aanleiding kunnen geven om de maatschap-

pelijke portemonnee te trekken. D66 heeft in de afgelopen jaren bijvoorbeeld gestreden tegen het bemoeilijken van tweede studies voor studenten. In de discussies over cultuur wilden we ten minste dat ‘topinfrastructuur’ zoals het Concertgebouw-orkest werden ontzien.

Vaak wordt het profijtbeginsel als tegenargument voor overheidsbemoeienis in stelling gebracht: excellente presteerders profiteren zelf vaak ook van hun prestatie. De *sweet spot* van het stimuleren van uitzonderlijke prestaties ligt dan ook bij die vormen van excellentie die door ‘de markt’ niet voldoende worden gewaardeerd. De excellente belegger behoeft geen publieke ondersteuning, en dat geldt wellicht ook voor de topadvocaat in spe die een juridische *honours class* volgt. Maar zouden de excellente leraar, kleinkunstenaar of fysicus wel op enige hulp mogen rekenen?

Hoewel? Een oude wijsheid luidt dat excellente mensen zichzelf redden in elk systeem, en eerder ondanks dan dankzij de invloed van hun omgeving. Beschouw er dus lustig op los, maar echte excellentie is een kracht van mensen, niet van de maatschappij of de politiek en al helemaal niet van de overheid.

Ton Monasso was voorzitter van het panel dat de onderwijsvisie van de Mr. Hans van Mierlo-stichting heeft geschreven.

‘Sociaal-liberalen zien vaak over het hoofd dat excellentie niet kan bestaan zonder middelmaat. D66 heeft het niet zo op de middelmaat, maar niet iedereen kan de eerste viool spelen in een orkest’

idee

tijdschrift van de
Mr. Hans van Mierlo stichting

jaargang 32
nummer 5
september 2011

idee verschijnt 6 x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

redactie
Constantijn Dolmans (voorzitter),
Annelou van Egmond, Corina Hendriks,
Laura Kaper, Mendeltje van Keulen,
Gijs van Loef, Frank van Mil, Arthur Olof,
Mark Sanders, Anthonya Visser

eindredactie
Corina Hendriks

aan dit nummer werkten mee
Floris van den Berg, Meta Berghauser Pont,
Hidde Boersma, Marijn Bosman,
Marjolein Burgerhout, Sebastiaan Capel,
Niek van Dijk, Rik van Dijk,
Annelou van Egmond, Thijs Kleinpaste,
Peter Klosse, Berber Kramer, Ivar Manuel,
Eline van der Mast, Floor Meijer, Ton Monasso,
Stientje van Veldhoven, Joris Voorhoeve,
Ad van Vugt, Gosse Vuijk

fotografie
Herman Wouters

illustraties
Erik Haverkort, Peter Welleman

concept
Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

ontwerp
de ontwerpvloot, Den Haag

druk
Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

uitgave en administratie
Mr. Hans van Mierlo Stichting
Hoge Nieuwstraat 30
Postbus 660, 2514 EL Den Haag
T. 070 356 60 66
www.mrhansvanmierlostichting.nl

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over
voorwaarden en redactiebeleid kunt lezen op:
www.d66.nl/kennis/item/zelf_schrijven
of opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een jaarabonnement kost € 36 en voor studenten
€ 21 (een kopie OV-studentenkaart meesturen).
Het abonnement gaat 1 januari in.
U ontvangt bij het afsluiten van het abonnement
€ 6 korting per al verschenen nummer van de
lopende jaargang. Opzegging voor 1 december.

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

Rechtvaardigheid

De rechtsorde, onderwijs, natuurzorg en milieu. Deze belangrijke voorzieningen van de gemeenschap moeten uit belastingen worden betaald. De meeste belasting wordt geheven op arbeid, omdat inkomens makkelijk te belasten zijn. Maar de heffing op middeninkomens is relatief hoog. Dat pakt voor sommigen uit als een straf op extra inspanning. De belasting op kapitaal is daarentegen laag en er is vrijwel geen belasting op speculatiewinst en zeer snelle vermogensgroei. Dat is niet rechtvaardig en bovendien ondoelmatig. De belasting op extreem hoge inkomens is ten onrechte dezelfde als die op middeninkomens (het toptarief van 52%). Wie veel hypotheekrente kan aftrekken heeft niet zoveel last van dat tarief.

Dit stelsel voldoet niet aan eisen van rechtvaardigheid. Het tast het gevoel van billijkheid aan bij mensen met lage en middeninkomens die niet van veel renteaftrek kunnen profiteren, en heeft de prijzen van huizen kunstmatig verhoogd. Er zijn dus veel redenen om nog eens kritisch naar het belastingstelsel te kijken. Een extra reden is dat met belastingmaatregelen ook milieudoelen kunnen worden gediend, vooral door heffingen op grondstoffen en fossiele brandstoffen, vooral als uit de opbrengst de heffing op arbeid kan worden verlaagd. Dat bevordert hergebruik, herstel, en zuinigere productie en verbruik.

De huidige regering doet weinig om het stelsel te verbeteren. Door forse bezuinigingen worden wel veel

zwaardere lasten op de schouders van mensen met lage en middeninkomens gelegd. De noodzakelijke beperking van het overheidstekort lost de regering op door belangrijke uitgaven van het rijk te verminderen, gemeenten te korten, en diverse kosten naar burgers te schuiven. Waar dat tot opeenstapeling van kortingen leidt, wordt dat als erg onrechtvaardig ervaren. Het is daarom schrijnend dat zeer hoge inkomens, grote bonussen en speculatiewinsten niet zwaarder worden belast. De economische crisis is immers niet door mensen met lage en middeninkomens veroorzaakt. Een korting van de Nederlandse ontwikkelingshulp met een miljard euro is eveneens een onlogische reactie op de crisis, omdat de crisis de allerarmsten in de wereld veruit het hardst heeft getroffen. Het aantal mensen dat dagelijks honger lijdt is mede door westers financieel wanbeheer opgestuwd naar 975 miljoen, wat bijna één op de zeven mensen in de wereld is.

Er is veel te zeggen voor een grondige herziening van het belastingstelsel om onrechtvaardigheden te verminderen en de heffingen bovendien doeltreffender te maken. Daar hoort ook een heffing op extreem hoge arbeidsinkomsten en zeer snelle kapitaalgroei bij. Daarmee worden dan meteen hoge bonussen aangepakt die bedrijven aan bestuurders en financieel experts betalen, wanneer zij de winstcijfers hebben kunnen opdrijven door gewiekste financiële transacties. Zulke manipulaties scheppen geen welvaart en gaan ten koste van de belangen van talloze mensen. De bekende tegenwerping is dat een hoog tarief, of het beperken van hypotheekrenteaftrek, of een

speculatie-winst belasting, weinig zou opleveren en ten koste gaat van de inspanning van mensen die belangrijk zijn voor de economie. Top-managers en specialisten zouden zich elders gaan vestigen omdat het belastingklimaat in het buitenland vriendelijker zou zijn. Zo zou talent de grenzen over worden gejaagd.

Ik vind dit geen steekhoudende bezwaren. Ten eerste hangt het wegjaargeffect af van de mate waarin het eigen belastingstelsel verschilt van het buitenland. Daar staan weer andere voordelen van een goed geordende maatschappij met behoorlijke voorzieningen tegenover. De vs, in sommige opzichten een belastingparadijs, heeft vermogenswinstbelasting. Waarom zou dat in Nederland dan niet kunnen? De landen om ons heen laten voorts veel minder hypotheekrenteaftrek toe. En voor topverdieners die naar belastingparadijzen vluchten staan weer veel andere mensen klaar die opgevallen plaats en graag overnemen en misschien wel veel beter presteren.

Een samenleving die rechtvaardigheid met doelmatigheid wil combineren, de staatsschuld wil verlagen om beter op de toekomst te zijn voorbereid en geen onbetaalde rekeningen op volgende generaties wil afwentelen, doet er goed aan een modern, eenvoudig, doeltreffend en vooral rechtvaardig stelsel van belastingen te ontwerpen. De onrechtvaardigheden in het stelsel en het beleid van het huidige Kabinet zullen steeds duidelijker worden. D66 kan het voortouw nemen in een forse verbetering van het stelsel, die dan door het volgende kabinet zal moeten worden ingevoerd.

Joris Voorhoeve
Hoogleraar international organisaties
Minister van Defensie in Kok-I

A stylized map of Europe is rendered in a dotted white line against a dark purple background. The map is centered and occupies most of the page. A large white teardrop-shaped graphic is overlaid on the map, containing the title text.

**The rule of law:
fundamental rights
& shared values in
South East Europe**

volume 32 No. 6 December 2011

idee

Mr. Hans van Mierlo Stichting

4 Fundamental rights & shared values in South East Europe

By Maartje Jansen en Mendeltje van Keulen [An introduction]

8 It's the Rule of Law, stupid...

By Robert Farla

12 Democracy and democratic values in the Balkans

By Vedran Dzihic [20 years after the dissolution of Former Yugoslavia]

18 Balkan = conflict?

By Raymond Detrez [Why the image of a region of bloody conflict is deceptive]

22 Facts & Figures

[The Balkan region]

26 Fighting corruption

By Craig Fagan [Converting promises into laws and practice]

32 Living across the border

By Simonida Kacarska [EU accession and minority policies]

36 Civil society: the driver of change?

By Jelena Dzankic and Daliborka Uljarevic

40 Checks and Balances

By Ardu Batu [Turkish Constitutional Reform]

44 Shaping after our own image?

By Simone Filippini [European democratic values in Macedonia]

Bookreview

48 Balkan Cultural Legacies

By Nitin Sood

Postbus 66

54 Cherish fundamental rights and shared values

By Sanne Taekema

57 A matter of words

By David Ehrhardt

>> 17 Mous 31 Schuyer 62 Welleman 64 Mijn idee

The rule of law:

fundamental rights & shared values

The rule of law is the basis for economic growth, stability and security, matters that all countries and not least those in Southeast Europe strive for. EU accession countries have to live up to thousands of pages of EU legislation. Implementation of this legislation should guarantee universal human rights in these countries. But are these universal human rights regarded as universal? Is compliance with EU legislation seen as a textbook for modernisation or is it considered unwanted interference with local values and laws? And what are the greatest challenges to achieve the rule of law in Southeast Europe?

To these kind of questions we seek an answer in this special issue of *Idee*. Numerous experts from the region have contributed, such as eight young liberals from Croatia, Turkey, Macedonia, Bosnia and Herzegovina and Serbia who present their perspective on the obstacles towards achieving the rule of law in their country. This issue has been financed by the foundation International Democratic Initiative (IDI), with support of the Matra-programme of the Dutch Ministry of Foreign Affairs. With this issue the IDI Foundation strives to encourage an exchange of ideas between liberals from Southeast Europe and Dutch social-liberals. Moreover IDI aims to create a more solid discussion in D66 about the rule of law Europe-wide and its importance in the EU's enlargement strategy.

Maartje Jansen is coördinator of the International Democratic Initiative (IDI) of D66.

De rechtstaat:

fundamentele rechten en gedeelde waarden

Deze *Idee* is opgedragen aan de rechtstaat: onze fundamentele rechten en gedeelde waarden. De rechtstaat is de basis voor economische groei, stabiliteit en veiligheid; zaken waar alle landen, niet in de laatste plaats in Zuidoost Europa, naar streven. EU toetredingskandidaten moeten voldoen aan duizenden pagina's Europese wetgeving. De implementatie van deze wetgeving zou universele mensenrechten moeten garanderen, in ieder geval daar waar deze rechten worden erkend. Maar worden universele mensenrechten door iedereen in die landen erkend? Is het voldoen aan EU wetgeving *de* juiste weg naar modernisering of wordt het beschouwd als ongewenste bemoeienis met lokale waarden en wetten? En wat zijn de grootste uitdagingen om een democratische rechtstaat tot stand te brengen in Zuidoost Europa?

Deze vragen staan centraal in dit nummer van *Idee*. We worden hierbij geholpen door verschillende experts uit de regio, zoals bijvoorbeeld acht jonge liberalen uit Kroatië, Turkije, Macedonië, Bosnië en Herzegovina en Servië die hun visie geven op de grootste obstakels op weg naar de democratische rechtstaat in hun land. Deze uitgave wordt financieel mogelijk gemaakt door Stichting Internationaal Democratisch Initiatief (IDI), met steun van het Matra programma van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Met dit nummer wil stichting IDI een uitwisseling van ideeën tussen liberalen in Zuidoost Europa en Nederlandse sociaal-liberalen aanmoedigen. Ook tracht IDI om een meer onderbouwde discussie te stimuleren binnen D66 over de rechtstaat in Europa en het belang ervan in de EU uitbreidingsstrategie.

Maartje Jansen is coördinator Internationaal Democratisch Initiatief (IDI) D66.

Fundamental rights & shared values in South East Europe

An introduction

The rule of law is a fundamental principle of every liberal democracy. Without certainty about citizen rights, be they property rights, human rights or judicial rights, people remain uncertainly dependent on the goodwill of others. The rule of law is a fundamental liberal value, which is, however, not fundamentally safeguarded in the backyard of the European Union (EU). For this reason we dedicate this international edition of *Idee* to this matter. What about the rule of law in the Balkan region?

By Maartje Jansen en Mendeltje van Keulen

D66 cherishes fundamental rights and shared values, so says one of its guiding principles. The freedom to express one's views, to be treated equally irrespective of one's ethnicity or sex, to choose what happens to your own body: these rights are, or are expected to be, universal. This underlying conviction also drives the EU enlargement process. Candidate countries have to adapt to the European idea of the rule of law in order to be accepted as a new member state. And indeed, the European aspirations of respective countries (Croatia, Montenegro, Macedonia, Serbia, Bosnia-Herzegovina, Kosovo, Albania and Turkey) have initiated complex reform processes with the aim to put in place a modern constitution, to reform the judicial system, including the courts, and to build credible law enforcement authorities. To what extent will this political and societal transformation be followed by the creation of a common legal rule in Europe's South-Eastern border region? Does this also mean that these countries share the underlying European values as well?

Osijek Declaration

The liberal agenda in this respect can be illustrated by reference to the 'Osijek Declaration'. Osijek is a city in the east of Croatia, close to the borders with Serbia, Bosnia-Herzegovina and Hungary. In the autumn of 2010 liberals from across the region assembled here to discuss politics and to find common ground in a text that would bind liberal parties in South-East Europe. In the resulting Osijek Declaration, these parties underlined their belief in the individual freedom of all citizens. Coming from countries, it is stated, that have witnessed intense ethnic intolerance, the liberals obligate themselves to work within their societies, region and EU, to promote individual rights. This also means that the rights of all minorities should be made equal to and fully integrated in those of the so-called majority. The South-East European liberals explicitly mention the rights of Roma people and of sexual minorities. Furthermore they call for the decriminalization of soft drugs and prostitution, and reiterate the importance of fighting human trafficking and sex slavery. This agenda is without any doubt very progressive – it may even seem overly ambitious.

In how far the goals of the Osijek declaration are realistic, will be clarified in this issue, through contributions focusing upon the role of civil society, about media freedom, about corruption, constitutional changes and regional police cooperation.

Challenges

Last October the same parties again assembled in Macedonia's capital Skopje. In a brief interview with *Idee*, Ivon Velichkovsky from the Liberal Party of Macedonia (LP) stated that the greatest challenges in the case of Macedonia are limited freedom of speech and weak civil rights resulting in strong partisan influence in the judiciary. Another challenge signaled by LP is that the current government avoids resolution of the name-dispute with Greece, halting necessary reforms and affecting political and interethnic relations in Macedonia. The strong partisan influence from the governing parties in Macedonia actually produces, so says Velichkovsky, an unacceptable merge of their and the institutions' decision and policy making.

Ismail Bekteshi of the Liberal Party of Kosovo comments that the greatest hurdle to respected fundamental rights in Kosovo is that the government does not respect them. Managerial positions in government and education are filled on the basis of clientelism or patronage. As a result, courts are politicized and organized crime and human trafficking have flourished.

In taking the first step towards the rule of law, Kosovo's biggest challenge is to choose the right persons for managerial positions. Bekteshi observes a significant gap between theory and actual implementation of EU legislation. Gezim Mehmeti of the Alliance for a New Kosovo agrees: 'the biggest challenge for Kosovo is the challenge of fighting corruption at every level of the judiciary, police and local & national government. It is immensely unfortunate that the transition of Kosovo has seen the rise to power of many different people in sensitive positions. They have abused these positions and in turn crippled the fundamental rights of equality and justice for ordinary citizens.'

“We do not realize that we should internalize fundamental values, which are at the basis of the rule of law. It concerns values at all levels: schools, media, church and government should all send this same message”

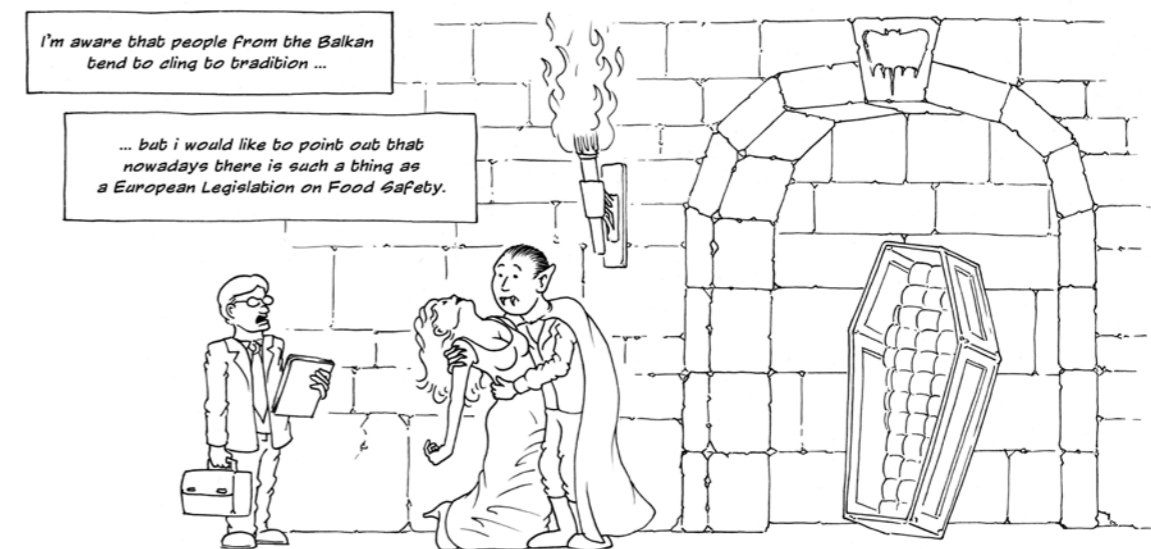
Julia Mikic
European Federalist Movement, Croatia

Bekteshi and Mehmeti's parties are not invited to take part in debates on the Acquis and Copenhagen criteria and judicial reforms because they are minor parties. The application of the laws and their functionality is a farce according to Mehmeti. In Croatia, a lot of reforms have passed in the run-up to EU Accession (in 2013). Mladen Nakić from the Croatian Social Liberal Party (HSLP) emphasizes that to end corruption, it has to become a socially unacceptable behavior. 'We all know that corruption exists, but we are missing an objective sanction to put a halt to such practices. It is therefore essential to change the perception that corruption is "normal" in modern society'.

Rule of Law and Shared Values

Robert Farla opens this special issue about the Balkan region with an overview of the accession process of the respective East European countries. He argues that, more than in the past, the focus should be on the more 'political' criteria for accession: only if the democratic state is functioning properly, countries can effectively work on reforming their market economies. The rule of law can however only be effectively implemented if Balkan countries to some extent share the underlying European values. To what extent can we talk about shared values in the region at all? Vedran Dzihic will discuss this question in the subsequent article (see also a book review by Nitin Sood about Balkan cultural legacies). Raymond Detrez concludes these introductory articles by exposing the bad image the Balkan region has when bloody conflict is concerned.

The centre part of this issue will deal with three important components of the rule of law. First there is transparency and lack of corruption – strongly emphasized by the liberal parties in the region. Craig Fagan from *Transparency International* discusses the EU anti-corruption requirements, and focuses on the progress made by Kosovo, Macedonia, Albania and Turkey. Secondly, any society can be assessed by the way it treats its minorities. Simonida Kacarska shares her insights in this matter. Thirdly, Dalibork Uljarevic and Jelena Dzankic will look into the role civil society plays in the process of societal change.

How do media outlets look upon the EU and do they see the 'enforcement' or 'sharing' of its values?

This issue concludes by looking in depth to developments in two specific countries: Turkey and Macedonia. In Turkey the AKP-led government is drafting a new constitution to replace the old military-imposed constitution. This new constitution is a requirement for the EU, but what will the new constitution look like? Are Turkish citizens involved with the process? And how? Arda Batu will shed some light on these questions. Simone Filippini discusses where Macedonia stands in the reform and accession process.

This special issue highlights ambitions and obstacles on the accession road for the Balkan countries and thereby attempts to present a

topical review of the EU's most influential external policy to date. According to the European Commission, in its Enlargement report published on 12 October, EU enlargement policy has proven to be a powerful tool for societal transformation. Much more than in the past, however, the EC will presently focus on 'the rule of law' and fundamental rights in the accession process. This is a recent change of strategy. Underlying it is the conviction that respect for fundamental rights are the basis for economic growth, peace and stability. On the basis of this special issue of *Idee*, we can only agree on that.

Maartje Jansen is coordinator of the International Democratic Initiative D66. **Mendeltje van Keulen** is EU policy advisor working for the Dutch parliament, and editor of *Idee*.

The European Union still largely is an economic project. The current crisis however suggests that more is needed – a political and perhaps even ‘cultural’ union. If Europe is serious about being a community of values, there is every reason to be critical towards accession of new member states from the Balkan area, says Robert Farla. First, the rule of law, and then the economy.

By Robert Farla

It's the Rule of Law stupid...

The enlargement of the EU has long been seen as Europe's most successful foreign policy instrument after the fall of the Berlin Wall. The prospect of EU membership helped the countries of Central and Eastern Europe in their development towards stable democracies and functioning market economies. This was both in the interest of the new members as it was for the European Union. With the impending expansion of the Balkan countries however increasingly doubt is casted whether it is in the interest of the EU to allow countries which have serious deficiencies in the rule of law to become members. If Europe is serious about being a community of values there is every reason to be critical and make sure that countries are not admitted too quickly.

Enlargement: political and economic reasons
The various enlargements of the EU have always had an economic and a political component. In the first period of enlargement in 1973 with the UK, Denmark and Ireland the EEC was mainly an

economic community. Countries joined to take advantage of the internal market of goods, services, labour and capital. But geopolitical interests also played a role. The Netherlands, for example, were in favor of a UK membership as an Atlantic counterpart to France and Germany. The expansion with Greece in 1981 and Spain and Portugal in 1986 was also intended to protect these young democracies against a relapse. Once in the EEC, it was thought, the danger of a new coup by the army would quickly dwindle. This promise was kept.

After the fall of the Berlin Wall in 1989 Europe shook to its foundations. The countries of Central and Eastern Europe were offered the prospect of European membership. Again, both political and economic reasons played a role. In 1993, the EU leaders in Copenhagen agreed on criteria these countries should meet before they could join. First of all they had to be stable democracies and respect the rule of law and human rights.

These countries should also have a functioning market economy, and they should be able to cope with competition from the EU. Finally, they had to implement all the rules of the EU, the so called *acquis communautaire*.

It is clear that the 2004 enlargement by as much as ten countries changed the character of the European Union. Bulgaria and Romania joined in 2007, which put the number of EU members at 27. The enlargement with these two countries has fundamentally changed thinking about enlargement. It is generally believed to have been the last wave of enlargement of the Union, where new members were admitted in groups. From now on countries would be admitted one by one and only if all the criteria were met. Also, two new chapters in the negotiations were added: chapter 23 on the judiciary and fundamental rights and chapter 24 on cooperation in the fields of justice and home affairs.

Weak spot: the rule of law

At the time Bulgaria and Romania joined, many in Europe thought that both countries still had weaknesses in the rule of law. The independence of the judiciary was insufficiently guaranteed and both countries were still struggling with widespread corruption and organized crime. In order not to block membership, however, a mechanism to monitor both countries was introduced: the Cooperation and Verification Mechanism (CVM). With this mechanism, the European Commission reports twice a year on the progress made by Bulgaria and Romania. But nearly five years after accession the Commission concludes that much has been achieved, but that results still fall short. This conclusion has major implications for the prospects of the countries in the Balkans that are still in the waiting room. For years it was thought that once a country was member of the European Union, its level of adherence to European standards would automatically rise. The example of Bulgaria and Romania shows that this is too optimistic. Instead, the Commission now proposes to start the enlargement negotiations with chapter 23 and 24. Thus, the Commission makes an important statement, namely that the rule of law is more essential than the other

obligations of membership. A country that fails in this respect, is not applicable for membership. The Commission also says that by starting with these chapters more time can be dedicated to adopting and implementing European obligations in the field of the rule of law. Hence, the rule of law is no longer the final step in the integration process but the start of it.

‘Countries should not only follow the rules because the EU tells them to do so, but because they share the European values’

Where do the Balkan countries stand?

Let's have a look at where the countries on the Balkans and Turkey stand in the enlargement process¹. On 12 October 2011 the European Commission presented its annual progress report on enlargement². Croatia is clearly the front runner. In the summer of 2011, negotiations with Croatia were concluded and it was agreed that the country could join the EU by July 1, 2013 as its 28th member. A new mechanism, however, was introduced that monitors Croatia between the time of signing the accession treaty and its actual accession. If it turns out that the country shows a backlash, membership in theory could be at risk. This new instrument shows that many countries are not sure that the positive development that Croatia has made is irreversible.

Negotiations with Turkey, which have begun in 2005, are in a deadlock. Although the country is undergoing an impressive economic development, the Commission is critical when it comes to fundamental rights and freedoms, in particular the assurance of freedom of expression in practice. Also, Turkey still has no normalized

relations with EU member Cyprus, which is a precondition for Turkey's accession. Macedonia is also an official candidate member. Negotiations have come to a standstill due to the name issue (with Greece). But apart from this, the Commission is of the opinion that weaknesses in the rule of law still continue to impede the proper functioning of the market economy.

On Montenegro, the Commission is relatively positive. A lot of new legislation to strengthen the rule of law has been introduced. However, both policy and legislation implementation remains a challenge. Continuing efforts are needed to further develop the track record in combating corruption and organized crime, and to ensure the sound implementation of anti-discrimination policies, including for displaced persons, writes the Commission.

Serbia could be granted the status of candidate member as far as the Commission is concerned, so that negotiations can begin. The Commission is positive about the legal framework, but critical of the implementation of legislation, in particular – yet again – when it comes to fighting corruption and organized crime. For Serbia, there is of course also the other obligation to normalize relations with Kosovo. As regards the other countries, Albania, Bosnia-Herzegovina and Kosovo, we can be brief. In the past year these countries have shown little progress in moving closer to the EU. Bosnia is imminent to fall apart. Kosovo has the problem that five EU countries do not recognize the country. In summary, there is not much to cheer when it comes to the rapprochement of the Western Balkans into the EU. This is disappointing, especially for the countries themselves. It seems that the expansion machine is slowly coming to a halt in the Balkans. This is primarily not in the interest of these countries themselves. But for the EU it is not desirable either. The Balkan is imminent to become a place of instability, surrounded by EU member states.

European values?

The good news, however, is that the European Commission, more than in the past, is now paying attention to the implementation of legislation,

especially in the field of the rule of law. For years, the negotiations seemed mainly to consist of 'ticking the boxes'. But it is one thing to adopt European rules; this says little about how they are implemented in practice. And that is exactly what is lacking in many Balkan countries, the Commission reports. Through monitoring 'track records' the Commission tries to measure progress. But even if the laws are adopted and implemented correctly, the question must be asked whether they have the desired effect. Countries should not only follow the rules because the EU tells them to do so, but because they share the European values. The EU is indeed first and foremost a community of values where the highest standards in the rule of law apply. For this reason it is important that Serbian citizens themselves recognize the need to put war criminals like Mladic and Hadzic to justice.

It goes without saying that where it's difficult to measure the implementation of a rule in the area of the rule of law it's even more difficult to measure its impact. But if we take the European Union as a community of values seriously – as liberals should do – then we must be willing to look beyond the rules. We must develop methods to measure the state of law, press freedom and the protection of minorities. One such indicator may for example be the state of gay rights³. Where gay rights are respected, other individual rights are generally respected as well. The Commission in its progress report is especially critical about gay rights on the Balkans.

Corruption and press freedom can also be measured. Figure 1 shows how a number of EU countries score on the Corruption Perceptions Index 2010 of Transparency International⁴. Figure 2 shows how these countries score in terms of press freedom⁵. From these two figures it is clear that the Balkans and Turkey are still far from the European average. If we now allow these countries to join the EU, the EU average on both indexes will go down, which means that Europe will have more corruption and less press freedom. The question whether Europe will be stronger after the accession of the Balkan countries should therefore be answered negatively.

Fig. 1 Corruption Perception Index 2010

Denmark	9,3
The Netherlands	8,8
Iceland	8,5
Germany	7,9
France	6,8
Estonia	6,5
EU-27	6,3
Poland	5,3
Turkye	4,4
Macedonia	4,1
Croatia	4,1
Italy	3,9
Montenegro	3,7
Bulgaria	3,6
Greece	3,5
Serbia	3,5
Albania	3,3
Bosnia-Herzegovina	3,2
Kosovo	2,8

Community of values

Enlargement of the European Union has always had two purposes: it served the interests of the applicant countries as well as the interests of the Union. Enlargement brought economic prosperity and stability, which served Europe as a whole. But the last wave of accession also showed the downside of enlargement; it has become an unfinished enlargement process Europe as a community of values. The Commission takes up this challenge and is more serious about the implementation of European rules, especially in the field of the rule of law.

Liberals and those who believe in a stronger Europe would do Europe, the candidate countries and their citizens a favour by being strict when it comes to the rule of law. It doesn't serve the interests of the EU nor the interests of the applicants if we turn a blind eye to deficiencies in this respect. We should learn from the lessons from the past. The candidate countries on the Balkans and Turkey need our support and a clear message: they are welcome when they make the necessary transformation and truly adhere to the values that are the basis of the EU.

Fig. 2 Press Freedom Index 2010

The Netherlands	1
Iceland	1
Estonia	9
Denmark	11
Germany	17
EU-27	26
Poland	32
France	44
Bosnia-Herzegovina	47
Italy	49
Croatia	62
Macedonia	68
Bulgaria	70
Greece	70
Albania	80
Serbia	85
Kosovo	92
Montenegro	104
Turkey	138

Robert Farla is chairman of the International Democratic Initiative (IDI).

- Iceland is also a candidate member. As it is a member of the European Economic Area, it has already adopted large parts of European legislation
- http://ec.europa.eu/enlargement/press_corner/key-documents/reports_oct_2011_en.htm
- See for example the map in Bond Magazine. The wedding magazine for the modern couple: <http://bondmag.net/LGBT/gayworld.php>
- http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results Countries get a score from 10 (excellent) to 0 (very poor).
- http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010_1034.html Countries are ranked according to the freedom of the press.

Our greatest challenge comes from the slow bureaucracy and administration. In part this is a mentality problem”

Marijana Skara
Liberal Democrats, Croatia

The Balkans societies are still to a large extent defined by the dominance of ethno-nationalism and collective values and norms. While the EU for a long time has been a role model in terms of democratic values and norms, Balkan citizens are increasingly disillusioned with the values Europe represent.

By **Vedran Dzihic**

Croatian philosopher and activist, Boris Buden, recently published a new book in German entitled *Zonen des Übergangs* (Zones of Transit/Transition/Transformation). Buden argues that the democratic transition the Western Balkans countries are going through has not delivered on its promises. This is, according to Buden, partly because of the top-down and culturally insensitive approach of the international community, partly because of the immanent weaknesses of the democratic model of the West itself and partly because of the persistent authoritarian and nationalistic values and norms within the societies. Buden criticizes the reduction of societies involved in the process of promotion of democratic rules, norms and values to simple subjects and recipients of ‘democratic wisdom’ from the democratic West. As a consequence, according to Buden, the process of democratization resulted into widespread disenchantment and disillusionment with democracy, apathy and political pessimism of the population, which has given the space for old authoritarian values to flourish.

Following Buden’s arguments, the Balkans as a region is best described as a zone of multiple, very painful and contradictory transitions and transformations. The speed and character of

Democracy and democratic values in the Balkans

20 years after the dissolution of Former Yugoslavia

transformations in the last two decades are different than any other kind of transformation that happened before. Dissolution of the former Yugoslav created a completely new political landscape, triggering a process of enormous changes of values, norms and socially accepted behaviors. Democracy became the only vision for the future, the Western world and the EU emerged as creators of rights, promoters of freedom and equality, and – last but not least – the EU became a symbol for economic and social prosperity, a dream that has been dreamt by almost anyone in the Balkans at the beginning of the ’90s. The EU became a role model (in terms of norms and values) for the development of the Western Balkans. In this context, the question asked in this paper is the one about the state of the Balkan democracy after decades of painful wars, conflicts and internationally led democracy promotion missions and finally, Europeanization as the factual ‘*ad hoc acquis democratique*’.

Persistence of nationalist and collectivists values in the Balkans

Parallel to the role of Western democracy as a role model for development of new ‘European’ and ‘Democratic’ values and implementation of ‘European norms’, democracy in the Balkans has

been confronted with a number of traditional and rather authoritarian values, first and foremost the strong influence of ethno-nationalism. The transformation of violent and conflict-driven ethno-nationalisms towards more liberal values of tolerance, individualism, pluralism and interstate/-ethnic cooperation can be seen as one of crucial preconditions for ‘democracy to become the only game in town’. Unfortunately, the Balkans societies are still to a large extent defined by the dominance of ethno-nationalism and collective values and norms.

The Western Balkan countries still contain a striking number of ethnic conflicts. The conflict between Serbia and Kosovo regarding the situation in the North of the youngest state in Europe exploded once again during the summer and autumn 2011. Ethnic tensions in Bosnia and Herzegovina are still extremely high, the conflicts between the major Bosniak, Croat and Serb political parties growing. In November 2011, more than one year after the general elections of 2010, the country is still without a state government. Genocide cases between Serbia and Croatia before the International Court of Justice are still the integral part of the relationship between these two countries. In Croatia, the still ruling Croatian

Democratic Union (HDZ) started to return to nationalistic arguments of the past during the election campaign in autumn 2011. At the same time, the right-wing parties and nationalist extremism is growing in Serbia. The authoritarian, collectivists and nationalists values are still relevant part of the Western Balkans' present. Given the effects of the economic crisis as well as the internal crisis of the EU, it seems unlikely that the region will be able to erase all of its troublesome problems in the near future.

‘The West is accused of having “wrong perceptions”, of focusing on its own interests while claiming that it acts for the sake of higher democratic values, they accuse the West of decadency and aggressive and hegemonial behavior’

One particular and very negative effect of ethno-nationalism can be seen in case of Bosnia and Herzegovina, which represents the most devastating example of the influence of ethno-nationalism. Looking at the current state of crisis of the Bosnia, it is more than obvious that ethno-nationalism, ethno-politics, ethno-institutions of the post-war period, makes true democracy and sustainable development of democratic values in Bosnia impossible. The rule of ethno-nationalism and ethno-politics together with limited functioning of the Bosnian statehood since the peace agreement of Dayton, sustains and re-produces the conflict and cleavage lines that emerged as a consequence of war. This is precisely where the issues of values

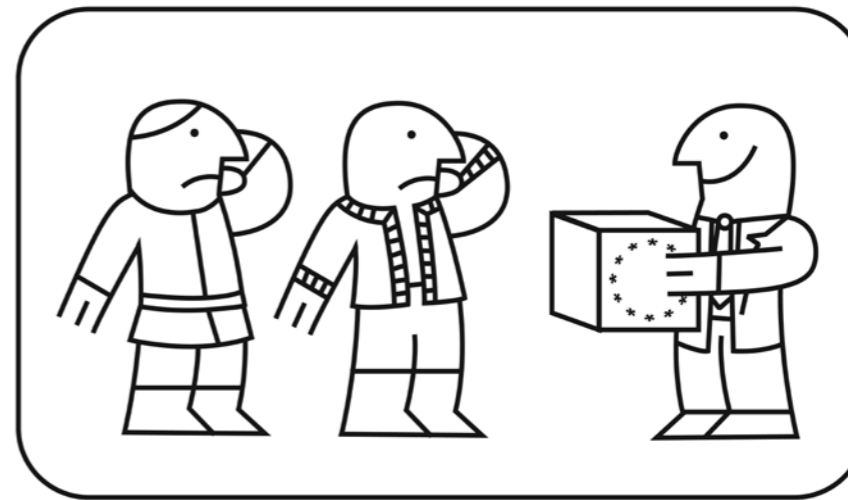
come into play: instead of reaffirming democratic values of individual liberties and freedoms, rule of law and individual equality, the ethno-nationalist agenda consists of completely opposite values and norms. In the ethno-nationalist case, individual citizens are regarded as a source of friction, as a foreign body within collective group of ethnically identical members of one – our – nation. Opinion polls conducted in some of the Balkans states show particularly strong significance of national or even nationalistic values. Some of them are expressed in terms of interethnic distance, which is still quite high, other in the support for ‘national heroes’ (like Mladic in Serbia or Gotovina in Croatia). Mladic and Gotovina are accused of mass crimes committed during the wars.

We can summarize and argue that authoritarian and ethnically connotated values and norms are still persistent in the Balkans societies. This is certainly an integral part of the looming crisis of democracy and democratic values in the Balkans.

Looming crisis of democracy and democratic values in the Balkans

Let us now focus on the question of democratic values and norms. Has the multiple zone of transition produced any stable identity democratic patterns and values? Do the countries in the region share the same or at least similar fate when it comes to democracy and democratic values? Looking at different historical stages of development of the Balkans from 1945 until today, I would argue that a triple promise of democracy (promise of democracy in a socialist manner during the Socialist Yugoslavia, the promise of democracy at the beginning of the new global liberal democratic era in the '90s, and the promise of democracy today) ended in triple disillusionment. This is because each time the ideal of democracy has entered in collision with reality. For example, the promise of national or nationalist democracy at the beginning of the '90s, based on exclusive claims of members of each ethnic group has ended in wars, blood, new borders, and new weak states. We only need to recall 100.000 killed in Bosnia, millions of refugees, destroyed economies and traumatized societies to recognize how disastrous the promise of exclusive democ-

DEMÖKRATI

ERIK

ocracy of Milosevic and Tudjman, and all Milosevics and Tudjmans in the '90s, was. The promise of democracy at the beginning of the '90s ended in new authoritarian regimes in Croatia and Serbia. Such transformation slowed down the reform processes and led to a popular disillusionment with notion of democracy and weakening of democratic values.

When it comes to the promise of transitional democracy, which is in focus of this article, the following main characteristics that have been shaping and still shape the post-Yugoslav democratization process come to mind. As a first important characteristic the issue of stateness and its ethno-national interpretation dominated the transformation and still directly hinders the fulfillment of basic democratic norms and development of democratic values across the region. Scholars have pointed to the intrinsically undemocratic character of the national idea. Democracy in the Western Balkans came to be understood as freedom of the collective, not as freedom and equality of individuals. These nationalist ideologies and respective values characterized by an inherently ‘authoritarian nature’ outlasted

the wars of the '90s. The ‘dilemma of persistence’ of authoritarian values and discourses continuously challenges the development of democracy and democratic values.

Another important feature and challenge for democracy and development of democratic values is a growing gap between citizens' expectations and the actual political system. Citizens in the Balkans today greatly mistrust politics and political elites. Balkan Monitor studies published in 2009 and 2010 indicated very limited public support towards any political alternative and only a minority of respondents felt represented by any politician, any party or their respective political views. This opinion is enduring and widespread: in 2008, seven out of ten respondents in Bosnia and Herzegovina denied that any party or politician represented their views. In Serbia, seven in ten respondents said there was no political representation of their interests in their country. Croatia had the lowest ranking for affiliation with any political options. In 2010, Croatian, Bosnian and Serbian citizens showed even higher dissatisfaction with their governments. In Serbia in 2010 for example 75% of respondents were not satisfied

‘Democracy in the Western Balkans came to be understood as freedom of the collective, not as freedom and equality of individuals’

with functioning of democracy and only 32% were convinced that democracy represents the only and best governing system. In addition to this general dissatisfaction with political options, one observes an exceptionally high mistrust towards political elites in comparison to other societal actors. Only 22% of respondents in Serbia approved of their political leaders. In Bosnia and Herzegovina and Croatia, the frustration and dissatisfaction with political elites is increasing too.

While the certain crisis of democracy or – to put it differently – democracy fatigue in the Balkans parallel to post-democratic tendencies in the West has emerged, certain percentage of citizens in the Balkans societies started to be rather skeptical towards the ‘role model’ and values of the West and the EU. If we take an example of Serbia, we see that citizens who consider themselves as victims and losers of the wars and developments in the past 20 years, have started creating very negative and critical images of the West and its values. The West is accused of having ‘wrong perceptions’ of Serbia, of focusing on its own interests while claiming that it acts for the sake of higher democratic values, they accuse the West of decadency and aggressive and hegemonial behavior. Citizens selectively choose examples from Western countries (such as the situation in Italy during the Berlusconi era, or the emergence of corruption cases in countries like Italy, Austria, Belgium, Spain, Greece, etc.) to argue that Western societies do not represent ‘real values’ that are different to Serbia and other Balkan societies, where – as goes the argument – humanistic and traditional values are still preserved.

This growing disenchantment with Europe and the West is supported by various survey data (for example the annual survey conducted by Balkan Monitor) showing a significant increase

of EU-skepticism. The support for the EU integration has been decreasing in the last few years in almost all countries of the Western Balkans. Despite the fact that Croatia is the country closest to the EU (Croatia will join the EU in 2013), the skepticism towards the EU and certain values the EU represents is growing. For example, support for the EU in Macedonia fell from 62% in 2009 to 60% in 2010. In Serbia, the support for the EU dropped in 2010 to 44%; while the support in Croatia reached very low 28%. (Gallup Monitor 2010) The conclusion could be drawn: the EU accession is still supported – but certainly not so fervently. In the time of the Euro debt crisis and the fears of new recession in Europe, it is highly unlikely that the EU will be able to strengthen its function as a role model for the Balkans and to accelerate the EU integration efforts. It may even further endanger the already established democratic values in the region.

Let me conclude by quoting Ivan Krastev: ‘After two decades of wars and painful economic transition, Balkan societies appear mistrustful and pessimistic’, and ‘The Balkans still represent a collection of frustrated protectorates and weak states’ (Gallup Monitor 2010). Krastev and many other scholars detect the new crisis of democracy and democratic values in the Balkans even before democracy has become ‘the only game in town’. The global crisis of democracy and of traditional values and norms attached to democracy has become the part of the Balkans present.

Vedran Dzihic is senior fellow at the Center for Transatlantic Relations, School of Advanced International Studies, John Hopkins University.

Mous Knowing better

Long ago, when I was in primary school, every year the same missionary honoured us with a visit. His remarkable appearance – bare feet in sandals, long beard, wearing a white habit with a coarse rope around his waist – never failed to impress his young audience. And so did his stories. He told us about black people in foreign countries who suffered from terrible diseases, were hungry and naked and above all deeply grateful for his merciful work. We children diligently saved up bottle caps that contained aluminium and could be sold to buy food and clothing for the poor. In my childish imagination it was a good cause to feed the hungry, so they wouldn’t have to eat each other anymore. Apparently I had heard about cannibals. To clothe the naked was a different story; I felt deeply sorry for the poor bastards who, due to my bottle caps, had to wear pants and skirts. My school was Roman-Catholic and the dress code was strict. Girls were not allowed to wear just pants. Over it, you had to wear a skirt too. I hated the two waistbands and envied primitive peoples for their nakedness.

In my adolescent years I no longer believed in faith. My rebellion against church rules was caused by their fussy interference with my way of life and in particular to their smug pedantry. I embraced the assumptions of humanism, as I still do. Self-determination, personal freedom, empowerment of people to live their lives the way they like. When I reached adulthood, D66 was founded just in time to fulfil my desire for community involvement. We demolished the compartmentalization of our Dutch society, reinforced the control of power and refused to take the morals of our time for granted. But above all we wanted to live in a country where both human rights and concern for the environment were self-evident. Nothing could jeopardize our

individuality; the key-word was democracy. We believed in our ability to change the world. Today, sadder and wiser, I realise that real change has to take a thorny path. I vividly remember my struggle to free myself from the religion of my upbringing. I had nightmares about having become a leper. The nuns had effectively planted the conviction in my subconscious that misbelievers were not only hungry and naked, but so terribly ill as well that only God could save them. Even during pregnancy I hesitated, for a brief moment, about baptizing our child-to-be.

The European Prime Ministers hesitate too. Unfortunately not only for a brief moment. Forty-five years of concurrency are not enough to internalize the awareness of mutual dependency. When things get tough, the Pavlovian response in all national parliaments is the same: let’s do it without them or get rid of them. But we all agree that candidate states have to change and they have to do it at the earliest. My own liberal democrats are adding the extra mile for them with their demands for the quality of their democracy. I hesitate. Why not rely on the strengths of people?

Marijke Mous

The Balkan countries have a bad reputation as a region of bloody interethnic conflicts. These conflicts are however of a rather recent date, and are the result of the construction of conflicting national identities by intellectuals and Western powers. Fortunately, young scholars increasingly put forward a different understanding of Balkan history and culture in a ‘European’ spirit of tolerance and pluralism.

By Raymond Detrez

Balkan = conflict?

Why the image of a region of bloody conflict is deceptive

EU enlargement through the – achieved or forthcoming – accession of the Balkan countries has not brought about an enlargement of the average knowledge about and interest in the Balkans as a particular European region. As the avalanche of publications about the conflicts in Yugoslavia and the almost complete disregard of the post-1989 developments in other Balkan countries indicate, attention is paid to the Balkans only when it is afflicted by misfortune. This attitude has led to a regrettable ignorance of local sensibilities and cultural traditions, resulting in errors of judgment by international decision makers’ dealing with the Balkans.

Europe became interested in the Balkans in the beginning of the nineteenth century due to the political tensions that were emerging in this region at that time. Western Enlightened ideas about civil rights and freedoms and national self-determination entered the Balkans and turned into a factor contributing to the destabilization of the autocratic Ottoman Empire which the Balkans was a part of. However, many of these tensions were to a large extent provoked by the European Great Powers themselves. They were

related to the international issues which from the mid-nineteenth century onwards were known as the ‘Eastern Question’. Russia supported the Balkan national movements in order to further weaken the Ottoman Empire with the aim of acquiring free access to the Mediterranean through the Bosphorus. Western powers did their utmost to maintain the territorial integrity of the Ottoman Empire or – if this failed – to have a hold over the new independent Balkan states in order to prevent the Russian fleet from controlling the eastern Mediterranean and endangering Western sea routes to the Near East and Asia. The Balkan peoples themselves became the plaything of the Great Powers and were often used against each other. As a result, the Balkans was perceived as a troublesome region and the term ‘Balkan Peninsula’, which was introduced in the 1830s, from the very beginning acquired a pejorative connotation. As the national movements in the Balkans reached their peak (in the 1870s) and the new Balkan states embarked on enlarging their respective territories at the expense of the Ottoman Empire or of each other (during the 1912-1913 Balkan Wars), this unfavourable perception was even reinforced.

Finally, the accelerated construction of a European identity in the early 1990s – the time of the Maastricht Treaty, coinciding chronologically with the Yugoslavian crisis – seems to have required an essentialization of the Balkans in systematic opposition to a Europe which was rather wishfully imagined as ethnically and religiously pluralist and tolerant. Significantly, a conflict involving only (a part of) one single Balkan country, Yugoslavia, has almost invariably been called a ‘Balkan’ war, thus stigmatizing the entire peninsula.

Thus, from the beginning of the nineteenth century, the Balkans have been regarded as a disordered and unruly part of Europe. However, the popular image of the Balkans as an area of ‘irrational ethnic conflicts’ and ‘age-old ethnic hatred’ is rather deceptive. Whatever one may think of the – famous or notorious – pax ottomana, Ottoman rule created the conditions for various ethnic and religious communities to coexist without major conflicts with each other.

To be sure, the pax ottomana was based on religious segregation and discrimination of Christians and Jews by Muslims; however, the Ottoman authorities never attempted to systematically and violently Islamize the population and even if we assume that there was a considerable hostility between religious groups, relations between ethnic groups within the same religious community as a rule were harmonious. In general, people in the Balkan had much less ‘bad experiences’ with each other than people in Western Europe, where prior to the Enlightenment ethnic and religious intolerance was paramount and nations were almost constantly engaged in lengthy and devastating wars. Linguists cannot help noticing the striking similarities between the grammatical structures of the Balkan languages, constituting a genuine ‘Balkan linguistic union’. Victor Friedman, an authoritative Balkan linguist, explains these similarities referring to ‘centuries of multilingualism and interethnic contact at the most intimate levels’. Anthropologists and culturologists have revealed that these centuries of interethnic contacts also resulted in the emergence of a

‘Balkan cultural union’ – a common Balkan culture, based on a shared moral (but also, for instance, aesthetic) value system. They discovered the same customs and habits, the same folk music (with features as diaphony and asymmetric rhythms), the same folk tales, the same ornaments on houses, pottery and costumes, the same popular beliefs, briefly the same mental make-up all over the peninsula. This does not mean that Balkan culture is uniform or homogeneous; on the contrary, it is quite diversified, but in a way that reminds of the dialects of a single language. Anyhow, the differences are regional and not national. All Balkan peoples share one single mentality, which in spite of all current divisiveness often generates a kind of mutual understanding and solidarity, especially in the presence of ‘Westerners’. In addition, among people that shared one and the same religion – be it Islam or Orthodox Christianity – common ‘high cultures’ emerged which even more blurred ethnic distinctions. By the end of the eighteenth century, common doctrines, common religious practices and liturgical feasts, the typical architecture and

‘Balkan intellectuals as a rule are obsessed by national identity which they believe to be characteristic of all worthy manifestations of cultural life. These “national identities” were not based on empirical observation, but moulded to serve political aims’

“Our institutions are weak, they are not enshrined and cannot sufficiently rule out corruption. One of the consequences of corruption is the selective use of laws. Political parties put their own interest above the general interest”

Igor Mušić

Liberal Party of Serbia, Serbia

painted ornamentation of the Orthodox vaulted cross-in-square churches, the pilgrimage to the Holy Land, the use of Greek as the language of worship and cultural communication by virtually all Orthodox Christian intellectuals had created stronger feelings of cultural commonality than those characteristic of ethnic communities. Only few scholars in the Balkans will agree with the concept of a single Balkan culture or of supra-ethnic religious communities that minimize or even ignores the prominence of 'national identities', though this concept is generally accepted by Balkanologists outside the region. 'National (high) cultures' in the Balkans were constructed by intellectuals in the nineteenth century as amalgamates of elements, selected from the local variants of the common Balkan (low) culture, language being promoted as the main distinctive feature. However, nation building was a process of Westernization in the first place. Balkan capitals, in spite of their symbolic function as the embodiment of national identity, are all 'Western' cities, whose national character in most cases is limited to folkloristic architectural ornaments.

Nevertheless, Balkan intellectuals as a rule are obsessed by national identity which they believe to be characteristic of all worthy manifestations of cultural life. They constructed national communities that were ethnically (linguistically, culturally, even racially) 'pure', occupying areas that were equally 'pure', that means in which the 'other' (who in the ethnically mixed Balkans is always present) was systematically ignored. These 'national identities' were not based on empirical observation, but moulded to serve political aims. Balkan 'nation builders' always imagined national identities as different as possible from those of their neighbours in order to be able to draw clear-cut borders and to defend the nation against those neighbours' territorial claims. Or they claimed adjacent territories themselves, labelling their populations as co-nationals who ought to live within the borders of their own nation state. In addition to ethnic rights, historical rights were resorted to as well. The fatherland to be restored after the abolishment of Ottoman rule was the mediaeval kingdom or empire – the Byzantine

Empire, Tsar Symeon's Bulgaria, Tsar Dušan's Serbia – at the moment of its largest territorial expansion. And again, the re-established state had to be, just like the mediaeval realm allegedly was, ethnically and religiously 'pure', that means without 'others' and especially without 'Muslim others'. Through education, media, arts, official commemorations *et cetera*, the nineteenth-century understanding of the national character, of the nation's history with its victories and defeats, of the alleged injustices suffered by the nation and the nation's allegedly justified claims gradually turned into a 'national creed' which is not tolerated to be disbelieved in or critically assessed, especially by foreign scholars.

The Balkan intellectuals' fixation on national identity results not only from nation and state building concerns, but also from the awareness of its actual immaturity and an ensuing lack of self-confidence. The modern Balkan nations came into being only in the nineteenth century in circumstances of unremitting suspense about the criteria distinguishing one nation (including one's own) from another. Under Ottoman rule, religion and not language or ethnicity was decisive. In the nineteenth century, Albanian, Bosnian, Bulgarian and other Muslims in the Balkans thought of themselves as Turks, just as many Orthodox Albanians and Bulgarians considered themselves to be Greeks. Croats, Serbs and even Slovenes were perceived and perceived themselves now as one nation, now as different nations, as did the Bulgarians and the Macedonians. The formation of clear-cut national identities was a painful process, requiring a dramatic mobilization of all intellectual forces and in many cases even the use of violence. In addition, as the new Balkan nations (including the Turks) wanted to construct a national identity that was 'European' and increasingly perceived themselves with the Orientalist bias of Westerners, they faced the impossible task to cleanse their identity from all 'Oriental' elements that had remained from five centuries Ottoman rule. At the same time, due to the traditional anti-Catholic attitude of the Orthodox church or to the influence of Russian radical socialist thinking, many people in the Balkans rejected Westernization (involving secularization and capitalism), with the surprising result

that among the sincerest advocates of Westernization in fact the progressive 'Turcophiles' could be found, supporting of the ambitious *Tanzimat* reform project, launched by the Ottomans.

People in the Balkans are to blame themselves as well for the bad image their region has abroad. Their obstinate insistence on the role of armed freedom fighters and guerrilla warfare and on heroism and martyrdom in their respective national histories (or national mythologies) has in fact reinforced abroad the image of the Balkans as an area of bloody ethnic conflicts. In reality, the concern for modern education and the commitment to democratic reform have played a much more prominent role in many of the Balkan national movements – a fact which unfortunately is not reflected in most Balkan history books but deserves to be kept in mind by those who deal with the Balkans. Fortunately, there is in the Balkans an increasing number of courageous scholars who are inclined to an understanding of the past not in terms of heroes and martyrs and not from a narrowly national perspective, but in a 'European' spirit of pluralism and tolerance. They do not occupy important academic positions, they hardly have any substantial influence on public opinion and they are powerless to prevent politicians from resorting to populist and nationalist discourses. It might be wise, though, in addition to all other measures insisting on regional cooperation, free access to international media and modernization of university education, to support these scholars by involving them in international projects and policy making and thus increase their authority at home. Only they can, in the long run, bring about the change in mentality that may free the Balkan communities from their obsessive preoccupation with ethnic and national issues and turn into tolerant and open-minded civil societies. Unfortunately, the Flemings and the Dutch for the time being are not in the best position to teach lessons to others on how to overcome nationalism and xenophobia.

Raymond Detrez is a professor of Eastern European history and cultural history at Ghent University in Belgium. His research focuses on Balkan history from the eighteenth through the twentieth century.

facts & figures

The Balkan region

The Balkans form a geopolitical region in Southeastern Europe on the Balkan Peninsula (the Balkans as a geopolitical region and the peninsula are not completely synonymous), and is named after its mountainous terrain (Balkan means mountain in Turkish). The Balkans comprise all of the following countries: Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Greece, Kosovo, Macedonia and Montenegro.

Large parts of Croatia and Serbia lie in the Balkans; Romania, Slovenia and Turkey only for a small part. Of these, Greece (since 1981), Slovenia (since 2004), Bulgaria and Romania (both since 2007) are EU members. Turkey, Macedonia, Croatia and Montenegro are candidate countries, while Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Serbia are potential candidates. The region has over 50 million inhabitants.

Economy

Much of the discussion about the Balkan countries becoming EU members revolves around money. How much will they 'get' from the EU in the form of subsidies etc., and how much will they contribute? The maximum of what a member state is asked to contribute is 1.2% of its GDP, resulting in large differences of what member states pay. Some states receive twice as much as they contribute, thanks to agriculture subsidies

and regional aid. Others give much more than they receive. The table shows the eight candidate and potential candidate countries listing their GDP, unemployment percentage and percentage of the population living below the poverty line. The average GDP per capita in the current EU is €21,400, unemployment is 9.3% and 17% of the EU population lives below the poverty threshold or close to poverty.

	Croatia	Macedonia	Montenegro	Turkey	Albania	Bosnia	Kosovo	Serbia
GDP per capita PPP	€12.633	€7.042	€7.333	€8.930	€5.808	€4.792	€4.792	€7.914
unemployment (2010)	18%	32%	15%	12%	13.7%	43%	45%	17%
% below national								

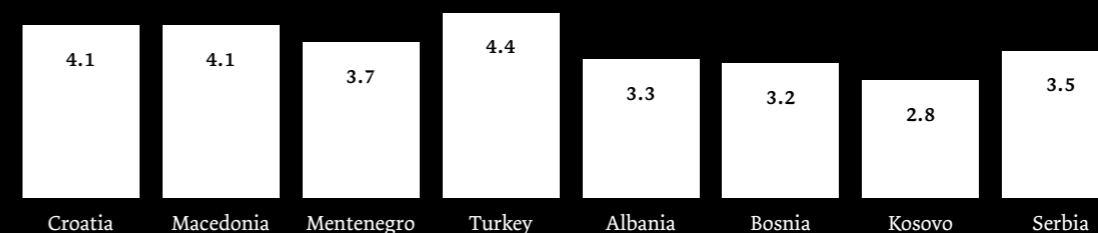
Sources: CIA World fact book, UNDP, Wikipedia, poverty.org.uk

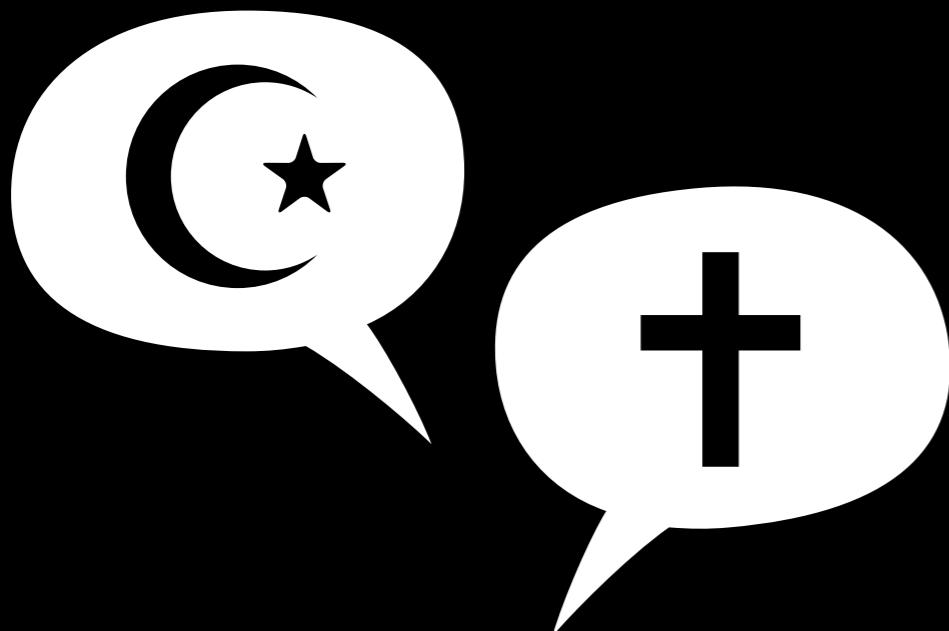
Corruption

Much has been said about corruption in the Balkan countries since discussions about EU membership started. Corruption is often difficult to pin down and measure, but all reports show that it is a significant problem in the region. A 2011 report from the UNODC about corruption in the western Balkans shows that bribing government officials is a highly prevalent practice: eight out of ten people in the region come in contact with bribery each year. What is called 'petty corruption' is not as petty as it seems: the average bribe

(two thirds in the form of cash, the other third in food, drink, or other) in the region is worth 257 EUR-PPP. Though more than half of these bribes are paid because of an (in)direct request from a public official, in 43% of the cases they are offered by citizens without any coercion present. The Corruption Perceptions Index of 2010 ranks countries by their perceived level of public sector corruption from 0 to 10, 0 being highly corrupt and 10 very clean. By comparison, the Netherlands scored an 8.8, the UK a 7.6.

(Potential) Candidates ranked according to the Corruptions Perception [index 2010]

Religion and ethnicity

The Balkans have a large variety of ethnicities, languages and religious traditions, often unconnected to country borders. The largest part of the population is made up of Albanians, Greeks, Bulgarians, Macedonians, Romanians, Montenegrins, Serbs, and Bosnian Muslims. Vlachs and Roma are smaller, stateless groups. The main religions are Islam and Christianity. A large part of the tension in the area is due to different faiths – identity in the Balkans is often closely

connected to religion rather than to language or even nationality. Whether religion is considered an important part of life differs per country but is quite high all across the area – according to a 2010 Gallup poll, 89% of people in Kosovo stated religion was an important part of their life, 76% of Macedonians, 60% of Bosnians, and 53% of Serbs. Likewise 68% of Croatians stated religion was important and 61% of Montenegrins. Albania had the lowest score with 44%.

	Muslim	Roman Catholic	Orthodox
Turkey	99.8%	n.a.	n.a.
Croatia	1.3%	87.8%	4.4%
Kosovo	90%	3%	6%
Serbia	4.82%	6.24%	84.1%
Macedonia	31%	n.a.	65%
Bosnia and Herzegovina	40%	15%	31%
Albania	70%	10%	20%
Montenegro	17%	3.5%	74%

Source: Wikipedia

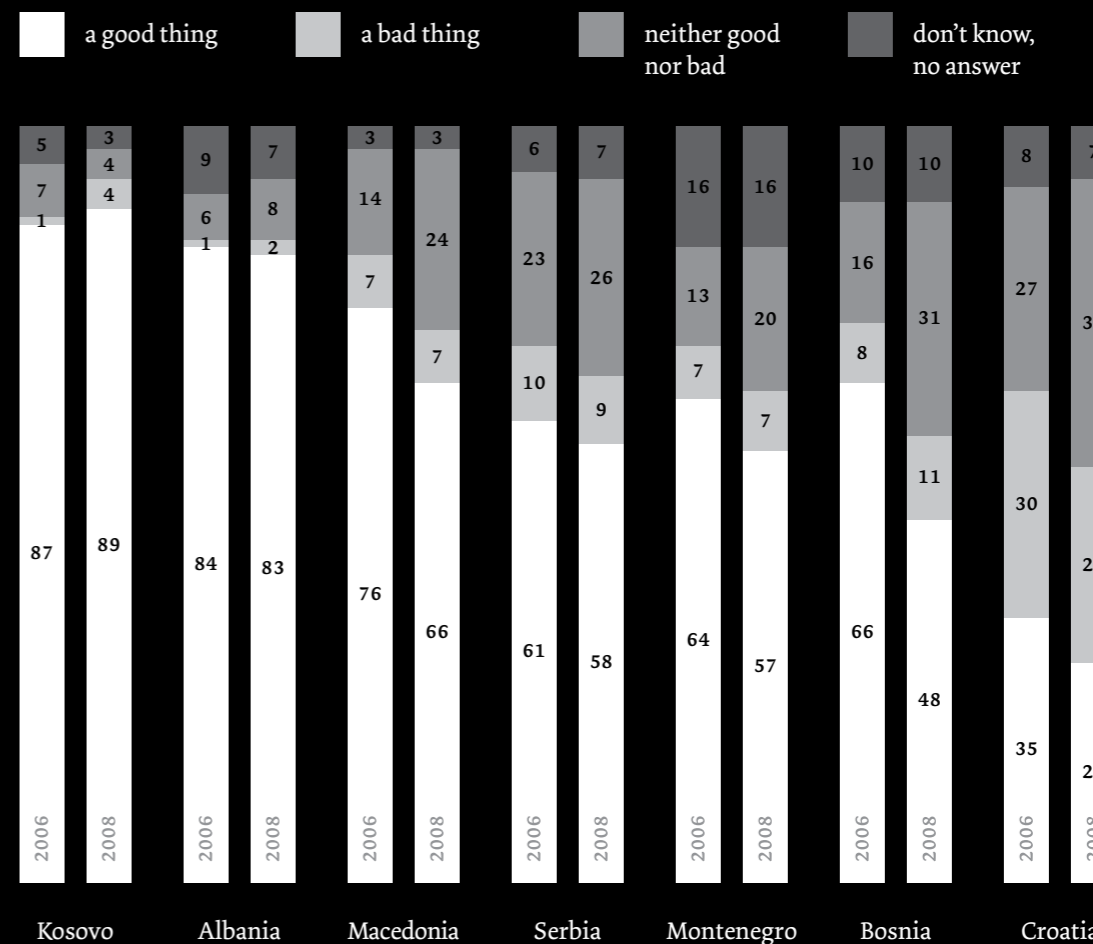
EU membership

While the governments of the (potential) candidates want to join the EU, not all citizens are equally eager. A Gallup report shows that there are quite some differences among the populations, dependent on ethnic background and country. The strongest identification with Europe is among the Albanians in Kosovo, with 72%. In Albania itself it is 50%, in Macedonia (with a lot of Albanians) it is

49%. The lowest support we find among the Serbs in Bosnia and Herzegovina: 10%, and Kosovo, 15%. 21% of The Bosniaks in Bosnia and Herzegovina identify with Europe. All others are between 23% and 29%. However, the majority of the populations in the countries, save for Croatia and recently Bosnia and Herzegovina, is of the opinion that EU membership would be a good thing.

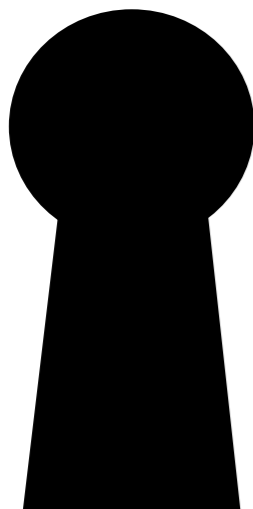
EU membership support is high, but slowly decreasing

Generally speaking, do you think that [COUNTRY]'s membership of the European Union would be a good thing, a bad thing or neither good nor bad? %

Fighting corruption

Converting promises into laws and practice

High levels of corruption still hinder a proper functioning of government and businesses in many countries in the Western Balkan and Turkey. In 2010, *Transparency International*, leading the global fight against corruption, published a report explaining why progress is lacking in these countries.

By Craig Fagan

Countries seeking membership in the European Union (EU) have a range of requirements that must be met for entry into the union. Candidate and potential candidate countries, all of which can be found in South Eastern Europe, have the obligation to 'show progress' on, for example, their anti-corruption efforts and broader areas of good governance before they are allowed to join. Yet such a stipulation is challenging for many of these countries and is often one of their greatest obstacles to EU accession. Based on findings from *Transparency International's* Corruption Perception Index (2010), most EU accession countries fall among the lowest two-thirds on the 178 country list – and significantly below the average score for

European Union member states.¹ Moreover, the rate of reported bribery for users of state services among EU accession countries (namely the Western Balkan nations and Turkey) is nearly four times what is measured among EU members.² This article presents an overview of the progress in implementing anti-corruption laws in four candidate countries in South Eastern Europe: Kosovo, Albania, Macedonia and Turkey. What are the main obstacles in implementing these reforms?

Measuring Progress

The Western Balkan countries and Turkey view the opportunity of EU accession as a great motivating factor to adapt their anti-corruption

laws to the European standard and make their governments more transparent. However, while EU progress reports on accession countries now assess anti-corruption and governance advances, there is no systematic set of indicators that are used. This prevents the creation of a baseline to measure sustained progress in specific areas, such as the passage and implementation of laws. It also makes it impossible to set benchmarks that qualify what accession countries need to do to secure entry. Entering the EU thus remains a moving target.

Furthermore, legal reforms do not always equate with institutional and cultural changes. *Transparency International* (TI) wanted to better capture and quantify this divergence. It organised a study of existing anti-corruption laws and their implementation in four accession and pre-accession countries: Albania, Kosovo and Macedonia and Turkey. Drawing on the EU requirements for membership, the study established a set of good practice

indicators which focused on the judiciary, legislature and public sector. The findings, published in a 2011 report, underscore how the four countries have managed to put some notable legislation in place. Perhaps drawn by the allure of EU membership, reform initiatives in recent years have strengthened legal frameworks to address corruption risks in the three institutions assessed. However, the findings also reveal the ways in which low capacity and weak governance have created a startling gap between law and practice.³

Understanding the Gaps

According to TI's study, there are common cross-cutting issues that are undermining anti-corruption progress across all the institutions and countries assessed by the report. These weaknesses have compromised the institutional resources, independence, transparency, accountability and integrity required to combat corruption and promote good governance.

1 Access to information: Access to information laws – present in all four of the study's countries – have not overcome the daily difficulties of ensuring transparent governments. For example, in Kosovo, many of the country's institutions have been found delaying the release of documents that have to be made public by law, including audit reports, annual reports and budgets.

2 Asset disclosure: Based on good practice, asset disclosure laws are used by countries as both a transparency and accountability mechanism. By making public the income of government officials and other public servants, it deters illicit enrichment activities. Despite asset disclosures in all four countries, the bodies responsible for receiving the disclosures lack the capacity (human and financial) to follow-up and verify submissions, as has been a problem in Albania and Turkey.

3 Codes of conduct: Policies on staff conduct and ethics provide a useful oversight framework for addressing issues such as workplace behavior, conflicts of interest and employment following public sector

service. Despite their usefulness for building institutional integrity, there are no codes of conduct for members of parliament (MPs) in Albania, FYR Macedonia and Turkey.

4 Political interference: The level of independence of an institution can partly be assessed by the degree of political interference that occurs, on such issues as hiring and appointments. Findings from the TI study suggest that cronyism and patronage are widespread in the four countries and affecting the institutional capacity of the judiciary, legislature and public administration.

5 Working conditions: The work environment is an important factor affecting each institution's capacity and performance. TI's research shows that civil servants working in public administration in all four countries suffer from limited resources which compromise their ability to do their jobs effectively. In Albania, for example, salary scales for low-level public administration positions cover only one-third of an average family's monthly costs.

The biggest challenge is corruption: low standards, low salaries and bad perspectives. That makes people easily corruptible. And when leaders are corrupt, why should normal people act differently?”

Igor Marović

President of the youth chapter of the Liberal Democrats (Mladi HNS), Croatia

Each of the factors profiled on the previous page have undermined the ability of the judiciary, legislature, and the public sector to function with efficacy and efficiency. Unfortunately, such obstacles are not restricted to one institution but often are symptomatic of a chronic and persistent problem.

Why is progress lacking

The commonality of shortfalls across all four countries and institutions signals that the deficits run deeper than a simple failure to pass pending reforms. The implementation failures must be understood and corrected as part of moving each country towards EU accession. Below is a brief overview of some of the specific challenges in each of the four countries.

To start with Albania. According to recent assessments, some of the greatest challenges compromising the country's integrity are the implementation gaps in its anti-corruption legal framework, the lack of judicial impartiality and low professionalism of its law enforcement.⁴

Findings have shown that the judiciary and legal system in Albania is considered the second most corrupt institution in the country.⁵ With the courts seen as biased, there is a lack of motivation to fight corruption and perceived ineffectiveness of law enforcement. Moreover, parliamentarians, ministers and judges in Albania continue to have ex-officio immunity, blocking attempts to prosecute high-ranking officials.

In Kosovo, public opinion largely points to the worsening situation of corruption in the country. Of those polled, 73 per cent said that corruption has increased in the last three years; more than 60 per cent classified the country's fight against corruption as ineffective.⁶ Political parties in the country were considered the most corrupted institution, followed by the judiciary.⁷

Although the country has adopted a wide-range of legislation, most of it is not being implemented or it lacks provisions for strong sanctions. For example, implementation failures of the country's access to information laws have been well-documented.⁸

Similar to Kosovo, anti-corruption implementation gaps in Macedonia are seen as complicating the country's integration process with the EU. While Macedonian legislation allows for comprehensive anti-corruption provisions, low capacity on the part of public institutions, as well as governance and integrity issues, have compromised the laws' application. Many of the relevant institutions in the country have insufficient budgets and independence from the executive.

For example, political interference in the appointment and dismissal of judges can later result in biased court decisions, thus undermining the judicial system. Other challenges include the lack of integrity of public officials due to poor implementation of codes of conduct. Finally, there is a lack of relevant and effective education and training of public officials responsible for the implementing anti-corruption legislation. In Turkey, low levels institutional capacity (e.g. financial, human and technical) have affected the fulfilment of duties legally designated to the judiciary, legislature and public administration.

This has resulted in increased inefficiencies and opportunities for corruption. For example, Turkey has some of the highest rates of petty bribery (33 per cent) among public sector services in the region⁹ and the country's civil service is viewed as Turkey's most corrupt institution.¹⁰ A deep-rooted tradition of a protected, secretive state has meant that concepts like 'conflict of interest' and 'ethical behaviour' are relatively new and not fully embraced concepts. Immunity laws that protect officials from prosecution have created apathy among the public that corruption can be combated and would require societal changes – and the political will – to address it.

Areas for reform

Addressing the identified obstacles in the fight against corruption can help all four countries advance towards meeting related EU governance requirements. Regionally this would involve measures to improve institutional transparency, accountability, integrity, independence and resources. Specific areas for action in each country include the following.

Albania: Ensuring a meritocracy-based public administration and promotion of civil servants; reforming and regulating the function and organisation of the judiciary and parliament (National Assembly); publishing, drafting and making publicly available periodic reports on the activities of public institutions; and prosecuting all individuals accused of corruption.

Kosovo: Ensuring that the Kosovo Anti-corruption Agency and other relevant oversight bodies have the capacity to monitor compliance and punish violations; monitoring and sanctioning political interference in other branches of government; ensuring the full implementation of merit-based and competitive criteria for public sector positions and political appointments; and strengthening independent oversight institutions, such as the Independent Oversight Board of Civil Service, and the Procurement Review Body, as well as the Anti-Corruption Agency.

Macedonia: Allowing the judiciary to prepare and propose its own budget and defend it in front of the National Assembly (parliament); developing a precise merit-based system for the selection and promotion of judges; approving a specific law for the effective, systematic and institutional protection of whistleblowers; introducing a provision to the Law on Public Servants for a merit-based system of hiring; and introducing further amendments to legislation in order to strengthen the role of the National Assembly (e.g. audit findings; increased accountability of members of parliament, etc.).

Turkey: Ensuring the separation of powers among the institutions; approving a new law to regulate political campaign and party financing; limiting the immunities provided to members of parliament; guaranteeing citizens' right to information and punishing non-compliance; and providing transparent and merit-based civil service recruitment.

For these actions to be successful locally and regionally, they require support. The international community (including the European Commission and regional organisations) has a responsibility to provide resources and policy guidance to ensure they are advanced. National governments, for their part, must have the resolve and political will to make the necessary governance shifts. Throughout the process, all actors, including civil society, must get engaged to ensure that the key governance deficits that prevent EU accession are effectively closed.

Craig Fagan is senior policy coordinator at *Transparency International*.

- 1 The average for EU member countries included in the survey is 6.53. The highest score among EU accession countries is Turkey at 4.6, which is a better score than six of the current member states. All information is based on results from TI's 2010 Corruption Perceptions Index. See: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results.
- 2 Based on the percentage of users who reported paying a bribe to at least one of nine service providers in the previous year. See: Transparency International, *Global Corruption Barometer 2010* (Berlin, Germany: TI, 2010), pgs. 16-17. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results.
- 3 Craig Fagan, 'EU Anti-Corruption Requirements: Measuring Progress in Albania, Kosovo, FYR Macedonia and Turkey' (Berlin, Germany: TI, 2011). http://www.transparency.org/publications/publications/other/cimap_report.
- 4 Based on the assessment done by Global Integrity. See: Global Integrity, *Scorecard: Albania 2010*. Online at: www.globalintegrity.org/report/Albania/2010/scorecard.
- 5 Only medical services were viewed as being more corrupt. See: Transparency International, *Global Corruption Report* (Berlin, Germany, 2007). www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2007.
- 6 See: Transparency International, *Global Corruption Barometer* (Berlin, Germany, 2010). http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results.
- 7 See: Transparency International, *Global Corruption Barometer* (Berlin, Germany, 2010). http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results.
- 8 Craig Fagan, 'EU Anti-Corruption Requirements: Measuring Progress in Albania, Kosovo, FYR Macedonia and Turkey' (Berlin, Germany: TI, 2011). http://www.transparency.org/publications/publications/other/cimap_report.
- 9 See: Transparency International, *Global Corruption Barometer* (Berlin, Germany, 2010). http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results.
- 10 See: Transparency International, *Global Corruption Barometer* (Berlin, Germany, 2010). http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results.

Schuyer Irreversible steps

The biggest challenge facing the European Union today is to clarify the European idea and ideals to European citizens, and the benefits the EU brings to them. One generation ago, this did not seem a problem. The peoples of Europe were still recovering from two world wars and a series of earlier conflicts that had ravaged their continent. Until 1945, virtually no decade had been without war or armed conflict in Europe. The concept of the EU as an instrument to bring lasting peace to the continent was broadly accepted.

Presently, a large part of Europe has known uninterrupted peace for almost seventy years. Peace has become so self-evident that new generations can hardly imagine it may not last forever. For this reason the EU, in order to stay relevant and worthy of continued efforts in the eyes of its population, urgently needs a new objective and challenge. But whatever way one looks at it, this seems a remarkable circumstance. Especially if one remembers how an important part of Europe – the Balkans – exploded in violence after the fall of the Berlin Wall in 1991 and the disintegration of the federal state of Yugoslavia. To the Netherlands, the traumatic events in Srebrenica are only too familiar. That was not even twenty years ago! In the more recent past, however, the Balkan countries that were not yet EU member states have become official candidates or are moving towards candidate status. Albania, for example, has been recognized by the EU as a potential candidate country. And from the start of this development, peace has become a reality to this part of Europe as well. In the Balkans it has lasted for more than fifteen years now, longer than ever before in this

area – except for the period that Tito's dictatorial rule kept the different groups together. That the Americans are the first to be thanked for this peace, while the EU had a merely indirect influence, is a fact Europe should draw lessons from. It should be made more clear that unity in European policy is directly connected to issues of life and death! But even now, the Balkans still remain Europe's hothouse plant. In order to protect it and make it grow, irreversible steps must be taken soon.

Turkey's story with the European Union may serve to underline the imperative for taking such irreversible steps at the right moment. For time and tide wait for no man. In 1964, pledges were made to offer Turkey the perspective of accession. Because this development was not forcefully stimulated further and it was not accepted that developments, once set in motion, could also be accomplished after accession, external factors of a completely different nature, (such as mass immigration of Muslims to Europe and the terrorist attacks of 11 September 2001) was free to generate a sentiment in the EU against Turkey's accession. Even if this sentiment would reverse, it would remain questionable now whether Turkey itself would not come to different choices. As a result the rapidly growing Turkish economy, which already ranks amongst the world's ten largest economies, could take shape not within but outside Europe. The opportunities brought by the expansion of a country with nearly 80 million inhabitants would then unnecessarily be lost to the European economy.

The history of Turkey and the EU shows that certain political in-principle decisions have a limited shelf life, and do not remain valid in eternity. It is not only important to take decisions, but also to timely act upon them. The lesson from Turkey should be borne in mind when looking at developments in the Balkans, with Albania as well as with Serbia.

Serbs living in Croatia, Grecians in Albania, Albanians in Macedonia. Large ethnic minorities exist throughout the Balkan peninsula. The resulting inter-ethnic conflict is part of the reason why minority policies are now incorporated in EU accession procedures. Does more structure help in implementing these policies?

By **Simonida Kacarska**

By the end of June 2011, Croatia had completed the longest accession negotiations in the EU history and is now to become the 28th member state of the EU in mid-2013. The last issue that was settled between the Croatian government and the EU was the newly established chapter 23, which deals with the judiciary and fundamental rights¹. An important aspect within this chapter is its inclusion of minority rights, which are significant not only for Croatia, but also in the wider Balkan region. The position of the Serbs in Croatia inevitably affects the country's relations with Serbia, just as the position of Albanians in Macedonia has implications for its cooperation with Kosovo and Albania. This is why in the Croatian case, the EU decided for the first time to include minority policies into the formal structure of the negotiations process by assigning tasks to the national government. Since Croatia was the first country to have such issues included in the negotiations it is interesting to see whether the grassroots stakeholders in this field see the inclusion of minority policies in formal EU accession negotiations as a beneficial development for the implementation of these policies.

What is Chapter 23 about?

Chapter 23 deals with some of the politically most contested topics in the previous enlargement such as the judiciary, the fight against corruption and fundamental rights. Anyone familiar with European affairs will be aware that there are no common rules on these policies in the EU. Hence, this new chapter is largely based on principles of

Living across the border

EU accession and minority policies

good practice that are beneficial for the development of the rule of law. The topics dealt with under each of these headings are country-specific, but minority policies are bound to be prominent in all countries in the region. Hence, the formalisation of minority policies in the negotiations provided additional tools for the EU to influence the implementation of minority policies. In order to evaluate whether this formalisation works in practice, I spent the last year in Brussels and Zagreb discussing the usefulness of the new chapter 23 with people from the European commission, national governments and civil society organisations.

The European Commission is the natural starting point for obtaining insight into the conditions that the EU puts forward to candidate countries. Not surprisingly, most of the Commission officials who I interviewed agreed that formalising minority issues adds an element of structure to the accession process, thus making their work easier. At the same time, EC officials recognised that since the EU does not have a single policy on minorities, it is difficult to set a minimum of basic rules that would apply to all accession countries. In this context, national legislation can however provide a resource for recommendations, as was noted by several of my interlocutors.

A Commission official argued that the Commission basically supports the implementation of national legislation on the topic, which is already present and of rather good quality.

National officials stand at the receiving end of the EU accession negotiations and are responsible for bringing the recommendations from the European Commission to life. Croatian national officials considered that the new chapter has helped them to realize reforms that they would otherwise not have been able to push forward. Also, the chapter has established some initial results, in relation to the Roma issue for example. The lack of common rules however has provided difficulties for these national officials as at times they almost had to 'guess' what it was that the Commission wanted. In general, grassroots stakeholders in Croatia argued that the negotiations have considerably helped to put issues on the agenda that has thus far been neglected. They also considered that the EU has been very successful in pushing the national authorities to deal with issues such as refugee return and war-related crimes. Not surprisingly, the civil society organisations concerned generally supported the EU's involvement in these policies and saw streamlining of the minority policies in the negotiations as a positive development.

Notwithstanding the general support of the formalisation of minority policies however, all of the people that I talked to did express doubts about the sustainability of some reforms and their weak implementation record. A common example of a policy that only exists on paper is the representation of minorities in the public sector. Although guaranteed by law and included in the formal negotiations, progress on this field

Suspending corruption and bribery is the greatest challenge for the whole region”

Asja Ahmetbasic

Liberal Party of BiH, Bosnia i Hercegovina

has been slow and problematic. For this reason, Croatian NGOs have even argued against the concluding of the negotiations, calling for a domestic mechanism to monitor the fulfilment of the remaining conditions.² The negotiations have however been concluded and it remains to be seen whether the EU will be able to influence any further positive change prior to Croatia’s EU accession in 2013.

Lessons learned

The introduction of the new chapter on the judiciary and fundamental rights in the accession negotiations with Croatia, chapter 23, was a most important new step in the formalised structure of accession negotiations. Minority rights are a crucial issue in this chapter, which was considered to be the most problematic part of the negotiations. This novel approach of dealing with minority issues in a formalized, structural framework has resulted in different experiences and lessons learnt which are significant to the other countries in the region. In general, the formalisation of minority policies is valued positively both at the European Commission and on national levels. Nevertheless, as was the case with the previous enlargement, there remains criticism of weak implementation records, as was exemplified by the limited representation of minorities in the public sector. The structural inclusion of minority policies in the EU accession process therefore is beneficial, but not a guarantee of success.

Simonida Kacarska is a PhD candidate in the School of Politics and International Studies, University of Leeds, United Kingdom and a Chairperson of the Assembly of the European Policy Institute in Skopje, Republic of Macedonia.

¹ Chapters are thematic areas according to which the official accession negotiations are organised.

² Joint Opinion of Croatian civil Society Organizations on Chapter 23 - May 2011, available at: <<http://gong.hr/download.aspx?f=dokumenti/20110510MAY-JOINTOPINIONOFCSOSONCHAPTER23.doc>>

The Balkan Region 1878

The Balkan Region 1913

The Balkan Region 1923

The Balkan Region 1945

The Balkan Region 1995

The Balkan Region 2006

People are still dwelling on differences rather than uniting for a common goal from which everyone will benefit”

Maid Konjhodzic

Model Criminal Court, Bosnia i Hercegovina

NGOs, or civil society in general, usually have an important role to play in changing society. Compared to other post-communist countries however, civil society organization in the Balkan region did not feature prominently in the first years of the post-Yugoslav transition. The prospect of EU accession might finally define their role as a driver of change.

By **Jelena Dzankic** and **Daliborka Uljarevic**

In most of the post-communist countries, the civil sector has been a societal panacea in the course of transition by providing the indispensable push towards democracy. At the time of the collapse of the communist system, marked by the fall of multinational federations, the rise of civil society through what Michnik called ‘a unifying moment’ implied a distinct worldview. It offered a remedy both for the ‘socialist virus’, and the ‘transition fever’. Representing a detachment from the state-dominated worldview, civil society became the key ingredient for the emergence of a participatory culture based on political pluralism. It is precisely the drive to be independent of state

Civil society: the driver of change?

power that could counterbalance the domination of the state in the day-to-day life of the people. The significance of such a role of civil society for the transitional countries lies precisely in the five-decade long rule of the communist party, marked by a virtual nonexistence of a public sphere, a political monolith, and the ‘powerlessness’ of ordinary citizens. Established either as umbrella compacts, or individual interest associations, the first transitional civil society organizations quickly mushroomed with the aim to foster democratic values both by organizing the public sphere and by providing contacts with external organizations.

Balkan civil society

In the Western Balkans, which have undergone a much more turbulent two decades of transition than their eastern neighbors, civil society organizations play yet another role. In addition to being drivers of political and societal change, civil society is also a mechanism of reconciliation in the region that was torn by the bloodiest conflict that took part on European soil after the Second World War. More than two decades after introducing the multiparty system, the weak Western Balkan states are still facing series of democratic challenges. In this context, civil society in Western Balkans is still in the process of defining its position and role within each of the states. It is struggling with the lack of participatory tradition that would help civil society to flourish and support the process of overall transformation in the region.

Civil society has strong emancipatory, transformative potential in post-communist political and social realms, especially in regard to the key pillars of power and the introduction of European values. Of course, strategies and tactics are different. Yet, they result in effective forms of organizing, informing and engaging citizens and the general public of what social processes entail and how they could contribute to them. With the public interest in mind, civil society is pivotal in helping the Western Balkan states not to lose themselves in the murky waters of democratic transition/translation. Montenegrin organizations, similar to their counterparts in the other countries in the region, are a good example of the efforts, challenges and potential that civil society has in the transitional countries today.

Civil society in Montenegro

As a consequence of the small country’s political trajectory after the breakup of Yugoslavia, and the dominance of the political issues related to statehood and nationhood, there has been a lot of prejudice about the civil society in Montenegro. Simultaneously, the overall development was burdened by great expectations both domestic and international, not the least because of the internal societal schism, but also because of the prominent role that civil society had in Central and East European transitions. Yet, the reality of civil society in Montenegro, similar to other countries in the Western Balkans, has been challenged by low political responsiveness, financial constraints, and the public’s occasional

failure to understand that societal change requires not activities of non-governmental organizations, but also collective participation. Even in this context, civil society is investing tremendous effort in bringing about democratic change and regional reconciliation, which are prerequisites for accession into the European Union (EU).

The major challenge that the Montenegrin civil society organizations are faced with is their limited impact in the law-making and policy process. There are two key reasons for this challenge, not only for the Montenegrin context, but also to the rest of the region. First, governmental trust in civil society organizations is low, which manifests itself as a reluctance on behalf of the government to cooperate with these organizations on key issues that the society is faced with. In particular, various segments of Montenegrin public administration see civil society as an impediment, rather than a motor of positive societal change. Second, the platform for the participation of civil society in a structured policy dialogue is rather weak. Despite the attempts of the civil society organizations to clearly define the terms of their participation in the policy dialogue, these have found little resonance with the public administration that is often closed for constructive criticism and dialogue. In the context of Montenegro's aspiration to become an EU Member State, this challenge has been slightly facilitated by the mediating effect of the international actors, which have resulted

in the opening of some channels for institutional cooperation, particular with the office of the Premier of Montenegro, but it takes far too much time to mainstream this as working principle.

Another challenge that Montenegrin civil society organizations are faced with is related to scarce financial resources at their disposal. The majority of the civil organizations remains financially dependent on the state, while only a limited number of civil society organizations has benefitted from the EU's pre-accession funds. Subsequently, through the lack of financial means, necessary for the operation of civil society, civic participation in political decision-making is marginalized.

Given the withdrawal of many donors that supported the non-profit sector during the crisis years in the post-Yugoslav space, nowadays the major source of funding for Montenegrin civil society organizations is a governmental commission, which supports projects in the fields of social protection and humanitarian activities, needs of disabled people, sport development, non-institutional education and education of children and youth, culture and technical culture, and combating drugs and other types of addiction. Yet, funding is scarce, and the number of non-profit organizations applying to the commission is three times higher than the number of those who actually receive funding or partial funding for their projects. A further issue that has been raised is the lack of transparency

in allocating funding for projects. As noted in a number of international reports, the Centre for Civic Education observed the work of the commission and revealed a number of violations of grant allocation procedures.

The third major challenge that civil society organizations in Montenegro are faced with is their relation with the Montenegrin public. Much time was needed to raise public awareness of the fact that NGOs cannot fill up all the gaps in the functioning of the system and that civil society cannot be the exclusive foundation of a solid value framework, or erase social dissatisfaction. Yet, in recent years, the Montenegrin public has come to understand that civil society can work to improve the situation, contribute to the implementation of certain standards and principles, and empower citizens to take stock of their rights and understand the ways they can fight for them. Civil society can provide active, constructive response to the challenges Montenegrin society is facing, monitor the work of decision-makers, and cooperate with them on a constructive basis. Having emerged from a socialist system, as other countries in the region, Montenegro has no tradition of NGOs, which makes the situation even more difficult. However, the times are changing quickly, and the key asset of NGOs lies in its people: serious, young, highly educated, hardworking, energetic, creative, with advantages of advanced computer literacy, and knowledge of foreign languages. These young professionals with the courage to think independently are the

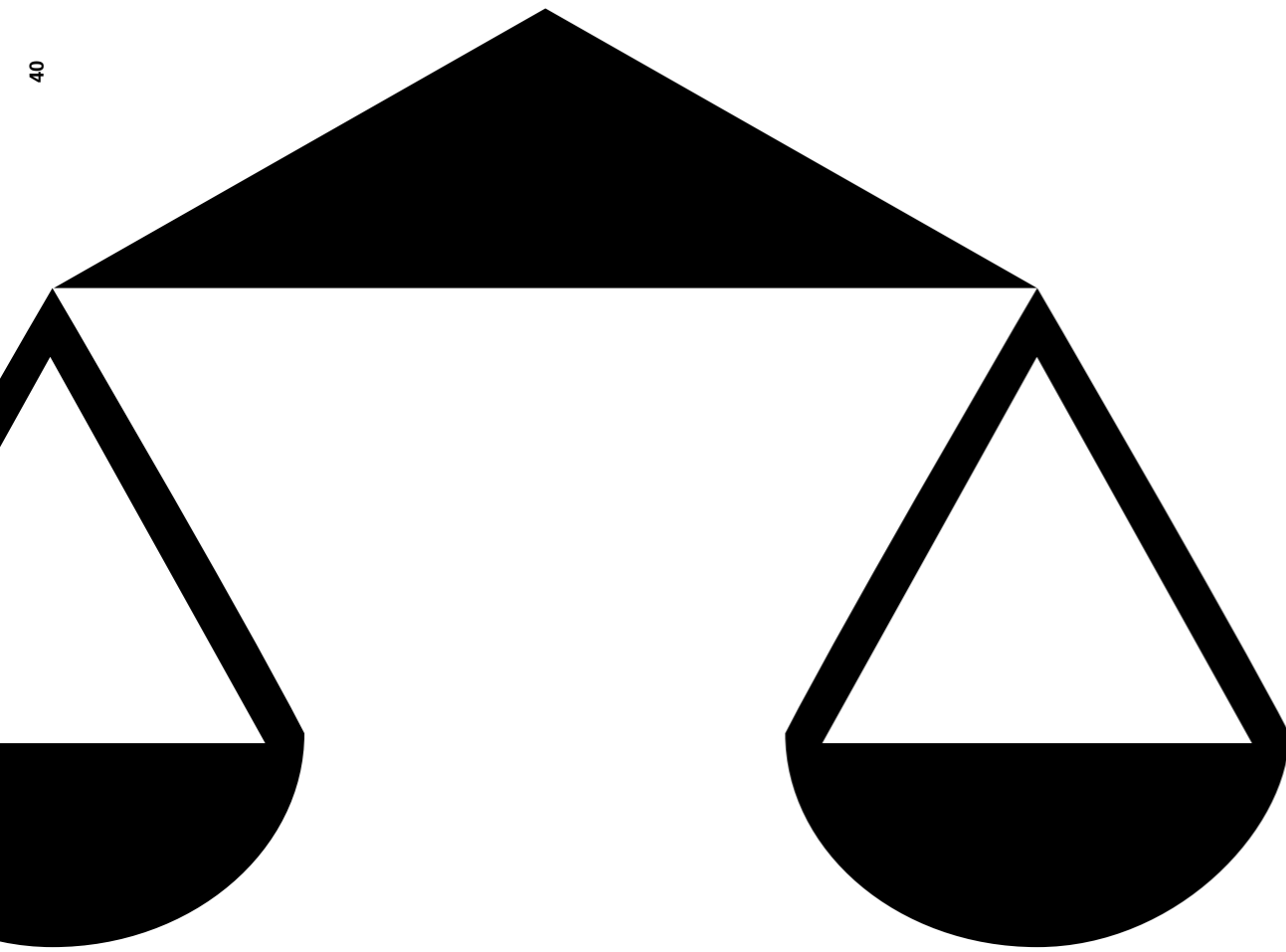
main driver of change in Montenegro. Their capabilities and continuous work help to keep the Montenegrin reality colored by civil society, which remains vibrant despite all the challenges that it has been facing so far.

General conclusions and remarks

The development of civil society in the post-communist world, and especially in the Western Balkans, has faced numerous problems. As a consequence of the particular post-Yugoslav experience, civil society organizations did not feature as prominently in the first years of transition. This is mostly due to the sapping of society's energies through the conflict that was taking place in multiple republics of the former Yugoslavia. However, as a result of the attempt of many post-Yugoslav states to join the EU, some aspects of civil society in the region have evolved, contributing to overcoming the problems of the heritage of communism. Hence, the time for civil society organizations in the Western Balkans is now, as they need to invest all of their effort to bring closer the last of the fold into the EU nest.

Jelena Dzankic is Jean Monnet Fellow EUI (Florence), Senior Research Fellow Institute Alternative (Podgorica).
Daliborka Uljarevic is executive director of the Centre for Civic Education (Podgorica).

‘In addition to being drivers of political and societal change, civil society is also a mechanism of reconciliation in the Balkan region that was torn by the bloodiest conflict that took part on European soil after the Second World War’

Checks and Balances

Turkish Constitutional Reform

Though not strictly part of the Balkan region, Turkey and the Balkan countries are closely connected throughout history. Both also have to deal with substantial minorities. How is Turkey doing with respect to the democratic representation of minorities? An exploration of the current constitutional reform process.

By Ardu Batu

In Turkey, past attempts to broadly engage under-represented minorities, religious groups, and Turkish civil society in the constitutional reform process have failed, and resulted in constitutions that were neither inclusive nor entirely democratic. By incorporating marginalized groups and civil society into the current constitutional debates, the next constitution can be both representative of the needs of Turkish citizens and the growing global movement towards direct and personal democracy. However, in order to understand how to include all voices in the current debates, an assessment must be made of the failures of the previous constitutions and the processes used in creating these documents, to ensure that the same deficiencies are not reproduced. Lessons from the past combined with the input of civil society groups in Turkey and social media and technology platforms might finally result in the creation of a new document, representative of all Turkish citizens.

Previous Constitutional 'Reforms'

The word 'reform' implies 'improvement' and 'evolution', which is not a fitting description for Turkey's past constitutional experiments. The undertaking of the 1982 constitution in particular can easily be characterized as a devolution. The processes of constitutional reform are nothing new in the Turkish Republic, which has undergone no less than four constitutional reforms and adoptions; in 1921, 1924, 1961 and 1982. The two most extreme examples were the interventions of the military in the civilian state and the subsequent resulting constitutions, although not a single one of the reforms was the result of a democratic dialogue. Large parts of minorities, sects, religious and political groups, including civil society organizations, were at best ignored, and at worst purposefully excluded. More than the content of each respective document, it was the lack of democratic participation in the creation process of the document that led, inevitably, to its successor.

More recently, in 2010, the AK Party led state made amendments to the constitution, but again failed to broadly engage under-represented groups and the civil society. The result was a degradation of

the separation of powers, particularly concerning the judicial branch, and a degradation of the checks and balances necessary to maintain a truly democratic state. The AK Party has stated that their main focus for the future is the preparation and ratification of a new constitution. Prime Minister Erdoğan stated in a parliament address: "The nation expected the parliament to rewrite the constitution... The government and AK Party is fully determined about a new constitution, and as AK Party, we want a new constitution to be prepared with the broadest participation possible, and we wish that the new constitution will be a social contract reflecting the demands of all social segments... The structure of the new parliament enables us to rewrite the constitution with the broadest representation and compromise...".¹ Although the rhetoric put forth by PM Erdoğan is hopeful, the failures of previous constitutions and the resulting relationship between the people and their government demands the full inclusion of all groups in creating the content of the document and also in the process of building the foundation and the framework of the new constitution.

Waves of reform

There have been four waves of constitutional reform in Turkey, and today there is an urgent need for another wave. This wave should fundamentally utilize direct and personal democracy in order to reach out to people and to channel their needs in formulating a new constitution; a new social contract. The application of a methodology based on inclusiveness, one that takes into consideration the needs and views of those from all marginalized groups and that includes civil society is the only sustainable path forward in the development of a new constitution. Through this methodology, the core issues that have previously divided Turkish society can be turned into foundational unifiers: freedom of expression, freedom of religion and identity, separation of powers, and regulations that govern political parties and the electoral system.

The diversity of the Turkish population demands that serious efforts be made to ensure equal rights and protection of all Turkish citizens, and to

The 1980 constitution is the greatest challenge to the rule of law in Turkey. Fortunately constitutional reform is underway and the most important aspect is the reform of the judiciary”

Sami Sarper Yazicilaroglu
Anne Frank House, Turkey

guarantee their freedom to voice their opinions, whether through media or political groups and parties. The current reality is that it has become effectively impossible to establish and maintain political groups and parties for many of the marginalized peoples. Using the European Convention on Human Rights as a guide, of the realization of such legal protection *before* commencing the discussion of a new constitution would improve and increase the political representation and participation of politically stifled and marginalized groups. Furthermore, the establishment of a clear separation of powers, especially an independent judiciary, will prevent the domination of the political system by one single group. These legal and legislative protections would inherently strengthen Turkish society by consolidating previously fragmented groups into the larger discussion surrounding a new constitution.

It should be underlined that opening the formal opportunities for the participation of the civil society or other marginalized parts of society would not by itself guarantee an effective participation of these actors in the preparation of the constitution. The existence of legal guarantees for the protection of the freedom of expression of these actors is also crucial for a democratic process. Turkey has serious issues with respect to freedom of expression and freedom of the press. Human rights organizations such as the Freedom House constantly place Turkey at the bottom of their freedom of expression and press rankings. Accordingly, there needs to be a serious review of the provisions of the Turkish Criminal Code, the Anti-Terror Law, and all other relevant legislation that is effectively used and abused by the Turkish authorities to infringe freedom of expression. Such a revision of these rather authoritarian provisions could also be seen as a confidence building measure among the different parts of the society that will be engaged in the process.

Civil Society and technology

The ability to engage citizens broadly, deeply, and efficiently has recently taken leaps forward due to the growth of civil society organizations and advances in technology. The utilization of the

“The Constitution is not an instrument for the government to restrain the people, it is an instrument for the people to restrain the government”

-Patrick Henry

ubiquitous cell phone and social media as tools for direct democracy has gained momentum and has given its users a literal direct-line to interact with their representatives in the government regardless of location, socio-economic situation or ethnic/religious identity. These changes will undoubtedly be met with resistance by some governments and it will be necessary to establish a more organized and concise message, supported by a significant number of people, to push for real change.

It is in this sphere that a developed civil society can act as a vital bridge between the government and the people. While communication between the Turkish government and its citizens has often taken a rigid, one-way, elitist tone, civil society offers an alternative route for groups to have their voices heard. The work of Istanbul based ARI Movement provides a specific example of Turkish civil society in action. Established in 1994, ARI Movement has completed a multitude of projects aimed at engaging Turkish people via media platforms such as *Youth LAB: Armenia, Turkey, America*. This project brings together youths from aforementioned countries for exchange programs which are focused on leadership, volunteerism and cultural exchange. However, the project does not end once the physical grouping of the students is completed, rather, the youths maintain engagement through the implementation of online forums and social media platforms. This expanding role of civil society through the use of social media and technology only high-

lights the need for its inclusion in the coming constitutional changes. This is why ARI Movement, in collaboration with *Stichting International Democratic Initiative (IDI)*, is now conducting a project on constitutional reform in Turkey, with the vision outlined in this article. The project focuses on one of the most vital aspects of constitutional reform: checks and balances. The project aims to produce a comparative study of separation of power and systems of checks and balances and how they compare to the Turkish case. This study will provide a framework for open discussion among a wide variety of stakeholders, opinion leaders and civil society representatives in a number of roundtable meetings across Turkey. Furthermore, the output of these meetings will be disseminated and discussed on web-based platforms. By raising awareness of the importance of a proper system of checks and balances and by providing comparative information on this topic, ARI Movement hopes to contribute significantly to the constitutional reform process in Turkey.

Arda Batu is a lecturer at Yeditepe University, Political Science & International Relations Department, Vice-Chairman of ARI Movement. He is on the editorial board of Turkish Policy Quarterly and editor in chief of Kalem Journal. He is consultant at Orbis Risk Advisory.

¹ AA — Anadolu (News) Agency: <http://www.aa.com.tr/en/constitutional-amendment-most-urgent-issue.html>

Shaping after our own image?

European democratic values in Macedonia

In economic and democratic terms, EU accession towards Eastern Europe is a great success. However, implementing laws is not sufficient: eventually they need to be founded on shared democratic values. Former Dutch ambassador for Macedonia Simone Filippini reflects on the progress of this candidate country.

By **Simone Filippini**

Who doesn't recall the images of December 1989? Images of crying and celebrating inhabitants of East and West Berlin on the day the Berlin Wall fell after having divided the Western and Eastern parts of German's historic capital for nearly 30 years? The fall of the Berlin Wall provoked euphoria in the entire western world, in particular in Europe. Finally the countries of Central and Eastern Europe would get back their legitimate place in the European family. And of course, membership of the European Union (EU) would be part of their future. The decision to grant all the former socialist countries EU candidate status in the early nineties only constituted a logical next step; the spirits were high. All were convinced that, although the candidates had to work on democratization and state building, these were part of their – European – genes and they would catch up quickly to fully join the European community and embrace its values. Yes, we can!

Could we..?

Unexpectedly, the heritage of 50 years of communism turned out to be a profound and persistent influence during the accession process. In-depth transformation was felt necessary to create a truly democratic political and governance culture, meeting European standards. Since 2004 twelve states have joined the European Union. All in all we should be proud of what has been achieved. In less than 20 years poor, undemocratic and badly governed countries transformed into democratic states with proper government structures and (relatively) high economic growth, well on their way to create prosperity for their citizens. Enlargement also offered extensive opportunities for EU member states' businesses. It is justified to conclude that both in economic and in democratic terms the accession process has proved a great success, underscoring the strength of EU so-called soft power.

At the same time, however, we have to acknowledge that democratization - not so much the formal part of it, but rather the internalization of key democratic values - has taken much longer than we thought it would; it is still an ongoing process in the member states that acceded since 2004. Citizens in the old EU member states perceive this transition as overly sluggish and have lately shown little patience for reports revealing democratic deficiencies. They want to see countries they can trust and rely on, countries that share their values and respect fundamental rights. The accession of Romania and Bulgaria has done tremendous damage to public perception toward enlargement as a positive process. Stories about widespread corruption and fraud; shady political practices; and a lack of respect for fundamental human rights, especially when it concerns the treatment of minorities and vulnerable groups, have undermined public confidence.

EU citizens had expected that, during the accession process, the EU would be able to guarantee that new members would play by the rules and share our democratic values. They are disappointed and have become increasingly skeptical whether the EU can make the necessary difference.

What about Macedonia?

This is all the more important as the EU is not yet off the enlargement hook. With the Western Balkans actively aspiring membership and the follow-up states of the former Yugoslav Federation banging its doors, the EU faces a next level of challenges. First in line was Macedonia, a small country with 2 million inhabitants north of Greece that gained its independence in 1991 in a bloodless detachment from Serbia-dominated former Yugoslavia. Unfortunately, it immediately became immersed in old feuds with Greece, which claims the name Macedonia constitutes a threat to Greece's national integrity and security. The Kosovo war of 1999, spilling 300.000 refugees into the Northwestern part of Macedonia, contributed to fueling discontent among ethnic Albanian citizens as to their perceived second-class position in society. In 2001, after a number of violent clashes between ethnic Albanians and ethnic Macedonians, a civil war could only be

prevented by a massive intervention by the international community, led by NATO, the USA and the EU. Macedonia actively worked on getting its act together again and applied for EU membership in March 2004. In December 2005 the EU rewarded its efforts with a candidate status. Since then the country has strived to get a date to start negotiations. And although in its progress report of October 2011 the European Commission for the third time in a row gave a positive recommendation, the Greek-Macedonian name issue stands in the way of further progress.

'Enlargement of the EU is not a one-way street. We cannot expect countries located in a historically troubled region, burdened by past and present feuds, to solve their own problems. This is our own backyard'

Although, as stated, Macedonia has again received a positive recommendation regarding the start of accession negotiations, the Commission has become more critical of the country. Things do not seem to be automatically moving into the right direction. International human rights watchdogs, as well as institutions following progress on basic freedoms and the rule of law have recently expressed growing concern. Concerns about the directions the third Gruevski-led government is taking, are augmented by perceived nationalist tendencies, symbolized by the project Skopje 2014. This costly scheme involves constructing not only long-overdue government buildings, but also a number of sensitive religious buildings, and a substantial number of monuments of Macedonian heroes.

The biggest challenges are formed by the suppression of the media. Media are extremely pro-government. Critics have been shut down. Media and government try to destroy the opposition by making them look guilty on all kinds of charges”

Velibor Nikoloski
Liberal party of Macedonia

Some of these monuments are contested by neighboring countries. Moreover, in practice the government has shown an uncompromising stand on the name issue, feeding into people's deeply engrained fears of losing identity and fertilizing the breeding ground for populism, if not nationalism. The government is also perceived to slowly but surely increase its hold on society and to put fundamental freedoms at risk: freedom of the press is on the decline, people report increased anxiety related to freedom of speech, and confidence in the government institutions, including the judiciary, is extremely low. Moreover, heavy investments in the Ministry of Interior over the past years have benefited in particular intelligence and security forces, including the secret service. Government behavior in a number of aspects reminds groups of Macedonians, who still have vivid memories of the former socialist Republic of Macedonia, of their communist past. They claim they recognize the approach.

Can Europe?

Confronted with these realities the EU and the USA, strong partners in promoting EU membership, sometimes seem at a loss. Despite the best of intentions, a well elaborated framework to stimulate and measure progress, huge financial support, and generous technical assistance, Macedonians have become less inclined to accept - justified - criticisms and suggestions on improvements, while their readiness to listen and work according to the Commission's advice has decreased. The government seems to have hardened in its resolve to do whatever it feels is right, even if that is contrary to what might be conducive to further progress on the path to EU membership. They now prefer to blame the EU for being hypocritical and applying double standards, by favoring present member states even if they do not act according to the rules, instead of trying to deal with the EU Commission's suggestions in a constructive manner.

As a consequence, the question has come up whether with all its present carrots and sticks the EU is on the right track. If countries underperform, especially in regards to the values and norms put down in the European Charter that

serve as fundamentals of European unity and the EU members' identity, is there a way to move them (back) on the right track? Should we not to a certain extent reconsider the accession track and formulate answers to the new challenges that loom with a new group of countries in the waiting room, countries whose history and geography require specific and custom-made approaches? Let us not forget the lessons learned from previous rounds. Although enlargement is a process of technical alignment on the one hand, it is one of high intensity political involvement on the other. Or at least it should be. Reality teaches us, however, that, due to a mass of other urgent and time consuming challenges, not least the economic and financial crisis, EU attention is to a certain extent deflected from other processes in need of active political attention. Neither is it helpful that bilateral interests of one member state sometimes are allowed to prevail over collective interests, in this case the building of a truly democratic, stable and prosperous south-eastern flank of the EU.

Some will point to the existence of a special Commissioner for Enlargement to argue that the process gets full political support. And certainly, the intentions are there. But are we really looking into the individuality of the challenges and risks the (potential) candidate poses and designing fresh and creative approaches on the basis of that analysis? Or do we prefer to hide behind the substantial technical accession 'diesel' and pretend that we are actually taking an active approach? Of course, in Southeastern Europe the EU is confronted even more than before with the extent to which it can influence societies in future member states. How can it influence true internalization of democracy in a population, encourage assertive citizenship, effectively promote tolerance and real political diversity, stimulate a real rule of law, or influence the stand of people regarding diversity? When to apply the carrot, how and when to apply the stick? These are all very topical questions.

Get off the beaten track

We have to take this issue seriously. Indeed, we cannot help countries that do not want to be

helped to help themselves. But enlargement of the EU is not a one-way street. We cannot expect countries located in a historically troubled region, burdened by past and present feuds, to solve their own problems. This is our own backyard; we have a huge vested interest in peace, prosperity and stability in Eastern Europe. And whether we, politicians and citizens in present member states, like it or not: these countries want to and will become members. In a growing EU we have to acknowledge and respect real diversity to be able to survive. Moreover, transformation of societies takes time. Let's face it: we will not be able to shape all newcomers exactly after our own image. At the same time, precisely because of this diversity we will have to clearly define a bottom-line and hold on to it. No compliance, no membership; period.

For solutions, let us look beyond governments, whose governance style does not always reflect the values of the general population. Let us think of ways to stimulate assertive citizenship, to sharpen the critical minds of people, to educate and encourage potential but often neglected key influencers like youth and women. And we need to continue to stand up in defense of fundamental rights, to show the EU's teeth on these issues and not let governments get away with anti-democratic behavior. Future EU citizens should see that we mean business if we talk about fundamental rights and European values, and that they have our full support fighting for them. A reinvigorated approach implies an open mind and sincere discussions on both the EU and the candidates' sides, honest reports and clear rules of the game; constituting a level playing field for all candidates and present member states. Only if we lead by example we will be credible to others. And in this regard the present EU has a world to win.

Simone Filippini is the Dutch Consul-General in Miami, responsible for the promotion of Dutch-American relations in 10 Southeastern States and the Dutch Caribbean. Between July 2007 and August 2011 she was the Dutch Ambassador in Skopje, Macedonia. Simone has been a member of the D66 National Board (international portfolio) and has been part of several Committees of the party.

BALKAN CULTURAL LEGACIES

Jelena Milojkovic-Djuric's compiled a collection of essays into *Balkan Cultural Legacies*, which fills in the void in the study of the Balkan region. The lack of use of primary resources among foreign writers and academics that concern themselves with the Balkan Peninsula is one of the reasons why Milojkovic-Djuric took the task of assembling essays from Balkan scholars into one work.

By **Nitin Sood**

The collection brings together scholarly essays from a variety of disciplines such as fine arts, literature, history and political science and they all contributed by scholars and authors who come from the region itself. The essays contain information which tends to be unavailable to those Balkan-fanatics who lack the adequate language skills to investigate further the region beyond English or French literature on the Balkans. Milojkovic-Djuric's *Balkan Cultural Legacies* indeed succeeds in enlightening the readers about the rather unknown aspects of the Balkan cultural legacies and history and takes us through a journey that could not be experienced through foreign authors and experts on the region.

Some of the papers published in the collection take us all the way back to Medieval and Middle Ages. Miloš Blagojević's introductory essay explores the early definitions of the Serbian national identity and statehood, focusing on the formation of the Serbian identity during the Middle Ages. He argues

that the existence of the Serbian identity can be traced in the early decades of the seventh century, claiming that the national identity of Serbians had been defined before their move to the Balkan peninsula. In addition Blagojević underlines that the Serbian Church played a significant role in consolidating the national identity and sovereignty of the Serbian mediaeval state.

With his essay Blagojević creates an interesting addition to the discussion of national identity in the Balkan peninsula. A respectful number of scholars and authors have credited Slobodan Milošević for creating a strong Serbian national identity, that was under threat because of the Croats and Bosniaks and hence he dreamed of the Greater Serbia. Milošević purposefully constructed fear among Serbians when the Serbian media began to broadcast the material from the Second World War, where Croats slaughtered Serbs because of the Ustaše-movement, which was a blend of fascism, Nazism and Croatian

nationalism. Due to the provocations from Milošević (obviously Tudjman and other nationalistic politicians had a significant role, too) the Serbs and other ethnic groups began to differentiate from each other. Mark Mazower, a historian from Columbia University, argues that under socialist Bosnia and Herzegovina the ethnicity was not as relevant as imagined. Instead of emphasizing religious differences, people in the communist Bosnia and Herzegovina associated themselves with their local communities: according to him localism was an important factor in shaping affiliations and loyalties. Hence Blagojević's essay of the formation of Serbian national identity during the Middle Ages complicates the discussion further, demonstrating the complexity of forming national identity in the Balkans.

Besides Blagojević's paper on Serbian national identity, Vasilije Dj. Krestić also provides a thought-provoking insight to the discussion by tackling the idea of Great Croatia. This idea is usually neglected in most works regarding the Balkans. He criticizes Serbian and other experts on the Balkan peninsula precisely for ignoring the idea of Great Croatia that prevailed among a number of leading Croatian authors and politicians since the end of the 19th century. Krestić notes how Stjepan Radić, the founder and President of Croatian Republican Peasant Party, demanded that the map of Croatia should include regions in Bosnia and Herzegovina and even areas extending to Macedonia and Montenegro. Although Krestić does bring to our attention a very important aspect of the values that certain Croats advocated during the 18th and 19th century, his tone against Croats seems to be particularly hostile which deteriorates the credibility of his text.

Perhaps his most shameless claim is the strong prevalence of the idea of Great Croatia, which was located very close to some individual's hearts, 'provides the answer to the key question of today's relationships between the Croats and Serbs as well as the reasons for which they fought a war'. I found Krestić's text on *The Idea of Great Croatia* enlightening and discovered myself learning more

about the mentality of the Croats, realizing that it was not only the Serbs who dreamed of a magnificent homeland of their own. However, Krestić's naive conclusion that it explains the war and current ethnic tensions in the region neglects to take into account several other events and factors that have contributed to the current situation in the Balkans. Perhaps because of his bitter sentiments about Serbia being at blame all the time, he decided to put the Croats on spotlight but the manner in which he does proves to be biased and unconsolidated. Regardless I believe his work provides us with an insight, that rarely is brought to the wider attention and thus serves good purpose despite owning prejudiced characteristics.

There are more essays in Milojkovic-Djuric's collection *Balkan Cultural Legacies*, which offer new and rather captivating perspectives to the Balkan Peninsula. One of the greatest achievements of her work is the fact that the cultural legacies are approached from a variety of disciplines: Slavko Gavrilovic investigates the forced conversion to Catholicism of Serbs in Croatia, Slavonia and Hungary from the 13th to the 19th century, Dinko Davidov discusses art in Serbia in the 18th century and Dimitrije Djordjević examines the impact of the Berlin Congress of 1878 on the Balkan peninsula. Milojkovic-Djuric's book embarks on a long fascinating voyage to the Balkans, that up to this point has been inaccessible for those who lack the language skills yet still are passionately fascinated about the Western Balkans and its culture.

Balkan Cultural Legacies: Historical, Literary, and Fine Art Perceptions (2011)
Jelena Milojkovic-Djuric

New York, The University Press Group Ltd
ISBN 9780880336741

Nitin Sood is former executive director of Libseen (Liberal South East European Network).

MILJOJKOVIC-DJURIC'S
BALKAN CULTURAL LEGACIES

I. Radkovic / Nitin Sood - Balkan Cultural Legacies

19th December 2011 - The City of Paris

Marchantlezing 2011

Philipp Blom

coreferent Henriette Prast

De paradox van rede en instinct

8 december

19.30 uur

Geertekerk / Utrecht

aanmelden en meer informatie

www.mrhansvanmierlostichting.nl

Mr. Hans
van Mierlo

Stichting

DE GROENE
AMSTERDAMMER

D66

AMBASSADE
Hotel

Speciaal voor lezers van idee

Vul de bon in, knip hem uit,
stuur hem op en ontvang 4 weken
gratis *De Groene Amsterdammer*

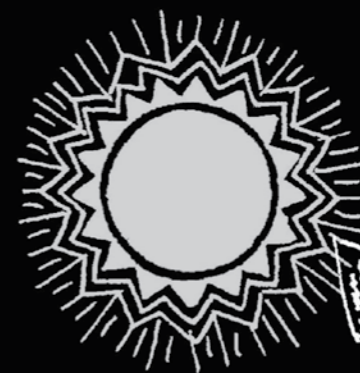
Certificaat

4 weken
gratis

DE GROENE
SEPTEMBER 1877
AMSTERDAMMER

DE DIRECTEUR

DE HOOFDREDACTEUR

POSTBUS 66

De Groene 4 weken gratis? Ga naar www.groene.nl/4weken

Of vul dit kaartje in en stuur op

Naam _____ (m/v)

Adres _____

Postcode _____ Plaats _____

Telefoonnummer _____

Wilt u de digitale nieuwsbrief ontvangen?

Graag, mijn e-mailadres is _____

POSTZEGEL
NIET NODIG

**DE GROENE
AMSTERDAMMER**
ONAFHANKELIJK WERKLEID
WVWV 0972161 NL

DE GROENE AMSTERDAMMER
ANTWOORDNUMMER 26
1000 PA AMSTERDAM

U kunt per huishouden éénmaal gebruik maken van de 4 weken-actie.
De toezending stopt na afloop automatisch.

D66 cherishes fundamental rights and shared values, as stated by one of its guiding principles. But what are these rights and values, where do they come from, and what should we do when they conflict? In 2012, the Mr. Hans van Mierlo Stichting will publish an essay on this topic. Main author Sanne Taekema gives a preview.

By **Sanne Taekema**

Cherish fundamental rights and shared values

A civil servant in Groningen refuses to marry homosexual couples. Although he respects homosexuals as persons, he feels that he cannot perform a marriage ceremony between two persons of the same sex because this is contrary to his religious beliefs about the sanctity of marriage. Is such a refusal an intolerable form of discrimination of homosexuals or is the civil servant a conscientious objector who rightly claims an exception to his duties?

An example such as this shows the difficulty of living up to the idea that we should cherish fundamental rights and shared values. Not all values are shared; conflicting rights may seem equally fundamental. D66 has adopted 'Cherish fundamental rights and shared values' as one of its guiding ideas (a so-called 'richtingwijzer'). Next year, the Hans van Mierlo Stichting will publish an essay which explores the meaning of this idea. What are fundamental rights and shared values, and how do we cherish them? In this article, I will give a short preview of that essay.

A starting point for an investigation of rights and values is to search for their joint beginnings. Although we see the individual as the moral cornerstone of our political theory, it is undeniable that human beings are social animals.

Without companionship and teamwork, we would not be who we are: both positively, through bonds of affection, and negatively, through envy and competition, our individual lives are tied to those of others. In that social context, we can see the origins of both values and rights. Values arise out of what is good for a community. One individual comes up with a creative idea and others see that it moves the group forward. At first, those things that are important in a struggle for survival are valued, but very soon values start to encompass things that enhance the quality of life, like music and art. Similarly, people give certain needs priority and importance by seeing them as the subject matter of rights. A newborn baby needs care and protection, which are things to be provided for by his family and community,

things which may be claimed as a right. Thus, both shared values and individual rights originate in the interplay between individuals and the groups in which they live. One of the most highly valued aspects of our present society is the space allowed for individuals to do what they want. This makes the distinction between the private and the public an important one. Individuals have their own private sphere in which they have the freedom to think, say and do what they want as long as they do not hurt others. In the public sphere, persons interact on the basis of implicit codes of conduct, norms of politeness and respect. In the public sphere, moral norms regulate how we behave and how we criticize deviance. Think of the Golden Rule: 'Do not do unto others what you would not have them do unto you'. The distinction between the private and the public is notoriously hard to make: the idea of a private sphere once served to exclude domestic violence and rape within marriage from public scrutiny, while nowadays this conduct clearly is of public concern. It is important,

however, to retain the thought that all individuals need a space of their own. The public sphere is the space in which shared values play a central role, not only as such – that is, as underlying implicit commitments to what matters to us – but also as the subject of dialogue between individuals who hold different values. Here, we encounter a second distinction to be made between the public and the political: in the public sphere, individuals associate and interact with others, governed by moral norms but free to discuss their values and to discover what may be shared. In the political sphere, values as such are not at issue, they serve as the background for debate, for policy decisions and for legal rule-making. The openness of dialogue in the public sphere, on the basis of mutual respect and the willingness to revise one's own opinions, is crucial to a society which indeed wants to cherish shared values and pluralism as one of those values.

Rights constrain politics: individuals' fundamental interests are protected by legal rights in order

to ensure that they are not too easily diminished in the political sphere. Whereas values permeate the whole of the public sphere, the primary function of rights is to determine the scope of the relationship between individuals and government. Fundamental rights entail a claim upon the government by the individual: social and economic rights are a claim of support and provision for basic needs, civil and political rights are a claim to respect freedom of action. These two categories of rights have a different character. Social rights can call for rights such as protection of vulnerable groups and interests, children's rights to education, the right to health care for the sick, and everyone's right to protection of the environment. Civil rights guarantee independent individuals that the government will not unduly interfere with their life choices. Different though they are, fundamental rights are interdependent. Hunger makes the freedom of speech look like a luxury, so that the right to food, water and shelter may seem primary. However, to claim those social rights, the civil and political rights to express oneself, to associate and assemble, to demonstrate and to petition are essential.

Awarding a right is a particular way of protecting a fundamental interest, because having a right not only serves an individual's basic interest, but also gives him the power to decide for himself whether or not he wants to claim that right. The essence of a right is that you cannot be forced to exercise it, it is up to you whether you want to make use of it or not. This also creates a moral obligation not

to claim a right when it is not really necessary. Because – as Ronald Dworkin phrased it – rights serve as trumps, individuals have a responsibility to use them sparingly.

This responsibility gains significance when rights are pitted against each other. The use of rights against the government serves an important political and legal function: it serves to keep government power in check. Using a right against a fellow citizen has a very different meaning, and raises the stakes of the argument. By claiming that another individual violates your right, you are in effect saying that your interest is a fundamental one, to be respected at all times. When your opponent does the same, it may become hard to back down. The language of rights is not one that lends itself well to mutual accommodation and balancing.

So how do we cherish fundamental rights and shared values? The main thing is to make them the subject of conversation. In the private sphere, this may mean introspection: critically reviewing your own established values. In the public sphere, most importantly, it means engaging in dialogue, being prepared to reconsider values and to discover common ground where you may not expect it. Is it really a problem if a man from another culture refuses to shake a woman's hand?

Might it not be the case that shaking hands is simply one form of respectful greeting, which may be replaced by another form? In the political

sphere, it may mean deciding not to regulate, not to make policy, but to leave room for public debate and engagement. Cherishing something does not mean declaring it an absolute truth or indubitable value; it means being prepared to defend what you hold dear, while recognizing at the same time the need for examining the limits of that value.

Conflicting rights illustrate the impossibility of regarding fundamental rights as absolutes. Both the moral equality of all, regardless of their race, ethnicity or sexual orientation, and the freedom of religious belief are fundamental. Both the right to non-discrimination and the right to profess one's religion deserve to be respected. Determining where one right has to give way to another is difficult and not necessarily a matter of a discussion of principle. In an interview the civil servant refusing to marry homosexual couples said he was always able to explain to same-sex pairs who came to him satisfactorily why he could not be the one to marry them. It may be that the question of an objecting civil servant need not be solved by politics as a matter of principle, but left to the wisdom of individuals respecting one another's beliefs.

Sanne Taekema is Professor of Jurisprudence at the Erasmus School of Law in Rotterdam. This text owes much to the co-writers of the essay: thanks to Sven-Ake Hulleman, Koen Kleijn and Joost Röselaers for their ideas and our discussions.

The Mr. Hans van Mierlo Stichting, the think tank of D66, will publish five essays on the five guiding principles of D66 (in Dutch):

- 1) **Vertrouw op de Eigen Kracht van Mensen** (published in 2009)
- 2) **Denk en Handel Internationaal** (2012)
- 3) **Beloon Prestatie en Deel de Welvaart** (2013)
- 4) **Streef naar een Harmonieuze en Duurzame Samenleving** (2012)
- 5) **Koester de Grondrechten en Gedeelde Waarden** (2012)

Interested in these essays? The first can be ordered via: www.mrhansvanmierlostichting.nl

Words don't hurt. Or do they? David Ehrhardt argues that the ways in which political elites define ethnic identities can have a considerable impact on the 'real' social dynamics of ethnic conflict.

By David Ehrhardt

A matter of words

In late September 2011 a curious discussion about the tone of the political debate in the Netherlands kicked off the Dutch parliamentary year. In a widely televised exchange, opposition and cabinet politicians discussed the legitimacy of patronizing language and ridicule in the national parliament. To many commentators, such issues of rhetoric and semantics seemed trivial in the midst of global economic crisis and the EU's deep financial turmoil. Were the fundamental threats to the Dutch economy not infinitely more important than the rather postmodern concern with the impact of words and rhetoric?

Although the discussion in question was undoubtedly ill-timed, this article proposes an argument in favour of semantic debates in politics. Building on my doctoral research at the University of Oxford (forthcoming), it argues that the ways in which political elites and institutions define ethnic identities can have a considerable impact on the 'real' social dynamics of ethnic conflict. Specifically, the article will show how in two least-similar cities, Kano and Amsterdam, the use of nativist policy languages (around indigeneity and *autochtonie*, respectively) reinforced competitive relations between their 'native' and 'settler' groups.

Cosmopolitan Cities and Ethnic Antagonism

The metropolitan area of Kano is Nigeria's second-largest city, a long-standing economic hub with an estimated population of close to 5 million. As such, the city reflects the social complexity that also characterizes the national polity. Challenged by poverty, oil politics, and deep social divisions, Nigeria is well-known as an endlessly complex mosaic of cross-cutting ties, loyalties, and institutions. Some of the more salient social distinctions in this complex country are ethnic,

religious, and regional: dividing the Yoruba from the Igbo and Hausa-Fulani, the Christians from the Muslims, and the northerners from the southerners.

At least two-thirds of Kano's population is northern, Hausa-Fulani, and Muslim, leaving considerable minorities with other ethnic and religious affiliations. In everyday social life Kano's majority and minority groups interact regularly, at work, in one of the city's many markets, or in their neighbourhood. The vast majority of these interactions is peaceful and co-operative. At the same time, over one-fourth of the Hausa-Fulani report to have negative perceptions of southern Nigerian minorities, most notably the Yoruba and the Igbo. Amsterdam, like Kano, has a long historical experience with immigration and diversity. In ethnic terms, the majority of the population self-identifies as Dutch, while the main minorities are Dutch-Turkish, Dutch-Moroccan, and Dutch-Surinamese. These ethnic identities compete with a more inclusive sense of *Amsterdammer* citizenship, which has been long propagated by the municipal government and allows for a sense of belonging in the city without reference to ethnic or religious affiliations. Irrespective of these inclusive efforts, however, about one-third of the Amsterdam population report negative perceptions of other ethnic groups, especially the city's Dutch-Moroccan residents.

Ethnic antagonism towards certain ethnic groups was thus reported by similar, substantial minority segments of the otherwise cosmopolitan cities of Kano and Amsterdam. How can we explain this observation, especially across such widely divergent contexts? Analytically, I argue that intergroup antagonism is produced in two steps. First, we need to account for the process in which one particular identity boundary (*in casu* ethnicity) is selected and becomes salient in society. Subsequently, we need to explain why (some of) the groups defined by this boundary are viewed negatively. Many different explanations have been proposed for these puzzles of identity selection and the production of antagonism, two of which are relevant in both cases under analysis: cultural difference and horizontal inequality.

Cultural Difference

In terms of cultural diversity, both Kano and Amsterdam have been subject to relatively recent and substantial flows of immigrants with distinct ethnic and religious backgrounds. In Kano, this process began with the amalgamation of northern and southern Nigeria under British colonial rule and has continued up to this day, even in the desperate Nigerian economic climate. Amsterdam experienced its most recent demographic upheaval in the decades following the Second World War, when a brief period of out-migration was succeeded by large-scale immigration from the (former) colonies and various Mediterranean countries. Although neither city was new to the effects of immigration, it is intuitive to argue that the new, and highly visible, forms of ethnic and religious difference increased the societal importance of ethnic and religious identities. The strong overlap of ethnic and religious boundaries, characteristic of populations of both cities, only served to reinforce their combined impact in this regard. Moreover, in both cities, the introduction of new forms of ethnic and religious difference coincided with the fading of boundaries among the 'native' populations. In Kano, this 'homogenization' was exemplified by the regional Northern nationalism and the fading of sectarian conflicts within the Muslim community, while in Amsterdam it comprised the processes of depillarization and unprecedented socio-economic redistribution.

Immigration and increasing diversity can thus help to explain the rising salience of ethnicity in the two cities. However, immigration did not only bring new ethnic divisions into Kano and Amsterdam, but also new political ideologies, class relations, urban-rural divisions, and other forms of social difference. Why did ethnic differences eclipse these other divisions? And why did the rising salience of ethnicity also lead to increased ethnic antagonism? The rise of cultural difference *per se* cannot account for either the selection of ethnic difference or the antagonism directed at some ethnic minorities at the exclusion of others.

Horizontal Inequality

Explaining ethnic antagonism in Kano and Amsterdam, therefore, requires more than a

reference to increasing diversity or cultural difference. Cultural difference alone cannot account fully for the salience of ethnic identities or the negative perceptions of particular communities. To this end, it is useful to consider the material relations that characterize the two cities, for example through Stewart's (2008) theory of horizontal inequalities. Building on notions of realistic conflict theory (Sherif and Sherif 1969) and relative deprivation (Gurr and Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. Center of International Studies. 1970) it argues, in brief, that intergroup conflict is likely to occur in situations of consistent political or socio-economic inequalities between the groups in question.

Kano and Amsterdam both offer evidence to support the connection between horizontal inequality and antagonism. The specific direction of the inequalities, however, differs between the two cities. In Kano, the least-liked minorities (the Yoruba and the Igbo) have consistently been wealthier and better educated than the majority community. Especially considering the city's context of persistent economic crisis, this horizontal inequality has long constituted a grievance among the city's majority community, the Hausa-Fulani. In Amsterdam, in contrast, the least-liked minorities (the Dutch-Moroccans and Dutch-Antilleans) have consistently had a lower socio-economic status than the Dutch majority and some of the other minorities. In the Dutch context of an extensive welfare state, the relative deprivation of these minorities has become a grievance to many of the other, wealthier, ethnic communities. Horizontal inequality is thus, in both cities, part of the explanation of the negative perceptions towards certain minority communities. It helps to understand the salience of identity boundaries between highly unequal groups and also points towards some of the grievances that cause negative intergroup perceptions.

Two analytical puzzles remain related to explaining both identity selection and negative perceptions. First, the precise selection of some ethnic minorities over others, which are in similarly unequal positions, remains unexplained if we only consider horizontal inequalities. Second, while the

directions of their inequalities are inverted, most of the antagonism in Kano and Amsterdam is directed at minorities rather than at the majority.

Nativism

One way to resolve these puzzles, I argue in my dissertation, is found in the political context of the two cities. More specifically, I argue that we need to look at the ways in which political discourses and institutions historically have interacted with cultural diversity and horizontal inequality to produce ethnic identities and interethnic relations. In essence, political discourses and institutions are based on sets of social categories, differentiating, for example, citizens from illegal immigrants, the unemployed from the formally employed, or 'natives' from 'non-indigenes'. Such categories allow political authorities to simplify the complexity of social reality and identify 'target populations' for their policy interventions. In most cases there is some connection between the policy categories and 'real' and meaningful social identities, such as ethnicity, religion, or class.

Cultural diversity and horizontal inequality, as highlighted above, are major determinants of the multiple 'real' identities and divisions that characterize a society. Their relative salience and specific meanings remain to be constantly (re) defined by the individuals and groups that use these identities to understand their social reality. It is in this process of everyday identity construction that policy categories, through political discourse and institutions, can have a significant impact.

The comparative study of ethnic relations in Kano and Amsterdam provides an empirical illustration of these processes. While the historical and political context of the two cities differs in many respects, they share one significant characteristic: the salience of 'nativist' ethnic categories in political discourses, institutions and social policy. Nativism here is understood as the ideological premise that political and economic rights should be distributed on the basis of primordial definitions of identity and belonging. Nativist ethnic categories, by extension, are ethnic policy labels that differentiate between groups on the basis of primordial characteristics.

In Kano, nativism and its corresponding ethnic labels were first used by the British colonial government in the early 20th century, mainly to control the anticipated negative fallout of increased non-Muslim immigration into the city. Non-Muslim immigrants were legally obliged to reside in a non-Muslim neighbourhood outside the city walls. This nativist logic was carried into the independence era through the concept of 'indigene ship', the primordial identification at the heart of Nigeria's ethnic power-sharing mechanisms. Nativism was thus, somewhat paradoxically, introduced to preserve social peace and has, at the federal level of the state, contributed to political stability and unity. At the local level in Kano, however, it has fed into the existing divisions between the 'native' Hausa-Fulani and the 'non-indigenous' Yoruba and Igbo communities and legitimised the antagonism from the poor 'native' community towards these two 'over-privileged settlers'. In Amsterdam, similarly, nativism was introduced as part of national policies to support immigrant emancipation. It has its roots in the multicultural notion of 'ethnic minorities', but only found its full expression in the 1990s concept of the non-Western *allochtoon*. This term explicitly connected primordial ethnic nationalism to prevalent notions of the 'unsocietal' classes and the rising criticism of Islam. Through its ubiquitous use in bureaucratic and colloquial language, Dutch ethnicity became salient and hierarchical, positioning the 'native' *autochtonen* and those with Western *allochtone* origins above the 'problematic' non-Western communities. Policy categories thus fed into 'real' divisions that were created by increasing diversity and horizontal inequality – but they selectively emphasised particular boundaries, such as those around the Dutch-Turkish and Dutch-Moroccan communities, and infused them with an inherent sense of hierarchy.

Diversity, Inequality, and Language

Policy categories, and specifically those defined on the basis of nativist principles, therefore converged with 'real' divisions of a cultural, religious, and socio-economic nature to produce the ethnic antagonism observed in Kano and Amsterdam. Immigration increased the ethnic

and religious diversity of the two cities, thus introducing new forms of potential social division. Perhaps the visibility of ethnic and religious divisions helps to explain some of their salience; but diversity alone cannot explain the antagonism directed at some of the cities' minorities. Horizontal inequalities help to understand the grievances behind this antagonism, but again fail to account fully for the specific selection of stigmatised minorities – the Yoruba and Igbo in Kano and the Dutch-Moroccans in Amsterdam. The historical impact of the nativism in political discourse and institutions can help to fill some of the gaps left by diversity- and inequality-oriented explanations. Its impact on prevalent understandings of ethnicity underlines the hierarchy inherent in this division, positioning those with a claim to a 'native' status above those who are deemed to belong elsewhere. This hierarchy helps to explain the one-sided antagonism directed at 'settler' minorities: these minorities simply do not belong in the cities in the same way as the 'natives' do. As such, their claim to either wealth (Kano) or state support (Amsterdam) is inherently limited and the horizontal inequalities in both cities can be construed, by the 'natives', as a legitimate grievance against the 'settlers'. While policy language did thus not create forms of difference and inequality, its impact on salient understandings of identity and belonging can help to explain why certain differences and inequalities become a source of antagonism, while others do not.

David Ehrhardt is DPhil candidate at University of Oxford.

Bibliography

- Ehrhardt, David (forthcoming), 'Struggling to Belong: Nativism, Identities, and Urban Social Relations in Kano and Amsterdam', Thesis (DPhil in Development Studies) (University of Oxford).
- Gurr, Ted Robert and Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. Center of International Studies. (1970), *Why men rebel* (Princeton, N.J.: Published for the Center of International Studies, Princeton University by Princeton University Press) xi, 421 p.
- Sherif, Muzafer and Carolyn W. Sherif (1969), *Social psychology* (New York: Harper & Row) 616.
- Stewart, Frances (ed.), (2008), *Horizontal inequalities and conflict: understanding group violence in multiethnic societies* (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan) 364.

idee

Publication of the
Mr. Hans van Mierlo Stichting

volume 32
No. 6
December 2011

idee is issued 6 x annually
ISSN no. 0927-2518

This special issue 'The rule of law: fundamental rights and shared values in South East Europe' is a joint publication of the Mr. Hans van Mierlo Stichting and the International Democratic Initiative (IDI). This issue is financially sponsored by the Social Transformation Program Central and Eastern Europe of the Dutch Ministry of Foreign Affairs.

Editors

Constantijn Dolmans (chair), Annelou van Egmond, Corina Hendriks, Laura Kaper, Mendeltje van Keulen, Gijs van Loef, Frank van Mil, Arthur Olof, Mark Sanders, and Anthony Visser.

Editor-in-chief

Corina Hendriks, with special thanks to David Ehrhardt, Margreet Luth, and Roelien Kramer.

Contributors

Asja Ahmetbasic, Ardu Batu, Raymond Detrez, Jelena Dzankic, Vedran Dzihic, David Ehrhardt, Craig Fagan, Robert Farla, Simone Filippini, Maartje Jansen, Simonida Kacarska, Mendeltje van Keulen, Maid Konjhodzic, Igor Marović, Julia Mikic, Igor Mušić, Velibor Nikoloski, Marijana Skara, Nitin Sood, Sanne Taekema, Daliborka Uljarevic, and Sami Sarper Yazicilaroglu.

Illustrations

Erik Haverkort and Peter Welleman

Concept

Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

Design

de ontwerpvloot, The Hague

Layout

Fiona Dijkhuizen (la fille)

Printing

Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

Publisher

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Hoge Nieuwstraat 26
2514 EL Den Haag
T. 070 356 60 66
E. mrhansvanmierlostichting@d66.nl

For more information

idee@d66.nl and www.d66.nl/idee

Idee is a bi-monthly publication of the Mr. Hans van Mierlo Stichting. Regular editions are in Dutch. A subscription is € 36,00 a year (students € 21,00). Unsubscribe before December 1st.

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

Coming out

Greece gets billions of Euros extra. While it has never kept its promises in the past, the political elite in Brussels wants us to believe that the Greek will keep their promises in the future. Again, Brussels rewards evil and corrupt behavior. Europe is a complete mess, Europe's debt crisis is deepening, and European politicians are clearly unable to lead us out of this disaster.

It is hard to remain optimistic about Europe's future when listening to these sweeping statements day after day. Europe seems to be the source of all of today's problems, not the solution. Europe seems to be the past, not the future. Europe is at best obsolete, at worst an 'evil empire' that has to be defeated.

How things can change... After the enlargement of the Union with the Central and Eastern European countries, the end of history was declared. Europe

Eurasian continent. The first signs that deviated from this happy fairy tale appeared after the introduction of the Euro. Populist politicians created the idea that the Euro was crammed down the throats of the citizens. Fewer and fewer dared to oppose. During the last European elections, even D66 stated explicitly it did not strive for a European Superstate.

Is this the end of the European Spirit? I am trying to convince myself it's not. Hasn't Europe created a stronger economy? Hasn't the Euro delivered us more prosperity? Don't we all like to have our holidays in the PIGS-countries around the Mediterranean? With the current economic recession and missing planes and trains due to the strikes last summer, that doesn't sound very convincing, does it?

But it could even be worse! The Chinese are coming! Or the Indians, or the Brazilians, or...anyone. Certainly, economic and military power is shifting eastwards and Asian countries are becoming important centers for innovation. But with the failure of the Lisbon Strategy, what does Europe have to offer in this respect? Don't we share values and strive for the same constitutional, civic rights? Aren't the fundamental values of our European society freedom and equality for everyone? Come on! The essence of the European cynicism is the disbelief in these shared values. We should get realistic.

Or not...

Since the origin of Western philosophy in Greece (!), the debate has been between Heraclitus and Parmenides, between empiricism and rationalism, between realism and idealism. There should be a balance between the two because with just realism, there are no dreams. And without dreams, ideas cannot flourish and be put in practice.

In 1947, Churchill expressed his dream in the following words: '... we must re-create the European family in a regional structure called, ..., the United States of Europe'. I know, he was not intending to join this United States of Europe, but it might just have been because he didn't yet realize the end of the Great British Empire...

Without pursuing shared values as a goal, from Turkey to the United Kingdom, the world would stay just as it is. Europe, however, has been built on the idea of shared values, an idea that should actively be pursued to become reality. Therefore, the ambition of European leaders, and all of us, should be to revitalize a federal Europe, based on shared values, as an appealing future.

Over the last decade, I didn't dare to express it in public. Today, I would like to share with you my coming out: I am truly a European federalist!

Constantijn Dolmans

Chairman Editorial Board Idee 2007-2011